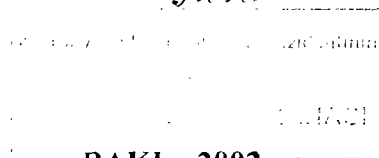

АЗƏРБАЙҶАН МИЛЛИ ЕЛМЛƏР АКАДЕМИЈАСЫ
ФОЛКЛОР ЕЛМИ-МƏДƏНИ МƏРКƏЗИ

B.A.SEREBRENNIKOV
N.Z.HACIYEVA

TÜRK DİLLƏRİNİN
MÜQAYISƏLİ
TARİXİ QRAMMATİKASI

- 9298 -

BAKİ – 2002

TƏRCÜMƏÇİ:

Tofiq HACIYEV
AMEA-nın müxbir üzvü,
filologiya elmləri doktoru, professor

Filologiya elmləri namizədi **Çiçək Əfəndiyeva** I fəslin tərcüməsində və örnəklərin əsli ilə yoxlanmasında mənə kömək etmişdir. Ona təşəkkürümü bildirirəm.

Tərcüməçi.

Boris Aleksandroviç Serebrennikov, Ninel Zeynal qızı Hacıyeva. Türk dillərinin müqayisəli tarixi qrammatikası. Bakı, "Səda", 2002.

ISBN – 586874-138-4

© "Səda" nəşriyyatı, 2002

B.İsgəndər oğlu və N.Zeynal qızı haqqında iki söz

Söhbət əlimizdəki bu kitabın müəlliflərindən, vaxtilə Sovet İttifaqı adlanan nəhəng bir dövlətdə Boris Aleksandroviç Serebrennikov və Ninel Zeynalovna Hacıyeva kimi tanınmış, çox istə'dadlı və çox məşhur iki dilçidən, əslində bir bütöv ailədən gedir. B.İsgəndər oğlu həmin ittifaqda və bütövlükdə XX əsr dünya dilçiliyində ən böyük ümumi dilçilik mütəxəssislərindən biri idi. Onunla bir dövrdə yaşayan və eyni vaxtda yazıb-yaradan N.Zeynal qızı da həmin dövlətdə və bütün dünyada tanınan, e'tiraf olunan türkoloqlardan biri olmuşdur. Bu iki şəxsi birləşdirən mədəni, mə'nəvi cizgilər çox idi. Onlar birinci növbədə cismən bir ailədə birləşirdilər. Bəşəriyyətin kəşf etdiyi birliklər içərisində ən e'tibarlı sayılan ailə qurumunda onlar bir-birindən yapışmışdılar. N.Zeynal qızı H.İsgəndər oğlunun həyat yoldaşı idi. Din məslək, əqidə mənsubiyyəti olduğundan bu eyni elmi, mədəni, əxlaqi məslək və əqidə yolçularının xristianlığı və müsəlmanlığını ciddi ayırıcı faktor saymaq olmazdı. Əgər Boris Serebrennikov Kutuzovlar, Turgenevlər, Baskakovlar kimi sonralar slavyanlaşmış türk nəsillərindən deyildisə, Ninel xanımın onu ayıran ən ciddi fərq onların etnik mənşələri sayılmalıdır.

Əlbəttə, onları bir-birinə yaxınlaşdıran, birinci növbədə, onların ixtisasları idi- hər ikisi dilçi idi, hər ikisi dil tədqiqatçısı idi. Bu professional cazibə onların arasında etnik ayrılıqla bağlı fərqi tədricən azaldırdı. N.Zeynal qızı B.İsgəndər oğlunun dilində danışır və yazırdı. B.İsgəndər oğlu da öz növbəsində xanımın ilə arasındakı etnik ayrılığı yaxınlaşdırmağa doğru addımlar atırdı. Bir ümumi dilçilik mütəxəssisi kimi bütün dünya dillərinin qanunauyğunluqlarına bələd olmaq naminə o, təbii ki, türkcə ilə də tanış olmalı idi. Ancaq ailə vəziyyəti onu məxrəcinə elə yerləşdirmişdi ki, onun türkcəyə münasibəti adı kənar dilçi bələdliyi dairəsindən çıxırdı. Türkcələrin

quruluşunu, inkişaf qaydalarını ümumi dilçilik normaları səviyyəsində çox gözəl bilən B.İsgəndər oğlu bunlardan birini-tatarcanı sevimli xanımının xatirinə öz ana dili səviyyəsində təmiz öyrənmişdi. Niyə bəs xanımının ana dili olan Azərbaycan türkcəsini yox, məhz tatarcanı? Görünür, B.İsgəndər oğlu bunu nəzərə almışdı ki, üç yüz il Rusiya dövlət taxtında oturmuş türk hakimiyyəti rus tarixşünaslığında məhz tatar hegemonluğu adı ilə tanınırdı.

N.Zeynal qızı deyirdi ki, B.İsgəndər oğlu tatar dilini tatar kəndlisi kimi bilir. Yə'ni o, tatarcanın canlı danışığı xüsusiyyətlərinə bələd olub və tatarcanın folklor dilini də bilirmiş. Xanım deyirdi ki, bir də eşidirdim, o biri otaqdan səs gəlir. Açıb baxırmış, görürmüş ki, ucadan tatarca şe'r oxuyur. Tez-tez tatarca bozqır melodiyası zümzümə edərmiş. Deyir, bir də göürdüm ki, onun iş otağından gülüş səsi divarı dəlir. Qapını açıb görürmüş ki, bloknotuna yazdığı tatar lətifələrini oxuyub özündən gedir, qəhqəhəsi pəncərələri titrədir.

Kitabı oxuyanlar görəcəklər ki, məhz bu səbəbdən də sintaksis bəhsində misalların türk dilləri üzrə simmetriyası müəyyən qədər pozulur: tatarca nümunələr daha çoxdur. Əlbəttə, B.İsgəndər oğlunun elm yoluna azdan-çoxdan bələd olanlara mətbuatdan mə'lum idi ki, o, hələ aspirant zamanı on dörd dil bilirmiş. Və tatar dili onun aspirantlıqdan sonrakı qazanclarındandır. Şübhəsiz ki, bu qazanca N.Zeynal qızının cazibəsi də katalizator işi görmüşdür.

B.İsgəndər oğlu həmişə elni obyektivliyi ilə seçilirdi. Bu işə onunla nəticələnmişdi ki, çox cavan ikən SSRİ Elmlər Akademiyasına müxbir üzv seçilən o, üç cildlik "Ümumi dilçilik" əsərinin əsas müəlliflərindən biri və baş redaktoru olandan, nə qədər ciddi monoqrafiyalar imzalayandan, dünya şöhrətli alim kimi tanınıb yaşa dolandan sonra da (40 il) həmin müxbir üzv olaraq qaldı. Bəli, elmdə o ancaq elmi söz deyirdi, ideologiyanın qarşısında əyilmirdi. İki misal deyim. 1970-ci illərin axırları idi. Həyat yoldaşı N.Zeynal qızı ilə bizim universitetin filologiya fakültəsində çıxış etdilər. Mən türk

ədəbi dillərinin tarixi təşəkkülü haqqında onun fikrini soruşdum. Belə dedi: "Mən bu fikirdəyəm ki, türk dillərinin yaranması e.ə. II əsrdən başlayır." Yə'ni artıq o dövrdən 2-1, 3-1, 5-1 birləşən türk tayfaları bugünkü türk xalqlarını təşkil edir. Bu, türk xalq dillərinin yaranması demək idi. Və bu, böyük alimin şovinist sovet dilçiliyinin vicdanına söyməsi demək idi. Heç Moskva bir yana, Bakıda Tarix İnstitutunun direktoru İqrar Əliyev və onun anıtazərbaycan, antitürk kompaniyası deyirdi ki, Azərbaycanda türklər X-XII əsrlərdən sonra məskunlaşblar və burada türkcə XIII-XIV əsrlərdən sonra hansı "yerli dillərinə" assimilyasiyası nəticəsində işlənməyə başlayır; Ə.Sumbatzadə bu fikirdə idi ki, Azərbaycan -türk xalq dili XVIII əsrdən M.P.Vaqiflə meydana gəlir. Halbuki IX əsrdə Xəzər xaqanının qızının adı Çiçək idi, həmin çiçək sözü XI əsr fars şairində eyni tələffüzlə işlənir. İ.Əliyevin dediyi tarixdən iki əsr əvvəl türkün kağan sözü Azərbaycan türkcəsinin tələffüzü ilə xaqan şəklində deyilir: Əfzələddin Xaqani. Qədim gəncək türk tayfasının adı ilə bağlı olan Azərbaycan toponimi bugünkü fonetikaımızla var idi: Nizami Gəncə+vi. Bu yerli tələffüzlər göydən düşmür, ərazidə çox uzun tarix ərzindəki deyilişlə cüalanır. Məsələn, bir-birinə çox yaxın olan iki oğuzcanın morfonologiyasına diqqət yetirək. Azərbaycan türkcəsində ilan bu gün sadə isim kimi qavranır. Türkiyə türkcəsində yılan kimi işlənən həmin söz həmin türkcədə olan yılmaq (sürünmək) fe'lindən düzəlmiş fe'li sifətin substantiv şəklidir. Yaxud yenə Azərbaycan türkcəsində ürək sadə isimdir, halbuki Türkiyə türkcəsində yürümək (yerimək, hərəkət etmək) fe'li bu gün qaldığı üçün həmin kökdən yürək ismi düzəlmə fe'li addır. Sözlərin fonetikasi göstərir ki, Azərbaycan ədəbi türkcəsi öz yerli xalq dilinin uzun tarixi təkamülünün nəticəsidir. Bu fakt B.İsgəndər oğlunun dediyi tarixi təşəkkülə uyğundur: Azərbaycan -türk xalq dilinin başlanmasını B.İsgəndər oğlunun dediyi tarixdən

götürsək, yuxarıda gətirdiyim misallardakı fonetik cilalanma özünü tamamilə doğruldu.

İkinci fakt. Həmin yığıncaqda Oljas Süleymanovun Moskva tərəfindən sət tənqidə məruz qalmış "Az i Ya" kitabına və onunla bağlı türk -şumer əlaqələrinə münasibətini soruşdular. B.İsgəndər oğlu suala cavab vermədi, belə bir mə'lumat söylədi: SSRİ EA-nın Rəyasət Heyəti humanitar sahə nümayəndələrinin yığıncağında həmin kitabın müzakirəsini keçiriblər və B.İsgəndər oğlunu ora dəvət etməyiblər.

Füzuli demişkən, Rumi ki dedin, qəziyyə mə'lum. Deməli, həmin məclisə ancaq sifarişlə danışacaq adamları çağırıblarmış; biliblər ki, B.İsgəndər oğlu, sadəcə, obyektiv elmi çıxış edəcək, yalnız öz düşüncəsini deyəcəkdir. Təbii ki, türk xalq dillərini e.ə. II əsrdən başlayan alim türk-şumer əlaqələrinə İ.Dyakonov, A.Şerbak, İ.Əliyev kimi subyektiv ideoloji mövqedən deyil, tarixi gerçəkliyin prizmasından yanaşacaqdı. Bu isə türk-şumer əlaqələrinə "hə" deməkdir.

Əlimizdəki kitabda da B.İsgəndər oğlunun mə'lum elmi obyektivliyi bütün aşkarlığı ilə görünür. Kitabda B.İsgəndər oğlu və N.Zeynal qızı türkcələrin morfoloji kateqoriyalarının göstəricilərinin (şəkilçilərinin), fonetik vahidlərinin və ümumiyyətlə, səs qanunlarının mə'lum, səsimiz-ünümüz yetən tarixlərdən çox-çox qədimə getdiyini, əksərən ulu türkcədən gəldiyini söyləyir və əsaslandırırırlar. Bu, tarixin şumer dərinliyidir. Bağlayıcıların sonralar yaranmış olması ilə bağlı tabesiz, tabeli mürəkkəb cümlə tiplərinin tarixi təkamülünün elmi şərhini çox böyük istedadla təqdim edirlər. Burada N.Zeynal qızının türk dilçiliyində böyük sintaksisşünas olması ilə yanaşı, B.İsgəndər oğlunun fenomenal nəzəri dilçilik biliyinin xüsusi rolu vardır. N.Zeynal qızı öz yerində, B.İsgəndər oğlunun bilməkdən əlavə həm də türkcəni duyması insanı heyran edir. Məhz bu duyğu ilə biliyin, türkcəyə bələdliklə nəzəri dilçilik savadının vəhdətinin nəticəsidir ki,

bu əsər türkcələrin müqayisəli qrammatikasına dair bu günə qədərki tədqiqlərin ən mükəmməlidir.

N.Hacıyevanın atası Zeynal Hacıyev Azərbaycanın Ordubad şəhərində anadan olmuş, nəcabətindən gələn ağı və fərasəti ilə həyatda hörmətli mövqə tutmuş, çar ordusunda polkovnik rütbəsinə yüksəlmiş, Oktyabr inqilabı deyilən çevrilişdən sonra Moskvada məskunlaşmışdır. Sonralar sayılan-seçilən dilçimiz olan qızı da Moskvada doğulmuşdur. O zaman Sovetlər İttifaqında yeni doğulan uşaqlara ad verilməsində Leninin və onun başqa tərəfdarlarının adlarından istifadə olunurdu. Polkovnik Zeynal Hacıyev də həmin dəblə Leninin adındakı səsləri tərsinə sıralayaraq qızına Ninel adını qoydu.

Bu yaxınlarda mətbuatda vaxtilə rus artileriyasının atası adını qazanmış Əliağa Şıxlinskiinin bir şe'ri oxudum-sevincimdən dəhşətə gəldim. Bu adam rus ordusunun generalı olub, təhsilini rusca alıb, ordudakı qulluq dövründə- bu, kifayət qədər uzun zaman olub- həmişə rusca danışmış, ancaq ana dilini o dərəcədə mükəmməl bilib ki, bu dildə şe'r yazmış. Mən bir daha inandım ki, bizim böyük nəsil babalarımız öz qulluqlarında hansı əcnəbi dili işlədiblərsə, hansı yabançı dildə yanaşıblarsa da, ədəbiyyatımızı ana dilində oxuyublar, folklorumuzu unutmayıblar, ana dilində eşitdikləri laylanın səsini və mə'nasını qulaqlarında yaşadıblar. Buna görə də onlar vətənpərvər olublar. Ninel xanımın hərbi qulluqçu atası da həmin əxlaq və həmin düşüncə ilə qızına elə millilik təlqin edir, milliliyin şah hissi olan ana dilinə qürbətdə elə sevgi oyadır ki, bu qız Azərbaycanı görmədən öz doğma dilini öyrənir, bu dilin tədqiqatçısı olur, daha geniş mə'nada türkoloq kimi tanınır.

N.Zeynal qızı ata vətəni Azərbaycana ilk dəfə 1956-cı ildə elmlər namizədi kimi gəlir- türk dillərinin dialektologiya məsələləri üzrə Bakıda keçirilən Əlaqələndirmə müşavirəsində iştirak edir. İkinci dəfə onu 1966-cı ildə Bakıda birinci türkoloji qurultayın 40 illiyinə həsr olunmuş, adlı-sanlı dünya türkoloqlarının iştirak etdiyi nəhəng forumda gördüm. Bundan

sonra Bakıda və SSRİ-nin müxtəlif şəhərlərində keçirilən türkoloji konfranslarda N.Zeynal qızının yüksək keyfiyyətli məruzələrini dəfələrlə dinləmişəm. 1970-ci illərdən sonrakı elmi yığıncaqlarda B.İsgəndər oğlu da xanımı ilə iştirak edərdi. Bu güclü türkoloji məclislərdə mən onun çox nüfuzlu türkoloqlarla bə`zən sakit, bə`zən son dərəcə əsəbi mübahisələrinin şahidi olmuşam. Və bu qeyri-türkoloqun böyük titullu türkoloqlarla müzəffər nəticələnən debatları mənim üçün qəribə görünürdü: qeyri- türkoloqun türk dillərinin tarixi inkişafı ilə bağlı mübahisələrini türkoloqlar c`tiraf edirdilər. Heç demə, B.İsgəndər oğlu ailəsində türkoloq obrazı kimi hazırlanmış. Heç demə, qırx il bundan əvvəl bu kitabın materialları təhlil olunmuş. Qızgın, bir qədər də davakar mübahisəsindən sonra o, kürsüdən ağayana enər, gəlib N.Zeynal qızının yanında oturağa yayılar, qalstukunu boşaldar, boğazının düyməsini açar, çiyinini xanımının çiyinə söykər və bununla da şirin bir təbəssüm onun acıqlı sifətini işğal edərdi. N.Zeynal qızı beləcə həmişə B.İsgəndər oğlunun bu təbəssümü və bir də onun qayğıkeş, bir qədər də türk qısqançlığı ilə seçilən sevgisi ilə əhatə olunurdu. Mən bu kitabı bu mehriban ailə sevgisinin məhsulu sayıram. Ancaq burada bir əfsanəvi həqiqət də var: kitabın sintaksis bəhsində tabeli mürəkkəb cümlə ilə bağlı fikirlər əhatə olunur- bu fikirlərdən biri N.Zeynal qızının mənsub olduğu konsepsiyadır, o da olduğu kimi verilir. Ancaq B.İsgəndər oğlu onun konsepsiyasına şərih olmur-fe`li tərkibləri budaq cümlə saymayanların mövqeyində durur. Bu da elmi obyektivliyin zil nöqtəsi: B.İsgəndər oğlu elmi mövqeyini ailə sevgisinə qurban vermir. Bu hər oğulun, hər qızın işi deyil: iki müəllif, iki konsepsiya, ancaq bir kitab!

Tofiq Hacıyev

Şərti ixtisarlar

Dillər və ləhcələr

azərb.- Azərbaycan dili
alt.- Altay dili
barab.tat.- Barabın tatarlarının dili
başq.- başqırd dili
bury.- buryat dili
mac.- macar dili
yux.çuv.- çuvaş dilinin yuxarı dialekti
qaq.-qaqauz dili
qal-kar- karaim dilinin qalit-lut dialekti
yun.- yunan dili
qəd.hind- qədim hind dili
qəd.alm.- qədim alman dili
qəd.türk.- qədim türk dili
qəd.uyğ.- qədim uyğur dili
h.a.- hindavropa dili
qazax.- qazax dili
kam.bul.- kam bulqar dili
qar.- qaraim dili
q.-balk.- qaraçay-balkar dili
qırğ.- qırğız dili
q.-qalp.- qaraqalpak dili
kr.qar.- karaim dilinin krım dialekti
kr.tat.- krım tatarlarının dili
komi-zır.- komi-zıryan dili
quman- altay dilinin kuman dialekti
qum.- qumuq dili
lat.- latın dili
luq.mar- mari dilinin luqo dialekti
malk.- qaraçay-balkar dilinin malkar dialekti
miş.tat.- tatar dilinin mişar dialekti
noq.- noqay dili

nux.- Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti
orx-yen.- Orxon-Yenisey daş yazılarının dili
fars.- fars dili
polov.- poloves dili
rus- rus dili
salar- salar dili
şim.alt.- altay dilinin şimal dialekti
sib.tat.- Sibir tatarlarının dili
or.qum.- orta qumuq dili
or.tat.- orta tatar dili
or.türk.- orta türk dili (Türk. türkcəsi)
əs.azərb.- əski Azərbaycan dili
əs.osm.- əski osman dili
əs.özb.- əski özbək dili
s.yuq.- sarıq yuqur dili
tac.- tacik dili
tat.- tatar dili
tr.qar.- qaraim dilinin trakay dialekti
tof.- tofalar dili
tuv.- Tuva dili
türk.- Türkyə türkcəsi
türkm.- türkmən dili
tüm.tat.- Tümen tatarlarının dili
udm.- udmurt dili
özb.- özbək dili
uyğ.- uyğur dili
fr.- fransız dili
xak.- xakas dili
xalac- xalac dili
cağ.- cağatay dili
çuv.- çuvaş dili
çul.tat- Çulum tatarlarının dili
şor.- şor dili
erz.mord.- erzya-mordva dili
ers.türkm.- türkmən dilinin ersni dialekti

cən.alt.- Altay dilinin cənub dialekti
yaqut.- yaqut dili
yauş.tat.- Sibir tatarlarının yauş dialekti

Başqa ixtisarlər

aff.- affiks
təs.- tə'sirlik hal
yön.- yönlük hal
dial.- dialektə məxsus
tək- tək
ad.- adlıq hal
çix.- çıxışlıq hal
əd.- ədəbi dilə məxsus
yer.- yerlik hal
cəm- cəm
orf.- orfoqrafik
h.- hal
yiy.- yiyəlik hal
müq.et- müqayisə et.

Transkripsiya haqqında

Saitlər

- a:- uzun a səsi
a °- dodaqlanan a səsi
e:- uzun e
ë- i və u səsləri arasında sait
i:- uzun i səsi
i°- qısa i səsi
o:- uzun o səsi
ö-özbəkçədəki dodaqlanmayan o səsi
ö:- uzun ö səsi
u:- uzun u səsi
ü:- uzun ü səsi
ə- açıq e səmi (ingiliscə *man* sözündəki a)
e:- uzun e səsi
ı:- uzun ı səsi
ɛ- zəif ı səsi
ɛ-ı və o səsləri arasında zəif sait

Samitlər

- x- alman dilində *buch* sözündəki *ch*
w- dodaqlanan sonor samit (ingiliscədəki *W* səsində uyğundur)
z°- dişarası z səsi (ingiliscədəki *th*)
k- qalın k səsi
l°-vaxtilə türk dillərində olmuş kar, qoşadodaq l səsi
n- arxadamaq n səsi (nuni- səğir), lang(uzun) alman sözündəki *n*
p^h- nəfəsli p səsi
S°- dişarası samit (ingiliscə *think*- "düşünmək" sözündəki *th*)
t^h-dilönü nəfəsli t
t- t və s səslərindən ibarət affrikat
t- yumşaq ş (tatarca yumşaq partlayışla deyilən ç)

I fəsil FONETİKA

Ulu türkcənin vokal sistemi

Ulu türkcənin sait tərkibi haqqında məsələ bu günə qədər türkoloqların arasında mübahisəli olaraq qalır. Bə'zi türkoloqlar türk dilində səkkiz sait fonemin mövcudluğunu fərz edirlər. Həmin səkkiz sait həm qısa, həm də uzun ola bilərdi. Bu fonemləri açıqlıq əlamətinin azalması dərəcəsi ilə düzsək, onda pratürk vokalizminin sxemi aşağıda göstərilən kimi ola bilər:

Qısa a ə o ö u ü ı i

Uzun a: ə: o: ö: u: ü: ı: i:

Ən mübahisəli məsələ ulu türk dilində qapalı [e] saitinin olub-olmamasıdır. Bizim fikrimizcə, Lui Bazen düzgün qeyd edir ki, nəzərdə tutulan fonemin fonoloji funksiyaları yoxdur. O səs eyni zamanda fonoloji olaraq [ə] və [ɪ] səslərinə qarşı durmur. Bundan başqa [e] səsinin mövcudluğu türk vokalizminin bütün sistemini pozardı [Bazin 1959, s.12]. Ona görə də biz bundan sonra ulu türk dilində səkkiz saitin mövcudluğu fərziyyəsinə əsaslanacağıq.

Ulu türk dilində saitlərin aydın ifadə edilmiş ahənginin mövcudluğu, adətən ondan ibarətdir ki, arxa və ön sıra saitləri yalnız kökdə uyğunlaşmır, bu qanunauyğunluq həm də şəkilçilərə aiddir. Qeyd etmək lazımdır ki, şəkilçilərin saitləri sabit deyil və ablautda *a:ɪ* ehtimal olunurdu: müq. et-qırğ. *kap-ka* 'alaqarı' və azərb. *as-qı* 'paltarasan'; qazax. *al-ar* 'o götürər' və tat. *a°l-ır*.

Birinci hecanın vokalizmi o biri hecalardan daha zəngindir. Affikslərin (şəkilçilərin) vokalizmi ancaq dörd

fonemlə məhdudlaşdırılır *-a, ə, ı, i*. Ola bilsin ki, dodaq məzmunlu [u] və [ü] saitləri şəkilçilərin variantlarının tərkibində sonra yaranmışdır.

Türk dillərinin əksəriyyətində baş vermiş uzun saitlərin itməsi hadisəsi pratürk vokalizminin sonrakı dəyişməsinin səciyyəvi xüsusiyyətidir. Əsasən, uzun saitlər yakut, türkmən, xalac dillərində qalmışdır. Uzun saitlərin qalıqları başqa türk dillərində özünü göstərir. Uzun saitlərin itməsi, görünür, çox tez olub, belə ki, təxminən bütün türk dillərində uzun və qısa saitlərin dəyişməsi tamamilə eynidir. Türk dillərindən bəzilərinə qapalı saitlər də dəyişikliyə uğramışdır. İki hecalı sözlərdə ikinci hecaların saitləri çox da sabit olmamışdır. Onlar, əsasən, assimilyasiyaya uğramış və özlərindən əvvəlki saitlərin təsirinə məruz qalmışdır.

Qısa a

Türk dillərinin əksəriyyətində qədim qısa [a] birinci hecada qorunub saxlanır: *at, qəd.-türk. at', türk. at, uyğ. at, qum. at, q.-balk. at, qaq. at, qar. at, qırğ. at, noq. at, qazax. at, alt. at, yakut. at; *baş, qəd.-türk. baş, türk. baş, azərb. baş, türkm. baş, qazax. bas, noq. bas, q.-qalp. bas, yakut. bas, q.-balk. baş, qar. baş, bas, qaq. baş, qırğ. baş, qum. baş, tuv. baş, xak. pas; *qaz- 'qazmaq', qəd.-türk. qaz-, türk. kaz-, azərb. qaz-, uyğ. qaz-, noq. qaz-, qum. qaz-, q.-balk. qaz-, qaq. kaz-, qar. qaz-, qazax. qaz-, qırğ. qaz-, xak. xas-, yakut. xas-, alt. xas- və s.

a>a°. Tatar və başqırd dilləri üçün arxaya çəkilmiş [a°], yə'ni dodaqlanan [a] saiti səciyyəvidir, müq.et: *baqır 'mis'*, qəd.-türk. *baqır*, qazax. *baqır*, qırğ. *baqır*, qum. *baqır*, türk. *bakır*, türkm. *baqır*, noq. *bakır* və tat. *ba°kır*, başq.

ba°kır; **qara 'qara'*, qəd.-türk. *qara*, qazax. *qara*, qırğ. *qara*, noq. *qara*, qum. *qara*, türk. *kara* və tat. *qa°ra*, başq. *qa°ra*; **at*: qəd.-türk. *at*, türk. *at*, azərb. *at*, noq. *at*, qazax. *at* və tat. *a°t*, başq. *a°t*.

Güman etmək olar ki, bu cür keçid qədim çuvaş dilində də olub, çünki pratürkdəki [a] səsinə yuxarı çuvaş dialektinin birinci hecasında [o] səsi uyğun gəlir, müq.et: qəd.-türk. *baş*, türk. *baş*, azərb. *baş*, türkm. *baş* və yux.çuv. *pos*; türk. *kara 'qara'*, noq. *qara*, qırğ. *qara* və yux.çuv. *xora*.

Tatar, başqırd və qədim çuvaş dillərində öndə gələn [a] səsinin [a°] səsinə keçidi çətin izah olunur. Burada, ola bilsin ki, hansısa bir substratın təsiri var, belə ki, oxşar hadisə mari dilinin Luqa dialektində də müşahidə olunur; müq.et: *erzya-mord. taşto 'əski'* və luq.mar. *toş-to, erzya-mord. aşo 'ağ'* və luq. mar. *oş 'ağ'* və s.

a>u. Bu keçid aşağı çuvaş dialektinin əsasında qurulmuş çuvaş ədəbi dili üçün səciyyəvidir, müq.et: baş və çuv. *pus*; **tap- 'tapmaq'*, qırğ. *tap-*, qazax. *tap-*, türk. *tap-* və çuv. *tup-*; **yar- 'parçalamaq, yarmaq'*, noq. *yar-*, qum. *yar-*, xak. *çar-*, tuv. *çar-*, qazax. *jar-*, qırğ. *jar-*, alt. *d'ar-* və çuv. *s'ur-*.

İndiyə qədər yuxarı çuvaş dialektində qorunub saxlanmış [a]>[o] hadisəsi [a] səsinə [u] səsinə keçidin ara mərhələsidir.

Bu fonetik qanundan istisnalar var. Bunların səbəbi çuvaş dilində daha sonralar baş vermiş səs dəyişmələridir [Fedotov, 1971, s. 8-20].

a>ö. A səsinin dodaqların iştirakı olmadan geniş Q [ö] səsinə keçməsi Özbək dili üçün səciyyəvidir, məsələn: **baş*, özb. *bōş*; **bat- 'batmaq'*, qəd.-türk. *bat-*, qazax. *bat-*, noq. *bat-*, qırğ. *bat-*, alt. *bat-*, türk. *bat*, ancaq özb. *bōt-*; **tan 'dan, şəfəq'*, qəd.-türk. *tan*, qum. *tan*, alt. *tan*, türk. *tan*, ancaq özb. *tōn*.

Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, birinci hecada [a] səsinin [o] səsinə çevrilməsi müntəzəm deyil, istisnalar var:

¹Qədim türk sözləri deyərəkən "Qədim türk lüğəti"ndə (Dr.sl.1969) göstərilən sözlər nəzərdə tutulur

özb. *bar̄mōk* 'barmaq', *sayla*- 'seçmək', *saqla*- 'qorumaq', *taşla*- 'atmaq', *qayna*- 'qaynamaq', *qara*- 'baxmaq' və s.

Uyğur dilində sonra gələn hecadakı [ɪ] səsinin tə'siri altında əvvəldə gələn [a] səsinin umlautu mövcuddur: [atɪ] əvəzinə *eti'onunun atɪ*', 'balıq' əvəzinə *beliɫ*' 'balıq', [alɪp] əvəzinə [elɪp] 'götürərək', *başım* əvəzinə *beşim* 'mənim *başım*' və s. Bunun səbəbi bu dildə [ɪ] səsinin ön məxrəcə gəlməsidir.

a>ɪ. Bə'zi türk dillərində müntəzəm olmayan və çətin izah olunan *a* səsinin *ɪ* səsinə keçməsi müşahidə olunur. Müq.et: tuv. *tıp*-* 'tap-maq', *tirt*-* 'dart-maq', yakut. *sıt*-* 'yat-maq, *tımır* **tamır*-dan 'damar', çuv. *s'ır*-* 'yaz 'yazmaq', *s'ıxla*-* 'saqla 'qorumaq', **ıldan*-* 'altın 'qızıl', qazax. *dial. dıbɪl*-* 'dabil 'xəbər, *şayə*' və s.

"[A] səsinin yerinə [ɪ] səsinin gəlməsini nə birinci olmayan hecalarda vokalizm təzahürünün, nə də bilavasitə fonetik əhatəsinin xüsusiyyətləri ilə izah etmək mümkündür." [Şerbak, 1970, s. 145]. Güman etmək olar ki, [a] səsi [ɪ] səsinə çevrilməsinin səbəblərindən biri türk dillərində vurğusuz birinci hecada [a] səsinin möhkəm olmayan mövqeyi və *a:ɪ* affiksəl ablautun induksiyanmış tə'siridir.

[A] səsi auslaut mövqeyində daha sabitdir. Bütün türk dillərində, hətta birinci hecasında qısa [a] səsinin dəyişikliklərə uğradığı dillərdə də bu [a] səsi qorunub saxlanmışdır: **qara* 'qara', türk. *kara*, noq. *qara*, qum. *qara*, qırğ. *qara*, qazax. *qara*, çuv. *xura* və s.; **kazan* 'qazan', türk. *kazan*, noq. *qazan*, qırğ. *qazan*, qazax. *qazan*, çuv. *xuran*, tat. *qa°zan*, başq. *qa°zan* və s.; **bala* 'uşaq', noq. *bala*, qırğ. *bala*, azərb. *bala*, yeni-uyğ. *bala*, tat. *ba°la*, qum. *bala*.

Qırğız, altay və yakut dillərində saitlərin dodaq ahənginin tə'siri altında sonuncu [a] səsi [o] səsinə çevrile bilər, müq.et: *orta*, qazax. *orta*, türkm. *orta*, türk. *orta*, tat. *urta*, azərb. *orta* və qırğ., alt. və yakut *orto*. Özbək dilində sonuncu qapalı hecada pratürk [a] səsinə [ō] səsi uyğun gələ bilər,

müq.et: *başaq* morfemindən özb. *bōşōk* 'sünbül', **uzaq* - morfemindən *uzōq* 'uzaq'. Lakin belə hadisələr həmişə müşahidə olunmur.

Affikslərdə qısa [a] səsi nisbətən sabitdir, müq.et: *ormanlarda* morfemindən tat. *urmannarda* 'meşələrdə', qazax. *dalalarda* 'çöllərdə', tat. *ya°zma* 'yazma', türk. *yazma*. Ancaq bu, saitlərin dodaq ahənginin ardıcıl olduğu dillərdə dəyişə bilər: *oğolar* əvəzinə yakut *oğolor* 'uşaqlar', *d'ollar* əvəzinə alt. *d'oldor* 'yollar', *oşolar* əvəzinə qırğ. *oşolor* 'bunlar' və s.

Türk dillərində törəmə qısa [a] səsinə çox nadir hallarda rast gəlinir. Çuvaş dilində [ə] səsinə törənmiş [a] səsi var. müq.et: **ətik* morfemindən çuv. *adɛ* 'uzunboğaz çəkmə', **ə:r* morfemindən ar 'kişi', **bə:r* morfemindən par 'vermək' və s.

Özbək dilində [ō] səsi şəkilçilərdə də iştirak edə bilər: *bōrmōq* 'gətmək', *ōlmōq* 'götürmək', *tōşlōq* 'daşlıq', *toyçōq* 'qulan'.

Uzun a (a:)

Ümumiyyətlə, bütün uzun saitlər kimi, uzun [a] səsi də türk dillərində sabit olmayıb. Uzun [a] səsinin saxlanılmasını göstərən misallar türkmən və yakut dillərində aşkar olur: **ya:z* 'yay', türkm. *ya:z*, yakut. *sa:s*; **ta:ş* 'daş', türkm. *da:ş*, yakut. *ta:s*; **ka:z* 'qaz-quş', türkm. *qa:z*, yakut. *xa:s*; **ka:n* 'qan', türkm. *qa:n*, yakut. *xa:n*; **ba:y* 'varlı', türkm. *ba:y*, yakut. *ba:y*, **ba:r* 'var', türkm. *ba:r*, yakut. *ba:r*; **ka:r* 'qar', türkm. *qa:r*, yakut. *xa:r*; **a:t* 'ad', türkm. *a:t*, yakut. *a:t*; **a:ç* 'ac', türkm. *a:ç*, yakut. *a:s*; **ta:r* 'dar', türkm. *da:r*, yakut. *ta:r*; **ka:l* 'qalmaq', türkm. *qa:l*, yakut. *xa:l*; **sa:l* 'sal-bənd', türkm. *sa:l*, yakut. *sa:l* və s.

Uzun [a] səsinə qeyri-müntəzəm şəkildə başqa türk dillərinin dialektlərində də rast gəlmək olar.

Uzun [a] səsi qədim türk yazılı abidələrinin orfoqrafiyasında türk dillərindən alınmış macar sözlərində də əksini tapır, müq.et. mac. *szal* 'sal-bənd' və türkm. *sa:l*, mac. *s'aç* 'çirk' və türkm. *sa:z* 'bataqlıq'.

Bir sıra dolayı göstəricilər var ki, bunlar da keçmişdə türk sözlərində uzun *a* səsinin olmuş olmasını qəbul etməyə imkan verir. Diftonqlar bunun göstəricisi ola bilər, müq.et: **ta:ğ* 'dağ' morfemindən yəqut *ta* 'tayqa', türkm. *da:ğ*, tof. *ayş* 'ac', türkm. *a:ç* və s. Qədim türk uzun saitləri, o cümlədən [a:], tuva dilində fərqəlləşməyə uğramayıb.

Bə'zi türk dillərində törəmə uzun [a] səsi əmələ gəlmişdir. Törəmə uzun [a] səsi adətən müəyyən səs qruplarının birləşməsi nəticəsində alınır, müq.et: ağır morfemindən *qaq.*, *xak.*, *tuv.*, *şor.* *a:r* 'ağır', *ağız* morfemindən *a:z* 'ağız', *oda-ğım* morfemindən *tuv.* *oda:m* 'ocağım', *xak.* *aza:m* 'ayağım', *azağım*-dan, o da *asax*-dan 'ayaq', *bağır*-dan *xak.* *pa:r* 'bağır', *ağac*-dan türk. *a:ç* 'ağac', *sağır*-dan *qaq.* *sa:r* 'kar', qəd.-türk. *ağıl* 'mal-qara üçün ağıl', *tuv.*, *xak.*, *şor.* *a:l* 'kənd'.

a:>a. Praturk uzun [a] səsinin qısalması prosesi geniş yayılmış və türk dillərinin əksəriyyətini əhatə etmişdir, müq. **ta:ş* 'daş' və türk. *taş*, alt. *taş*, qum. *taş*, noq. *tas*, qazax. *tas*, q.-qalp. *tas*, *xak.* *tas*, qar. *taş*, *tas*, q.-balk. *taş*, uyğ. *taş*, azərb. *daş* və s.; **ta:r* 'dar' və türk. *dar*, azərb. *dar*, *tuv.* *tar*, qar. *tar*, *xak.* *tar*, qırğ. *tar*, qum. *tar*, qazax. *tar*, alt. *tar*, *qaq.* *dar*, q.-balk. *tar*; **ka:r* 'qar' və azərb. *qar*, türk. *kar*, qırğ. *kar*, alt. *kar*, qum. *kar*, uyğ. *ka(r)*.

Qısalmağa uğramış uzun [a] səsi sonra qısa [a] səsi kimi dəyişikliklərə məruz qala bilərdi, müq. *sa:l*>*sal*-dan özb. *söl* 'sal-bənd', *ka:z*>*kaz*-dan çuv. *xur* 'qaz-quş' və s.

Türk dillərinin əksəriyyətində bütün başqa uzun saitlər kimi uzun [a] səsinin qısalmasının səbəblərindən biri tələffüz vaxtı fizioloji enerjisinin azalması olmuşdur. Uzun [a] səsi birinci hecalarda və şəkilçilərdə olmuşdur.

Qısa [ə]

Qısa [ə] səsi Azərbaycan, yeni uyğur və tofalar dillərində sözün əvvəlində qorunub saxlanmışdır. O, qədim uyğur dilində və Orxon kitabələrinin dilində də özünü göstərir: **kəl*- 'gəlmək', Orx.-Yen. *kəl*-, qəd.-uyğ. *kəl*-, azərb. *gəl*-, uyğ. *kəl*-; **kəs*- 'kəsmək', qəd.-uyğ. *kəs*-, azərb. *kəs*-, uyğ. *kəs*-; **tən* 'tən, düz', qəd.-uyğ. *tən*, uyğ. *tən*, azərb. *tən*; **təq*- 'toxunmaq, döymək', qəd.-uyğ. *təq*-, uyğ. *təq*-, azərb. *dəy*; **sən*, Orx.-Yen. *sən*, qəd.-uyğ. *sən*, azərb. *sən*, uyğ. *sən*; **tər* 'tər-tərləmək', Orx.-Yen. *tər*, azərb. *tər*, uyğ. *tər*; **səkiz* 'səkkiz', Orx.-Yen. *səkiz*, k.-uyğ. *səkiz*, uyğ. *səkiz*, azərb. *səkkiz*; **əm*- 'əmmək', azərb. *əm*-, uyğ. *əm*-; **ət*, azərb. *ət*, uyğ. *ət* 'bədən'.

Qısa [ə] səsi türk dillərinin çoxlarında qeyri-sabit olmuş və başqa saitlərə çevrilmişdir. Dəyişikliklər iki istiqamətdə getmişdir: [ə] səsi ya arxaya çökürək [a] səsinə çevrilmiş, ya da onun qapalılaşması daralması baş vermişdir. O, əsasən, yarıaçıq [e] səsinə çevrilir. Beləliklə, yaranmış [e] səsi daha da daralır, nəticədə bə'zi türk dillərində [ə] səsi [ɨ] səsinə keçir.

Bu dəyişikliklərin səbəbi, ola bilsin ki, [ə] səsinin nisbətən çətin artikulyasiyası olmuşdur. Lakin başqa amillərin, məsələn, vokalizm sistemində irəliləmələrin də təsiri ola bilərdi.

ə>a. Bu dəyişiklik çuvaş dili üçün səciyyəvidir, müq. **tən* 'tən, düz', azərb. *tən*, uyğ. *tən* və çuv. *tan*; **kəs*- 'kəsmək', azərb. *kəs*-, uyğ. *kəs*- və çuv. *kas*-; **tər* 'tər-tərləmək', azərb. *tər*, uyğ. *tər* və çuv. *tar*; **səp*- 'səpmək', azərb. *səp*-, uyğ. *səp*-, çuv. *sap*-.

Göstərilən keçid həm də qısalma hadisəsinə uğramış uzun [ə] səsinə də əhatə edir.

ə>e. Qısa [ə] səsinin rus tipi açıq *ə* saitinə keçidi yəqut dilində baş vermişdir, müq. **kəl*- 'gəlmək', Orx.-Yen. *kəl*-, k.-uyğ. *kəl*-, azərb. *gəl*-, uyğ. *kəl*- və yəqut *kel*-; **tən* 'tən', qəd.-

uyğ. *tən*, uyğ. *tən*, azərb. *tən* və yakut *ten*; *əm- 'əmmək', azərb. *əm-*, uyğ. *əm* və yakut *em*.

ə>e. [ə] səsinin yarıgeniş [e] səsinə keçidi türk dillərinin çoxunu əhatə etmişdir. Uzunluğunu itirən uzun [ə] səsi də belə dəyişikliyə uğramışdır, müq. *kəl- 'gəlmək', azərb. *gəl-*, uyğ. *kəl-* və türk *gel-*, q.-qalp. *kel-*, qum. *qel-*, özb. *kel*, qırğ. *kel-*, qazax. *kel-*, noq. *kel-*, alt. *kel-*, tuv. *kel-*, qar. *kel-*, q.-balk. *kel-*, türkm. *qel-*, qaq. *qel-*; *kəs- 'kəsmək', azərb. *kəs-*, uyğ. *kəs-* və türk. *kes-*, türkm. *kes-*, qaq. *kes-*, alt. *kes-*, tuv. *kes-*, noq. *kes-*, qum. *qes-*, qırğ. *kes-*, q.-qalp. *kes-*, qazax. *kes*, q.-balk. *kes-*; *tən 'tən', uyğ. *tən*, azərb. *tən* və alt. *ten*, qırğ. *ten*, noq. *ten*, qum. *ten*, özb. *ten*, q.-qalp. *ten*, qazax. *ten*, türkm. *den*, türk. *ten*.

ə>i. [ə] səsinin [i] səsinə çevrilməsi tatar, başqırd, xakas və qismən çuvaş dilləri üçün səciyyəvidir, müq. *ət, azərb. *ət*, uyğ. *ət* 'bədən' və tat. *it* 'ət', başq. *it*, xak. *it*; *ə:r 'kişi', daha gec *ər* və tat. *ir*, başq. *ir*, xak. *ir*; *ə:l 'tayfa birliyi', daha gec *əl* və tat. *il* 'ölkə', başq. *il*, xak. *il* 'xalq'; *tən 'tən', uyğ. *tən*, azərb. *tən* və tat. *tin*, başq. *tin*, xak. *tin*; *kəl- 'gəlmək', azərb. *gəl-*, uyğ. *kəl-* və tat. *kil-*, başq. *kil-*, xak. *kil-*, çuv. *kil-*; *sə:z- 'hiss etmək', daha gec *səz-*, uyğ. *səz-* və tat. *siz-*, başq. *his-*, xak. *sis-*, çuv. *sis-*; *kəs- 'kəsmək', azərb. *kəs-*, uyğ. *kəs-* və tat. *kis-*, başq. *kis-*, xak. *kis-*; *yə: 'yetmək, nail olmaq', uyğ. *yət* və tat. *jit-*, başq. *yit-*, çuv. *s'it-*; *kə:n 'geniş', sonralar *kən*, uyğ. *kən* və tat. *kiñ*, başq. *kiñ*; *kə:ç 'gecə', daha sonra *kəç*, uyğ. *kəç* 'gecə' və tat. *kiş* 'axşam', başq. *kis*. Bu dəyişiklik başqırd dilində həmişə ardıcılıqla baş vermir: *yil* əvəzinə başq. *yel* 'külək', tat. *kimə* əvəzinə başq. *kəmə* 'qayıq' və s. Belə qeyri-müntəzəmlik xakas dilində də baş vermişdir.

Türk dillərində törəmə qısa [ə] səsinin mövcudluğu çox nadir hallarda olur.

Görünür, [ə] səsi sözün sonunda da qeyri-sabitdir, bunu bəzi misallar təsdiq edir, müq. azərb. *təkə* 'keçi' və türk. *teke*, alt. *teke*.

Şəkilçilərin tərkibində [ə] saiti ilk mərhələdə [a] saitinin ahəngə görə variantlarından biri olmuşdur. Birinci hecadə [ə] səsinin [e] səsinə kütləvi şəkildə çevrilməsi [ə] səsinin şəkilçi hecalarda da [e] səsinə çevrilməsinə imkan yaratdı, müq. et: türk. *göl-ler-de* 'göllərdə' və azərb. *göl-ler-do*.

Tatar, Azərbaycan və başqırd dillərində affiksə [ə] səsinin mövcudluğu çətin izah olunur. Ola bilsin ki, burada pratürk dilinin vəziyyəti qorunub saxlanılmışdır.

Uzun ə [ə:]

Müasir türk dillərində pratürk [ə:] səsinin refleksinin müəyyənlişməsi böyük çətinliklərlə bağlıdır. Bu çətinliklər [ə:] səsli misalların az olması ilə bağlıdır. Əsasən, uzun [ə] səsi ya qısılır, ya da diftonqa çevrilir. Bəzən də başqa saitlərə keçir. Uzun [ə] səsi bəzi türkmən sözlərində qalmışdır, müq. türkm. *bə:ş* 'beş' və uyğ. *bəş*; türkm. *qə:p* 'model, nümunə' və çuv. *kap* 'forma', 'model', *kə:p>*kəp-dən yakut. *kiep*.

ə>ie. Uzun [ə] səsinin [ie] diftonquna çevrilməsi yakut dili üçün səciyyəvidir, müq. *bə:l 'beş', türkm. *bə:ş*, uyğ. *bəş* və yakut. *bies*; *kə:n 'gen', uyğ. *kən* və yakut. *kieñ*; *kə:ç 'axşam', uyğ. *kəç* 'gecə' və yakut. *kiehe* 'axşam'; *ə:ğ- 'əymək', uyğ. *əq-* və yakut. *iex-*; *bə:r- 'vermək', uyğ. *bər-* və yakut. *bier-*; *yə:- 'yemək', uyğ. *yəm* 'yem' və yakut. *sie-* 'yemək'.

ə>i: Bu dəyişiklik türkmən dilində müşahidə olunur, müq. *ə:l 'tayfa ittifaqı', uyğ. *əl* 'ölkə' və türkm. *i:l*; *bə:l 'bel', uyğ. *bəl* və türkm. *bi:l*.

ə>e. Bu keçid Azərbaycan dilində geniş təzahür edir, müq. *bə:l 'beş', uyğ. *bəş* və azərb. *beş*; *ə:l 'tayfa ittifaqı', uyğ. *əl* 'ölkə' və azərb. *el* 'cəmiyyət', 'ölkə'; *bə:r- 'vermək', uyğ. *bər-* və azərb. *ver-*; *bə:l 'bel', uyğ. *bəl* və azərb. *bel*; *kə:t 'getmək', uyğ. *kət-* və azərb. *get-* [Şerbak, 1970, s. 55].

ə:>ə. Qədim qısa [ə]-nin qorunub saxlandığı türk dillərində o, vaxtilə olmuş uzun [ə] səsinin qısalması nəticəsində yaranıb: *bə:ş-dən uyğ. *bəş* 'bəş'; *bə:l-dən uyğ. *bəl* 'bəl'; *kə:ç-dən uyğ. *kəç* 'gecə'; *kəñ-dən uyğ. *kəñ* 'gen' və s.

Görünür, bu qısalma prosesi çox geniş dairəni əhatə etmişdir, belə ki, başqa türk dillərində uzun [ə] səsinin refleksləri qısa [ə] səsinin reflekslərindən heç nə ilə fərqlənmir, müq. *kə:ç-dən çuv. *kas* 'axşam' və *tər-dən *tar* 'tər'; *kə:p-dən türk. *kep* 'forma' və *kəs-dən *kes* 'kəsmək'; *kə:ñ-dən tat. *kiñ* 'gen' və *ət-dən *it* 'ət'.

Qısa [o]

Qısa [o] səsinin qorunub saxlanması Azərbaycan, türk, türkmən, uyğur, xakas, qazax, noqay, qaraqalpaq, qaqauz, qaraçay-balkar, altay, şor və yakut dillərində müşahidə olunur: *o:k 'ox', yakut. *ox*, şor. *oş*, türkm. *oş*, türk. *oş*, azərb. *ox*, qırğ. *oş*, noq. *oş*, qar. *oş*, qaq. *oş*, uyğ. *oş* 'güllə', q.-balk. *oş*, alt. *oş*, qazax. *oş* 'güllə', 'ox'; *ot, qəd.-türk. *ot*, yakut. *ot*, türkm. *ot*, qum. *ot*, uyğ. *ot*, türk. *ot*, alt. *ot*, qazax. *ot*, q.-qalp. *ot*, azərb. *ot*, noq. *ot*, özb. *ot*; *orta, yakut. *orta*, qəd.-türk. *orta*, uyğ. *orta* 'ortancıl', türk. *orta*, azərb. *orta*, qar. *orta*, alt. *orto*, noq. *orta*, qum. *orta*, q.-balk. *orta*, xak. *orti*, özb. *orta*.

o>u. [O] səsinin [u] səsinə keçməsi tatar, başqırd və qismən çuvaş dilləri üçün səciyyəvidir, müq.et: *to:kız 'doqquz', qazax. *toğbız*, qırğ. *toğuz*, türk. *dokuz*, q.-qalp. *toğbız*, qum. *toğuz* və tat. *tuğbız*, başq. *tuğbız*; *ot və tat. *ut*, başq. *ut*, çuv. *udb*; *to:k 'tox', türk. *tok*, azərb. *tox*, qazax. *toq*, qum. *toq*, noq. *toq*, q.-balk. *toq* və tat. *tuq*, başq. *tuq*. Çuvaş dilində qısa [o] səsinin [u] səsinə çevrilməsinin əsas fonetik qanunu daha sonrakı fonetik dəyişikliklər ucundan pozula bilərdi. Pratürk dilində sözün sonuncu və şəkilçili hecalarında [o] səsinə rast gəlinmir.

Uzun o [o:]

Sözün əvvəlində pratürkə məxsus uzun [o] səsinin qalması ancaq türkmən dili üçün səciyyəvidir: *yo:l 'yol', türkm. *yo:l*; *o:t 'ot', türkm. *o:t*; *o:n 'on', türkm. *o:n*; *yo:k 'yox', türkm. *yo:k*; *bo:l 'olmaq', türkm. *bo:l*; *to:l 'dolmaq', türkm. *do:l*.

o:>uo. Uzun [o] səsinin [uo] diftonquna keçməsi yakut dilində tipikdir, müq.et: *o:t 'ot', türkm. *o:t* və yakut. *uot*; *yo:l 'yol', türkm. *yo:l* və yakut. *suol*, *yo:k 'yox'. *yo:k və yakut. *suox*; *bo:r 'gil, qum', türkm. *bo:r* və yakut. *buor*; *o:n 'on', türkm. *o:n* və yakut. *uon*; *to:l 'dolmaq', türkm. *do:l* və yakut. *tuol* və s.

o:>o. Pratürk üçün səciyyəvi uzun [o] səsinin [o] səsinə çevrilməsi türk dillərinin çoxunda baş vermişdir, müq.et: *o:t 'ot' və noq. *ot*, qazax. *ot*, q.-qalp. *ot*, qar. *ot*, özb. *ot*, türk. *ot*, qum. *ot*, qırğ. *ot*, xak. *ot*, uyğ. *ot*; *yo:k 'yox' və türk. *yok*, azərb. *yox*, qum. *yok*, qaq. *yok*, qar. *yok*, noq. *yok*, qazax. *joq*, q.-qalp. *joq*, özb. *yok*, qırğ. *joq*, uyğ. *yok*, xak. *çox*; *o:n 'on' və türk. *on*, azərb. *on*, xak. *oñ*, qırğ. *oñ*, qar. *on*, qaq. *on*, uyğ. *on*, noq. *on*, q.-qalp. *on*, qazax. *oñ*, qum. *on*, alt. *on*; *yo:l 'yol' və qırğ. *col*, qazax. *jol*, türkm. *yo:l*, azərb. *yo:l*, qum. *yo:l*, noq. *yo:l*, qar. *yo:l*, q.-qalp. *jol*, qaq. *yo:l*; *o:l 'o' və qırğ. *ol*, qazax. *ol*, türkm. *ol*, azərb. *o*, qum. *ol*, noq. *ol*, qar. *ol*, k.-türk. *ol*, q.-qalp. *ol*, qaq. *ol*; *bo:l 'olmaq' və qırğ. *bol-*, qazax. *bol-*, noq. *bol-* və s.

Uzun [o] səsi qısa [o] səsi sonra qısa [o] səsinin uğradığı bütün dəyişikliklərə uğramışdır, müq.et: *yo:k>yok-dan çuv. *s'uk* 'yox', *o:t>ot-dan tat. *ut* 'ot' və s.

Pratürk dilində uzun [o] səsinə birinci olmayan hecalarda və şəkilçilərdə rast gəlinmirdi.

Bə'zi türk dillərində müəyyən səs qruplarının birləşməsi nəticəsində törəmə uzun [o] səsi yaranmışdır, müq.et:

qırğ. *ta:ğ>tau-dan to: 'dağ'; *bağ>bau-dan bo: 'bağlama'; *sağ>sou-dan so: 'sağlam', ağız-dan alt. o:s 'ağız'; ağırı-dan o:ru 'azar'; oğlu 'onun oğlu' -dan qağ. o:lu 'oğlu'; doğrı, doğru-dan do:ru 'doğru' və s.

Qısa [ö]

Sözün əvvəlində ulu türkdəki qısa [ö] səsinin qalması (saxlanması) Azərbaycan, türk, türkmən, uйğur, qaraçay-balkar, qağauz, qaraim, qazax, qaraqalpaq, qumuq, noqay, tuva, xakas, şor və yakut dillərində müşahidə edilir: *öl- 'ölmək', qəd.-türk. öl-, yakut. öl-, türkm. öl-, türk. öl-, özb. öl-, qum. öl-, noq. öl-, azərb. öl-, uйğ. öl-, q.-balk. öl-, xak. öl-, tuv. öl-; *kör 'görmək', qəd.-türk. kör-, yakut. kör-, noq. kör-, alt. kör-, qazax. kör-, uйğ. kö(r)-, xak. kör-, özb. kör-, q.-qalp. kör-, q.-balk. kör-, türkm. qör-, türk. gör-, azərb. gör-; *söz, qəd.-türk. söz, yakut. ös, qum. söz, özb. söz, alt. sös, qazax. söz, noq. söz, uйğ. söz, türk. söz, azərb. söz, xak. sös, tuv. sös, q.-qalp. söz; *köz 'göz', qəd.-türk. köz, noq. köz, uйğ. köz, alt. kös, q.-balk. köz, xak. kös, qar. köz, türkm. qöz, türk. köz, azərb. köz, qum. qöz.

ö>ü. Bu keçid tatar və başqırd dillərində səciyyəvidir, müq. *köp 'çox', noq. köp, qum. köp, türkm. köp, alt. köp, qazax. köp, q.-qalp. köp özb. köp və tat. küp, başq. küp; *öç 'qisas', alt. öç, qum. öç, özb. öç, noq. öş, türkm. öç, türk. öç, azərb. oc və tat. üç, başq. üs; *kör- 'görmək', qırğ. kör, özb. kör-, noq. kör-, qazax. kör-, q.-qalp. kör-, q.-balk. kör-, alt. kör-, türk. gör-, azərb. kör- və tat. gür-, başq. kür-.

Tatar və başqırd dillərində ulu türkdəki [ö] səsinin [ü] səsinə keçərək daralması [o] səsinin [u] səsinə keçərək daralması ilə sıx bağlıdır.

Çuvaş dilində ulu türkdəki [ö] səsinin əks olunması çox rəngarəngdir; ö>u, müq.et: *köz 'göz' və çuv. kus'; ö>ь, müq.et: *kök və çuv. кьк; ö>i, müq.et: *köpür 'körpü' və çuv.

kiber; ö>i, müq. *böz 'giş' və çuv.pir. [Fedotov, 1970, s. 32-33].

ö>o. Kırım-tatar dilində [ö] səsi [o] səsinə oxşayan incələşməmiş [ö] səsinə çevrilmişdir, müq.et: kr.-tat. koy 'kənd', amma türk. köy, kr.-tat. koz 'göz', amma türk. göz 'göz', qırğ. göz, kr.-tat. qol 'göl', amma türk. göl 'göl', kr.-tat. oz 'öz', amma türk. öz. Belə depalatallaşma qaraim dilinin kırım dialektində müşahidə olunur, müq.et: köz-dən kr.qar. qoz 'göz'.

Özbək [ö] səsi bəzi vəziyyətlərdə güclü reduksiyaya məruz qalır.

Uzun ö [ö:]

Türkmən dilində ulu türkdəki uzun [ö] səsinin saxlanması müşahidə edilir: *kö:l 'göl', türkm. qö:l; *kö:k 'göy', türkm. qö:k; *bö:l- 'bölmək', türkm. bö:l-; *kö:n 'gön', türkm. qö:n; *tö:ş 'döş', türkm. dö:ş; *sö:k- 'söymək', türkm. sö:k-; *öt 'öd', türkm. ö:t; *ö:l 'xam, çiy', türkm. ö:l.

ö:>üö. Uzun [ö] səsinin [üö] diftonquna çevrilməsi yakut dilində baş verir, müq.et: *kö:l 'göl', türkm. qö:l və yakut tüös: *kö:k 'göy', türkm. qö:k və yakut. küöx; *sö:k- 'söymək', türkm. sö:k- və yakut. üöx-; *tö:rt 'dörd', türkm. dö:rt və yakut. tüöt; *öz 'özək, mərkəz', türkm. ö:z 'özümünkü' və yakut. üös 'özək', 'əsas'; *ö:l 'xam, çiy', türkm. ö:l və yakut. üöl.

Çuvaş dilinin bir sıra sözlərində ulu türkcədəki [ö:] səsi [-ьva-] birləşməsində əks olunmuşdur, müq.et: *kö:k 'göy' və çuv. кь vak, *tö:rt 'dörd' və çuv. ть vadь və s.

ö:>ö. Bu keçid türk dillərinin əksəriyyətində baş vermişdir, müq., *kö:k 'mavi', 'göy', türk. gök, qazax., alt., qırğ. kök 'yaşıl', özb. kök, noq. kök, qum. qök və s.; *kö:l 'göl' və qırğ. köl, noq. köl, özb. köl, qum. köl, alt. köl,

q.-balk. *köl*, uyğ. *köl*, q.-qalp. *köl*, azərb. *göl*; **tö:rt* 'dörd' və noq. *dört*, qum. *dört*, qırğ. *tört*, q.-balk. *tört*, uyğ. *tö(r)t*, alt. *tört*, xak. *tört*, özb. *tört*.

Sonrakı dövrlərdə qısalmış uzun [ö] səsi qısa [o]-nün məruz qaldığı bütün dəyişikliklərə uğramışdır: *kök* < *kō:k*-dən tat. *kük* 'göy', *böl* < *bō:l*-dən çuv. *pul-* 'bölmək' və s.

Törəmə uzun [ö] səsinin yaranması çox nadir hallarda olur: *söyök*-dən *sō:k* 'sümük'. Ulu türkcədəki uzun [ö] səsi birinci olmayan hecalarda və şəkilçilərdə işlənmirdi.

Qısa u

Ulu türkcədəki qısa [u] səsi sözün əvvəlində, qədim türk dillərindən başqa, türk, türkmən, yakut, şor, xakas, uyğur, Azərbaycan, altay, qaraçay-balkar, qaqauz, qaraim, qırğız, tuva və qumuq dillərində çoxlanır: **kuş* 'quş', türk. *kuş*, azərb. *quş*, noq. *kus*, türkm. *quş*, qum. *kuş*; **kum* 'qum', kr.qar. *qum*, qaq. *kum*, qırğ. *qum*, q.-balk. *qum*, tuv. *qum*, xak. *xum*; **tur-* 'durmaq', türkm. *dur-*, türk. *dur-*, azərb. *dur-*, noq. *tur-*, qum. *tur-*, qırğ. *tur-*, uyğ. *tur-*, tuv. *tur-*, xak. *tur-*, qar. *tur-*, q.-balk. *tur-*, özb. *tur-*.

u > ɛ. Tatar, başqırd, çuvaş, qazax, qaraqalpaq və noqay dillərində ulu türkcədəki [u] səsinin yerinə daha açıq, həm də çox qısa səs törəmişdir. Bu, [u] və [ɪ] yaxud [o] və [ɪ] arasında bir səsdür.

Göstərilən dillərdə bu saitin keyfiyyəti barəsində türkoloqlar eyni fikirdə deyillər. F.Q.İsxakov onu bütün göstərilən dillərdə eyniləşdirmiş və qeyd etmişdir ki, bu, tatar və başqırd dillərində [o] səsi çuvaş dilində [ä], noqay -[u], qazax -[ü] hərfləri ilə ifadə olunmuşdur. F.Q.İsxakova görə [ö] (həmin səsi belə ifadə edir) zəifləmiş, qısa səsdür, bu, *ɪ* səsinin dodaqlanan qarşılığıdır [İsxakov, 1955, s. 106]. A.M.Şerbak reduksiya xüsusiyyətinin ancaq çuvaş dilində olan [ä] səsinə aid olduğunu deyir. O, başqa dillərdə bu saitin həddindən artıq

qısa olduğunu göstərir. Bununla belə Şerbaka görə, qazax, noqay və qaraqalpaq dillərində bu sait çox qısa [u], tatar və başqırd dillərində isə çox qısa [o] səsinə uyğundur [Şerbak, 1970, s. 151].

Biz F.Q.İsxakovun ardınca bütün göstərilmiş dillərdə bu səsi [o] və [ɪ] arasında ortaq olan zəifləmiş sait hesab edirik (bizim transkripsiyada [ɛ] işarəsi ilə göstərilir, müq. **uzaq* 'uzaq', türk. *uzak*, azərb. *uzaq*, qum. *uzaq*, noq. *uzaq*, qırğ. *uzaq* və tat. *ɛzak*, başq. *ɛzaq*, qazax. *ɛzaq*, noq. *ɛzaq*, q.-qalp. *ɛzaq*; **uç-* 'uçmaq', qəd.-türk. *uç-*, türk. *uç-*, qum. *uç-*, türkm. *uç-*, azərb. *uç-* və tat. *ɛɯ-*, başq. *ɛs-*, qazax. *ɛs-*, q.-qalp. *ɛs-*, noq. *ɛs-*, çuv. *ɛs'*; **tut-* 'tutmaq', qəd.-türk. *tut-*, qum. *tut-*, türkm. *tut-*, azərb. *tut-*, türk. *tut-*, qırğ. *tut-* və tat. *tɛt-*, başq. *tɛt-*, qazax. *tɛt-*, noq. *tɛt-*, q.-qalp. *tɛt-*, çuv. *tɛ-t*; **tur-* 'durmaq', qəd.-türk. *tur-*, qum. *tur-*, qırğ. *tur-*, alt. *tur-*, türk. *dur-*, azərb. *dur-* və tat. *tɛr-*, başq. *tɛr-*, qazax. *tɛr-*, q.-qalp. *tɛr-*, noq. *tɛr-*, çuv. *tɛr-*.

Özbək dilində [u] səsi güclü reduksiyaya uğraya bilər. Ulu türkcədə [u] səsi sözün sonunda çox nadir hallarda işlənməmişdir. Şəkilçilərdə tez-tez [u] səsi [ɪ] səsi ilə əvəzlənirdi. Qədim türk yazılı abidələrində çox vaxt [u] səsinə üstünlük verilir: orx.-yen. *saqınur mən* 'mən qüssələniyəm', qaq. *alır biz* 'biz alır' və s. Görünür, bu hadisə affikslərdə saitlərin qeyri-sabit və dəyişkən olması ilə izah olunur. Bəzi müasir türk dillərində rast gəlinən sonuncu affiksal [u] səsi törəmədir, müq. *yazɛğ*-dan tat. *yaz-u* 'yazi'.

Uzun u [u:]

Sözün əvvəlində uzun [u] səsinin saxlanması türkmən və yakut dillərində rast gəlmək olar: **tu:z* 'duz', türkm. *du:z*, yakut. *tu:s*; **bu:z* 'buz', türkm. *bu:z*, yakut. *bu:s* və *mu:s*; **bu:t* 'bud', türkm. *bu:t*, yakut. *bu:t*; **u:n* 'un', türkm. *u:n*; **ku:riğ* 'quru', türkm. *qu:ri*, yakut. *ku:r-* 'qurumaq'.

u:>u. Bütün uzun saitlər kimi uzun [u] səsi türk dillərinin çoxunda qısalmışdır, müq. *bu:z 'buz' və uyğ. *mu:z*, q.-balk. *buz*, qar. *buz*, qaç. *buz*, xak. *pus*, qırğ. *mu:z*, qum. *buz*, türk. *buz*, azərb. *buz*; *tu:z 'duz' və uyğ. *tuz*, qum. *tuz*, qırğ. *tuz*, alt. *tus*, qar. *tuz*, türk. *tuz*, azərb. *duz*, q.-balk. *tuz*.

Saxlanmış uzun [u] səsi də qısa u-nun mə'ruz qaldığı bütün dəyişikliklərə uğramışdır, *bu:z < buz-dan çuv. *ɸɸɪ* 'buz'; *tu:z < tuz-dan tat. *tɸz* 'duz' və s.

Ulu türkcədə sözlərin sonunda və şəkilçilərdə uzun [u] səsi olmamışdır.

Bə'zi türk dillərində olan törəmə [u] səsi müəyyən qrup səslərin qısalması nəticəsində yaranmışdır: *boğul*-dan qaç. *bu:l* 'boğulmaq', *doğur*-dan *du:r* 'doğmaq', *buğ*-dan *bu*: 'buğ', *tuğ*-dan qırğ. *tu*: 'bayraq', *alığ*-dan *alu*: 'alınma', *suv*, *suğ*-dan qırğ. *su*:, yakut. *u*: 'su'; *oğıl*-dan qırğ. *u:l* 'oğul'; *tuğra*-dan *tu:ra* 'düz', 'doğru'.

Qısa ü

Sözün əvvəlində ulu türkcədəki [ü] səsinin qalması Azərbaycan, türk, türkmən, qumuq, qırğız, balkar, qaçauz, qaraim, altay, xakas, şor, uyğur və yakut dillərində müşahidə edilir: *kül- 'gülmək', qəd.-türk. *kül-*, qırğ. *kül-*, qum. *kül-*, alt. *kül-*, özb. *kül-*, q.-balk. *kül-*, qar.kr. *kül*, uyğ. *kül-*, türk. *gül-*, azərb. *gül-*, türkm. *gül-*, yakut. *kül-*, xak. *kül-*; *yük, qəd.-türk. *yük*, türkm. *yük*, özb. *yük*, qum. *yük*, alt. *dük*, xak. *çük*, q.-balk. *jük*, türk. *yük*; *yürək 'ürək', qəd.-türk. *yürək*, noq. *yürek*, qum. *yürek*, q.-balk. *jürek*, türk. *yürek*, azərb. *ürək*, qırğ. *jürek*. Qısa [ü] səsi həm də qədim türk dillərində qalmışdır: qəd.-uyğ. *yürek* 'ürək'.

ü>yo. Tatar, başqırd, qazax, qaraqalpaq və noqay dillərində ulu türkcədəki [ü] səsi [ü] və [ö] (bizim transkripsiyada *yo* səsi kimi göstərilir) səslərinin arasında olan zəifləmiş açıq ön sıra saitinə çevrilmişdir, müq.

*kü:n 'gün' > *kün*, türk. *gün*, azərb. *gün*, qum. *kün*, qırğ. *kün*, xak. *xün*, tuv. *xün* və tat. *kyon*, başq. *kyon*, qazax. *kyon*, q.-qalp. *kyon*, noq. *kyon*; *kül, türk. *kül*, azərb. *kül*, türkm. *kül*, qum. *kül*, alt. *kül* və tat. *kyol*, başq. *kyol*, qazax. *kyol*, noq. *kyol*, q.-qalp. *kyol*; *tüş- 'düşmək', türk. *düş-*, azərb. *düş-*, türkm. *düş-*, qum. *tüş-*, qırğ. *tüş-*, alt. *tüş-*, xak. *tüs-* və tat. *teş-*, başq. *teş-*, qazax. *tes-*, noq. *tes-*, q.-qalp. *tes-*.

Çuvaş dilində ulu türkcədəki [ü] səsinin əks olunması müxtəlif reflekslər verir. Ən çox *ü>i*, müq. *tütün 'tüstü' və çuv. *tidim*; *yü:z 'yüz' > *yüz* və çuv. *s'ir*.

Çuvaş dilində daha sonralar baş vermiş səs dəyişmələri ilə əlaqədar bu səs keçməsinə istisnalar ola bilər.

ü>u. Krım-tatar dilində ulu türkcədəki [ü] səsi depalatalaşır (qalınlaşır) və [u] səsi alınır, daha doğrusu, bir az incələmiş [u] səsi tələffüz olunur, müq. *kürek-dən kr.tat *kurek* 'kürək', *yüz-dən *yuz* 'yüz', *üç-dən *uç* 'üç'.

ü>i. Qaraim dilinin qalitsk-lutsk dialektində [ü] səsi [i] səsinə çevrilmişdir, müq. *üleş*-dən qal.qar. *ilis* 'pay', *üç*-dən *ite* 'üç', *üçün*-dən *itein* 'üçün', *kürek*-dən *kirek* 'kürək'. Ulu türkcədə [ü] səsinə sözün sonunda təsadüf olunmur.

Uzun ü [ü:]

Uzun [u] səsinin sözün əvvəlində qalması türkmən və yakut dillərində müşahidə olunur: *sü:t, yakut. *ü:t*, *kü:n 'gün', türkm. *gü:n*, yakut. *kü:n*; *yü:z 'yüz', yakut. *sü:s*; *kü:ç 'güc', yakut. *kü:s*.

ü>üy. Türkmən və tofalar dillərində ulu türkcədəki uzun [ü] səsinə [üy] diftonqu uyğun gələ bilər, müq. *kü:ç 'güc' və türkm. *qüyç*; *ü:ç 'üç' və tof. *üyş*; *sü:t 'süd' və türkm. *süyt*. Uzun [ü] yaranmasında məxrəci gərginlikdən qurtarmaq üçün diftonqlaşma baş verir.

ü>ü. İlkin uzun [ü] səsinin qısalma prosesi türk dillərinin əksəriyyətində müşahidə edilir, müq. *kü:ç 'güc' və

azərb. *güc*, türk. *güç*, alt. *küç*, tuv. *küş*, xak. *küs*; **kü:n* 'gün' və alt. *kün*, tuv. *xün*, türk. *gün*, azərb. *gün*; **sü:t* 'süd' və türk. *süt*, azərb. *süd*, alt. *süt*, tuv. *süt*, xak. *süt*, qırğ. *süt*, uyğ. *süt*, özb. *süt*.

Qorunub saxlanmış uzun [ü] səsi sonrakı mərhələlərdə [ü] səsinin mə'ruz qaldığı bütün dəyişikliklərə uğramışdır: **kü:n*>*kün*-dən tat. *kön* 'gün', **tü:p*>*tüp*-dən çuv. *tip* 'dib'.

Qısa [ɪ]

Cözün əvvəlində qısa [ɪ] səsi türk dillərinin çoxunda qalmışdır: **qıs-* 'qısmaq', qəd.-türk. *qıs-*, türkm. *qıs-*, qırğ. *qıs-*, q.-balk. *qıs-*, qum. *qıs-*, türk. *kıs-*, qar.kr. *qıs-*, xak. *xıs-*, alt. *qıs-*; **qıl* 'qıl, tük', qəd.-türk. *qıl*, türk. *kıl*, azərb. *qıl*, türkm. *qıl*, uyğ. *qıl*, qum. *qıl*, qaq. *kıl*, xak. *xıl*, tuv. *xıl*, yakut. *kıl*; **kızıl* 'qırmızı', qəd.-türk. *qızıl*, türk. *qızıl*, türkm. *qızıl*, q.-balk. *qızıl*, qum. *qızıl*, alt. *qızıl*, qar.kr. *qızıl*, tuv. *qızıl*, yakut. *qızıl*, azərb. *qızıl*.

1>б. Tatar, balkar, qazax, özbək, uyğur, qaraqalpaq və noqay dillərində ulu türkdəki qısa [ɪ] səsi daha açıq zəifləmiş [ɪ]-ya çevrilmişdir. Bunu [ɸ] hərfi ilə işarə edirik, müq. **kıl* 'qış', qəd.-türk. *qış*, qar.kr. *qış*, q.-balk. *qış*, alt. *qış*, qaq. *kış*, xak. *xış*, tuv. *qış*, yakut. *qış* və tat. *qış*, başq. *qış*, qazax. *qış*, özb. *qış*, q.-qalp. *qış*, noq. *qış*; **kızıl* 'qırmızı', türk. *kızıl*, türkm. *qızıl*, qum. *qızıl*, qırğ. *qızıl* və tat. *qızıl*, başq. *qızıl*, qazax. *qızıl*, q.-qalp. *qızıl*, noq. *qızıl*, özb. *qızıl*.

1>б. [ɪ] səsinin zəifləmiş saitə çevrilməsi də çuvaş dili üçün səciyyəvidir, müq. qar.kr. *qıçqır* 'qışqırmaq', xak. *xıs-kır* və çuv. *qışqır*; **qalın* 'qalın' və çuv. *xuln*. Lakin bu uyğunluq çuvaş dilində özünü çox da ardıcıl göstərmir, çünki çuvaş dilində ulu türkdəki [ɪ] səsinə çox vaxt [ɪ] səsi uyğun gəlir, məsələn, **qı:z*>*qız*-dan *xır* 'qız'; *qıs*-dan *xıs* 'qısmaq' və həmçinin [ɪ], müq., *qır*-dan çuv. *xır* 'çöl', 'tarla'.

1>ı. Görünür, müasir türk dillərinin [ɪ] saiti ilə və ya [ɪ] məzmunu bildirən bə'zi sözləri keçmişdə [ɪ] saiti ilə başlamışdır: **ı:ş*>*iş*-dan *iş*; **ı:z*>*iz*-dan *iz*; **piş*-dan *piş* 'bişmək', 'yetişmək'; **til*-dan *til* 'dil' və s.

Türk sözlərinin mütləq sonunda [ɪ] saitinin mövcudluğu, yəqin ki, çox az olmuşdur. Ulu türkdə [ɪ] saitinin şəkilçilərdə işlənməsi mümkün olmuşdur, çünki o, [ɪ] saitinin sinharmonik variantı olmuşdur. Qısa [ɪ] səsi şəkilçilərdə adi [ɪ]-nın birinci hecadakı təzahürlərinə uğrayır, müq., *orman yolu*-ndan tat. *orman yolu* 'meşə yolu', çuv. *xalx xuz*° *alığı* 'xalq təsərrüfatı' və s.

Uzun [i:]

Sözün əvvəlində uzun [i:] səsinin qalması yakut və türkmən dillərində müşahidə edilir: **kı:n* 'qın', yakut. *kı:n*, türkm. *qı:n*; **kı:z* 'qız', yakut. *kı:s*, türkm. *qı:z*.

Bə'zən uzun [i:] saiti diftonq kimi ifadə olunur: türkm.dial. *qıyz* 'qız'. Türkmən dilində uzun [i:] saiti çox nadir hallarda [ɪ] saiti kimi əks olunur: müq. **ı:ş*-dan türkm. *i:ş* 'iş'.

Çuvaş dilində uzun [i:] saiti rəngarəng təzahürlərə malikdir [Fedotov, 1970, s. 28-30]. Bu, çuvaş dilində baş vermiş səslərin daha sonrakı dəyişiklikləri ilə, bir də uzun [i:] saitinin özünün nadir hallarda işlənməsi və sabit olmaması ilə izah olunur.

1>ı. Qalan türk dillərində uzun [i:] saitinin qısalması baş vermişdir, müq. **qı:z* 'qız' və türk. *kız*, azərb. *qız*, qum. *qız*, qırğ. *qız*, q.-balk. *qız*, qar.kr. *qız*, alt. *qıs*. Qısalmış [ɪ:] saiti qısa [ɪ] saitinin dəyişikliklərinə uğramışdır, müq. **qı:z*>*qız*-dan tat. *qız*. Sözün sonunda və affikslərdə olan [ɪ] saiti haqqında bir şey demək çətindir. Yakut dilində təsadüf olunan affiksəl uzun [ɪ] saiti törəmədir: *alığ*-dan *ılı*: 'alma', 'götürmə'.

Qısa [i]

Sözün əvvəlində ulu türkcədəki qısa [i] saiti türk dillərinin əksəriyyətində saxlanır. Buraya Orxon-Yenisey, qədim uyğur, türk, Azərbaycan, türkmən, qaqauz, qaraim, qaraçay-balkar, qumuq, krım-tatar, yakut dilləri daxildir: *iç, qəd.uyğ. *iç*, Or.-Yen. *iç*, yakut. *is*, azərb. *iç*, türk. *iç*, türkm. *iç*, uyğ. *iç*, qum. *iç*, alt. *iç*, qaq. *iç*, özb. *iç*, kr.qar. *iç*, qırğ. *iç*, q.-balk. *iç*; *kir 'çirk', qəd.uyğ. *kir*, türk. *kir*, yakut. *kir*, türkm. *kir*, azərb. *kir*, qum. *kir*, alt. *kir*, qaq. *kir*, qar. *kir*, q.-balk. *kir*, tuv. *xir*; *bil-bilmək, qəd.-uyğ. *bil-*, türk. *bil-*, Orx.-Yen. *bil-*, yakut. *bil-*, azərb. *bil-*, türkm. *bil-*, qum. *bil-*, alt. *bil-*, kr.qar. *bil-*, qırğ. *bil-*, tuv. *bil-*.

Tatar, başqırd, qazax, qaraqalpaq, noqay, yeniuyğur, xakas, çuvaş və özbək dillərində ulu türkcənin qısa [i] saiti zəif açıq [i]-yə çevrilmişdir; bu akustik cəhətdən *e* və *ı* arasında bir səs kimi qavranılır, müq. *kir 'çirk', türk. *kir*, yakut. *kir*, azərb. *kir*, qum. *kir*, alt. *kir* və tat *kir*, başq. *kir*, qazax. *kir*, q.-qalp. *kir*, noq. *kir*, xak. *kir*; *bil- 'bilmək', türk. *bil-*, azərb. *bil-*, qar. *bil-*, q.-balk. *bil-*, qum. *bil-* və tat. *bil-*, başq. *bil-*, qazax. *bil-*, q.-qalp. *bil-*, noq. *bil-*, çuv. *pil-*, xak. *pil-*; *bi:r>bir, türk. *bir*, azərb. *bir*, qum. *bir*, qar. *bir*, alt. *bir*, q.-balk. *bir* və tat. *bir*, başq. *bir*, qazax. *bir*, q.-qalp. *bir*, noq. *bir*, çuv. *pir*.

i>i. Özbək dilində kar samitlərin arasında və *-l*, *r*, *n*, *z* samitlərinin qarşısında [i] saiti güclü reduksiyaya uğramışdır: *til* 'dil', *biz* 'biz', *bir* 'bir', *tiş* 'diş' və s. Həmin vəziyyətdə [i] saiti uyğur dilində də güclü reduksiyaya məruz qalır: *kir* 'kir'.

Daha sonralar müxtəlif səs dəyişikliklərinin təsiri ilə çuvaş dilində ulu türkcənin qısa [i] səsinin əks olunma refleksləri bir-birindən çox fərqlənir.

Ulu türkcədə işlənmiş qısa [i] saiti sözün mütləq sonunda ola bilərdi, ancaq nadir hallarda işlənmişdir: *kışı* 'insan', *yeñi* 'yeni' və s.

Ola bilsin ki, bu sait həmçinin incə saitli söz köklərinə artırılan şəkilçilərdə də [i]-nin sinharmonizm variantı kimi işlənmişdir.

i>e. Özbək dilində sözün sonuncu açıq hecasında [i] saiti [e] açıq saitinin xüsusiyyətinə malik olur: *keldə* 'o, gəldi', *kışe* 'insan' və s. Həmin hadisələr uyğur və tatar dillərində də müşahidə edilir.

Uzun i [i:]

Uzun [i] saiti türkmən və yakut dillərində saxlanılır: *ki:r*- *girmək*, türkm. *qi:r*; *bi:r 'bir', yakut. *bi:r*; *bi:l 'bel', yakut. *bi:l*, türkm. *bi:l*; *ti:z 'tez', türkm. *ti:z*; *ti:ş>ti:ş 'diş', yakut. *ti:s*, türkm. *di:ş*.

Çuvaş dilində uzun [i] saiti müxtəlif reflekslər verə bilərdi.

i>i. Qalan türk dillərində uzun [i] saitinin qısalması baş vermişdir: yakut. *bi:r* 'bir', ancaq türk. *bir*, azərb. *bir*, tuv. *bir*, qaq. *bir*, alt. *bir*; türkm. *di:ş* 'diş', yakut. *ti:s*, amma türk. *diş*, azərb. *diş*, qum. *tiş*, alt. *tiş*, qar. *tiş*, qaq. *diş*. Qısalmış [i] saiti də sonralar adi qısa [i] saitinin düşdüyü dəyişikliklərə uğramışdır, məsələn, *bi:r*>*bir*-dən tat. *bir* 'bir'.

Birinci olmayan hecalarda uzun [i] saitinin dəqiq uyğunluqlarını müəyyən etmək çətindir.

Bəzi türk dillərində olan törəmə uzun [i] səs qruplarının birləşməsi nəticəsində yaranmışdır, müq. *değiş*-dən qaq. *di:ş*- 'dəyişmək'; *iyi*-dən *i:* 'yaxşı'; *izigim*-dən *izi:m* 'qapım'; *birliyi*-dən türk. *birli:* 'onun birliyi'.

DİFTONQLAR

Ulu türkcədə ikinci komponenti *y(i)* olan diftonqlar mövcud olmuşdur. Birinci komponent isə həm uzun, həm də qısa saitle təmsil oluna bilər. Diftonqlar az işlənmişdir. Diftonqların birinci komponenti konkret dildə onları təşkil edən saitin dəyişikliklərinə uyğun olaraq dəyişmişdir. Bə'zi misallar: *ay*: **qayda* 'harada', qar.kr. *qayda*, tat. *qa°yda*, qazax. *qayda*, qum. *qayda*, özb. *qayda*, xak. *xayda*, qırğ. *qayda*, q.-qalp. *qayda* və s.; **ay*, qum. *ay*, qar. *ay*, qazax. *ay*, özb. *öy*, xak. *ay*, türk. *ay*, azərb. *ay*, tat. *a°y*, alt. *ay*, q.-qalp. *ay*, qırğ. *ay*.

əy: qəd.-türk. *keyik* 'maral', çuv. *kayək* 'heyvan', qırğ. *kiyik* 'heyvanlar', tat. *kiək* 'vəhşi quş'.

oy: tat. *uyna*- 'oynamaq', qırğ. *oyno-*, türk. *oyna-*, alt. *oyno-*, qar. *oyna-*, xak. *oyna-*, qazax. *oyna-*, tuv. *oyna-*.

Müasir türk dillərində diftonqların əksəriyyəti törəmədir, müq. **azğır*-dan tat. *ayğır* 'ayğır', qum. *ayğır*, qırğ. *ayğır* və s.; **azrım*-dan tat. *a°yrm* 'ayrı', qırğ. *ayrım*; **təğ*-dən azərb. *dəy*- 'dəymək'; **bügrək*-dən qum. *büyrek* 'böyrək'; **tügmə*-dən tat. *tēymə* 'düymə'; **bəğ*-dən türk. *bey* 'cənab' və s.

Bir də yalançı deyilən diftonqlar mövcuddur, məsələn, tat. *ta°w* 'dağ', qazax. *taw*, başq. *hbw* 'su', tat. *kiəw* 'adaxlı', q.-qalp. *buğaw* 'buxov' və s. Bu diftonqlarda saitin bilabial *v(w)* ilə birləşməsi baş vermişdir.

Qazax, qaraqalpaq, noqay və qaraçay-balkar dillərində sözün əvvəlində bə'zi saitlər, xüsusən [o], [ö] saitləri diftonqvari tələffüzə malikdir, q.-qalp. *Uorın* 'yer', *Uok* 'ox', q.-balk. *Uot* 'od', *Uon* 'on', qazax. *Uoraq* 'oraq' və s. Belə tələffüz həm də özbəkçonin sinharmonik şivələrində müşahidə edilir. Diftonqvari tələffüz çox vaxt [e] saitinə aid olur. Ola bilsin ki, müxtəlif türk dillərində saitlərin önündə müşahidə edilən qalın qabarma diftonqvari tələffüzün əsas səbəbidir.

Türk vokalizminin tarixi ilə bağlı bə'zi ümumi hadisələr haqqında

Türk vokalizmi tarixinin öyrənilməsində saitlərin ahəngi mühüm mə'na kəsb edir. Ulu türkcədə saitlərin ahənginin olması haqqında çoxlu dəlillər var. Bütün birinci olmayan hecaların saitlərinin keyfiyyəti birinci hecanın saitinin keyfiyyəti ilə müəyyənləşirdi.

Kök hecada və affiksial hecalarda ya ancaq arxa sıra saitləri, məsələn, **ta:ğlarda* 'dağlarda', ya ancaq ön sıra saitləri, məsələn, **kö:llərdə* 'göllərdə' ola bilərdi. Saitlərin ahəngi ilə yanaşı, velyar (damaq arxası) [k], [l] və onların qarşılığı olan [k], [l°] samitlərinin də ahəngi olmuşdur. Lakin bə'zi türk dillərində saitlərin ahəngini pozan aşkar təmayil hiss edilir. Bu, çuvaş dilində tamamilə şübhəsizdir. Çuvaş dilində affiksial hecalar çox vaxt saitlər ahənginə tabe olmur. Məsələn, çuvaş dilində cəmlilik bildirən affiks *-sem* istər arxa sıra, istərsə ön sıra saitli köklərə eyni şəkildə birləşir, müq. *ıvħızmzem* 'oğullarım', *lajazcm* 'atlar', bununla belə *is'sem* 'işlər', *inezem* 'inəklər' və s. Bə'zi çuvaş sözlərində arxa sıra saitləri ön sıra saitlərinə çevrilmişdir: **qıl*-dan *xil* 'qış' (başqa türk dillərdə *qış*), **qız*-dan *xir* 'qız' və əksinə: **kün*-dən çuv. *kun* 'gün', **kül*-dən *kul*- 'gülmək'. Buna çuvaş dilində [x] samitinə keçən qədim velyar [k] samitinin itməsi xeyli tə'sir etmişdir. Həm də Volqaboyu türk dillərində baş vermiş dar saitlərin ahəngini poza bilərdi. Dar saitlər [u, ü, ı, i] zəifləyirdi və genişləndirdi: *u>ɤ*, *ü>yo(ē)*, *ı>ɤ*, *ı>i(u>ō, u>ō, ı>ı̄, i>ı̄)* [Şerbak, 1970, s. 149]. Reduksiya müəyyən dərəcədə sıranın pozulmasına imkan yaratmışdır. Türkiyə türkcəsindəki *biz* sözünə tatarcada qısa açıq səslə 'biz' sözü uyğundur ki, o da, demək olar ki, *biz* kimi səslənir. Çoxdan qeyd olunmuşdur ki, qırpaq tipli türk dillərində [ō] və [ü] saitləri daha arxa artikulyasiyaya malikdir [Dmitriyev, 1940, s.7].

Vaxtilə çuvaş dilində ulu türkcədəki [ɹ] saiti [ɹ] saitinə keçmişdir.

Mə'lum saitlər ahənginin pozulması özbək ədəbi dilinin əsasında duran özbək şivələrində də olmuşdur. "Özbək ədəbi dili tipik türk fonetik əlaməti olan ahəngi -sinharmonizmi itirmişdir. Söz köklərində, həmçinin sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilərdə saitlərin uyğunluğu ölçüsü sıradan çıxmışdır. Saitlərin mövcudluğunu nəzərdə tutan -sinharmonizmi özbək ədəbi dili itirmişdir.

Beləliklə, artikulyasiyanın önə hərəkəti baş vermişdir. Bununla bağlı palatal attraksiya, yə'ni əsasən sırf ön sıra və sırf arxa sıra sait fərqlənmələri prinsipi pozulmuşdur. Türk vokalizmi üçün tipik olan hər sait cütü uyğun məxrəclərdə indifferent səs yaratmışdır" [Reşetov, 1959, s. 116]. Özbək ədəbi dilinin üç fonemi -i, u, ũ- türk vokalizminin altı foneminin əvəzedicisi kimi çıxış edir. [i] fonemi [ɹ] və [ɹ] saitlərini əvəz edir, [u] fonemi- [u] və [ũ], [ũ] fonemi- [o] və [ö] saitlərinə uyğundur. [Ū] saiti [u] və [o] saitləri arasında bir səsi bildirir. Bu, [u] səsinə yaxınlaşır və bir az irəli çəkilir. Ümumi türk [ɹ] və [ɹ] saitlərinin bir fonemdə birləşməsi uyğur dilində də müşahidə edilir.

Lakin demək olmaz ki, özbəkcənin qeyri-sinharmonik şivələrində saitlərin ahəngi tamamilə itmişdir. Özbək [ɹ] saitinin tələffüzü [ɹ] səsindən [ɹ] səsinə qədər güclü dəyişikliklərə uğramışdır.

Eynən [i] fonemində olduğu kimi, özbək [u] fonemi *qul* 'gül' sözündəki [ũ] səsindən *qum* 'qum' sözündə olan [u] səsinə qədər variasiya edir. Özbək [ũ] səsi *kül* 'göl' sözündə daha ön və *kül* 'qol' sözündə daha arxa məxrəcə malikdir.

Bə'zi müasir türk dillərində saitlərin dodaq ahəngi daha güclüdür. Birinci hecada dodaq samitinin mövcud olduğu halda affiksəl hecaların da saitləri dodaqlanan olur: qırğ. *köllördö* 'göllərdə', alt. *köldö* 'göldə', yakut. *körübün* 'görəcəyəm', *turuoxput* 'durcaıq', *oğolor* 'uşaqlar' və s.

Çox güman ki, müasir türk dillərinin əksəriyyətində çox da parlaq ifadə olunmamış bu tipli dodaq atraksiyası ulu türkcədə olmamışdır. Lakin bə'zi hallarda, danışqda bu mümkündür, müq. tat. orfoqrafiyasında *tölke* 'tülkü' və şifahi nitqdə *tölkö*.

Çuvaşçada söz sonunda saitlər elə məqamlarda işlənir ki, başqa türk dillərində bu, müşahidə olunmur, müq. çuv. *kuli* 'göl' və Türkiyə türk. *göl*, qırğ. *köl*, tat. *kül*; çuv. *uğb* 'ox' və türkm. *o*°*k*; çuv. *udb* 'ot' və türk. 'ot' və s. Bu, sonuncu hecanın açıqlığa meylini əks etdirən əsl çuvaş dili hadisəsidir.

Tuva və tofalar dillərində farınqal saitlər var. Onlar türkmən və yakut dillərinin qısa saitlərinə uyğun gəlir. Tuva dilində ulu türkcənin uzun saitləri farınqallaşmış və qısa saitlərlə qarışmışdır. Beləliklə, farınqal saitlər qısa saitlərdən yaranmışdır. A.M.Şerbak fərz edir ki, farınqal saitlər sözsonu *p*, *t*, *ç*, *k*, *s*, *t* samitlərin güclü aspirasiyasının tə'siri altında yaranmışdır [Şerbak, 1970, s. 47].

Lakin farınqal saitlərin mənşəyi haqqında məsələ mübahisəli olaraq qalır.

Ulu türk vokalizminin dəyişiklikləri ilə bağlı bir məsələ ortaya çıxır: bütün bu dəyişikliklər nədən asılıdır. Burada çox şeyi saitlərin tələffüzü zamanı fizioloji güc sərf olunmasının azalması ilə izah etmək olar. Uzun saitlərin tələffüzü həmişə fizioloji güc sərf olunması ilə bağlıdır və buna görə də gərginlik sahələri yaradır. Uzun saitlərin qısalmasını qismən bununla izah etmək olar. [ə] saiti də tarixən qeyri-sabit olmuşdur. Türk dillərində sait dəyişmələrinin əksəriyyəti birinci hecanın dairəsində baş vermişdir. Birinci hecada saitin zəifləməsinin səbəbi sonuncu hecanın üzərinə düşən vurğudadır. Birinci hecanın tələffüzünə sərf edilən gücün azalması meylili saitin daralmasına və ya zəifləməsinə səbəb olur, məsələn, *a>u*, *a>ı*, *o>u* keçidlərini yada salın.

Tələffüz zamanı sərf edilən gücün azalması meylinə qapalı saitlərin daha açıq saitlərə keçməsinin, eləcə də onların zəifləməsinin xüsusi halı kimi baxıla bilər, məsələn, $i > i'$, $u > u'$ və $i > b$. Bütün bunlar bir daha sübut edir ki, ulu türkcədəki vokalizm sisteminin dəyişməsi xaosik olaraq deyil, səs keçidlərinin qanunauyğunluqları ilə şərtlənmişdir.

Ulu türkcənin konsonant sistemi

Pratürk samitlərinin güman edilən sistemi belə verilə bilər. (cədvələ bax).

Pratürk konsonant sisteminin fərqləndirici xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, samitlərin çoxunun distribusiyası məhdudlaşmışdır. Sözün istənilən yerində ancaq $-k, k, t, p, s, ç$ -samitlərinə rast gəlmək olardı. Görünür, sözün mütləq sonunda partlayan $[b]$ olmamışdır. Bütün sonor samitlərin və həmçinin $-ğ, ğ', z, z', q, d$ -samitlərinin sözün mütləq əvvəlində işlənməsi tamamilə istisna edilir. Görünür, sözün mütləq əvvəlində çox nadir hallarda $[s]$ -ya təsadüf olunmuşdur. Bilateral kar $[l']$ nadir hallarda işlənmişdir.

Artikulyasiyanın xüsusiyyətinə görə		Artikulyasiyanın yerinə görə				
		dilar-xası, velyar	dilar-xası	dil-ortası	dilönü	dodaqlanan
Partlayan	kar	k	k		t	p
	cingiltili		q		d	b
Novlu (spirantlar)	kar				s ş	
	cingiltili	ğ			ğ', z, z'	
Affrikatlar	kar				ç	
	cingiltili					
Sonor	yan				l, l'	
	titrəyən				r	
	süzgün		ri		n	m

Partlayan samitlər

Ulu türkcədə partlayan anlaut samitlərinin xüsusiyyətləri haqqında

Ulu türkcənin partlayan samitlərinin inkişafı haqqında məsələnin araşdırılmasından əvvəl türk dillərinin tarixi üçün vacib olan bir suala cavab vermək lazımdır: ulu türkcədə sözün əvvəlində $-b, d, q$ -tipli cingiltili partlayan samitlər ola bilərmi?

Yaxşı mə'lumdur ki, ulu türkcədə sözün əvvəlində sonant adlanan $-r, l, m, n$ -və $-z, ğ, ğ'$ cingiltili samitlərinə təsadüf olunmur. Buradan belə bir məntiqi nəticə çıxır ki, ulu türkcədə sözün əvvəlində $-b, d, q$ -tipli cingiltili samitlər də işlənməməlidir.

Lakin bu məsələnin həllində türkoloqların fikirləri müxtəlifdir. Tədqiqatçılardan biri, məsələn, X.Pedersen təsdiq edir ki, ulu türkcədə sözün əvvəlində istər kar, istərsə də cingiltili samitlərin işlənməsi mümkün idi [Pedersen, 1903, s. 543]. Başqa tədqiqatçılar fərz edirlər ki, ulu türkcədə sözün əvvəlində $-b$ -samiti ola bilərdi [Ryasyanen, 1955, s. 124]. A.M.Şerbak hesab edir ki, ulu türkcədə heç bir fonoloji mə'naya malik olmayan anlaut kar və cingiltili allofonların mövcudluğu mümkündür [Şerbak, 1970, s. 95].

Müasir türk dillərində, xüsusilə onların dialektlərində, heç nə ilə nizama salınmayan $-p-b, t-d, k-q$ və s. anlaut kar və cingiltili samit cütləri aşkar edilir, müq., azərb.dial. *palta-balta, tovşan-dovşan; tiş-diş*, qırğ.dial. *putak-butak 'budaq'*, qazax.dial. *pal-bal*, noq.dail. *pışak-bışaq 'bıçaq'*, özb. dial. *pütün-bütün* və s.

Türk dillərinin iki dil qrupu aydın seçilir. Birinci qrupa sözün əvvəlində cingiltili partlayan samitləri olan dillər aiddir. Bu, oğuz adlanan dillərdir. İkinci- qırpaq dilləri qrupuna, sözün əvvəlində anlaut partlayan, ön çox isə kar partlayan samitləri olan dillər aiddir. Belə bir təsəvvür yaranır ki, türk dillərində

heç vaxt söz əvvəlində cingiltili partlayan samitlərin karları və əksinə keçməsinə nizamlayan fonetik qanunlar olmayıb.

Lakin biz ulu türkcədə anlaut cingiltili samitlərin doğrudan da, olmaması xeyrinə bunu dolayı sübut sayırıq ki, türk dillərində anlaut *-m, r, l, n* sonantları və cingiltili *-z, z°, ğ, -c-* samitləri yoxdur.

Ʒ samiti

Ulu türkcədə velyar Ʒ samiti ancaq arxa sıra saitləri olan sözlərdə istifadə olunurdu. O, məsələn, tatar, başqırd, qazax, qarqalpaq, noqay, qumıq, qırğız, özbək, uygur, kırım-tatarı, qismən qaraim və altay dillərində, yəni bütün qədim və həmçinin müasir türk dillərində saxlanılır:

*Ʒara 'qara', Orx.-Yen. Ʒara, qəd.uyğ. Ʒara, tat. Ʒa°ra, başq. Ʒa°ra, qazax. Ʒara, q.-qalp. Ʒara, q.-balk. Ʒara, qum. Ʒara, noq. Ʒara, özb. Ʒōra, uyğ. Ʒara, kr.-qar. Ʒara;

*Ʒaç- 'qaçmaq', Orx.-Yen. Ʒaç-, uyğ. Ʒaç-, tat. Ʒa°ıç-, başq. ka°s-, qazax. Ʒaş-, q.-qalp. Ʒaş-, noq. Ʒaş-, qum. Ʒaç-, q.-balk. Ʒaç-, alt. Ʒaç-, qırğ. Ʒaç-;

*Ʒı:z>Ʒız 'qız', Orx.-Yen. Ʒız, qəd.-uyğ. Ʒız, tat. Ʒbz, başq. Ʒbz, qazax. Ʒız, q.-qalp. Ʒbz, noq. Ʒbz, qırğ. Ʒız, alt. Ʒıs, özb. Ʒbz, qum. Ʒız, uyğ. Ʒız, q.-balk. Ʒız.

Damaqaraxası [Ʒ] samiti tələffüz üçün çətin səsdir. Buna görə də bəzi türk dillərində onun zəifləməsi baş verib, məsələn, Ʒ>x keçidi. Bu keçid çuvaş dilində daha çox ardıcılıqla həyata keçirilmişdir, müq. *Ʒara 'qara' və çuv. xura; *Ʒa:z 'qaz' və çuv.xur.

Buna bənzər dəyişmə xakas dilində də olmuşdur, müq. *Ʒa:r 'qar', tat. Ʒa°r, qaz. Ʒar, noq. Ʒar, qırğ. Ʒar və xak. xar; *Ʒuş 'quş', tat. Ʒbş, qazax. Ʒbs, qum. Ʒuş və xak. xus. Bir sıra türk dillərində, məsələn, tuva, yaqut və tofalar dillərində [Ʒ] samitinin [x] samitinə keçməsi qismən baş verir, müq.

*Ʒa:n 'qan' və tuv. xan; *Ʒa:r 'qar' və tuv. xar. Eyni zamanda bu səs [Ʒ] samiti kimi əks oluna bilər, müq. *Ʒara 'qara', qazax. Ʒara, noq. Ʒara, tat. Ʒa°ra və tuv. Ʒara; *Ʒuş 'quş', alt. Ʒuş, qırğ. Ʒuş, uyğ. Ʒuş, noq. Ʒus, tuv. Ʒuş; *Ʒa:z 'qaz', alt. Ʒaz, qazax. Ʒaz, noq. Ʒaz və tuv. Ʒas.

Başlanğıc Ʒ samitinin ikili əks olunması həmçinin tofalar dili üçün səciyyəvidir. Əvvəldə gələn Ʒ samiti Ʒan 'qan', Ʒar 'qar', Ʒara 'qara', Ʒol 'qol', Ʒısqı 'qısa', Ʒızıl 'qırmızı' sözlərində və bir sıra başqa sözlərdə saxlanılır. Lakin elə sözlər var ki, onlarda söz əvvəlindəki [Ʒ] samitinə başqa dillərdə [h] samiti uyğun gəlir, müq. tof. haya 'qaya' və qum. dial. Ʒaya, kr.qar. Ʒaya, tof. hanat 'qanad' və tat. Ʒa°nat, qazax. Ʒanat.

Yakut dilində ulu dilin sözəvvəli Ʒ samiti də ikili əks edilir. Bu [a] və [o] saitlərinin qarşısında [x] samitinə çevrilir, müq. *Ʒara 'qara' və yakut xara; *Ʒal 'qalmaq' və yakut. xa:l-.

Qədim sözəvvəli Ʒ samiti yakut dilində [l] və [u] saitlərin qarşısında [Ʒ] samiti kimi gəlir, müq. *Ʒı:z 'qız' və yakut kıl:s, *kızıl 'qırmızı' və yakut. kılıl və s.

Ʒ>q Azərbaycan dilində ulu dilin sözəvvəli Ʒ samiti yarımcingiltili Ʒ samitinin bəzi əlamətlərini saxlayan q samitinə çevrilmişdir, müq. *Ʒı:z 'qız' və azərb. qız, *Ʒara 'qara' və azərb. qara; *Ʒa:n 'qan' və azərb. qan.

Oxşar hadisə türkmən dilində müşahidə olunur.

Qədim anlaut Ʒ samiti Azərbaycan və türkmən dillərinin bəzi dialektlərində bu günə qədər saxlanılır.

Anlaut Ʒ samitinin cingilləşmə prosesi qumuq dilinin dialektlərində və həmçinin Orta Asiyanın ərəzindəki türk dillərinin dialektlərində müşahidə edilir.

Ʒ>k. Türk dilində qədim velyar Ʒ samiti bütün mövqələrdə k samitinə çevrilmişdir: *Ʒar- dan türk. kar 'qar', *Ʒızıl- dan kızıl 'qırmızı', *Ʒara- dan kara 'qara', *Ʒaş- dan

kaş 'qaş' və s. Analoji hadisə qaqauz dilində və qazan-tatar dilinin mişar dialektində baş verir.

Türk dillərinin əksəriyyətində *ķ* samiti intervokal vəziyyətdə olduğu kimi saxlanılır: **saķal* 'saqqal', qəd.-türk. *s'aķal*, qazax. *saķal*, qırğ. *saķal*, qum. *saķal*, noq. *saķal*, uyğ. *saķal*, qum. *saķal*, tat. *sa°ķal*; **baķır* 'mis', tat. *ba°ķır*, qazax. *baķır*, noq. *baķır*, qırğ. *baķır*, kr.qar. *baķır*, q.-qalp. *baķır*; **soķır* 'kor', tat. *suķır*, qazax. *soķır* və s.

Bununla belə ayrı-ayrı türk dillərində intervokal *ķ* samitinin cingiltiləşməsi və *ğ* samitinə çevrilməsi müşahidə olunur: tat. *yugarı* 'yuxarı', qazax. *joğarı* 'yüksək', qırğ. *joğoru* 'yüksək' və türkm. *yoķarı*, q.-qalp. *joķarı* 'yüksək'. Qaraçay-balkar sözü *bağır* 'mis' qazaxca və qırğızcada *baķır* və həmçinin tatarcada *ba°ķır* sözlərinə uyğundur. Intervokal *ķ* samiti tatarca *ya°ķa* və uйğurca *yaķa* 'yaxa' sözlərində cingiltiləşmir, amma bir sıra dillərdə həmin sözdəcə cingiltiləşir, müq. qazax. *jağa*, noq. *yağa*, qum. *yağa*, qırğ. *jağa*, xak. *çaqa*, yakut. *saqa*.

Çuvaş dilində qədim intervokal *ķ* samiti daima *ğ* (orf. *x*) samiti kimi çıxış edir, müq. **saķal* 'saqqal' və çuv. *suğal*, **sağız* 'iynəyarpaqlı ağacların üstündə kükürd' və çuv. *suğır*; **çaķır* 'çağırmaq' və çuv. *s'uğır* və s.

Buna uyğun dəyişmə xakas və tuva dillərində də olmuşdur: xak. *sağal* 'saqqal', tat. *ya°ķa* 'yaxa', amma xak. *çağa*; müq. tat. *yaķın*, amma xak. *çağın* 'yaxın'; tat. *suķır*, amma tuv. *soğur* 'kor'; tat. *ya°ķa*, amma tuv. *çağa* 'yaxa'.

ķ>x. Intervokal *k* səsinin *x* səsinə çevrilməsi Azərbaycan dili üçün səciyyəvidir: *yuxarı*, *yaxın*, *yaxa*.

Intervokal *ķ* səsinin *x* səsinə çevrilməsi poloves dilində də olmuşdur: *çixar* 'çixartmaq' sözü *çix* 'çixmaq' sözündən törəyib.

Intervokal *ķ* uyğun şəkildə qaraim dilinin trakay və qalitsk-lutsk dialektlərində əks olunur, müq. qar.tr. və qar.qal.

oxu 'oxumaq' və tat. *uķırğa* 'oxumaq'. Qeyd etmək lazımdır ki, *ķ* samitinə türk dillərində intervokal vəziyyətində nadir hallarda rast gəlmək olur.

Türk dillərində söz kökünün içində samitdən əvvəl və samitdən sonra *ķ* çox nadir hallarda işlənir. *ķ* müvafiq dildə həmin mövqedə *ķ* samitinin ümumi vəziyyətini əks etdirir: tat. *a°rķa* 'arxa', çuv. *arğaьx* 'püştəbənd'. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, *ķ* başqa samitlərlə əlaqədə məlum gərginlik sahəsi yaradır və bəzən *ķ* partlayış xüsusiyyətini itirərək *x* samitinə çevrilir, müq. azərb. *arxa* və tat. *a°rķa*, qar.qal. *baxte* 'baxça' və tat. *ba°ķıca* və s.

Türk dillərinin əksəriyyətində velyar *ķ* samiti sözün mütləq sonunda saxlanılır: **aķ* 'ağ', qəd.-türk. *aķ*, qırğ. *aķ*, qazax. *aķ*, noq. *aķ*, qum. *aķ*, özb. *ōķ*, uyğ. *aķ*, q.-qalp. *aķ*, kr.qar. *aķ*, kr.-tat. *aķ*, türkm. *aķ*, tat. *a°ķ*, başq. *a°ķ*; **azaķ* 'ayaq', qazax. *ayaķ*, q.-qalp. *ayaķ*, noq. *ayaķ*, qum. *ayaķ*, q.-balk. *ayaķ*, tat. *a°yaķ*, başq. *a°yaķ*, qırğ. *ayaķ*, kr.qar. *ayaķ*. Lakin *ķ* samitinin sözün sonunda işlənməsi onun zəifləməsinə imkan verir, buna görə də bəzi türk dillərində *ķ* samiti partlayıcılığını itirmişdir.

ķ>x. Bu tipli dəyişmələr xakas dilində müşahidə olunur, müq. **baļıķ* 'balıq', qəd.-türk. *balıķ*, qırğ. *balıķ*, qazax. *balıķ*, noq. *balıķ*, tuv. *balıķ*, tat. *ba°lıķ* və xak. *palıx*; **aķ* 'ağ', noq. *aķ*, qum. *aķ*, qırğ. *aķ* və xak. *ax*; **yo:ķ* 'yox', qazax. *joķ*, qırğ. *joķ*, noq. *yoķ*, tuv. *çoķ*, tat. *yuķ* və xak. *çox*. Bu cür çevrilmə Azərbaycan dilində də müşahidə edilir: *yoķ* sözündən *yox*, *oķ*-dan *ox*.

Qaraim dilinin trakay dialektində sonuncu *ķ* samiti *x* samitinə çevrilir: **aķ*-dan *ax* 'ağ', *ayaķ*-dan *ayax* 'ayaq'. Poloves dilində də sonuncu *ķ* samiti *x*-ya çevrilir, müq. polov. *xaşux* 'qaşiq' və tat. *ķaşıķ*; *bıçax* 'bıçaq' və tat. *bıçax*.

Sonuncu *ķ* səsinin *x* səsinə çevrilməsi yakut dilində də mövcuddur: **yo:ķ*-dan *suox* 'yox', **oķ*-dan *ox*, **azaķ*-dan

atax 'ayaq', lakin istisnalar da var, məsələn, *balıq -dan balık 'balıq'.

Çuvaş dilində ulu dilin velyar *ç* səsi itmişdir, müq. *balıq 'balıq' və çuv. *пуль*, *azaç 'ayaq' və çuv. *ура*, *açıç 'açıq' və çuv. *уз'б*. Doğrudur, çuvaş dilində bu qaydanın istisnası da var, məsələn, gözlənən *s'u* əvəzinə *s'ux* 'yox', *sarıç-dan gözlənən *sur'б* əvəzinə *sur'x* 'qoyun' və s.

Velyar *ç* səsi ilə başlanan affikslərin ulu türkcədə istifadəsi belə bir qaydaya tabe olmuşdur: *ç* samiti kökün kar samitindən sonra istifadə olunmuşdur (*başça* 'baş', *qaytқан* 'qayıtmış'). *ç* səsi saitlərdən və cingiltili samitlərdən sonra *ğ* səsinə keçirdi: *ormanğa* 'meşəyə', *qalğan* 'qalmış'.

Saitlə başlanan şəkilçi əlavə edildikdə söz sonundakı *ç* səsi də *ğ* səsinə keçirdi: *ayağı*-dan *ayağı*.

Affikslərin sonuncu *ç* samiti də söz kökünün sonuncu *ç* samitinin dəyişmələrinə uğramışdır.

Tuva, xakas və qaqauz dillərində saitlə başlanan affikslərin qarşısında söz kökünün sonuncu *ç* səsi *ğ* səsinə çevrilmiş, lakin sonra itmişdir: *uşa:m* <*uşağam* <*uşaşam* sözündən *qaq. uşa.m* '(mənim) uşağım', *balı:m* <*balığım* <*balıqım* sözündən *tuv. balı:m* 'balığım', *aza:m* <*azağam* <*azaşam* sözündən *xak. aza:m* 'ayağım'.

Bə'zi türk dillərində *ğ* səsinə törəmiş sözsonu *ç* səsinin itməsinə rast gəlirik: *sarığ* > *sarıç*-dan qazax. *сар'б*, türk. *sarı*, tat. *сар'б* 'sarı'; *tağlıç*, *qarlıç*, *aylıç* sözlərindən tat. *aylı'б* 'aylı', azərb. *qarlı*, noq. *tavlı'б* 'dağlı' - birincilərin isə əsli müvafiq sıra ilə belə olmuşdur: *aylığ*, *qarlığ*, *tağlığ*.

K samiti

Ulu dilin sözünü *k* səsi xüsusilə qırçaq dillərində çox sabitdir: **kəs* 'kəsmək', tat. *kis-*, başq. *kis-*, qazax. *kes-*, qırğ. *kes-*, q.-qalp. *kes-*, noq. *kes-*, q.-balk. *kes-*, özb. *kes-*, çuv. *kas-*,

xak. *kis-*, tuv. *kes-*; **ki:r-* 'girmək' > *kir-*, tat. *kir-*, qazax. *kir-*, noq. *kir-*, qırğ. *kir-*, özb. *kir-*, xak. *kir-*, çuv. *kir-*, alt. *kir-*; **kəl* 'gəlmək', tat. *kil-*, başq. *kil-*, çuv. *jil-*, noq. *kel-*, qazax. *kel-*, q.-qalp. *kel-*, alt. *kel-*, özb. *kel-*, uyg. *kel-*, qırğ. *kel-*.

Bə'zi türk dillərində ulu dilin *k* samitinin iki cür əks olunma refleksləri müşahidə edilir. Bə'zi hallarda *k* samiti *kar* *k* səsi ilə ifadə olunur, başqa hallarda onun yerinə cingiltili *q* səsi çıxış edir.

K samiti bu dillərdə saxlanılır: azərb. *kömür*, noq. *kömür*, özb. *kömür*, tat. *kümir*, qırğ. *kömür*; azərb. *kül*, tat. *köl*, başq. *köl*, qazax. *köl*, qırğ. *kül*, noq. *köl*; azərb. *kəsik*, tat. *kisək* 'tikə', 'parça', qazax. *kesek*, qırğ. *kesek*, noq. *kesek*; azərb. *kirpik*, tat. *kirpik*, noq. *kirpik*, qazax. *kirpik*, qırğ. *kirpik*; azərb. *kim*, tat. *kim*, qazax. *kim*, qırğ. *kim*.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilində *k* səsi nəfəsli (*k^h*) tələffüz edilir.

k>g. Türkiyə türkcəsində və Azərbaycan dilində ulu dilin *k* səsi palatal *g* səsinə çevrilə bilər, müq. **kəbi* > *gəmi*, tat. *kimə*, noq. *keme* 'gəmi', qazax. *keme*, özb. *kema* və azərb. *gəmi*, türk. *gemi*; **ki:r-* 'girmək', tat. *kir-*, çuv. *kir-*, qazax. *kir-*, qırğ. *kir-*, türk. *gir-*, azərb. *gir-*; **kö:l* 'göl', qırğ. *köl*, noq. *köl*, özb. *köl*, alt. *köl*, tat. *kül*, başq. *kül*, azərb. *göl*, türk. *göl*.

Lakin bununla yanaşı, Azərbaycan və türk dillərində bə'zi sözlərdə *k* səsi saxlanılır: **kül*, tat. *köl*, qazax. *köl*, noq. *köl*, qırğ. *kül*, azərb. *kül*, türkm. *kül*, türk. *kül*; **kəs-* 'kəsmək', tat. *kis-*, başq. *kis-*, qazax. *kes-*, qırğ. *kes-*, çuv. *kas-*, azərb. *kəs-*, türk. *kes-*; **kirpi*, qırğ. *kirpi*, özb. *kirpi*, türkm. *kirpi*, azərb. *kirpi*, türk. *kirpi*; **kir* 'çirk'; tat. *kir*, qazax. *kir*, qar. *kir*, qırğ. *kir*, alt. *kir*, azərb. *kir*, türk. *kir*.

K səsinin ikili əks olunması türkmən dilində də var - bir sıra sözlərdə əski *k* saxlanılır: **kəs-* 'kəsmək', türkm. *kes-*; **köp* 'çox', türkm. *köp*; **kir* 'çirk', türkm. *kir*; **kül*, türkm. *kül*. Eyni zamanda *k* səsinin *q-g* səsinə keçidi də müşahidə

edilir: **kök* 'göy', türkm. *gök*; **kör*- 'görmək', türkm. *gör*-; **kəl* 'gəlmək', türkm. *gel*-.

Qumuq dilində sözünü *k* samiti də iki cür əks olunur. Bəzi qumuq sözlərində sözünü *k* samiti saxlanılır: **kir* 'çirk', qum. *kir*; **kö:l*, qum. *köl*; amma bir sıra sözlərdə ulu dilin *k* səsinə *g(q)* uyğun gəlir: **kəl*- 'gəlmək', qum. *gel*-; **kör*- 'görmək', qum. *gör*-; **kışı* 'insan', qum. *gişi*.

[*K*] səsinin iki cür əks olunması qaquz və kırım tatarlarının dillərində də müşahidə olunur.

Tuva və tofalar dillərində *k* səsinin xüsusi ikili əks olunması müşahidə olunur.

Tuva dilində müəyyən miqdar sözlərdə əski *k* səsi saxlanılır: *kök* 'göy', *kel*- 'gəlmək', *kezek* 'tikə', *kiji* 'insan' və s. Bununla belə bəzi sözlərdə sözünü *k* səsi *x* səsi kimi əks edilir: *xöl* 'göl', *xir* 'kir' və s.

Tofalar dilində də əski *k* səsinin saxlanma halları var: *küs* 'payız', *kel*- 'gəlmək'. Eyni zamanda bəzi tofalar sözlərində köhnə *k* səsi *h* səsi kimi ifadə olunur: *hir* 'kir', *ho'l* 'göl' və s.

k>ç. Azərbaycan dilinin cənub dialektlərində və Naxçıvan qrupunun şivələrində *k* səsi ön sıra saitlərinin qarşısında *ç* səsinə çevrilir: *kənd*-dən *çənd* 'kənd', *kümüş*-dən *çümüş* 'gümüş'.

Eyni hadisələr Türkiyə türkcəsinin dialektlərində (*kim*-dən *çim* 'kim') və uyğur dilinin dialektlərində (*kim*-dən *çim* 'kim', *kir*-dən *çir* 'girmək' və s.) müşahidə olunur.

Bir çox hallarda *k* samiti intervokal mövqeyində saxlanılır: **təkə* 'keçi', türk. *teke*, q.-qalp. *teke*, başq. *təkə*, tat. *təkə*, qazax. *teke*, noq. *teke*, qum. *teke*, azərb. *təkə*; **kükürt*, türk. *kükürt*, q.-qalp. *kükirt*, qum. *kükürt*, q.-balk. *kükürt*, tat. *kukirt*, alt. *kükür*.

Bəzi hallarda intervokal *k* səsinin cingilləşməsi müşahidə olunur, müq. türk. *eğinci*^x 'əkinçi' və qazax. *eqinşi*, tat. *iqinşi* 'kəndli'; azərb. *əkiz*^x və qazax. *eqiz*.

k>q. Çuvaş dilində intervokal *k* səsi adətən yarımcingiltili *q* səsinə keçir: **təkə*-dən çuv. *taqa* 'qoyun'; **əkə*-dən *aqa* 'əkin yeri' - 'şum'.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, türk dillərinin kök morfemlərində intervokal mövqeyində *k* səsi nadir hallarda işlənir.

Eyni zamanda samitdən əvvəl və sonrakı mövqələrdə kök morfemlərdə nadir hallarda *k* səsinə təsadüf olunur. Bəzi dillərdə, məsələn, tuva və xakas dillərində cingiltili samitdən sonra *k* səsinin cingiltiləşməsi mümkündür, müq. xak. *tülçü* 'tülkü', tuv. *dilçi* və alt. *tülkü*, qırğ. *tülkü*.

Türk dillərinin əksəriyyətində *k* səsi sözün mütləq sonunda saxlanılır: **yük*, türkm. *yük*, qum. *yük*, alt. *d'ük*, türk. *yük*, qum. *yük*, xak. *çük*, q.-balk. *cük*; **kö:k* 'göy', 'mavi', qırğ. *kök*, uyğ. *kök*, qazax. *kök*, q.-qalp. *kök*, tat. *kük*, başq. *kük*, türkm. *gök*.

k>k'. Türkiyə və Azərbaycan türkcələrində təkhecalı sözlərin sonuncu *k* səsi palatalizasiyaya uğrayır: türk. *kemik* 'sümük', *pek*, azərb. *kök'*.

k>x'. Bu keçid Azərbaycan dili üçün səciyyəvidir: *küləx*' 'külək', *yüksəx* 'yüksək', *köməx*' 'kömək' və s.

k>x. Bu keçid yakut dilində müşahidə olunur: *yürək*-dən *surəx* 'ürək', *kö:k*-dən *küöx* 'göy' -*mavi*.

k>y. Belə keçidə Azərbaycan dilində, xüsusən onun dialektlərində rast gəlinir: *kök*-dən *göy* 'səma'.

Çuvaş dilində sözsonu *k* səsi düşməyə meyillidir, müq. çuv. *ine* 'inək' və türk. *inck*, azərb. *inək*, tuv. *inek*, tof. *inek*;

^x Türkiyə və Azərbaycan türkcələrində göstərilən məqamlarda *k* cingiltiləşməmişdir.

etik-dən çuv. *ada* 'uzunboğaz çəkmə' və tat. *itik*, q.-qalp. *etik*, qazax. *etik*.

Affiksin əvvəlində *k* səsi ancaq sözkökü kar samitlə bitdikdə mümkündür: tat. *kit-kən* 'getmiş'. Kökün cingiltili samitindən sonra adətən *q* samiti ilə əvəz olunur: tat. *kil-qən* 'gəlmiş'. Bu qayda bütün türk dillərində qüvvədədir.

Əgər *k* səsilə bitən affiksdən sonra saitlə başlanan affiks gəliрсə, onda birinci affiksin sonuncu *k* səsi cingiltilər.

Saitlə başlanan affiksin önündə kökün sonuncu *k* samiti intervokal vəziyyətə düşmüş olur. Təxminən bütün türk dillərində həmin məqamda *k* səsi *q* səsinə çevrilir: tat. *ta°wlar* *yörəqi* 'dağların ürəyi'.

Q samiti

Ulu türkcədə başlanğıc mövqedə *q* samiti işlənməmişdir. Görünür, türk dillərində intrevokal mövqeli *q* səsi bütün hallarda törəmədir, müq. *iki*-dən '*iki*', tat. *iqiz* 'əkiz'; *ak* 'əkmək', çuv. *iqən* 'çörək', '*taxıl*'; *bu gün*-dən türk. *bütün* 'bu gün'; *sök*-dən '*sökmək*', alt. *söküm* 'sökmə', '*sökülmə*', *səkkiz*-dən noq. *seqiz* 'səkkiz' və s.

Qədim *k* samitinin cingiltililəşməsi nəticəsində yaranan sözünü *q* samiti də törəmədir: *köz*-dən türkm. *qöz* 'göz', *kəl->kəl*-dən türk. *gel*- '*gəlmək*', *kişi*-dən qum. *qişi* 'insan' və s.

Görünür, bəzi türk dillərində *q* samiti qədim *ğ*'samitini əks etdirir: qaq. *eqir* 'əyirmək', *bəğ*' morfemindən uyğ. *bəq* 'bəy'.

Şəkilçilərin əvvəlində *k* əvəzinə *q* gəlməsi söz kökünün saitlə və ya cingiltili samitlə bitdiyi hallarda mümkündür: tat. *kül-qə* 'gölə', *biz-qə* 'bizo', qazax. *köz-qi* 'payız', *keşe-qi* 'dünənki', qırğ. *üy-qe* 'evə', özb. *büqün-qi* 'bugünkü', tuv. *xöl-qe* 'gölə', tuv. *kir-qele* 'o girəndən' və s.

T samiti

Türk dillərinin əksəriyyətində sözünü *t* samiti saxlanır: **ta:ğ* 'dağ', uyğ. *tağ*, özb. *tōğ*, tat. *ta°w*; başq. *ta°w*, qazax. *taw*, qırğ. *to*; çuv. *tu*, qum. *taw*, qar. *taw*, xak. *tağ*, yakut. *tia*; **ta:ş* 'daş', qazax. *tas*, noq. *tas*, q.-qalp. *tas*, qırğ. *taş*, tat. *ta°ş*, başq. *ta°ş*, qırğ. *taş*, uyğ. *taş*, qum. *taş*, xak. *tas*, özb. *tōş*, yakut. *ta:s*; **ta:l* 'söyüd', tat. *tal*, q.-qalp. *tol*, qazax. *tal*, noq. *tal*, xak. *tol*, alt. *tal*, tuv. *tal*, özb. *tal*, yakut. *talax*.

t>ʃ. Azərbaycan dilində ulu dilin sözünü *t* səsinin nəfəsli *t* səsinə çevrilməsi müşahidə olunur: **tut*- '*tutmaq*', tat. *ʃt-*, qum. *tut-*, qırğ. *tut-*, özb. *tut-*, alt. *tut-*, azərb. *ʃut-*; **tap*- '*tapmaq*', tat. *ta°p-*, noq. *tap-*, alt. *tap-*, qazax. *tap-*, uyğ. *tap-*, özb. *tōp-*, azərb. *ʃap-*, **toğ* 'tox', noq. *toğ*, qazax. *toğ*, q.-qalp. *toğ*, alt. *toğ*, q.-balk. *toğ*, qum. *toğ*, tat. *tuğ*, özb. *toğ*, azərb. *ʃox*.

Lakin Azərbaycan dilinin bəzi sözlərində başlanğıc *t* səsi yarıcingiltili *d* səsinə çevrilmişdir: müq. **ta:l*-dan tat. *ta°ş* 'daş', qazax. *tas*, noq. *tas*, q.-qalp. *tas*, qum. *taş*, q.-balk. *taş*, uyğ. *taş*, özb. *tōş* və azərb. *daş*; **ta:ğ*-dan uyğ. *tağ* 'dağ', özb. *tōğ*, xak. *tağ*, tat. *ta°w*, qazax. *taw* və azərb. *dağ*.

T samitinin iki cür əks olunması Türkiyə türkcəsi, türkmən, qaqaz və tuva dillərində də aşkar edilir. Bəzi sözlərdə ulu dilin başlanğıc *t* samiti saxlanır: türk. *ter* 'tər', türkm. *tut*- '*tutmaq*', qaq. *tal* 'söyüd', tuv. *tur*- '*durmaq*'. Bununla belə bir sıra sözlərdə başlanğıc *t* səsi *d* səsinə (samitinə) keçmişdir, müq. türk. *dil* və tat. *til*; türkm. *dağ* və tat. *ta°w*; qaq. *dəmir* və tat. *timir*; tuv. *dolu* və tat. *tulb*.

Qumuq dilində başlanğıc *t* samitinin iki cür əks olunması olduqca zəif dərəcədə özünü göstərir. Başqa türk dillərinin başlanğıc *t* samitinə qumuq dilində adətən *t* samiti uyğun gəlir. Lakin *d* ilə başlanan bir neçə söz var, müq. qum. *döqreq* 'dəyirmə' və tat. *tütqərək*, qazax. *oqerek*, qırğ. *tcqerck* 'çevrə'; qum. *dol* 'bol' və tat. *tulb* 'dolu', noq.

tolb, qırğ. *tolo*; qum. *damğa* və tat. *tamğa*, qırğ. *tamğa*, kr.qar. *tamğa*, noq. *tamğa* və s.

Beləliklə, türk dillərində sözünü *t* samitinin müşahidə edilən cingiltiriləşməsinə müntəzəm fonetik qanun adlandırmaq olmaz. Daha doğrusu, bu proses kortəbii baş verir.

t>ç. Bəzi türk dillərində ön sıra saitləri qarşısında *t* samitinin ç samitinə çevrilməsi müşahidə olunur, müq. *tiz*-dən çuv. *çir* 'diz' və tat. *tiz*, uyg. *tiz*, qırğ. *tize*, qazax. *tize*, özb. *tiz*; çuv. *çilge* 'dil' və özb. *til*, qırğ. *til*, qum. *til*, tat. *til*, qazax. *til*; çuv. *çir* 'diri', qırğ. *tiri*, alt. *tirü*, qum. *tiri*, qar. *tiri*, tat. *tir*, qazax. *tir* və s.

Ön sıra saitlərinin qarşısında *t* samitinin ç-ya keçməsinə Azərbaycan və türk dialektlərində, həmçinin uyğur dilində təsadüf olunur, müq. *tış*-dən azərb. dial. *çiş* 'diş', uyg. *çiş*, *tüş*-dən çüş- 'düşmək' və s.

Türk dillərinin əksəriyyətində intervokal vəziyyətdə *t* samiti saxlanır: **etik* 'uzunboğaz çəkmə', qazax. *etik*, tat. *itik*, q.-balk. *etik*; **otuz*, qırğ. *otuz*, xak. *otis*, kr.qar. *otuz*, noq. *otuz*, türkm. *otuz*, qaq. *otuz*, q.-balk. *otuz*, azərb. *otuz*, türk. *otuz*, tat. *utuz*; **o:tin* 'odun', tat. *utın*, qazax. *otın*, noq. *otın*, kr.qar. *otun*, q.-balk. *otun*, qırğ. *otun*; **buta* 'budaq', q.-balk. *butaq*, qırğ. *butaq*, qum. *butaq*, özb. *butoq*, uyg. *putaq*, tat. *butaq*.

t>d. Intervokal *t* samitinin müntəzəm olaraq *d* samitinə çevrilməsi tuva, xakas, altay və tofalar dillərində müşahidə olunur: tuv. *idik*, tof. *idik* 'ayaqqabı', tat. *itik* 'uzunboğaz çəkmə'; xak. *ada* 'ata', alt. *ada*, tuv. *ada*, tat. *a°ta*, noq. *ata*, qazax. *ata* 'baba'; alt. *budaq* 'budaq', tuv. *bu'duq*, qırğ. *butaq*, qum. *butaq*. Intervokal *t* samitinin cingiltiriləşməyə meyli oğuz qrupu dillərində də özünü göstərir, müq. **butaq* 'budaq', qaq. *budaq*, türk. *budak*, azərb. *budaq*, türkm. *pudak*; **o:tin* 'odun'. türkm. *odun*, azərb. *odun*, türk. *odun*. Lakin oğuz dillərində istisnalar var, müq. türk. *otuz*, azərb. *otuz*, türkm. *otuz*; türk. *otur-* 'oturmaq', azərb. *otur-*, türkm. *otur-*; türk. *ata*, azərb. *ata*, türkm. *ata* və s.

t>yarıcingiltili d. Çuvaş dilində intervokal *t* samiti yarıcingiltili *d* samitinə çevrilmişdir, müq. çuv. *adb* 'uzunboğaz çəkmə' və tat. *itik*; çuv. *vədr* 'otuz' və tat. *utuz*; çuv. *vudb* 'odun' və tat. *utın*.

Türk dillərinin çoxunda *t* samiti sözün mütləq sonunda saxlanır: **at*, qırğ. *at*, qazax. *at*, uyg. *at*, q.-qalp. *at*, q.-balk. *at*, türkm. *at*, azərb. *at*, türk. *at*, şor. *at*, xak. *at*, alt. *at*, tat. *a°m*, başq. *a°t*, çuv. *ut*, özb. *ot*, yaku. *at*; **o:t* 'od', noq. *ot*, qazax. *ot*, q.-qalp. *ot*, q.-balk. *ot*, qırğ. *ot*, alt. *ot*, qum. *ot*, xak. *ot*, türkm. *o:t*, tat. *ut*.

Azərbaycanca, nadir hallarda Türkiyə türkcəsində sözsonu *t* samitinin cingiltiriləşməsi müşahidə olunur: azərb. *ad*, türk. *ad*; azərb. *od*, *süd*, *öd*, *bud* və s. Türkiyə türkcəsində kökə mənsubiyyət affiksinin birləşməsindən sonra cingiltiriləşmə baş verə bilər, *budu*, *qanadı* və s. A.M.Şerbakın fikrincə, bu cingiltiriləşmə uzun saiddən sonra baş vermişdir, məsələn, **a:t*-dan *ad* [Şerbak, 1970, s.54].

Adətən, affikslərdə ilk gələn *t* samiti kök kar samitlə bitdikdə meydana çıxır: tat. *kitti* 'getdi', qırğ. *baştan* 'başdan', qazax. *qıstar* 'quşlar'.

Sözün əsası saitle, ya cingiltili samitlə bitsə, *t* samitinin *d* ilə əvəzlənməsi baş verir: tat. *urmanda* 'meşədə', qazax. *jazdıb* 'yazdıb' və s.

D samiti

Ulu dildə söz əvvəlində *d* samiti inşəlməyib. Bir sıra müasir türk dillərində sözsonu *d* samiti törəmədir: **taş*-dan azərb. *daş*, **ta:ğ*-dan türkm. *da:ğ*.

Görünür, bir sıra türk dillərində intervokal *d* samiti *t*-dan törəmişdir: *otun*-dan türk. *odun*. Ola bilsin ki, tuva və tofalar dillərində intervokal *d* samiti *z* samiddən yaranmışdır: **azaq*-dan tuv. və tof. *adaq* 'ayaq', **aziğ*-dan tuv. və tof. *adığ* 'ayı'.

D samiti sözün mütləq sonunda işlənməmişdir.

P samiti

Ola bilsin ki, ulu dilin müxtəlif inkişaf mərhələlərində sözsönu *p* samiti geniş işlənən partlayan samit olmuşdur. Tarixən o, sözsönu *b* samitindən əvvəl gəlir. Qədim və müasir türk dillərindəki *baş, balıq, bol- 'olmaq', 'var', boş* və s. kimi sözlər vaxtilə *p* samiti ilə başlanmışdır. Müasir türk dillərində ulu dilin sözsönu *p* samitinin qalıqlarını tapmaq olduqca çətindir. Yəqin ki, onları keçmiş sözsönu *p* samitinin əvəzləndiyi və yenidən *b* samiti törəyən dialektlərdə aşkar etmək olar, belə sözləri müqayisə et, başq.dail. *piş-//biş- 'bişmək',* özb. dial. *bütün//pütün 'bütün',* sib.tat.dial. *budaq//pudaq 'budaq',* noq.dial. *pışaq//bışaq 'bışaq',* türk.dial. *palta//balta, q.-qalp.dial. pal//bal* və s.

Türk dillərinin çoxunda bə'zi sözlərdə intervokal mövqedə *p* samiti saxlanmışdır: **apa 'xala',* tat. *apa 'böyük bacı', 'xala',* qırğ. *apa,* qazax. *apa,* türkm. *apa; *qarığ 'qarı',* kr.qar. *qarı,* noq. *қары,* azərb. *qarı,* türkm. *qarı, q.-qalp. қары,* türk. *kapı.*

p>b. Bə'zi türk dillərində intervokal *p* samitinin *b* samitinə çevrilməsi kortəbii olaraq və qeyri-müntəzəm baş vermişdir, müq. qazax. *qabaq 'göz qapağı'* və türk. *kapak,* noq. *qapaq 'qapaq';* qazax. *töbe 'təpə',* qum. *töbe* və uyğ. *töpə.*

Altay, xakas, tuva, şor və yakut dillərində intervokal *p* samitinin cingilləşməsi müntəzəm olaraq baş vermişdir: *topıraq*-dan xak. *tobıraq 'torpaq',* alt. *qabaq 'qaş',* uyğ. *töpə 'təpə', 'baş',* yakut. *töbö.*

p>yarıcingilti b. *P* samitinin yarıcingilti *b* samitinə çevrilməsi çuvaş dili üçün səciyyəvidir, müq. *tip*-dən *'dib',* çuv. *tibi-yiribe 'əsaslı surətdə',* *qapaq*-dan *xubax '(göz) qapağı'.*

Altay, xakas və tuva dillərində *p* samiti cingilti samitlərin qarşısında da cingilti olmuşdur, müq. xak

kibrik 'kirpik', alt. *kibrik,* tuv. *kibrik* və türk. *kirpik,* noq. *kirpik.*

Ümumtürk *p* samiti söz sonunda qapalı hecada yaxşı saxlanmışdır: **tap- 'tapmaq',* alt. *tap-,* noq. *tap-,* qar. *tap-,* türkm. *tap-,* xak. *tap-,* özb. *töp-,* türk. *tap-,* tat. *m°ap-, *səp- 'səpmək', 'tökmək',* alt. *sep-,* qazax. *sep-,* qum. *sep-, q.-qalp. sep,* qırğ. *sep-,* uyğ. *səp-,* türkm. *s'ep-,* çuv. *sap-,* tat. *sip.*

Türk dillərinin çoxunda sözün mütləq sonunda *p* samiti qorunur: **tü:p 'dib',* qırğ. *tüp,* alt. *tüp,* tat. *töp,* qazax. *töp,* noq. *töp,* xak. *tüp; *kə:p 'qəlib',* noq. *kep,* alt. *kep,* qırğ. *kep,* qum. *kep,* türk. *kip,* yakut. *kip,* çuv. *kap.*

p>p^h. Azərbaycan və tuva dillərində başqa vəziyyətlərdə olduğu kimi, sözün mütləq sonunda da *p* samiti nəfəsli olur, müq. **tap- 'tapmaq'* və azərb. *m^hap^h.*

Türk dillərinin çoxunda saitlə başlayan affikslərin qarşısında əsasın sonuncu *p* samiti cingilti ilə əlaqəyə məruz qalır, müq. *sip*-dən *'sulamaq' -,* tat. *sibələ- 'çiləmək',* *sep*-dən *'sulamaq',* noq. *sebük 'sulama',* *tap*-dan *'tapmaq',* qazax. *tabu 'tapılma',* *tap*-dan *'tapmaq',* alt. *tabil- 'tapılmış',* *kap*-dan *'qab',* türk. *kabı 'qabı',* *kip*-dən *'geyim',* xak. *kibim 'geyimim'.*

Türk dillərində affikslərin əvvəlində *p* samiti olduqca nadir hallarda təsadüf olunur: çuv. *s'ıratpɣr 'yazırıq',* *is'pe 'işlə'* və s. Affikslərin sonunda da *p* samitinə nadir hallarda rast gəlmək olur. Ən çox rast gəlinən fe'li bağlamanın *-ip//ip* şəkilçisidir; bu da bə'zən cingilti ilə əlaqəyə bilər.

B samiti

Türk dillərində sözsönu *b* samiti sözsönu *p* samitinin cingilti ilə əlaqəyə məruz qalır. Güman edilir ki, sözsönu *p* samitinin cingilti ilə əlaqəyə məruz qalması prosesində hələ ulu türkcənin özündə çox sürəkli getmişdir.

Türk dillərinin əksəriyyətində sözünü *b* samiti saxlanır: *baş, türk. *baş*, azərb. *baş*, türkm. *baş*, uyğ. *baş*, tat. *ba°ş*, başq. *ba°ş*, qazax. *bas*, noq. *bas*, q.-qalp. *bas*, yakut. *bas*, qar.tr. *baş*, q.-balk. *baş*, **balıq* 'balıq', tat. *ba°lıq*, tuv. *balıq*, azərb. *balıq*, türk. *balıq*, q.-balk. *balıq*, qum. *balıq*, türkm. *balıq*, alt. *balıq*; **ba:y* 'varlı', tat. *ba°y*, başq. *ba°y*, q.-qalp. *bay*, qazax. *bay*, özb. *bōy*, noq. *bay*, qum. *bay*, qırğ. *bay*, q.-balk. *bay*, qar. *bay*, yakut. *ba:y* 'bahadır'.

Tuva və Azərbaycan dillərində *b* samiti yarıcingiltidir.

b>p. Xakas, çuvaş və şor dillərində yəqin ki, substrat dillərin və daxili qanunauyğunluğun təsiri altında başlanğıc *b* samiti karlaşmaya meyillənmişdir, müq. **baş* və çuv. *pus'*, xak. *paş*, şor. *paş*; **balıq* 'balıq' və çuv. *pułb*, xak. *palıx*, şor. *palıq*; **ba:y* 'varlı' və çuv. *puy-* 'varlanmaq', xak. *pay* 'varlı'; **bö:l-* 'bölmək' və xak. *pöl-*, çuv. *pul-*; **bil-* 'bilmək' və xak. *pil-*, çuv. *pil-*.

Türk dillərinin kök morfemlərində intervokal mövqedə partlayan *b* samitinə tez-tez rast gəlinir: **taba* 'tava', 'qızıl', tat. *t°aba*, qazax. *taba*, noq. *taba*, qırğ. *taba*, q.-qalp. *taba*, türkm. *taba*; **tabış* 'səs', alt. *tabış*, xak. *tabıs*; **yabız* 'pis', 'bərbad', alt. *d'abis* 'qəzəbli'.

Bu mövqedə *b>w* keçidi mümkündür: **taba* 'tava', uyğ. *tawa*, özb. *tōwa*; **tabış* 'səs', tat. *ta°wəş*, başq. *ta°wəş*, qum. *tawuş*, türkm. *tawuş*, noq. *tawəş*; **yabız* 'pis' və tat. *ya°wəz*, q.-qalp. *jawəz*, qar.qal. *yowuz*, özb. *yowuz*. Ola bilsin ki, belə keçid ciddi fonetik qanun xasiyyəti daşımır. Türkmən dilində intervokal *b* samiti fonetik olaraq *w* kimi səslənir, müq. *aba*-dan türkm. *awa* 'ata', 'dayı', *qa:bağ*-dan *qawağ* '(göz) qapağı'.

b>m. Ayrı-ayrı türk dillərində intervokal *b* samiti hərdən *m* samitinə keçə bilib, müq. qırğ. *qobız* 'qobuz', tat. *qobəz* və yakut. *xomus*, şor. *qomus*; şor. *kəbə* 'qayıq' və tat. *kimə*, qazax. *kema* 'qayıq', türk. *gemi* 'gəmi'; qumand. *qobut*

'*xamıt*' və *ka°mьt*, çuv. *xьmьt*, türkm. *xamıt*; özb. *kibi* 'kimi' və azərb. *kimi*; alt.dial. *tebir* 'dəmir' və türk. *demir*, tat. *timir*; alt.dial. *tabağ* 'boğaz' və tat. *ta°mak*; alt.dial. *töben* 'aşağı' və noq. *tömen*; tat. *tibin* 'milçək' və qırğ. *çımın*.

Bu hadisə o vaxt ola bilər ki, birinci söz saitle bitsin, ikinci *b* samiti ilə başlasın, məsələn, *yakşı buz -yakşı muz*-a çevrilə bilərdi. Görünür, daha sonralar daha gec bə'zi dillərdə *m* samiti ilə başlanan sözlər təcrid olunmuşdur, müq. özb. *muz* 'buz' və tat. *bəz*, tat. *bьцзак* 'noxud' və şor. *mırçaq*.

Lakin bu proses ardıcıl fonetik qanun xüsusiyyəti daşmayıb.

Qətiyyətlə güman etmək olar ki, ulu türkcədə sözün mütləq sonunda *b* samiti olmayıb.

Doğrudur, qədim türk yazılı abidələrində sözsözü *b* samiti ilə sözlərə rast gəlinir, məsələn, *ab* 'ov', *eb* 'ev' və s. Lakin müasir dillərdə sözsözü *b* samiti *v*, və ya *y* kimi əks olunur: türkm. *a:w* 'ov', azərb. *ov*, qum. *ow*; türk. *ev*, özb. *öy*, tat. və başq. *üy*. Lakin *eb* 'ev' şorca *uğ* və tofalarca *ög* sözlərinə uyğun gəlir. Sözsözü *b* samitinin *v*, *w*, *y* samitlərinə çevrilməsinin dəqiq qanunauyğunluğunu izləmək çətinidir.

B samiti affikslərdə nadir hallarda işlənir, məsələn, birinci şəxsin cəmini göstərən şəxs şəkilçisində *bız*; tat. *ba°rabəz* 'biz gedirik', qum. *alabız* 'biz götürürük' və s.; yaxud inkarlıq affiksi *-ba-*; alt. *men bar-ba-zım* 'mən getmərim'; şor. *al-ba* 'götürmə', 'alma'.

Affiksin övvəlində *b* samitinin işlənməsi ancaq o zaman mümkündür ki, söz kökü ya saitle, ya cingilti samitlə bitsin.

Intervokal vəziyyətdə affiksin başlanğıc *b* samiti bə'zən *m* samitinə çevrilə bilərdi, müq. tat. *ala-bəz* 'biz alırıq, götürürük' və qazax. *alaməz*. Yəqin ki, həmin şəraitlərdə *-ba* inkar affiksi də *-ma* affiksinə çevrilə bilərdi.

Tuva dilində bu mövqedə *b* samiti *v* samitinə keçir: *aldı-bız*-dan *aldıvıs* 'biz aldıq'.

Affikslərin sonuncu *b* samiti, sübhəsiz, törəmədir, müq. *yazıp*-dan azərb. *yaz-ıb*.

Novlu partlayan samitlər G samiti

Ulu türkcədə sözün əvvəlində damaqarxası axıcı cingiltili spirant *ğ*-ya rast gəlinmir.

Zəif artikulyasiyalı səs kimi *ğ* spirantı intervokal mövqedə qeyri-sabit olmuşdur. Onu əhatə edən saitlərin assimlyasiya təsirinin nəticəsində axar daha da genişlənmiş və *ğ* tez-tez bilabial *w*, bəzən də *v* samitlərinə çevrilmişdir. Intervokal vəziyyətdə [*ğ*, *w*] və [*v*] samitləri itə bilərdilər. Və bunun nəticəsində qalan saitlərin birləşməsi və uzanması baş verərdi. Intervokal *ğ* samitinin tarixi inkişafına adətən bu samiti əhatə edən saitlərin birləşməsində baxmaq məqsədə uyğundur.

Intervokal *ğ* samiti bir sıra türk dillərinin *-ağı*, *ağa*, *ağu*, *oğa*, *oğu*, *uğu*, *ıgı* -birləşmələrində saxlanılır: **ağır*, azərb. *ağır*, türkm. *ağır*, uyğ. *ağır*, özb. *oğır*; **ağız*, qəd.-türk. *ağız*, azərb. *ağız*, uyğ. *ağız*, türkm. *ağız*, özb. *oğız*; **ağıl*, türkm. *ağıl* 'mal-qara saxlanan yer', özb. *oğıl* 'pəyə', uyğ. *eğil*; **bağır*, türkm. *bağır*, azərb. *bağır*, uyğ. *beğir* 'sinə'; **yağı* 'düşməni', türkm. *yağı*, azərb. *yağı*, özb. (köhn.) *yōğu* 'qiyamçı', uyğ. *yeği*; **tağay* 'dayı', əski Türk. türk. *tağa*, qırğ. *tağa*; **tağar* 'çuval', azərb. *dağar* 'dağarcıq'; **yağın* 'yağın', 'yaxın', qəd.-türk. *yağın*; **yoğan* 'yoğun', qəd.-türk. *yoğan*; **oğıl* 'oğul', azərb. *oğul*; **buğu* 'maral', özb. *buğu*; **sığır* 'inək', qəd.-türk. *sığır*, türkm. *s'ığır*.

ğ>w(v): **ağız*, tat. *a° wəz*, başq. *a° wəz*, qazax. *awəz*, q.-balk. *awuz*, çuv. *s'əvər*; **ağıl*, tat. *a° wəl* 'kənd', başq. *a° wəl*, noq. *awəl*, qazax. *awəl*, q.-qalp. *awəl*; **bağır*, tat. *ba° wər*, başq. *ba° wər*, noq. *bawər*, qazax. *bawər*, qum. *bawur*, çuv. *p'əvər*; **yağı* 'düşməni', qazax. *jaw*, özb. *yōw*.

ğ>y: **soğuk* 'soyuq', azərb. *soyuq*; **sığır* 'inək', tat., qazax. *s'əvər*.

Intervokal *ğ* samitinin itməsi nəticəsində uzun sait yaranır, müq. *ağız* və tuv. *ba:r*, alt. *bu:r*, şor., tof. *a:s*, qaq. *a:z*, qırğ. *o:z*; **bağır* və tuv. *ba:r*, alt. *bu:r*, şor., tof. *pa:r*, qırğ. *bo:r*; **tağar* 'çuval' və qırğ. *ta:r*; **soğuk* 'soyuq' və qırğ. *su:ı*; **buğu* 'maral' və q.-balk. *bu*.

Samitin qarşısındakı birinci qapalı hecanın sonunda *ağ* birləşməsində *ğ* spirantı saxlana bilər: **yağ-* 'getmək', 'yağmaq', azərb. *yağ-*, türkm. *yağ-*; **bağ* 'bağlama', azərb. *bağlı*, türkm. *bağlı*, uyğ. *bağlam*; **ağlaq* 'əhalisiz', qəd.-türk. *ağlaq*; **ağrıq* 'ağrı', qəd.-uyğ. *ağrıq*, azərb. *ağrı*, özb. *oğırq* 'ağrı'.

Belə keçidlər mümkündür:

ğ>w: **yağ-* 'yağmaq', q.-balk. *yawdı* 'yağdı', (kar. *yawdı* 'qar yağdı'), qum. *yaw-*, qazax. *jaw*; **bağ* 'bağlama', noq. *bawla-* 'bağlamaq'; **ağlak* 'əhalisiz', qazax. *awlaq* 'daha uzağa', kr.qar. *awlaq* 'uzaq', tat. *a° wlak* 'geniş'.

ğ>y: **bağ* 'bağlama', qazax. *baylam* 'bağlam', noq. *bayla-* 'bağlamaq', kar.tr. *bayla-*, q.-balk. *bayla-*, tat. *böylə-*.

Bir sıra türk dillərində *ağ* birləşməsində *ğ* səsinin düşməsi nəticəsində uzun sait yaranır: **bağ* 'bağlama', alt. *bu:lam* 'bağlama', qırğ. *bo:la-* 'bağlamaq', qaq. *ba:lı* 'bağlı'; **ağlak* 'əhalisiz', qırğ. *o:laq* 'uzaq'.

Oğ birləşməsində *ğ* səsi saxlanılır: **toğ-* 'doğulmaq', azərb. *doğ-*, türkm. *doğ-*, qəd.-türk. *toğmaq* 'doğulma'; **boğ-* 'boğmaq', uyğ. *boğ-*, qəd.-türk. *boğmaq*; **toğrı* 'doğru', qəd.-türk. *toğru*, türkm. *doğrı*, özb. *toğır*; **oğrı*, qəd.-türk. *oğrı*, azərb. *oğru*, türkm. *oğrı*, uyğ. *oğır*, amma *ğ>w* keçidi mümkündür: **toğ-* 'doğulmaq', 'doğmaq', q.-qalp. *tuwdı* 'doğdu', kar.tr. *tuw-* 'doğulmaq', qum. *tuw-*, noq. *tuwər-* 'doğurmaq'; **boğ-* 'boğmaq', qum. *buw-*, kar.qr. *buw-*, noq. *buwğan* 'dartılmış'; **toğrı* 'doğru', noq. *tuwra*, q.-qalp.

tuwra: əvvəlki birləşmədə olan kimi *ğ* səsi düşə bilər: **toğ*-*'doğmaq'*, *'doğulmaq'*, alt. *tu:ğan* *'doğulmuş'*, *'doğma'*, q.-balk. *tu:ğan*, qırğ. *tu:ğan*, tat. *tuğan*, qaq. *du:ma* *'doğma'*, qazax. *ul tud* *'o doğdu'*; **boğ*-*'boğmaq'*, alt. *bu:ğan* *'boğdu'*, qırğ. *bu:ğan* *'basdı'*; **toğrı* *'doğru'*, tat. *tuḡ*, q.-balk. *tura* *'düz'*, qazax. *tura* *'doğru'*, qaq. *do:ru* *'doğru'*; **oğrı*, qazax. *оғры*, tat. *urla-* *'oğramaq'*, alt. *u:rdə*.

Uğ birləşməsində *ğ* səsi saxlanılır: qəd.-türk. *buğday* *'buğda'*, türkm. *buğday*, azərb. *buğda*- yaxud *itir*; tat. *bḡday*, q.-balk. *buday*, qum. *buday*.

Sözün mütləq sonunda *ağ* birləşməsində *ğ* səsi saxlanılır: **ta:ğ* *'dağ'*, qəd.-türk. *tag*, uyğ. *tag*, tuv. *dağ*, xak. *tag*, türkm. *dağ*, özb. *tōğ*, **yağ*, azərb. *yağ*, uyğ. *yağ*, özb. *yōğ*; **sağ*, azərb. *sağ*, türkm. *sağ*, özb. *sōğ*, amma *ğ>w* keçidinə təsadüf olunur: **ta:ğ* *'dağ'*, tat. *ta°w*, başq. *ta°w*, q.-qalp. *taw*, noq. *taw*; **sağ*, tat. *saw*, başq. *haw*, qazax. *saw*, qum. *saw*, **bağ*, tat. *baw* (*ip*), q.-qalp. *baw*, noq. *baw*, qum. *baw*, **yağ*, qum. *yaw*.

Ğ səsinin düşməsi nəticəsində uzun sait yaranır: **ta:ğ* *'dağ'*, qırğ. *to:*; alt. *tu:*, çuv. *tu:*, *ta:ğ* *'tayğa'* >*ta:*-dan yakut. *ta;* **yağ*, alt. *d'u:* *'iç piyi'*.

Uğ birləşməsində *ğ* səsi saxlanılır: **buğ* *'buxar'*, azərb. *buğ*, türkm. *buğ*, özb. *buğ*; **suğ* *'su'*, qəd.-türkm. *suğ*, xak. *suğ*, tuv., şor., tof. *suğ*, amma *ğ>w(v)* keçidi də ola bilər: **buğ* *'buxar'*, başq. *bḡw*, noq. *buw*; **suğ* *'su'*, başq. *hüw*, qum., noq., türkm., özb. *suw*, çuv. *şiv*.

Ğ səsinin itməsi nəticəsində uzun və ya normal sait yaranır: **buğ* *'buxar'*, alt., qırğ. *bu:*; tat. *bu*, qazax. *bu*; **suğ* *'su'*, alt., qırğ., *su:*, yakut. *u:*, tat., türk., azərb., uyğ., qaq. *su*.

Əski və bəzi müasir Sibir türk dillərində *ığ* birləşməsində *ğ* səsi saxlanılır: **aziğ* *'ayı'*, qəd.-türk. *aziğ*, tuv. *adığ*, xak. *aziğ* *'azı diş'*, tuv. *aziğ*, tof. *aziğ*.

Lakin bir sıra türk dillərində *ığ* birləşməsi sabit olmamış və müxtəlif dəyişikliklərə məruz qalmışdır:

ğ>k. Uyğur, cağatay və özbək dilləri üçün səciyyəvidir: **a z°ığ* *'ayı'*, cağ. *ayıq*, uyğ. *eyiğ*, özb. *ayıq*, **aziğ* *'diş'*; özb. *özüq*;

ğ>w: **a z°ığ* *'ayı'*, başq. *a°yḡw*, q.-balk. *ayḡw*;

ığ>u: **aziğ* *'ayı'*, noq. *ayu*, q.-qalp. *ayu*, qazax. *ayu*, gaz ayu tat. *a°yu*, azərb. *ayu*, **aziğ* *'diş'*; q.-qalp. *azu*, qazax. *azu*, tat. *a°zu*.

[*ığ*] birləşməsinin yerində uzun sait əmələ gələ bilər, müq. **az°ığ* *'ayı'* və qırğ. *ayu* : ; **aziğ* *'diş'* və qırğ. *azu* : *'kök diş'*, *'azı dişi'*, və həmçinin qısa sait, müq., məsələn, **aziğ* və türk *ayı*.^x

Affikslərdə ilkin *ğ* samitinə tez-tez rast gəlinmir. Türk dillərində tez-tez təsadüf edilən *-ığ* (*-iğ'*) və *-lı:ğ* (*-li:ğ'*) affiksləridir. *-ığ* (*-iğ'*) affiksi fe'ldən törəmiş isimlərin və sifətlərin affiksi ola bilər. *-lı:ğ* (*-li:ğ'*) ancaq sifətlərin affiksi olmuşdur.

Qədim türk dillərində və həmçinin bəzi müasir Sibir türk dillərində *-ığ* (*-iğ'*) affiksi fe'ldən törəmiş ismin affiksi kimi saxlanılır: **satiğ* *'satış'*, qəd.-türk. *sadığ*, tuv. *sadığ*, xak. *sadığ*, şor, *sadığ*.

Başqa türk dillərində bu affiks müxtəlif dəyişikliklərə uğramışdır:

ığ>bḡw: **satiğ* *'satış'*, başq. *ha°ḡw*, q.-qalp. *satḡw*, qum. *satıw*;

ığ>u: **satiğ* *'satış'*, tat. *sa°tu*, qazax *satı*;

ığ>r: **satiğ*, yakut. *atr*: *'ticarət'*;

ığ>r: türkm. *sati-çı*, *satiğçı*-dan, türk, *saticı* *'saticı'*, *satiğçı*-dan.

Qədim türk abidələrinin dillərində və həmçinin tuva, xakas, tofalar və şor dillərində *-ığ* (*-iğ'*) sifətin affiksi kimi

^x. Azərb. türkcəsində belədir: *ayı* -T.H.

saxlanılmışdır, məsələn, **sarığ* ' sarı ', qəd.-türk. *sarığ*, tuv. *sarığ*, xak. *sarığ*, şor *sarığ*, **katığ* ' qatı ', qəd.-türk. *katığ*, xak. *xatığ*, tof. *alığ* ' gen ', ' geniş '.

Başqa türk dillərində aşağıdakı dəyişikliklər baş vermişdir:

ığ>ıq, *sarığ* ' sarı '-*sarıq*-a, *katığ* ' qatı '-*katıq*-a çevrilmişdir. Belə formalar ancaq özbək və uyuğur dillərində qalmışdır, müq. *sarığ*-dan özb. *sarı* ' sarı ', *katığ*-dan özb. *katıq* ' qatı ', *sarığ*-dan uyuğ. *sarıq* ' sarı ' və *katığ*-dan *katıq* ' qatı ';

ıq>ı, *ıq>ı*. Bir çox türk dillərində sonuncu *ğ* samitinin düşməsi müşahidə olunur, müq. tat. *sarı* ' sarı ', qazax. *sarı*, q.-qalp. *sarı*, qar. *sarı*, qırğ. *sarı*, türk. *sarı*, azərb. *sarı*, tat. *ka* ' qatı ', qazax. *katı*, q.-qalp. *katı*, türk. *katı*, azərb. *qatı*.

Sifətlərin qədim *-li:ğ* (*-li:ğ*) affiksi qədim türk dillərində və həmçinin bə'zi müasir Sibir türk dillərində müşahidə olunur, müq. orx.-yen. *atlığ* ' atlı ', uyuğ. *adalığ* ' təhlükəli ', xak. *aylığ* ' ayılı ', tuv. *atlığ* ' atlı ', *daştığ* ' daşlı ', tof. *mallığ* ' mallı '.

li:ğ>lıq: qırğız, altay və yakut dillərindən başqa bütün türk dillərində sonuncu *ğ* samitinin karlaşması baş vermişdir. Bu hadisə indi ancaq uyuğur dilində saxlanılıb: uyuğ. *atlıq* ' atlı ', *tatlıq* ' dadlı ', ' şirin ', *taşlıq* ' daşlı ' və s.; başqa dillərdə *-li:ğ* affiksi aşağıdakı dəyişikliklərə uğramışdır:

li:ğ>lı, *li:ğ>lı*: türkm. *ğarlı* ' qarlı ', tat. *a* ' ayılı ', noq. *tawlı* ' dağlı ', q.-qalp. *balalı* ' balalı ', *ayazlı*-dan qazax. *ayazlı* ' şaxtılı ', çuv. *vılı* ' güclü ' və s.;

li:ğ>lu: Qırğız və altay dillərində sonuncu *ğ* samiti mə'lum vokalizasiyaya uğramışdır. Ondan heca düzəltməyən [u] səsi yarana bilmişdir və bunun nəticəsində [lu] diftonqu əmələ gəlmişdir. Sonra isə bu diftonqu uzun [u] səsinə çevrilmişdir. Buradan da sifətin belə formaları düzəlmişdir, məsələn, qırğ. *balalu* ' balalı ', *cıldızlu*-dan *cıldızlu*.

' ulduzlu ', *salkınlu*-dan alt. *salkınu* ' küləkli ', *balıqlu*-dan *balıqtu* ' balıqlı ' və s.

Yakut dilində nisbi sifətin *-la:x* şəkilçisi də *-li:ğ* affiksindən törəmişdir. Bir halda ki, *-li:ğ* arxetip affiksində [l] səsi uzun olub, buna müvafiq olaraq yakut dilində uzun [a] səsi yaranmışdır. Yakut dilində affikslərdə [a] səsinin [l] səsi ilə əvəzləməsi adi hal olub, müq. başqa türk dillərinin *-sı* affiksində uyğun olan 3-cü şəxs təkin *-ta* yiyəlik affiksi.

Yakut dilində sonuncu *ğ* səsi *q* səsinə və sonra da *x* səsinə çevrilmişdir.

Türk dillərində affikslərdə mövcud olan törəmə *ğ* səsi sözün kökünün kar samitindən sonra affikslərdə istifadə olunan *q* səsinə uyğundur: tat. *ba* ' la-ğa ' balaya ', *ba* ' lığ ' balığı ', *a* ' l-ğan ' aldı '.

Sözün daxilində [ğ] səsi [q] səsinə törəmişdir. Ona görə də o, ilkin *ğ* səsinin uğradığı dəyişikliklərə mə'ruz qalmamışdır. Buradan onların reflekslərinin müxtəlifliyi meydana gəlir, müq. *ağır*-dan tat. *a* ' wır ' ağır ', amma *ba* ' lığ ' balığı '. İkinci halda intervokal [ğ] səsi [w] səsinə çevrilir.

Türk dillərində törəmə *ğ* səsi həm də intervokal *q* səsinin cingilləşməsi nəticəsində yarana bilərdi, müq. yakut. *bağa* ' qurbağa ', xak. *pağa*, şor. *pağa* və tr., çar., qazax, alt., özb., noq. *baqa*; şor. *çağın* ' yaxın ', xak. *çağın*, amma tat. *ya* ' kın, noq. dial. *yaqın*; yakut. *sağa* ' yaxa '; noq. *yağa*, amma türkm. *yaqa*, tat. *ya* ' qa, alt. *sağal* ' saqqal ', xak. *sağal*, çuv. *suğal*, amma qırğ. *saqal*, noq. *saqal*, özb. *sōqol*.

Ç`samiti^x

Ulu türkcədə dilində *ğ* samitin mövcudluğu sualı üzrə türkoloqların ümumi bir fikri yoxdur. Demək olar ki, türk dillərinin tarixinə həsr olunmuş bütün türkoloji əsərlərdə ön

^x. Bu. dilimizdəki g hərfidir.

sıra ğ` samitindən söhbət gedir, məsələn, *tiriğ`-dən* tat. *tiri`* 'diri', *keliğ`-dən* q.-balk. *kelüw`* 'gəliş`' və s. A.M.Şerbak türk dillərində qalın ə və incə ə çalarlarına malik olan ancaq bir-ə-senantının mövcudluğunu güman edir [Şerbak, 1970, s.106].

Ulu türkcədə sözün əvvəlində ğ' samitinə rast gəlinməyib. Zəif səs olaraq, intervokal mövqedə, həmçinin qapalı hecanın sonunda samit qarşısında və sözün mütləq sonunda ğ' sabit olmayıb.

Ğ' səsinin inkişaf tarixi adətən onun saitle birləşməsində təhlil edilir.

Əğ'ə birləşməsində belə keçidlər mümkündür:

ğ'>q: *yəğ'ən` 'qardaş oğlu', qəd.-türk. *yeqən*, türkm. *yeqen*.

Qədim türk yazılarında ğ` səsinin q səsinə çevrilməsi məsələsi ancaq hipotetik olaraq həll olunur, buna görə də qədim türk lüğətlərində ğ` səsi qrafik şəkildə qeyd edilmir.

ğ'>y: *yəğ'ən` 'qardaş oğlu', türk. *yeyen*, qazax. *jıyen*.

Ğ' səsi itdikdən sonra qalan saitlər bir uzun saitə çevrilir: şor. *çe:n`* 'qardaş oğlu', xak. *çe:n*, alt. *d*e:n*.

Yakut dilində uzun saitin yerində diftonq yaranmışdır, müq. *yəğ*ən-dən* yakut. *seen`* 'nəvə`'.

Eğ'ü birləşməsində belə keçidlər mümkündür:

ğ'>q: *bə:ləğ'ü` 'beşər`, qəd.türk. *bəşəqü*; *biləğ'u` 'bülöv daşı', qəd.türk. *biləğü*; *küdəğ'ü` 'kürəkən`, qəd.-türk. *küdəqür*; *təğ'ul` 'yoxdur`, qəd.-türk. *teqül*;

ğ'>y: *təğ'ül` 'yoxdur`, türk. *deyil*, azərb. *deyil*, q.-balk. *tüyül*; *biləğ*ü` 'bülöv daşı', uyğ. *biləy`* 'bülöv daşı`'.

ğ'>w (v): *bə:ləğ'ü` 'beşər`, tat. *bişəw*, qum. *bəşew*, q.-balk. *bişew*, qazax. *besew*, noq. *bescw*; *biləğ'ü` 'bülöv daşı', qum. *bilew*, qazax. *bilew*, tat. *biləw*, noq. *bilew*, türkm. *bilew*, azərb. *bülöv*, çuv. *pilev*.

Ğ` səsi düşdükdə uzun və ya normal sait əmələ gəlir: *biləğ'ü` 'bülöv', alt. *bilu*. qırğ. *bülö*; xak. *pilo*.

Yakut dilində uzun saitin yerində *ie* diftonqu yaranmışdır, müq. *bə:şəğü-dən* yakut. *behie`* 'beşər`'.

İğ'ı birləşməsində belə keçidlər mümkündür:

ğ'>q: *yiğ'irbe` 'iyirmi', qəd.türk. *yeqirmi*, uyğ. *yiqirmə*, qum. *yiqirma*, kr.qar. *yiqirmi*, tat. *j'iqirmə*, q.-qalp. *jiqərma*; *yiğ'it` 'cavan oğlan`, qəd.türk. *yiqit*, kr.qar. *yiqit*, qazax. *jiqit*, noq. *yiqit*, q.-qalp. *jiqit*, türkm. *yiqit*.

ğ'>y: *yiğ'irbə` 'iyirmi', qırğ. *jiyırma*, qazax. *йыырма*, azərb. *iyirmi*, qum. *iyirmi*, q.-balk. *jiyırma*.

Ğ' samiti düşdükdə uzun sait yaranır: *yiğ'irbə` 'iyirmi', noq. *yırma*, yakut. *sü:rbə*, çuv. *s'irin*; *yiqit` 'cavan oğlan`, alt. *d'i:t*, xak. *çi:t*. y səsi düşdükdən sonra qalan saitlər uzun səs əmələ gətirir. Ancaq çuvaş dili istisnadır.

İğ'ü birləşməsində belə keçidlər mümkündür:

ğ'>q: *kiğ'ür-` 'gətirmək`, qəd.türk. *kiğür-*.

ğ'>y: *kiğ'ür-` 'gətirmək`, qırğ. *kiyir-*.

Öğ'ə birləşməsində bu keçidlər mümkündür:

ğ'>q: *öğ'əy` 'böyük ögey qardaş`, qəd. türk. *öğəy*, türkm. *öqey`* 'ögey', qırğ. *öqöy`* 'ögey', qazax. *öqey`* 'ögey', noq. *öqey`* 'ögey', tat. *üqi*, özb. *üqəy*; *böğ'ət` 'bənd`, qazax. *böqet`* 'bənd`, 'dəhnə`'.

ğ'>w (v): *öğ'əy` 'böyük ögey qardaş`, türk. *üvey`* 'ögey'; *böğ'ət` 'bənd`, türkm. *böwət`* 'torpaq bənd`, çuv. *pive`* 'bənd`'.

Ğ' səsi düşə bilər: *öğ'əy-dən alt. *öy`* 'ögey', tat. *buə`* 'bənd`, *böğ'ət-dən, yakut. *buo*.

Yakut dilində ğ` düşəndən sonra qalan saitlər uzun sait halına gəlmiş, ondan da diftonq yaranmışdır, *böğ'ər-dən yakut. *büör`* 'böyrək`'.

Öğ'ü birləşməsində bu keçidlər mümkündür:

ğ'>q: *öğ'ür` 'sürü', çağ. *öğür*; *töğ'-dən` 'döymək`, 'özmək` qəd.türk. *töküş`* 'döyüş`'.

ğ'>y: **ög'ür* ' sürü ', qırğ. *üyür*, qazax. *eyir*, noq. *eyir* ' at sürüsü '; **tögüş* ' döyüş ', azərb. *döyüş*, q.-balk. *tüyüş* ' döyüş ', tat. *tey* ' əzmək '.

ğ'>w (v): **dög'üş*-dən türk. *dövüş* ' döyüş ', **dög'ül*-dən türkm. *döwül* ' döyülmək '.

Ğ' səsi düşdükdə uzun sait yaranır, müq. **ög'ür* və xak. *ör* ' sürü ', tuv. *ör*, alt. *ür*.

Yakut dilində ğ' səsi düşdükdən sonra yaranmış uzun saitin yerində diftonq əmələ gəlir, müq. **ög'ür* və *üör*.

Üğ'ə birləşməsində belə keçidlər mümkündür:

ğ'>q: **yüg'ən* ' yüyən ', qəd.-türk. *yüqün*, tuv. *çuqen*, qum. *yüqen*, qırğ. *cüqön*, qazax. *jöqen*.

ğ'>y: **yüg'ən* ' yüyən ', türkm. *üyan*.

ğ'>v: çuv. *yiven* ' yüyən '.

Üğ'ü birləşməsində belə keçidlər mümkündür:

ğ'>q: **tüg'ün* ' düyün ', çağ. *tüqün*.

ğ'>y: türkm. *döyüm* ' düyün ', qırğ. *tüyün*, qazax. *töyin*, q.-balk *tüyüm*.

ğ'>w (v): **tüg'ün*, türkm. *duwun* ' düyün ', çuv. *mivi*.

Hətta ğ' səsinin düşməsi halları mümkündür: **yüg'ür*-, yakut. *sür* ' yüyürmək '; **tüg'ün* ' düyün ', alt. tü:n.

Birinci qapalı hecanın sonunda samitin qarşısında *əğ'* birləşməsində ğ' dəyişə bilər:

ğ'>q: **təğ'* ' dəymək ', uyğ. *təq* ' dəymək ', türkm. *deq*, özb. *teq*, **e:ğ'* ' 'əymək ', uyğ. *əq* ' əymək ', qəd.türk. *eqri* ' əyri '.

ğ'>y: **təğ'* ' dəymək ', azərb. *dəy*

eğ'>iy: qumuq, qaraçalpaq, qazax, qırğız, tatar, qaraçay-balkar, şor dillərində *əğ'* birləşməsi *iy* birləşməsinə keçir, müq. **təğ'* ' dəymək ' və qazax. *tij*, tat. *tij*, q.-balk. *tij*, q.-qalp *tij*: **ə:ğ'* ' əymək ', qum. *iy* ' əyilmək ', q.-balk. *iy*-(il-), q.qalp. *iy*-(il), qazax. *iy* ' əymək ', qırğ. *iy*, tat. *iy*.-

ğ'>v: **təğ'*-dən ' dəymək ' çuv. *tivri* ' dəydi '; **əğ'*-dən ' əymək ' *avqalan* ' əyilmiş '.

İğ' birləşməsində belə keçidlər mümkündür:

ğ'>q: **ig'nə* ' iynə ', çağ. *iqnə*, özb. *iqnə*.

ğ'>y: **ig'nə* ' iynə ', azərb. *iyne*, q.-balk. *iyne*, noq. *iyⁿe*, alt. *iyne*.

ğ'>n: **ig'nə* ' iynə ', qəd.türk. *iñnə*.

Öğ' birləşməsində belə keçidlər mümkündür:

ğ'>q: **ög'rən* ' öyrənmək ', qəd.türk. *öqrən*, **ög'* ' öyünmək ', qəd.türk. *öq* ' öymək '.

ğ'>y: **ög'rən* ' öyrənmək ', azərb. *öyrən*, türk. *öyren*, noq. *üyren*, qazax. *öyren*, qırğ. *üyren*, tat. *öyrən*-, qum. *üyren*;- **ög'* ' öymək ', azərb. *öy*.-

ğ'>v (w): **ög'rən* ' öyrənmək ', türk.dial. *övren*;- **ög'* ' öymək ', türk. *öv*-, türkm. *öw*.-

Ğ' səsi düşdükdə uzun, ya da normal sait yaranır: q-balk. *üren* ' öyrənmək ', qaq. *ü:ren*.-

Yakut dilində uzun saitin yerində diftonq yaranmışdır, müq.yakut. *üören* ' öyrənmək '.

Üğ' birləşməsində belə keçidlər mümkündür:

ğ'>q: **tüg'* ' düyünləmək ', qəd.türk. *tüq*-, *tüqmə* ' düymə '.

ğ'>y: qırğ. *tüymö* ' düymə ', q.-balk. *tüyme*, noq. *tüyme*, qum. *tüyme*, tat. *töymə*, qazax. *töyme*.

Üğ' birləşməsində ğ' səsinin düşmə halları mövcuddur: **tüg'* ' düyünləmək ', çuv. *tüle* ' düyünləmək ', *tüme* ' düymə '.

Sözün mütləq sonunda *əğ'* birləşməsində bu keçidlər mümkündür :

ğ'>q: **bəğ'* ' bəy ', qəd.uyğ. *bəğ'* ' bəy ', türkm. *bcq*, xak. *piq* ' mə'mur '.

ğ'>y: qum. *bij* ' knyaz ', ' bəy ', qaq. *bey* ' mülkədar ', azərb. *bəy*, türk. *bey*, yakut. *bij* ' böyük '.

İğ' birləşməsində keçidlər mümkündür:

ğ'>q: *çığ' 'çiy', qağ. çiq, türkm. çiq, *çəriğ 'qoşun', qəd.uyğ. çəriq.

ğ>y: *çığ' 'çiy', qum., q.-balk., kr.qar. çiy.

Sonuncu *ğ'* səsi düşə bilər: tat. *şi*, qağ. *çi* 'çiy'.

Yakut dilində *ığ'* birləşməsi uzun *i* səsində çevrilmişdir, müq. *əliğ'-dən yakut. *ili*: 'əl'.

Öğ' birləşməsində bu keçidlər mümkündür:

ğ'>q: *böğ' 'hörümçək', qəd.türk. *böq* 'böyə', 'böv'.

ğ'>y: qazax. *böyi*, qırğ. *böyü* 'böyə'.

Ğ' samitinə ulu türkcədə əsasən iki affiksin tərkibində rast gəlinir. Birincisi, sifətin və fe'ldən törəmiş ismin *-ığ'* şəkilçisində, ikincisi, nisbi sifətin *-liğ°* affiksində. *-İğ'* affiksində sonuncu *ğ'* samiti xakos və şor dillərində saxlanır: xak. *iziğ'* 'isti', 'qaynar', şor. *iziğ'*. Tuva və tofolar dillərində *-ığ'* affiksində sonuncu *ğ'* səsi incəliyini itirmişdir: tuv. *iziğ'* 'isti', 'qaynar', tof. *ibiliğ'* 'marah olan'.

Bəzi türk dillərində *-ığ'* affiksində sonuncu *ğ'* səsini *k* səsində çevrilməsi müşahidə olunur: uyğ. *ɛssɛk* 'qaynar', özb. *ɛssik*, qırğ. *ısq*.

Türk dillərinin çoxunda *-ığ'* affiksində sonuncu *ğ'* səsi itmişdir: **isiğ'* 'qaynar', 'isti', qum. *issi*, noq. *issi*, tat. *icci*, başq. *icj*, türkm. *ıssi* və s.

Görünür, qədim türk dillərində fe'ldən törəmiş ismin *-ığ'* affiksində *ğ'* səsi *q* səsində çevrilmişdir, müq. qəd.uyğ. *bilic* 'bilik', orx.-yen. *bilic*, qəd.uyğ. *kəçüq* 'keçid', orx.-yen. *kəçiq* və s.

Başqa türk dillərində *ığ'* affiksi müxtəlif dəyişikliklərə uğrayır:

-ığ'>iw: q.-balk. *keliw* 'gəliş', **kelig'*-dən qum. *qeliw*;

ığ'>aw: başq. *kiləw* 'gəliş', *biləw* 'bilik';

ığ'>üw: noq. *bilüw* 'bilik', *kelüw* 'gəliş';

ığ'>ü: qırğ. *bilü* 'bilik', *berü* 'vermə', alt. *izü* 'isti';

ığ'>ü: **bilig'*-dən tat. *bilü* 'bilik'; **kelig'*-dən tat. *kilü* 'gəliş', *kelü*, **kesig'*-dən qazax. *kesü*;

ığ'>ı: **bilig'*-dən yakut *bilı* 'bilik'.

Tuva və tofolar dillərində *-ığ'* affiksində sonuncu *ğ'* incəliyini itirmişdir. Nisbi sifətin *-li.ğ'* affiksinin inkişafı *-lı.ğ'* affiksinin inkişafını xatırladır. Türk dillərinin əksəriyyətində sonuncu *ğ'* səsi əvvəlcə *k* səsində çevrilmiş, sonra isə düşmüşdür, müq. *bitlik*-dən tat. *bitli* 'bitli', *əslük*-dən *isli* 'iyli', *yellik*>*jelli*-dən qazax. *jeldi* 'küləkli', 'yelli', *yə.rlik*-dən türk. *yerli*, çuv. *irikli* 'azad', 'kənüllü' və s.

Uyğur dilində *-liğ'* affiksi *-lik*, *-lük* affiksində çevrilmişdir: *jürəklik* 'ürəkli', *türlük* 'müxtəlif' və s.

Qırğız və altay dillərində *-liğ'* affiksi *-lü:(dü;tü:)* affiksində çevrilmişdir: qırğ. *kündü* 'günlü', *ccerdü* 'yerli', alt. *terlü* 'tərli', *kündü* 'günlü' və s. Burada ön sıra variantının sonuncu saiti müəyyən dərəcədə arxa variantının sonuncu saitinə uyğunlaşmış. Belə ki, *terlig'*-dən 'tərli' terliv>terlü: morfelinə inkişaf az ağılabatandır.

Y samiti

Ulu türkcədə sözün əvvəlində *y* samitinin olması türkologiyanın mübahisəli məsələlərindəndir. Bəzi türkoqlar, məsələn, A.M.Şerbak təsdiq edirlər ki, ulu türkcədə sözünü *y* samiti olmamışdır: "Müasir türk dillərinin əksəriyyətində sait fonemlərin sistemi və onların bölgüsü *y* samitinin sözün əvvəlində işlənməsini istisna edir. Sözün əvvəlindəki *y* samiti öz başlanğıcını kar dışarısı *s'(v)* spirantından götürür. *S'* samiti öz əvvəlki keyfiyyətini əsasən çuvaş [*s'*] və yakut [*s*] səslərində saxlamışdır. Ümumi fikrə görə, bu dillərdə bir sıra çox qədim xüsusiyyətlər aşkar edilir" [Şerbak, 1970, s.79-80].

Beləliklə, A.M.Şerbakın fikrincə, altay dilində sözünü *s'* səsi *d'* səsində, tuva, qazax və şorda *ç* səsində, çuvaşda *s'*,

yakutda *s*, qaraçay-balkar dilinin malkar dialektində *z*, qaraçay-balkar, qazax, qaraqalpaq, noqay və tatar dillərində *c*, tofalar və qırğız dillərində *c*, qalan türk dillərində *y* səsinə çevrilmişdir [Şerbak, 1970, s.150].

Aydındır ki, bu baxışda S.Y.Malovun qədim və yeni türk dilləri haqqındakı nəzəriyyəsinin tə'siri duyulur. Mə'lumdur ki, S.Y.Malov bütün türk dillərini yeni və qədim dillər deyərək iki yerə bölmüşdür. O, bulqar, çuvaş və yakut dillərini ən qədim türk dillərinə aid edirdi [Malov, 1952, s.142-143]. A.M.Şerbak bu fikirdən belə nəticə çıxarır: əgər bir sıra türk dillərinin sözlərində *y* səsi yakut dilinin *s*, çuvaş dilinin *s'* səsinə uyğundursa, onda görünür, ulu dildə *s'* səsi olmuşdur.

Bu dəlilin zəifliyi olduqca aydındır. S.Y. Malovun türk dillərinin bölgüsü əsassızdır, çünki yakut və çuvaş dillərində innovasiyalar (şəkil dəyişmələri) arxaizmlərdən çoxdur. Başqa türk dillərinin sözlərində *y* səsinə uyğun olan başlanğıc *[s]* və *[s']* səslərinin bu dillərdə mənşəyi asan izah olunur. Yakut dilində sözlərində *[s]* səsi sözlərində *y* səsinin bir sıra ardıcıl dəyişmələrinin nəticəsində yaranmışdır, yəni *y > c > ç > ş > s*. Çuvaş dilinin *[s']* səsi də sözlərində *y* səsinin dəyişməsinin nəticəsində (*y > c > j' > ş' > s'*) törəyib.

Həm də A.M.Şerbakın ilkin sözlərində *s'* səsi haqqında fərziyyəsi onun bu səsin refleksləri ilə bağlı mühakimələri ilə çətin uzlaşır. Dışarısı *s'* səsinin affrikata çevrilməsi tipoloji baxımdan aydınlaşa bilmədiyindən bir sıra Sibir türk dillərində *s'* səsinin *ç* səsinə keçidi çətin təsəvvür olunur. *S'* səsinin *d'* səsinə keçidi də şübhəlidir.

S.Y.Malov bu fikirdədir ki, "Qədim türklərin yazılı dilində *y* samitinin az işlənməsi bu səsin daha gec yaranması deməkdir [Malov, 1952, s.148]. Bu baxış qədim yazılı abidələrdə əks olunan dillərin mütləq arxaikliyi fərziyyəsinə əsaslanır. Halbuki ayrı-ayrı arxaizmlər müasir türk dillərində və onların dialektlərində bu günə qədər saxlanır.

Q.İ.Ramsted təsdiq edir ki, ulu türkcədə altay *d*, *c* və *n'* səsləri *y* ilə uyğun olmuş və deməli *c* səsi *y* səsinə keçə bilərdi

[Ramstedt, 1957, s.66]. Lakin bu nöqtəyi-nəzər ona əsaslanır ki, türk dilləri ilə müqayisədə tunqus-mancur və monqol dilləri daha arxaikdir. Əgər monqolcanın sözlərində *c* səsi türkcənin sözlərində *y* səsinə uyğun gəlirsə, onda *c* daha arxaikdir.

Görünür həqiqətə uyğun bu baxışdır ki, ulu türkcədə sözlərində *y* mümkün idi [Boqoroditskiy, 1953, s.106-107]. Bu baxışın xeyrinə aşağıdakı arqumentləri gətirmək olar:

(1) Saitlərin qarşısında sözlərində *y* səsinin *c* affrikatına çevrilməsi bir sıra dillərin tarixində qeydə alınır. İspan, portuqal və retoroman dillərinin tarixində saitlərin qarşısında latınca sözlərində *y* səsi *c* affrikatına keçmişdir. Bəzi yeni hind dillərində *c* affrikatı qədim hindcədəki sözlərində *y* səsinə uyğundur. İran dillərində də *y* səsinin *c* səsinə çevrilməsi baş vermişdir. Bu, əslində təsadüfi hal deyil, əksinə, bu, həmin mövqedə səs dəyişməsinin müəyyən tipik meyli deməkdir. Bu tipik dəyişmə xətti türk dillərində sözlərində *y* samitinin ilkinliyi haqqında fərziyyənin əsasını təşkil edə bilər.

(2) Bir sıra türk dillərində sözlərində *c* səsinin əvvəl vaxtla sözlərində *y* səsinin olmuş olması haqqında bəzi dolayısı dəlillər var. Qırğız və altay dillərində qapalı saitlərin önündə *c* affrikatı işlənmir, müq. qırğ. və alt. *ır`mahnı'*, amma qazax. *ıbr*, tat. *ybr`mahnı'*; qırğ. və alt. *ıra:k`uzaq'*, amma qazax *ıbrak*, uyg. *yırak*, tat. *ybraq*.

Əslində lazımi fonetik şərait olmadığından qapalı saitlərin qarşısında *c* affrikatı itə bilməz. Burada *ı*, *i*, *u* tipli qapalı saitlərin qarşısında fakt olaraq sözlərində *y* samiti itmişdir. Bunu Azərbaycan dilinin materialları əsasında izləmək olar: müq. azərb. *il* və türk. *yıl*; azərb. *ilan* və türk. *yılan*; azərb. *ürək* və türk. *yürek*. Deməli, qırğız dilində *ır`mahnı'* sözü dildə hələ sözlərində *y* samiti olan dövrdə yaranmışdır. Sonra bu səs *c* affrikatına çevrilərkən bir sıra sözlərdə qədim sözlərində *y* samiti itmişdir. Buradan da *yır*-dan yaranmış müasir qırğ. *ır`mahnı'* sözü müəyyənləşir.

(3) Qırğız dilində sürəkli nitqdə əvvəlki hecanın saitindən sonra sözünü *c* samiti çox vaxt *y* kimi çıxış edir, məsələn, *balası yök* 'balası yox(dur)'. Bu, bir daha sübut edir ki, *y* ilkindir. İntervokal vəziyyətə düşərkən o, cingiltileşməmişdir.

(4) XVII-XVIII əsrlərdə uyuğurların ədəbi dilində *y* ilə başlanan sözlər indikindən çox olduğu halda, *j*, *c* samitləri ilə başlanan sözlər bu gündən az olmuşdur.

20-30-cu illərdə sovet uyuğurlarının ədəbi dilində *y* samiti ilə başlanan sözlər indikindən daha işlək idi [Kaydarov, 1969, s.179]

(5) *Y* samiti dildə ancaq sözünü kar samitlərdən asılı deyil. Fin-uqor ulu dilində sözünü *y* səsi kar başlanğıcda mövcud olub.

Ulu türkcədə saitlərin qarşısında sözünü *y* samitinin işlənməməsi sübut olunmuş sayıla bilməz.

Türk dillərində başlanğıc *y* səsinin refleksləri çox zəngindir. Sözünü *y* samiti saxlanan türk dilləri var: **yo:l*, qəd.-türk. *yol*, türk. *yol*, qum. *yol*, qaq. *yol*, kr.-tat. *yol*, türkm. *yo:l*, uyğ. *yol*, noq. *yol*, özb. *yol*, azərb. *yol*; **yo:k*, qəd. türk. *yok*, türk. *yok*, türkm. *yo:k*, qum. *yok*, noq. *yok*, qaq. *yok*, kr.-qar. *yok*, özb. *yok*, tat. *yuk*, başq. *yuk*, azərb. *yox*; **yanı* 'yeni', qəd.-türk. *yanı*, türk. *yeni*, kr.-tat. *yeni*, qum. *yanı*, noq. *yanı*, azərb. *yeni*, özb. *yanı*, uyğ. *yeni*.

Bir sıra türk dillərində başlanğıc *y* samiti dəyişikliklərə uğramışdır.

y>c: **yø:r* 'yer', qırğ. *cer*, q.-balk. *cer*, q.-qalp. dial. *cör*, **yu:z* 'yüz', qırğ. *cuz*, q.-balk. *cuz*, q.-qalp.dial. *cuz*. Yakut dilində *y* qismən *c* samitinə keçir: *con* 'adamlar', *cıl* 'il'.

y>j': Qazan tatarlarının dilində sözünü *y* incələmiş *c* samitinə çevrilmişdir. Bu keçid əsasən ön sıra saitlərinin qarşısında müşahidə olunur: **yø:r* 'yer', tat. *j'ir*, **yø:l* 'yel', tat. *j'il*.

y>j. Bu keçid qazax və qaraqalpaq dilləri üçün səciyyəvidir: **yo:l*, türk. *yol*, azərb. *yol*, türkm. *yo:l*, amma qazax. *jol*, q.-qalp. *jol*; **yo:k* 'yox', türk. *yok*, türkm. *yo:k*, azərb. *yox*, amma qazax. *joq*, q.-qalp. *joq*.

Tarixən *j* səsi (*j>c*) *c* affrikatının zəifləməsinin nəticəsində yaranmışdır.

y>ç. Başlanğıc *y* səsinin *ç* səsinə keçməsi xakas, tuva və şor dilləri üçün səciyyəvidir: **yaqa* 'yaxa', tat. *ya*°*qa*, amma xak. *çağa*, tuv. *çağa*; **yø:r* 'yer', türk. *yer*, türkm. *yer*, uyğ. *yer*, amma xak. *çir*, tuv. *çir*, şor. *çer*; **yağ*, tuv. *çağ*, xak. *çaq*; **yıl* 'il', xak. *çıl*, tuv. *çıl*, şor. *çıl*.

Bu dillərdə başlanğıc *ç* səsi *y* səsinə törəmiş *c* affrikatının qarşılıqlı təsiri nəticəsində yaranmışdır.

y>d'. Belə keçid altay dilinə məxsusdur: **yaqa* 'yaxa', tat. *ya*°*qa*, başq. *ya*°*qa*, amma alt. *d'aka*; **yø:r* 'yer', uyğ. *yər*, türk. *yer*, amma alt. *d'er*; **yo:l*, türk. *yol*, qum. *yol*, amma alt. *d'ol*.

y>s'. *Y* səsinin *s*' səsinə çevrilməsi ancaq çuvaş dilində özünü göstərir: **yaqa* 'yaxa', tat. *ya*°*qa*, başq. *ya*°*qa*, amma çuv. *s'uğa*; **yo:l*, türk. *yol*, türkm. *yo:l*, azərb. *yol*, amma çuv. *s'ul*; **yo:k* 'yox', türk. *yok*, azərb. *yox*, türkm. *yo:k*, amma çuv. *s'ux*.

Tarixən *s*' səsi *c* səsinin qarşılıqlı təsiri nəticəsində xüsusi tozahürüdür. Əvvəl *c* affrikatı qarşılıqlı təsiri və *ç*' səsinə çevrilmişdir. Sonra isə ara mərhələ kimi *ç>ş* hadisəsi baş vermiş və daha sonra *s'* (*ç>ş>s'*) meydana çıxmışdır.

y>s. Belə keçid ancaq yakut dilində görünür: **yaqa* 'yaxa', tat. *ya*°*qa*, amma yakut. *sağa*; **yañı* (yaña), 'yeni', tat. *ya*°*na*, qum. *yanı*, amma yakut. *saña*; **yo:l*, türk. *yol*, tat. *yul*, amma yakut *suol*; **yo:k* 'yox', türk. *yok*, türkm. *yo:k*, azərb. *yox*, amma yakut. *suox*.

Güman etmək olar ki, *y* səsinin *s* səsinə çevrilmə prosesi belə baş vermişdir: *y>c>ç>ş>s'>s*.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, türk ədəbi dillərində sözlü *y* səsinin əksolunma refleksləri onun dialektlərdəki əksolunma reflekslərinə uyğun gəlməyə bilər. Belə ki, məsələn, xakas ədəbi dilində sözlü *y* səsi *ç* səsinə çevrilir, amma xakas dilinin Qızıl dialektində ona [s] səsi uyğun gəlir. Qazax ədəbi dilində başlanğıc *y* səsi *c* səsinə əks olunur, amma qazax dilinin cənub dialektlərində *y* səsi saxlanılır. Çuy vilayətində yaşayan qazaxların şivələrində sözlü *y* səsinə *c* səsi uyğun gəlir. Qırğız dilinin bir sıra şimal dialektlərində *y* səsi ilə əvəzlənən başlanğıc *c* səsinin işlənməsində sabitlik müşahidə olunur.

y > n. Bu keçid xakas və qismən şor dillərində müşahidə olunur: **yaña* 'yeni', xak. *na*.; **yanax* 'yanaq', xak. *na:x*; **yan*, xak. *nan*; **yomşax* 'yumşaq', xak. *nımzax*; **yağmur*, xak. *nanmır*, şor. *nağbur*, *nañmur* və s.

Görünür, göstərilən hallarda *y* səsinin *n* səsinə çevrilməsi sözlü ortasında *n*, ya *ñ* səslərinin assimlyasiyasının təsiri altında baş vermişdir. Çünki xakos və şor dillərində başqa hallarda sözlü *y* səsi *ç* səsi kimi əks olunur, müq. **yo:l*-dan xak. *çol*, şor. *çol*, **yü:z*-dən xak. *çüs*. şor. *çüs*.

Buna oxşar hadisə tofalar dilində baş verir: *y* səsi ortadil *ñ* səsinə çevrilir: *yaña*-dan tof. *ña*: 'yeni', *yuan*-dan *no:n* 'yoğun', *nenes* 'mamır', alt. *yeñes* [Rassadin, 1971. s.209-210].

Azərbaycan dilində qapalı saitlərin qarşısında sözlü *y* samiti itmişdir, müq. azərb. *il*, amma türk. *yıl*, tat. *yıl*, qum. *yıl* və s.; azərb. *ilan*, amma türk. *yılan*, qum. *yılan*, noq. *yılan* və s.; azərb. *ürək*, amma türk. *yürek*, tat. *yürek*, qum. *yürek* və s.; azərb. *üzük*, amma türk. *yüzük*.

Qırğız və altay dillərində də qapalı saitlərin qarşısında sözlü *y* səsinin qismən itməsi müşahidə olunur, müq. qırğ. *ır* 'mahını' və tat. *yır*, qırğ. və alt. *ı:raq* 'uzaq' və tat. *yırax*.

Türk dillərində intervokal mövqedə *y* səsi çox sabitdir: **boyn*, *boyn*, türk. *boyn*, azərb. *boyn*, qar. *boyn*, türkm.

boyn, qazax. *моуьн*, qırğ. *moyun*, uyğ. *boyn*, q.-qalp. *моуьн*, tat. *мууьн*, qum. *boyn*, q.-balk *boyn*, alt. *moyın*; *қоууғ* 'qatı', türk. *koyu*, tat. *kuyь*, qırğ. *қоуу*, türkm. *qoyı*, qar. *koyu*, *қоуу*.

Türk dillərində *ğ* səsinə tövənmiş intervokal *y* səsi qeyri-sabitdir: **iğ'irmə* > *iyirmə*-dən noq. *yıma* 'iyirmi', **dəğ'il* > *dəyil*-dən azərb. *dol* 'yox' ¹.

Türk dillərində sözlü mütləq sonunda *y* səsi çox sabitdir: **ay*, qəd.türk. *ay*, noq. *ay*, azərb. *ay*, türk. *ay*, qırğ. *ay*, qazax. *ay*, q.-qalp. *ay*, tat. *a°y*, türkm. *ay*, alt. *ay*, qum. *ay*, q.-balk. *ay*, özb. *ōy*; **yay*, qəd.-türk. *yay*, qum. *yay*, tat. *jəy*, azərb. *yay*, alt. *d'ay*, qırğ. *cay*, özb. *yōy*, xak. *çay*.

Sözsonu *y* samiti affikslərdə saxlanılır, müq. *ba°la* sözlükdən tat. *ba°la-ğay* 'bala', *ağa* 'dayı' sözlükdən qazax. *ağa-tay* 'dayı' və s.

S samiti

Türk dillərinin əksəriyyətində sözlü *s* samiti saxlanılmışdır: **sağal* 'saqqal', qəd.-türk. *sağal*, noq. *sağal*, qum. *sağal*, tat. *sa°ğal*, kr.qar. *sağal*, uyğ. *sakal*, qaç. *sakal*, türk. *sakal*, xak. *sağal*; **sarığ* 'sarı', qəd.-türk. *sarığ*, türk. *sarı*, qaç. *sarı*, uyğ. *serik*, qum. *sarı*, noq. *сарь*, tat. *sa°рь*, qazax. *сарь*, q.-qalp. *сарь*, qırğ. *sarı*, xak. *sarığ*, tuv. *sarığ*, alt. *sarı*, çuv. *сарь*; **suğ* 'su', qəd.-türk. *suğ*, türk. *su*, azərb. *su*, tat. *su*, qaç. *su*, uyğ. *su*, xak. *suğ*, tuv. *suğ*, özb. *suw*, qum. *suw*, qazax. *su*, qırğ. *su*.

Bununla belə əvəzlənmələr də mümkündür:

s > s'. Türkmən dilində başlanğıc *s* və ümumiyyətlə *s* samiti istənilən mövqedə kar dışarısı spiranta çevrilmişdir: *s'arı* 'sarı', *s'u* 'su' və s.

¹ Azərbaycan türkcəsində bu hadisə yalnız dialektlərdə və uzun *ə* ilə özünü göstərir. -Tərcüməçi.

s>h. Sözüni *s* səsinin *h* səsinə çevrilməsi başqırd dili üçün səciyyəvidir: **saqal* 'saqqal', türk. *sakal*, noq. *saqal*, tat. *sa°qal*, amma başq. *ha°qal*; **sarığ* 'sarı', azərb. *sarı*, türk. *sarı*, amma başq. *ha°rı*; **süt* 'süd', türk. *süt*, qum. *süt*, tat. *söt*, amma başq. *höt*.

Yakut dilində ulu türkcənin sözüni *s* səsinin tam itməsi müşahidə olunur, müq. **suğ* 'su', xak. *suğ*, tuv. *suğ*, qum. *suw*, qar. *suw*, q.-qalp. *suw*, azərb. *su*, türk. *su*, qazax. *su*, alt. *su*, qırğ. *su*; tat. *su* və yakut *u*; **süt* 'süd', tat. *söt*, qum. *süt* və yakut. *u:t*; **sən*, azərb. *sən*, uyg. *sən*, qum. *sen*, özb. *sen*, qırğ. *sen*, noq. *sen*, türk. *sen* və yakut. *en*.

Çox güman ki, yakut dilində sözüni [s] səsinin itməsindən əvvəl ara mərhələdə [s] səsi *h* səsinə çevrilmişdir.

Türk dillərinin əksəriyyətində intervokal [s] səsi saxlanılır: **əsən* 'sağlam', qəd.-türk. *esen*, tat. *isən*, q.-qalp. *esen* 'müvəffəqiyyətli', qazax. *esen*, qırğ. *esen*; **osal* 'pis', qəd.-türk. *usal* 'qəmsiz', 'başsoyuq', tat. *usal* 'qəzəbli', 'pis', qum. *osal* 'zəif', 'sönük', q.-qalp. *osal* 'zəif', qazax. *osal*, noq. *osal* 'zəif', qar. *osal* 'tənbəl', özb. *osal* 'pis'.

s>s. *S* səsinin kar dışarısı spiranta keçməsi mümkündür. Bu dəyişiklik başqırd dili üçün səciyyəvidir, müq. *əsən* 'sağlam', tat. *isən*, qazax. *esen*, q.-qalp. *esen* 'müvəffəqiyyətli', başq. *is`ən* 'sağlam'; **kəsək* 'kəşik', 'parça', tat. *kisək*, qırğ. *kesek*, qazax. *kesek*, noq. *kesek*, özb. *kesek* 'kəşik', azərb. *kəsək* və başq. *kis`ək* 'kəşik'.

Türkmən dilində [s] səsinin bütün mövqələrdə [s] səsinə keçməsi intervokal mövqedə də görünür: **kəsək*-dən türkm. *keçek* 'kəsək'.

s>z. Intervokal [s] səsinin [z] səsinə çevrilməsi xakas, tuva və altay dillərinin səciyyəvi xüsusiyyətidir: *kəsək* 'parça'

və alt. *kezek*, xak. *kizək*, tuv. *kezək* 'parça', 'hissə'; **əsən* 'sağlam' və xak. *izen*, alt. *ezen*.

s>yarımcingiltili z. Çuvaş dilində intervokal [s] səsi yarımcingiltili [z] səsinə keçir, müq. **kəsək*-dən çuv. *kizik*, həmçinin *tadək-kizik* 'parça-tikə' qoşa sözündə; **asığ*-dan çuv. *uzb* 'xeyir', 'qazanc' və qaq. *ası*, qum. *asuw* 'xeyir'; çuv. *puzb* 'tarla' və tat. *basu*.

Görünür, ulu türkcədə sözün mütləq sonunda [s] səsi nadir hallarda olmuşdur. Müasir türk dillərində bu samit sözsonunda saxlanılır:

**tüs* 'rəng', kr.qar. *tüs*, qırğ. *tüs*, qum. *tüs*, q.-qalp. *tēs*, noq. *tēs*, çuv. *mis*; **is* 'his', qəd.-türk. *is*, qazax. *ıs*, özb. *is*, noq. *ıs*, qırğ. *is* 'buxar'; **əs* 'yaddaş', çuv. *as*, qırğ. *es*, türk. *es*, q.-qalp. *is*, tat. *is*.

Başqırd və türkmən dillərində söz sonu [s] səsi [s] səsinə çevrilir: başq. *tēs* 'rəng', *is* 'yaddaş', türkm. *s`es* 'səs'.

Z samiti

Ulu türkcədə sözün əvvəlində [z] samiti işlənməmişdir.

Türk dillərinin çoxunda [z] samiti saxlanılır:

**qızıl* 'qırmızı', qazax. *qızıl*, q.-qalp. *qızıl*, noq. *qızıl*, qar. tr. *qızıl*, qum. *qızıl*, qırğ. *qızıl*, uyg. *qızıl*, alt. *qızıl*, xak. *qızıl*, tuv. *qızıl*, azərb. *qızıl*, özb. *qızıl*, tat. *qızıl*, q.-balk. *qızıl*; **azıq* 'yemək', qəd.-türk. *azıq*, türkm. *azıq*, azərb. *azuqə*, alt. *azıq*, noq. *azık*, qırğ. *azıq*, kr.qar. *azıq*, qum. *azıq*, qazax. *azıq*, tat. *a°zık*, türk. *azık*; **yüzük* 'üzük', qəd.-türk. *yüzük*, türk. *yüzük*, q.-qalp. *jüzük*, qazax. *jüzük*, qum. *yüzük*, qar. *üzük*, q.-balk. *yüzük*, tat. *ezik*; **uzun*, qəd.-türk. *uzun*, qar. *uzun*, qırğ. *uzun*, qum. *uzun*, qaq. *uzun*, türkm. *uzın*, q.-qalp. *uzın*, noq. *uzın*, tat. *uzın*, alt. *uzun*, uyg. *uzun*.

z>z'. Bu keçid başqırd dili üçün tipikdir, müq. **kızıl*'qırmızı', qırğ. *kızıl*, tat. *ƙɔzɔl*, qazax. *ƙɔzɔl*, türk. *kızıl* və başq. *ƙɔzɔl*; **uzın*'uzun', tat. *ɔzɔn*, türk. *uzun*, qırğ. *uzun* və başq. *ɔzɔn* və s. Türkmən dilində də analoji çevrilmə müşahidə olunur.

z>r. Çuvaş dilində intervokal [z] səsinin [r] səsinə çevrilməsi baş vermişdir, müq. **uzın*'uzun', türk. *uzun*, qırğ. *uzun*, tat. *ɔzɔn* və çuv. *ɔrɔm*; **yüzük*'üzük', türk. *yüzük* və çuv. *siri*.

Intervokal [z] səsinin [r] səsinə çevrilmə mexanizmini izah etmək çox asandır. Əhatə edən sait fonemləri [z] səsinin daha açıq olmasına imkan yaradır. Z samiti zəif artikulyasiyaya malik olan bir fonem kimi onların təsirinə qarşı dura bilmir. Dilin ucu qabaq dişlərdən çəkilir və alveollara qalxır. Bu vəziyyətdə olan tələffüz üzvləri adətən alveolyar [r] səsinə əmələ gətirir. [Maniet, 1964, s.18]

z>h. Yakut dilində [z] səsinin [h] səsinə keçidi baş vermişdir, müq. **uzın*'uzun', türk. *uzun* və yakut. *uhun*; **kızıl*'qırmızı', türk. *kızıl*, tat. *ƙɔzɔl* və yakut. *kıhıl*.

Türk dillərinin çoxunda sözün mütləq sonunda [z] səsi saxlanır: **ƙı:z*'qız', qəd.-türk. *ƙız*, türk. *kız*, tat. *ƙɔz*, qazax. *ƙɔz*, q.-qalp. q.-balk. *ƙız*, noq. *ƙız*, qum. *ƙız*, türkm. *qız*, uyğ. *ƙız*, kr.-tat. *ƙız*, **az*, türk. *az*, tat. *a^oz*, qazax. *az*, noq. *az*, qum. *az*, q.-qalp. *az*, qar. *az*, **köz*'göz', qırğ. *köz*, qar. *köz*, uyğ. *köz*, noq. *köz*.

z>z'. Bu keçid başqırd və türkmən dillərində müşahidə olunur, müq. **ƙı:z*'qız', türk. *kız*, qazax. *ƙɔz*, tat. *ƙɔz* və başq. *ƙɔz*; **köz*'köz', türk. *göz*, qırğ. *köz* və başq. *küz*; **ı:z*'iz', türk. *iz*, azərb. *iz* və başq. *iz*, türkm. *ı:z*.

z>s. Altay, xakas, tuva, şor, tofalar və yakut dillərində sözsonu [z] səsi [s] səsinə çevrilir, müq. **az* və alt. *as*, xak. *as*, tuv. *as*, şor. *as*; **aqız*'ağız' və xak. *a:s*, tuv. *a:s*, alt., qırğ. *o:s*, tof. *a:s*, yakut. *uos*'dodaqlar'; **ka:z*'qaz' və xak. *xas*, tuv.

kas, tof. *ƙas*, şor. *ƙas*, alt. *ƙas*, yakut. *xa:s*; **ya:z*'yay' və xak. *ças*, tuv. *ças*, tof. *ças*, alt. *d'as*, yakut. *sa:s*; **ƙı:z*'qız' və xak. *xıs*, tuv. *ƙıs*, şor. *ƙıs*, tof. *ƙıs*, alt. *ƙıs*, yakut. *xı:s*; **söz* və xak. *sös*, tuv. *sös*, şor. *sös*, yakut. *ös* və s.

Başqa türk dillərində, məsələn, tatar dialektlərində sözsonu [z] səsinə karlaşma meyli müşahidə olunur.

z>r. Çuvaş dilində sözsonu [z] səsi [r] səsinə çevrilmişdir, müq. **yaz*'yay', türk. *yaz*, azərb. *yaz*, noq. *yaz*, tat. *ya^oz*'yaz', çuv. *s'ur*'yaz'; **ƙa:z*'qaz', türk. *kaz*, qazax. *ƙaz*, noq. *ƙaz* və çuv. *xur*; **küz*'payız', türk. *güz*, alt. *küs*. noq. *köz*, qırğ. *küz*, qum. *qüz* və çuv. *kir*.

Bu mövqedə [z] samitinin rotasizmi kam bulğarlarının dilinə məxsusdur, müq. kam-bul. *xir*'qız', *ƙız*-dan çuv. *xir*. Bu mövqedə [z] səsinin [r] səsinə çevrilməsi qapalı hecanın sonundakı [z] səsinin zəifləməsilə izah olunur.

Bəzi türkoqlar çuvaş dilində ulu dilin z səsinin rotasizmi haqqındakı məsələni mübahisəli hesab edirlər. Bir nöqtəyi-nəzərə görə, çuvaş dilində [z] səsinin rotasizmi daha gec hadisə sayılır. Məsələn, Q.İ.Ramstedt hesab edirdi ki, guya ümumi altay dilində iki tipli r samiti mövcuddur: adi r və incələşmiş r, yəni r'. İncələşmiş r samiti monqal və tunqus-mancur dillərində r kimi, koreya dilində r yaxud / kimi, amma çuvaş dilindən başqa qalan türk dillərində z kimi əks olunmuşdur. Deməli, *ƙız*'qız', *ɔzɔn*'uzun' kimi tatar sözləri *ƙır*' və *ur*'in sözlərindən törənmişlər. Qeyd etmək lazımdır ki, indiki zamanda türkoqların əksəriyyəti bu baxışın tərəfdarıdır.

Lakin bu fikrin yanlış olmasını sübut edən dəlillər də gətirmək olar. Ulu türkcədə axrasında vokalizmi olan sözlərdə incələşmiş r samiti mümkün ola bilməzdi. *ƙır*'qız' və *ƙır*'il 'qırmızı' tipli sözlər mümkün deyildi. Müxtəlif tipli dillərdə z səsinin rotasizmi çox yayılmış haldır. Latın dilinin tarixində, fin və qədim yunan dillərinin dialektlərində və bəzi german dillərində həmin şəraitlərdə intervokal [z] səsi [r] səsinə

çevrilmişdir. Rotasizm hadisəsinin belə yayılması *z* səsinin *r* səsinə çevrilməsinin müəyyən tipologiyaya malik olduğundan xəbər verir.

Bundan başqa, intervokal vəziyyətdə *r* səsinin *z* səsinə çevrilməsinin guya mütləq olması fikri samitlərin dəyişmə tipologiyasının bə'zi qanunlarına tam ziddir. Intervokal mövqə ağzın daralmasını deyil, həmişə onun mə'lum dərəcədə açılmasını tə'min edir.

Qapalı hecanın sonunda *z* səsinin *r* səsinə çevrilməsinə gəldikdə qeyd etmək lazımdır ki, burada *r* səsi zəifləmiş *z*, hətta ola bilsin, *z*' səmindən törəmişdir.

Çuvaş dilində *z*' samitinin rotasizmi samitlərin birləşmə meylinin nəticəsi də ola bilər, müqayisə edək: *ʃ* səsinin *x*, *s*' səsinin *ç*, *ʃ* səsinin *s*' səsinə çevrilmələri.

ʃ samiti

Görünür, ulu türkcədə sözünü *ʃ* samiti nadir hadisə olmuşdur. Buna görə, bə'zi türköqlər bu mövqedə onun mövcudluğunun mümkünlüyünə e'tiraz edirlər.

Az da olsa, misallar göstərir ki, türk dillərində sözünü *ʃ* samiti olmuşdur və bir sıra türk dillərində bu günə qədər saxlanır: **ʃu* 'bu', uyg. *ʃu*, türk. *ʃu*, özb. *ʃu*, qar. *ʃu*, türkm. *ʃu*, qum. *ʃu*; **ʃiʃ*- 'şişmək', azərb. *ʃiʃ*, tat. *ʃiʃ*-, özb. *ʃiʃ*-, türk. *ʃiʃ*; **ʃiʃ* (*iti*), azərb. *ʃiʃ*.

ʃ>s. Noqay, qazax, qaraqalpaq və yakut dillərdə sözünü *ʃ* səsi [*s*] səsinə keçmişdir, müq. **ʃal* 'həmin o', tat. *ʃul* və noq. *sal*, qazax. *sal*, q.qalp. *sol*, yakut. *sol*.

ʃ>s'. *ʃ* səsinin *s'* səsinə keçidi ancaq çuvaş dilində müşahidə olunur: *s' aqʃ* 'bu' sözündə *s' a*- elementi türk. *ʃu* 'bu' sözünə qohumdur.

Türk dillərinin əksəriyyətində intervokal mövqedə *ʃ* samiti saxlanılmışdır: **kʃiʃi* 'adam', qədm.-türk. *kʃiʃi*, türk. *kʃiʃi*, qum. *qʃiʃi*, tat. *kʃiʃi*, türkm. *kʃiʃi*, azərb. *kʃiʃi*, qırğ. *kʃiʃi*, özb. *kʃeʃe*,

uyğ. *kʃeʃe*; **tə:ʃik* 'deşik', türk. *deşik*, qaq. *deşik*, tat. *tʃiʃik*, qırğ. *teʃik*, azərb. *deşik*, **yaʃa*- 'yaşamaq', türk. *yaʃa*-, qum. *yaʃa*-, özb. *yaʃa*-, kr.qar. *yaʃa*-, azərb. *yaʃa*-, qırğ. *çaʃa*-.

ʃ>s. Qazax, noqay və qaraqalpaq dillərində intervokal mövqedə *ʃ* səsi *s* səsinə çevrilmişdir, müq.: **kʃiʃi* 'adam' və qazax *kisi*, noq. *kisi*, q.qalp. *kisi*; **tə:ʃik* 'deşik' və qazax *casa*-, noq. *yasa*-.

ʃ>z. Xakas dilində intervokal *ʃ* səsi ara mərhələdə olmuş *s* səmindən *z* səsinə çevrilmişdir, müq.: **kʃiʃi* 'adam' və *kʃiʃi*>*kisi*-dən xak. *kizi*; **tə:ʃik* 'deşik' və *tʃiʃik*>*tisik*-dən xak. *tizik*; **yaʃa*- 'yaşamaq', və *çaʃa*-> *çasa*-dan xak. *çaza*-.

ʃ>j. Tuva dilində intervokal *ʃ* səsi *j* səsinə çevrilmişdir, müq.: tat. **kʃiʃi* 'adam', qırğ. *kʃiʃi* və tuv. *kijj*; tat. *aʃa*- 'yemək', qum. *aʃa*- və tuv. *aja*; 'yedirmək'.

Həmin dəyişiklik şor və altay dillərində də baş vermişdir: şor. *kijj*, 'adam', *kʃiʃi*-dən alt.- *kijj*, şor. *ejik* 'qapı', *eʃik*-dən alt. *ejik*; şor. *ijen*- 'əmin olmaq', alt. *ijen*-.

ʃ>h. Yakut dilində intervokal *ʃ* səsi *h* səsinə çevrilmişdir: *kʃiʃi*-dən *kih* 'adam' *iʃit*-dən *ihit*- 'əşitmək'. Yəqin burada ara mərhələlər olmuşdur. Intervokal *ʃ* əvvəl *s* səsinə keçmiş, sonra isə *s* səsi cingiltiriləşməyə uğramış və daha sonra *h* səsinə çevrilmişdir. Yakut dilində *kızıl*-dan törənmiş *kihıl* 'qırmızı' sözü belə çevrilmənin mümkünlüyünə bir dəlalətdir.

Türk dillərinin əksəriyyətində sözsonu *ʃ* samiti saxlanılmışdır: **kuʃ* 'quş', qırğ. *kuʃ*, kr.qar. *kuʃ*, qaq. *kuʃ*, türk. *kuʃ*, türkm. *quʃ*, alt. *kuʃ*, qum. *kuʃ*, azərb. *quʃ*, tuv. *kuʃ*, tat. *kuʃ*, başq. *kuʃ*; **boʃ*, alt. *boʃ*, azərb. *boʃ*, qırğ. *boʃ*, qardial. *boʃ*, uyg. *boʃ*. özb. *boʃ*; **i:ʃ*>*iʃ*, türk. *iʃ*, azərb. *iʃ*, türkm. *iʃ*, qum. *iʃ*, qar. *iʃ*, qırğ. *iʃ*, uyg. *iʃ*, özb. *iʃ*, tat. *iʃ*, başq. *iʃ*.

ʃ>s'. Belə dəyişiklik ancaq çuvaş dilində müşahidə olunur: **baʃ*, çuv. *pus*⁰, **i:ʃ*>*iʃ*, çuv. *is*.'

ʃ>s. Qazax, qaraqalpaq, noqay, yakut, xakas və qaraim dilinin qalitsk- lutsk dialektində sözün mütləq sonunda *ʃ* səsi *s*

səsinə çevrilmişdir: *baş, qazax. *bas*, q-qalp. *bas*, noq. *bas*, qar.qal. *bas*, xak. *pas*, yakut. *bas*; *ka:ş 'qaş', qazax. *kas*, q-qalp. *kas*, noq. *kas*, qar.qal. *kas*, yakut. *xa:s*.

Ulu türkcənin affikslərində *ş* samitinə nadir hallarda rast gəlinir. Ən geniş yayılmışı fe'ldən törəmiş ismin -ış/-iş affiksidir: Türk. *geliş* 'gəliş', azərb. *başlanış*, türkm. *qiriş* 'giriş', uyğ. *azaytış* 'azaltma', özb. *özqəriş* 'dəyişmə' və s.

Türk dillərində *ş* samiti törəmə ola bilər. *Kış* 'qış', *altmış*, *beş* kimi sözlərdə *ş* səsi kar *l* səsinə yaranmışdır. Bəzi dillərdə *ş* səsi ç səsinin karlaşmasının nəticəsidir: müq.: qazax. *şak-* 'çıxmaq', *çık*-dan, noq. *şak-*, qazax. *şak* 'vaxt', 'zaman', tuv. *şa*, *ça*-dan tof. *şa*, *su*-dan çuv. *şiv* 'su' və s.

Z' samiti

Ulu türkcədə sözün əvvəlində cingiltili dişarası z° spirantına rast gəlinməyib.

Bu səs qədim türk yazılı abidələrində intervokal mövqedə qeydə alınmışdır: *az'ak* 'ayaq', *az'ığ* 'ayı', *qaz'ın* 'qayın ağacı', *az'ır-* 'ayırmaq', *küz'əqü* 'kürəkən', *quz'uğ* 'quyu', *kez'im* 'geyim' və s.

Zəif səs olan intervokal cingiltili z spirantı türk dillərinin çoxunda sabit olmamış və müxtəlif dəyişikliklərə uğramışdır.

z°>z. Bu çevirmə xakas və şor dillərində baş vermişdir, müq: **az'aq* 'ayaq' və xak. *azax*, şor. *azaq*; **az'ığ* 'ayı' və xak. *aziğ*, şor. *aziğ*; **qaz'ın* 'qayın ağacı' və şor. *qazın*, xak. *xazın*; **koz'an* 'dovşan' və xak. *xozan*, şor. *kozan*; **böz'ik* 'böyük' və xak. *pözük*, şor. *pözük*; **az'ır-* 'ayırmaq' və xak. *azır-*.

z°>y. Bu dəyişiklik türk dillərinin çoxunu əhatə edir, müq: **az'aq* 'ayaq' və uyğ. *ayaq*, tat. *a'yaq*, başq. *a'yak*, qırğ. *ayak*, türkm. *ayak*, q-qalp. *ayak*, azərb. *ayaq*, türkm. *ayak*, qazax.

ayak, noq. *ayak*, kr.qar. *ayak*; **az'ığ* 'ayı', türk. *ayı*, türkm. *ayı*, qaq. *ayı*, azərb. *ayı*, noq. *ayu*, qum. *ayu*, q-qalp. *ayu*, başq. *a'yb*, tat. *a'yu*, kr.tat. *ayu*, qazax. *ayu*, qırğ. *ayu*. **qaz'in*, 'qayın ağacı', tat. *qa'yın*, noq. *qayın*, alt. *qayın*, qazax. *qayın*, q-qalp. *qayın*, türk. *kayın*; **az'ır-* 'ayırmaq', noq. *ayır-*, tat. *a'yr-*, q.-balk. *ayır-*, azərb. *ayır-*, türk. *ayır-*; **küz'əqü* 'kürəkən', tat. *kiyaw*, kr.qar. *küyew* 'kürəkən', qazax. *kuyew*, q.-balk. *kuyew*; **böz'ik* 'böyük', qırğ. *biyik*, türkm. *beyik*, qum. *biyik*, tat. *böyik*, qar. *büyük*, türkm. *büyük*, q-qalp. *biyik*, qazax. *biyik*, **kiz'im* 'geyim', türk. *giyim*, qum. *qiyim*, qırğ. *kiyim*, alt. *kiyim*, tat. *kiyim*, noq. *kiyim*, q-qalp. *kiyim*, qazax. *kiim*.

z°>d: **az'aq* 'ayaq', qəd.-uyğ. *adak*, tuv. *adaq*, 'aşağı'; **az'ığ* 'ayı', tuv. *adığ*; **qaz'in* 'qayın ağacı', tuv. *xadın*, tof. *kadın*; **az'ır-* 'ayırmaq', qəd.-uyğ. *adır-*, tuv. *adır-*; **quz'uğ* 'quyu' və qəd.-uyğ. *quduğ*, tuv. *quduq*; **qaz'an* 'dovşan', tuv. *kadan*.

z°>t: Z səsinin t səsinə keçməsi yakut dili üçün səciyyəvidir: **az'aq* 'ayaq', yakut. *atax*; **qaz'in* 'qayın ağacı', yakut *xatın*.

z°>r: Bu dəyişiklik ancaq çuvaş dilində müşahidə olunur: **az'aq* 'ayaq', çuv. *ura* (*azaq>orak>ora>ura*); **qaz'in* 'qayın ağacı', çuv. *xuran* (*kazan>xoran>xuran*).

Z' samitinin itməsi nadir hallarda olur: *bözük>büyük*-dən qaq. *bürk* 'böyük'.

Qədim türk yazılı abidələrində qapalı hecanın sonunda və samitlərin qarşısında z' samiti olan kifayət qədər misallar tapmaq olar: *az'ğır* 'ayğır', *qaz'ğu* 'qayğı', *quz'uruq* 'quyruq', fe'l kökləri *yaz-* 'yaymaq', *toz-* 'doydurmaq' və s.

Türk dillərinin çoxunda z' samiti bu mövqedə yenə də sabit olmamış və müxtəlif dəyişikliklərə uğramışdır:

z'>z. Bu keçid xakas və şor dillərində baş vermişdir. *qız'ruk* 'quyruq', *xuzrux*-dan xak. *xuzruk* 'quyruq', şor *quzruq*.

z'>y. Bu dəyişiklik türk dillərinin əksəriyyətində müşahidə olunur: **qaz'ğı* 'qəm', 'qayğı' və qırğ. *qayğı*, qar. *kayğı*, azərb. *qayğı*, tat. *qa'ygǝ* 'qəm', noq. *qayǝ*; **az'ğır* 'ayğır', tat. *a'ygǝr*, qazax. *ayǝr*, qar. *ayğır*, qırğ. *ayğır*, uyğ. *ayǝr*, qum. *ayğır*, noq. *ayǝr*; **quz'ruq* 'quyruq', azərb. *quyruq*, q.-qalp. *qyryk*, qazax. *kyryk* 'quyruq', tat. *qyryk*, qum. *quyruq*, alt. *quyruq*, türk. *kuyruq*, qırğ. *quyruq*, türkm. *quyruq*, uyğ. *quyruq*; **yaz*- 'yaymaq', 'buraxmaq', türkm. *yay*- 'buraxmaq', noq. *yay*-, qum. *yay*-, qar. *yay*-, azərb. *yay*-, qaq. *yay*-, türkm. *yay*-, özb. *yōy*-, qazax. *jay*-, qırğ. *cay*-, q.-balk. *cay*-, **toz*- 'doydurmaq', qazax *toy*-, q.-qalp. *toy*-, qum. *toy*-, noq. *toy*-, tat. *tuy*-, türk. *doym*-, azərb. *doym*-.

z'>d: **quz'ruq* 'quyruq', qəd.-uyğ. *qudruq*, tuv. *quduruq*-*qudruq*-dan; **toz*- 'doydurmaq', qəd.-uyğ. *tod*-, tuv. *tod*-.

z'>t. Görünür, belə dəyişiklik yakut dilində olmuşdur: *az'ğır*-dan *atır* 'ayğır', *toz*-dan *tot*- 'doydurmaq'.

z'>r. Z' səsinin r səsinə çevrilməsi çuvaş dili üçün səciyyəvidir: *az'rıq*-dan *urɣ* 'başqa', *koz*-dan 'qoymaq' (müq.: tat. *quydɣm*) *xurɣm* 'qoydum', *quz'ruq*-dan *xurs* 'quyruq'.

Əski türk dillərində z' samiti sözün mütləq sonunda əks olunur: qəd.-türk. *boz*' 'bədən', *öz*' 'özək', *uz*' 'inək', *koz*' 'qoymaq', *toz*' 'doydurmaq'. Bu pozisiyada z' samiti sabit olmamış və dəyişikliklərə uğramışdır.

z'>y: qəd.-türk. *boz*' 'bədən', azərb. *boy*, tat. *buy*, qar. *boy*, q.-qalp. *boy*, alt. *boy*, qırğ. *boy*, uyğ. *boy*, qazax. *boy*; qəd.-türk. *uz*' 'inək', qırğ. *uy*, alt. *uy*, çaq. *uy* 'öküz'; qəd.-türk. *koz*' 'qoymaq', q.-qalp. *qoy*, tat. *kuy*, azərb. *qoy*, alt. *qoy*, özb. *qoy*, türkm. *qoy*, qum. *qoy*.

z'>d. Bu keçid ancaq qədim uyğur dilində baş vermişdir: *tod*' 'doym'.

z'>t. Belə dəyişiklik tuva dilində müşahidə olunur: *boz*'-dan *pot* 'özü'. Bu cür dəyişiklik yakut dilində də olmuşdu: *toz*'-dan *tot*' 'doym'.

z'>r. Bu dəyişiklik ancaq çuvaş dilində olmuşdu: *koz*'-dan *xır*' 'tir'.

Göstərilən misallardan aydın olur ki, bütün pozisiyalarda z' samitinin dəyişikliyi əsasən eynidir.

Ulu türkcənin affikslərində z' samiti istifadə olunmamışdır.

AFFRİKATLAR

Ç samiti

Güman etmək olar ki, ulu türkcədə ç yeganə affrikat olmuşdur.

Ç samiti sözün əvvəlində abidələrdə əks olunmuş əski türk dillərində, türk, Azərbaycan, türkmən, özbək, krım-tatar, altay, qumuq, qaraçay-bolkar və qaraim dilinin krım dialektində saxlanılır: **cıq*' 'çıxmaq', qəd.-türk. *cıq*, türk. *cıq*, azərb. *çix*, qum. *cıq*, türkm. *cıq*, qırğ. *çiq*, qar.kr. *çiq*, q.-balk. *çiq*, **çağ*, *çaq*' 'vaxt', 'zaman', qəd.-türk. *çaq*, azərb. *çağ*, qum. *çaq*, türkm. *çaq*, qırğ. *çaq*, özb. *çōğ*, q.-balk. *çaq*, türk. *ça*.'

ç>u. Ç samitinin akustik cəhətdə rus *ш* (*ш*) samitini xatırladan spiranta çevrilməsi tatar dilinin orta dialektinə əsaslanan tatar ədəbi dili üçün səciyyəvidir: **cıq*' 'çıxmaq', tat. *шq*, **çağ*, *çak*' 'vaxt', 'zaman', tat. *шa* 'ç'.

ç>ş. Sözüni ç səsinin *ш* səsinə keçidi qazax, qaraqalpaq və noqay, yə'ni noqay yaramqrupunun fərqləndirici əlamətidir.

¹ Görünür, şifahi tələffüz nəzərdə tutulur, yoxsa Türkiyə türkcəsində söz *çağ* şəklindədir -Tərcüməçi.

Bundan başqa bu hadisə tuva, şor və tofalar dillərində də vardır: *çık 'çıxmaq', qazax. *şық*, q.-qalp. *şық*, noq. *şық*, şor. *шық*; *çak, çag 'vaxt', 'zaman', qazax. *шақ*, q.-qalp. *шақ*, noq. *шақ*, tuv. *шағ*, tof. *шағ*; *çaқır 'çağırmaq', qazax. *шақыр*, q.-qalp. *шақыр*, noq. *шақыр*.

ç>u (ts). Ç səsinin u (ts) səsinə çevrilməsi tatar dilinin Mişar dialektində, Sibir tatarlarının Baraba dialektində, qaraim dilinin qaliteklutsk dialektində, Anadolunun şimal-şərq rayonun türk şivələrində müşahidə olunur: tat.miş. *цығар* 'çıxartmaq', *цақыр* 'çağırmaq', tat. *бараб. цар* 'biçmək', qar.qal. *цик* 'çıxmaq', *цак* 'vaxt', 'çağ'; çik>цик-dan başq. *сык* 'çıxmaq', çap>цар-dan *сар* 'biçmək'.

Bu, Başqırd dilinin tarixinədə də belə olub.

ç>s. Ç səsinin s səsinə keçidi başqırd, xakas və yakut dillərində var: çык-dan başq. *сык* 'çıxmaq', ça°к-dan sa°к 'çağ' 'zaman', çəç-dən səs 'saç'. Ola bilsin ki, bu dəyişiklik prosesində ara ç>u (tc), mərhələsi olmuşdur, yəni çык->цык->сык 'çıxmaq'.

Oxşar çevirmə həmçinin xakas dilində müşahidə olunur: *цик*-dan *сик* 'çıxmaq', çortan-dan *sortan* 'durnabalığı'. Bu xüsusiyyət xakas dilinin bütün dialektlərini əhatə etmir. Ç samiti xakas dilinin Qızıl dilektində saxlanılır. Yakut dilində sözünü ç səsinin s səsinə çevrilməsi çox aydın görünür: yakut *seri* 'müharibə', qəd.-türk. *çeriğ* 'qoşun', yakut. *sire* 'sifət', alt. *çıra*, çak-dan 'zaman', 'çağ' yakut. *sağana* 'vaxtında'.¹

ç>s'. Bu keçid çuvaş dilində müşahidə olunur, müq. çap-dan çuv. *s'up* 'döymək', 'çırpmaq' və qırğ. çap 'çırpmaq', qəd.-türk. çap 'şapalaqlamaq', alt. çap 'biçmək'; *çarla-dan çuv. *s'urla* 'oraq' və komi-zır. çarla 'oraq'; çuv. *s'uğır* 'qışqırmaq' və qırğ. çakır 'çığırmaq', 'qışqırmaq' və s.

¹ Həmin hadisə Azərb. türkcəsinin Naxçıvan şivələrində eynən müşahidə müşahidə olunur: цай 'çay', цағır 'çağır' və s. -Tərcüməçi

Ç samiti intervokal pozisiyada türk dillərinin çoxunda saxlanılır: *açıк 'açıq', türk. *açık*, azərb. *açiq*, türkm. *açık*, qum. *açık*, q.-balk. *açık*, kr.qar. *açık*, alt. *açık*, xak. *açix*, *bıçак 'bıçaq', türk. *bıçak*, qırğ. *bıcaı*, xak. *pıçax*, qum. *bıçак*, alt. *bıçак*, azərb. *bıçaq*, *çiçөк, türk. *çiçek*, azərb. *çiçək*, alt. *çeçек*, kr.qar. *çiçек*.

ç>ş. Noqay qrupu dillərində ç səsinin ş səsinə bütün mövqələrdə keçməsinə intervokal pozisiya istisna təşkil etmir: *açıк-dan qazax. *ашық* 'açıq', q.-qalp. *ашық*, noq. *ашық*.

ç>s. Başqırd dilində ç səsinin s səsinə keçməsi intervokal pozisiyaya da aiddir: *bıçак*-dan *бьсақ* 'bıçaq', *açık*-dan a°сык 'açıq'.

ç>u. Tatar dili üçün səciyyəvi olan ç səsi u səsinə keçməsi hadisəsi intervokal pozisiyada da aşkar olunur: *bıçак*-dan *бицак* 'bıçaq', *açık*-dan a°цык 'açıq'.

ç>u (ts). Ç səsinin u (ts) səsinə müntəzəm keçidi olan dillərdə həmin qanunauyğunluq intervokal pozisiyada da görünür: *açık*-dan tat.miş. *ацык* 'açıq'.

ç>c. Mə'lumdur ki, tuva dilində ç səsi u səsinə çevrilir. Intervokal pozisiyada o, cingiltili c səsinə keçir: *açık*-dan *acıк* 'açıq', *acıғ* 'acı', 'turs', müq. qırğ. *açu*.

ç>z'. Çuvaş dilində ç səsi s' səsinə çevrilmişdir. Intervokal vəziyyətdə s' səsi z' səsi kimi çıxış edir, müq. çuv. *küz'ar* 'hərəkət etmək', 'yerişi dəyişmək' və qırğ. *köçür*, türkm. *qeçir*, çuv. *kiz'it* 'gicişmək' və uyğ. *kiçiş* 'gicişmək'.

ç>h. Yakut dilində ş və s ara mərhələsinin davmı kimi (ç>ş>s>h) intervokal vəziyyətdə ç səsi h səsinə keçir: müq.yakut. *ahı* 'acı', qəd.-türk. *açığ*, yakut. *bıhax* 'bıçaq' və alt. *bıçак*, yakut. *ihin* 'üçün' və türk. *üçün*.

Türkiyə və Azərbaycan türkcələrində intervokal ç səsinin c səsinə çevirmə halları müşahidə olunur: *açıғ-dan türk. *acı* 'acı', azərb. *acı* 'acı', amma belə dəyişmə müntəzəm xarakter daşımır.

Bir sıra türk dillərində sözsonu *ç* samiti saxlanılır: **aç* 'ağ', qəd.-türk. *aç*, türk. *aç*, qum. *aç*, türkm. *aç*, qırğ. *aç*, özb. *ōç*, alt. *aç*, q.-balk. *aç*; **üç*, qəd.-türk. *üç*, azərb. *üç*, türkm. *üç*, qağ. *üç*, qırğ. *üç*, alt. *üç*, q.-balk. *üç*, kr.-tat. *üç*; **kü.ç* 'güc', qəd.-türk. *küç*, türk. *güç*, qum. *qüç*, türkm. *qüyç*, qırğ. *küç*, özb. *küç*, alt. *küç*, kr.tat. *küç*, q.-balk. *küç*.

ç>s. Yakut dilində sözün mütləq sonunda *ç* səsi *s* səsinə çevrilmişdir: müq. **iç*, qəd.türk. *iç*, türk. *iç*, azərb. *iç*, qum. *iç*, türkm. *iç*, alt. *iç*, q.-balk. *iç* və yakut *is*; **kü.ç* 'güc', qəd.türk. *küç*, türk. *güç*, özb. *küç*, qum. *qüç*, qırğ. *küç* və yakut. *ku:s*.

Başqırd və xakas dillərində sözsonu *s* səsi analogi tərzdə əks olunur: *küç*-dən başq. *küs* 'güc', xak. *küs*; *aç*-dan başq. *as* 'ac', xak. *as*.

Ç samitinin bütün pozisiyalarda eyni dəyişikliyə məruz qaldığı dillərdə son pozisiyada da dəyişmə xüsusiyyəti saxlanılır, müq.qazax., noq., q.-qalp *aş* 'ac', *ēş* 'üç' (*ç>ş*), tat.miş., barab.tat, qar.qal. *au* 'ac', *küu* (*ts*) 'güc' (*ç>u* (*ts*)), tat. *a°ş* 'ac', *kēş* 'güc' (*ç>ş*); *üç*-dən çuv. *vis* 'son', *ağaç*-dan (*ç>s*) *ıv̄s* 'ağac' və s.

Azərbaycan dilində sözün mütləq sonunda *ç* səsinin *c* səsinə keçməsi özünü göstərir: *aç*-dan *ac* 'ac', *uç*-dan *uc* 'son', *küç*-dən *güc*, amma bu dəyişmə müntəzəmliyi ilə fərqlənilmir, müq. azərb. *saç*, *suç* 'günah' və s.

Affikslərdə *ç* samiti ya qorunub saxlanmış, ya da göstərilən konkret dildə baş vermiş dəyişmələrə o da məruz qalmışdır.

SONOR SAMİTLƏR

L samiti

Ulu türkcədə sözün əvvəlində *l* samiti işlənməmişdir. Müasir türk dillərində *l* samiti ilə başlayan sözlər əksərən fars

və ərəb dillərindən alınmalardır. Çuvaş dilində sözün əvvəlində *l* samiti mümkündür.

Türk dillərinin çoxunda intervokal mövqedə *l* samiti saxlanmışdır: **alağ* 'ala', qəd.-türk. *ala*, türk. *ala*, alt. *ala*, qazax. *ala*, q.-qalp. *ala*, noq. *ala*, qırğ. *ala*, türkm. *ala*, qar. *ala*; **bulut* 'bulud', qəd.-türk. *bulut*, türk. *bulut*, özb. *bulut*, noq. *bulut*, tat. *bulut*, türkm. *bulut*, qar. *bulut*, uyg. *bulut*, qırğ. *bulut*, alt. *bulut*, azərb. *bulud*, tuv. *bulut*, çuv. *pilit*.

Sözün ortasında samitlərlə birləşmədə *l* samiti az sabitdir. Bir sıra türk dillərində (tatar, başqırd və s.), xüsusilə onların dialektlərində, *l* samitinin düşmə halları müşahidə olunur: *kiltər*-dən tat. *kitər*- 'gətirmək', *utır*-dan *utır* 'otur', *bulğan*-dan başq. *buğan* 'olan', *kalğan*-dan *kağan* 'qalan', *bolsa*-dan q-qalp. *bosa* 'olsa'.

Sözün mütləq sonunda *l* samiti olduqca sabitdir: **yə:l* 'yel', qəd.türk. *yel*, türk. *yel*, azərb. *yel*, qum. *yel*, başq. *yel*, tat. *c`il*, türkm. *yel*, q-qalp. *jel*, qazax. *jel*, qırğ. *jel*, çuv. *s`il*; **yo:l* 'yol', qəd.türk. *yol*, türk. *yol*, noq. *yol* q-qalp. *jol*, qırğ. *col*, tat. *yul*, başq. *yul*, türk. *yol* qum. *yal*, çuv. *s`ul*.

Özbək dilində (farslaşmış şivələrdə) palatal və velyar *l* arasındakı fərq itmişdir- halbuki başqa türkcələrdə bu fərq aydın görünür. Özbək dilindəki *l* ortaavropa tipində *l* samitidir.

Affikslərdə başlanğıc *l* samitinin sabitlik dərəcəsinə görə türk dillərini iki qrupa bölmək olar. Affikslərdə başlanğıc *l* samiti olduqca sabit olan dillər var. Bu sıraya birinci növbədə oğuz qrupu türk dilləri- türk, Azərbaycan, qağauz, türkmən dilləri, sonra karluk və qıpçaq qruplarından özbək, uyğur, qumuq, qaraçay-balkar, noqay və kpım-tatar dilləri mənsubdur.

Başqa türk dillərində affiksəl *l* samiti assimilyasiyaya uğramışdır. Bunlardan altay, tuva, xakas, şor, qırğız, qazax, qaraqalpaq, başqırd və yakut dillərini göstərmək olar.

Başlanğıc *l* samitinin dəyişmələri başlıca olaraq cəm şəkilçisi *-lar*, nisbi sifət şəkilçisi *-lı*, eləcə də *l* samiti ilə başlayan başqa şəkilçilərə aiddir. Yuxarıda göstərilən dillərdə *-lar* affiksi ancaq saitlə və ya sonorla bitən isimlərin əsasında sonra saxlanır: qazax. *dala* 'çöl' - *dalalar* 'çöllər', qırğ. *alma-almalar*, qazax. *nar* 'nər' - *narlar* 'nərlər', qırğ. *tay* 'day' - *taylar* 'daylar', alt. *qır* 'dağ silsiləsi' - *qırlar* 'dağ silsilələri'.

Əgər sözün əsası sonor olmayan hər hansı bir başqa samitlə bitərsə, onda *-lar* affiksi *-tar//dar* variantına uğrayır. *-Tar//dar* affiksinin işlənməsi əsasın sonuncu saitinin kar və ya cingiltili olmasından asılıdır: qazax. *zat* 'şey' - *zattar* 'şeylər', *kız* 'qız' - *qızdar* 'qızlar'.

Tuva, xakas, şor və yakut dillərində əsasən həmin qaydalar qüvvədədir. Ancaq bunlarda cəm şəkilçisinin yeni *-nar* variantı meydana çıxır. Bu o zaman olur ki, sözün sonu burun samiti *n* (və *yañ*) ilə bitir.

Başqırd dilində *-lar* affiksi ancaq saitlə bitən əsasdan sonra saxlanır. *P, t, s, ş, z, ş, k, k* kar samitlərdən sonra *-tar* affiksi çıxış edir. *a⁰t* 'at' - *a⁰ttar* 'atlar', *uq* 'ox' - *uqtar* 'oxlar'; *l, m, n, ñ* sonorlarından və *j* samitindən sonra *-dar* affiksi gəlir: *til* 'dil' - *tildər* 'dillər', *uram* 'küçə' - *uramdər* 'küçələr', *qa⁰zan* 'qazan' - *qa⁰zandar* 'qazanlar'; *r, z, w, y* samitlərindən sonra *-zar* affiksi işlənir: *kız* 'qız' - *qızzar* 'qızlar'.

Nisbi sifətin *-lı* affiksi o dillərdə variantlar yaradır ki, o dillərdə kəmiyyət kateqoriyasının *-lar* və *-tar//dar* variantları var. Ən çox yayılmış *-tı//dı* variantlarıdır.

Müərrəd isimlərin *l* samiti ilə başlayan *-lık* affiksi *-tık-dık* variantlarına malik ola bilər: qazax. *azattık* 'azadlıq', *aştık* 'aclıq', alt. *soğbmtık* 'sallaqxana', xak. *tastığ* 'daşlıq' və s.

Affikslərində *l* sabit olmayan dillərdə denominativ fe'llərin *-la* affiksi də dəyişikliyə uğrayır: başla -əvəzinə qazax. *basta* 'başlamaq', xak. *tasta* 'daşlamaq', alt. *baucta* 'başlamaq' və həmçinin *-lan* affiksi: qazax. *solğun* -dan 'solğun olmaq', xak. *aylaxtan* 'hərlənmək', alt. *köbükten* 'köpüklənmək' və s.

L' samiti

Ulu türkcədə olan və bizim *l* kimi işarə etdiyimiz səs öz artikulyasiyasına görə *l* səsinin artikulyasiyasından çox fərqlənmişdir. Çuvaş dilindən başqa bütün türk dillərində zəif *l* səsi *ş* kimi əks olunmuşdur. Çuvaş və həmçinin indi yox olmuş Kambulğarlarının dillərində o, adi *l* səsinə çevrilmişdir.

l' > ş: **kümül* 'gümüş', qəd.türk. *kümüş*, türk. *gümüş*, azərb. *gümüş*, qırğ. *gümüş*, alt. *kümüş*, türkm. *kümüş*, tat. *kömiş*; **kı:l* 'qış', qəd.türk. *qış*, türk. *kış*, qırğ. *qış*, alt. *qış*, tat. *qış*, başq. *qış*, qum. *qış*, q-balk. *qış*, azərb. *qış*, türkm. *qış*, kr.qar. *qış*; **ya:l* 'yaş', qəd.türk. *yaş*, türkm. *yaş*, azərb. *yaş*, türkm. *ya:ş*, özb. *yõş*, qırğ. *jaş*, alt. *d'aş*, qum. *yaş*; **əl'ik* 'qapı', qəd.türk. *eşik*, türk. *eşik* 'həyəət', qırğ. *eşik* 'qapı'; **yuml* 'iş', 'tapşırıq', qəd.türk. *yumuş*, qırğ. *jumuş*.

l' > l. Yuxarıda deyildiyi kimi, belə keçid ancaq çuvaş və kam bulğarlarının dillərində baş vermişdir: **kümül* 'gümüş', çuvaş *kimil*; **kı:l* 'qış', çuv. *xil*; **yal* 'yaş', çuv. *s'ul* 'il'; **əl'ik* 'qapı', çuv. *albk* 'qapı'; **yuml* 'iş', çuv. *s'ımьl* 'iş'; **bə:l* 'beş', kam.bul. *belem*.

Görünür, sözün əvvəlində bu tipli *l* samiti istifadə olunmayıb.

M samiti

Ulu türkcədə sözün əvvəlində *m* samiti işlənməmişdir. Əsl türk sözlərinin kökündə sözün ortasında samitin qarşısında *m* samitinə nadir hallarda rast gəlinir.

İntervokal pozisiyada, olduqca nadir hallarda olsa da, bu samit saxlanmışdır: **tamır* 'kök', tat. *ta^om̄r*, qazax. *tam̄r*, alt. *tam̄r*, özb. *tam̄r* 'qan damarı', xak. *tamır* və s.; **tuman* 'duman', tat. *t̄man*, qazax. *t̄man*, noq. *tuman*, qum. *tuman* və s.

Sözün mütləq sonunda *m* samiti saxlanmışdır: **kim* (*kəm*) 'kim', tat. *kim*, qum. *kim*, alt. *kem*, qırğ. *kim*, qazax. *kim*, q.balk. *kim*, yakut. *kim* və s., amma çox nadir hallarda rast gəlinir.

Affikslərdə *m* samiti yaxşı saxlanmışdır: tat. *a^ot̄m* 'atım', türk. *atım*, qazax. *atım*, q.qalp. *at̄m*, özb. *ot̄m*, uyğ. *at̄m*, tat. *a^old̄m* 'aldım', türk. *aldım*, qazax. *ald̄m*, q.qalp. *ald̄m*, qırğ. *aldım*, çuv. *ildim*, özb. *ot̄dm*, uyğ. *ald̄m* və s.

Türk dillərində *m* samiti törəmə ola bilər; müq. tat. *yazma*, türk. *yazma*, amma qazax *jazba*; türkm. *alma* 'alınma', çuv. *s'ırma* 'yarğan', özb. *batma*, amma qazax. *kespe* 'əriştə'. Burada suffiksəl *m* samiti *b* samitindən törəmişdir. Tat. *kimə*, qazax. *kema* 'gəmi', amma şor. *kəbə*, azərb. *kimi*, özb. *kibi* və s. sözlərdəki *m* samiti də həmin mənşədənir.

Çuvaş dilində sözün mütləq sonunda *m* *n* mənşəyinə gedə bilər: **uzun*-dan *v̄r̄m* 'uzun', **tütün*-dən *tidim* 'tüstü', **yun*-dan *s̄m* 'yun' və s.

N samiti

Ulu türkcədə sözün əvvəlində *n* samiti işlənməmişdir.

Müxtəlif türk dillərində intervokal pozisiyada *n* samiti olduqca sabit olub: **ana*, qəd.türk. *ana*, türk. *ana*, azərb. *ana*, qar. *ana*, kr.tat. *ana*, noq. *ana*, qazax. *ana*, tat. *a^ona*; **sana*-

'*saymaq*', qəd.türk. *sana*-, azərb. *sana*-, q.qalp. *sana*-, qar. *sana*-, türkm. *sana*-, noq. *sana*-, qum. *sana*-, qırğ. *sana*-, qazax. *sana*-, türk. *san*-, tat. *sa^ona*.

Söz daxilində samitlərlə birləşmədə *n* daha az sabitdir.

Sözün mütləq sonunda *n* samiti adətən saxlanmışdır: **yan*, qəd.türk. *yan*, azərb. *yan*, türk. *yan*, tat. *ya^on*, qum. *yan*, qaq. *yan*, türkm. *yan*, qar. *yan*, qazax. *jañ*, q.qalp. *jan*, qırğ. *cañ*, özb. *yōn*, alt. *d'an*, xak. *çan*; **kü:n* 'gün', türk. *gün*, azərb. *gün*, tat. *kōn*, qum. *qün*, noq. *kōn*, qazax. *kōn*, q.qalp. *kōn*, uyğ. *kün*, qırğ. *kün*, özb. *kün*, alt. *kün*, tuv. *xün*, xak. *kün*, çuv. *kun*, **o:n* 'on', qəd.türk. *on*, türk. *on*, azərb. *on*, qum. *on*, noq. *on*, qaq. *on*, türkm. *on*, q.qalp. *on*, uyğ. *on*, qırğ. *on*, alt. *on*, tuv. *on*, xak. *on*, yakut. *uon*, çuv. *vun*.

n>m. Çuvaş dilində sözsonu *n* səsinin *m* səsinə çevrilmə halları müşahidə olunur: **tütün* 'tüstü', çuv. *tidim*; **uzun*, çuv. *v̄r̄m* və s.

Affiksəl *n* samiti affikslərdəki *l* samitinin xüsusiyyətlərini təkrar edir.

Öndə *n* samiti başlıca olaraq iki şəkildə assimlyasiyaya məruz qalır- *-nın*, yiyəlik və *-ni* tə'sirlik hal şəkildələrində.

Affikslərin ilk *n* səsi o türk dillərində assimlyasiyaya uğrayır ki, onlarda *-lar*, *-li*, *-lik*, *-la*, *-lan* şəkildələrində *l* samiti assimlyasiyaya məruz qalır.

Yiyəlik halın *-nın* affiksində başlanğıc *n* samitinin [t] və ya [d] samitləri ilə əvəzlənməsi baş verir. Nəticədə *-t̄n̄// -d̄n̄* variantları yaranır: *at*-dan alt. *at̄n̄* 'atın', *ot*-dan qazax. *ot̄n̄* 'otun', *ıol*-dan 'qol' *kold̄n̄* 'qolun'.

Affiksin başlanğıc *n* samiti ancaq saitlə və ya sonor samitlə bitən əsaslardan sonra qalır. Əsasən bütün türk dilləri üçün ümumi olan bu qayda ayrı-ayrı dillərində bə'zi istisnalara malikdir. Xakos və tuva dillərində *-nin* affiksi ancaq cingiltili samitlərdən sonra işləyə bilər. Altay, qazax, qaraqalpaq və şor

dillərində o, burun samitləri ilə də işləmə bilər, ancaq noqaycada yalnız burun samitlərindən sonra gəlir.

Naqay dilində başlanğıcı *d* samiti ilə gələn variant ancaq saitlərdən sonra gələ bilər. Qırğız dilində o, həm də burun saitlərindən sonra istifadə olunur. Altay dilində başlanğıc *d* samiti ilə gələn variant ancaq *r*, *l*, *y*, *q* samitlərilə bitən əsaslardan sonra istifadə oluna bilər. Başqırd dilində bu variant *l*, *c*, *z* və burun samitlərilə bitən əsaslardan sonra işlənir. Nəhayət, tuva dilində o, [l] samitilə bitən əsaslardan sonra gəlir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, başqırd dilində *-zn* variantı da mövcuddur.

Müəyyən tə'sirlik halın affiksi *-tı/-dı* variantları, başqırd dilində isə *-zb* variantı da ola bilər.

Maraqlıdır ki, *-tı/-dı* variantlarının işlənmə şərtləri yiyəlik halın *-tın/-dın* affiks variantlarının şərtləri ilə tam uyğun gəlir.

Başlanğıc *-n* (*-nı*) ilə olan variant ancaq saitlə bitən əsaslardan sonra istifadə olunur, müq. *bala*-dan qırğ. *balanı*. Başlanğıc *-t* (*-tı*) ilə olan variant adətən kar samitlə bitən əsaslardan sonra işlənir, müq. *at*-dan qırğ. *attı*. Başlanğıc *-d* (*-dı*) ilə gələn variant cingiltili samitlə bitən əsaslardan sonra istifadə olunur, müq. *saz*-dan 'bataqlıq' qırğ. *sazdı* 'bataqlıq'.

Qaraçay-balkar dilində affikslərin sonuncu *n* samiti düşür: *yazama* 'yazıram', *yazasa* 'yazırsan' və s.

Ñ samiti

Ulu türkcədə sözün əvvəlində *ñ* samiti işlənməmişdir.

İntervokal *ñ* samiti saxlanan türk dilləri bu gün də var: **sıñır* 'damar', qəd. türk. *sıñır*, noq. *siñir*, qazax. *siñir*, q. qalp. *siñir*, uyğ. *sbñbr*, özb. *sbñbr*, tat. *siñir*, qum. *sbñbr*; **yañı* 'yeni', qəd. türk. *yañı*, tat. *ya^oña*, yakut. *saña*, qazax. *jaña*, q. qalp. *jaña*, türkm. *yañı*, qum. *yañı*, q. balk. *jani*, alt. *d'añı*.

uyğ. *yeñi*; **kəñəş* 'məşvərət', qəd. türk. *keñəş*, noq. *keñes*, qar. kr. *keñeş*, qazax. *keñes*, özb. *keñeş*, qırğ. *keñeş*, türkm. *qeñeş*, q. qalp. *keñes*, tat. *kiñəş*.

ñ > n: **sıñır* 'damar', türk. *sinir*, qar. kr. *sinir*; **siñək* 'milçək', qəd. türk. *siñək*, türk. *sinək*, qaq. *sinək*, azərb. *sinək* 'miğmiğa'; **yañı* 'yeni', türk. *yeni*, azərb. *yeni*, qaq. *yeni*, çuv. *s'ini*.

ñ > ğ. *ñ > ğ* keçidi türk dillərində geniş yayılmış *ağac* sözündə əks olunmuşdur. Bə'zi mə'lumatlara görə, *ağac* sözü **anaç* sözündən törənmişdir, müq. altay dilinin teleut dialektində *anaş* 'ağac', tof. *ñeş*, yakut. *mas* 'ağac'. İnterval *ğ* samitini saxlamayan dillərdə *ğ* səsinin bu sözdə dəyişməsilə izah olunur, müq. tat. *ağac*, amma *ağır*-dan *avır* 'ağır'.

Görünür, ön sıra saitlərinin əhatəsində *ñ* səsi türk dillərində xüsusi refleksi olan palatal *ñ* səsinə çevrilmişdir.

ñ > ğ > y: **səñük*, *süñək* 'sümük', qazax. *söyek*, noq. *söyek*, tat. *söyek*, qum. *süyek*; **müñüz* 'buynuz', qazax. *möyüz*, qum. *müyüz* 'buynuz'.

n > ğ > q: **müñüz* 'buynuz', tat. *möçiz*, başq. *möçiz*.

*ñ > s*əsin itməsi: **sıñır* 'sinir', xak. *si:r* 'damar'; **söñük*, *süñək* 'sümük', qırğ., alt. və xak. *sö:k*; **müñüz* 'buynuz', alt., şor. *müs*, azərb. *sümük* və türkm. *suñk* 'sümük' təzahürlərini xüsusi dəyişmə hadisələri kimi nəzərə almaq lazımdır.

Türk dillərinin əksəriyyətində sözün mütləq sonunda *ñ* samiti saxlanır: **kə:ñ* 'gen', uyğ. *kəñ*, çağ. *kəñ*; özb. *keñ*, kr. qar. *keñ*, qum. *qeñ*, qırğ. *keñ*, q.-balk. *keñ*, alt. *keñ*, yakut. *kieñ*; **tañ* 'dan', tat. *ta^oñ*, başq. *ta^oñ*, qum. *tañ*, uyğ. *tañ*, qazax. *tañ*, noq. *tañ*, q.-qalp. *tañ*, türkm. *dañ*, xak. *tañ*, özb. *toñ*; **tə:ñ* 'tən', uyğ. *təñ*, qazax. *teñ*, q.-qalp. *teñ*, q.-balk. *teñ*, özb. *teñ*, qum. *teñ*, noq. *teñ*, alt. *teñ*, tat. *tiñ*, başq. *tiñ*, yakut. *tieñ*.

n̄>u: **kə:n* 'gen', azərb. *gen*, türk. *gen*, q.qalp. *ken*; **tañ*. 'dan', türk. *tañ*, azərb. *dan*; **tə:n̄* 'tən', azərb. *tən*, çuv. *tan*.

Adətən sözsonu *n̄* samitini saxlayan dillərdə qədim sözsonu *n̄* samitinin itməsi türk dilləri üçün çətin izah olunan hadisələrdəndir: *qaz* 'iñ-dan' tat. *qaybık* 'qayın ağacı', *tərəñ*-dən tat. və başq. *tirən* 'dərin', müq. qırğ. *tereñ* 'dərin'.

Bir sıra türk dillərində affikslərin qarşısında sözsonu *n̄* samiti saxlanır: **añçı* 'ovçu', alt. *añçı*, qırğ. *añçı*, xak. *añçı*, qazax. *añşb*, q.-qalp. *añşb*, noq. *añşb*; **añla* 'anlamaq', noq. *añ-la*, qum. *an-la*, tat. *a°ñna*, qazax. *añ-da*, türkm. *añ-la*.

Bu baxımdan *n̄* səsi *n* səsinə keçmiş Türkiyə və Azərbaycan türkcələri istisna təşkil edir: müq. **añla* 'anlamaq', türk. *anla*, azərb. *anla*; qar.tr. *anla*, qaç. *anna*.

Kokret türk dilində *n̄* səsinin ümumi vəziyyətindən asılı olaraq, şəkilçilərdəki *n̄* ya saxlanmış, ya da dəyişmişdir.

R samiti

Ulu türkcədə sözün əvvəlində *r* samiti işlənmemişdir.

İntervokal pozisiyada *r* samiti adətən saxlanır: **ara*, qəd.türk. *ara*, qırğ. *ara*, qum. *ara*, özb. *ōra*, alt. *ara*, qazax. *ara*, q.-qalp. *ara*, tat. *a°ra*, türkm. *ara*, tuv. *ara*, xak. *ara*; **qara* 'qara', türk. *kara*, tat. *qa°ra*, başq. *qa°ra*, qırğ. *qara*, q.-qalp. *qara*, noq. *qara*, q.-balk. *qara*, kr.qar. *qara*, qum. *qara*, özb. *qōra*, alt. *qara*, türkm. *qara*, azərb. *qara*, tuv. *qara*, xak. *xara*, çuv. *xura*; **quruğ* 'quru', türk. *kuru*, azərb. *quru*, qazax. *кьр*, q.-qalp. *кьр*, tat. *кьр*, qırğ. *quru*, alt. *quru*, xak. *xuruğ*, özb. *quruq*.

R sözün daxilində samit qarşısında qeyri-sabitdir. Çuvaş dilində elə fe'llər var ki, bə'zi formalarında *r* səsi düşür, məsələn, *рарть*-dan, *пань* 'verdi'; Türkiyə türkcəsinin elə dialektləri var ki, orada *verdi* forması *vedi* şəklində işlənir.

Bütün müasir türk dillərində *ər* 'olmaq' fe'lində *r* samiti itmişdir. **ərđi*-dən türk. *idi* 'var idi'. *R* samiti uyğur dilində xüsusilə tez-tez itirdi: *ördək*-dən uyğ. *ö:dək* 'ördək', *orma*-dan *o:ma* 'biçin', *körmək*-dən *kö:mək* 'görmək' və s.

Müxtəlif türk dillərində sözün mütləq sonunda *r* samiti sabitdir: **qa:r* 'qar', qəd.-türk. *qar*, türk. *kar*, azərb. *qar*, türkm. *qa:r*, alt. *qar*, qırğ. *qar*, qazax. *qar*, q.-qalp. *qar*, noq. *qar*, tat. *qa°r*, başq. *qa°r*, özb. *qōr*, xak. *xar*, tuv. *qar*; **yə:r* 'yer', türk. *yer*, azərb. *yer*, özb. *yer*, qum. *yer*, tat. *j'ir*, başq. *yer*, q.-qalp. *cer*, qırğ. *cer*, şor. *cer*, tof. *cer*, çuv. *s'ir*.

Müntəzəm əks olunmasına baxmayaraq, türkoloqlar *r* samitini qeyri-sabit səs hesab edirlər.

Uyğur dilində sözsonu *r* səsi tez-tez itir: *yer*-dən *ye:* 'yer', *qar*-dan *qa:* 'qar' və s. Uyğur dilinin dialektlərində *r* səsi *j* və *y* səslərinə, yaxud serebral *r* səsinə (dil ucunun damağa tərəf əyilməsilə yaranan samit) çevrilə bilər. Qaraçay-bolkar dilində *-lar* cəm şəkilçisində sonuncu *r* səsi itmişdir: *taw* 'dağ' -*tawla* 'dağlar'.

Protetik samitlər haqqında (samitlərin artımı haqqında)

Türk dillərində sözü başlanğıc saitlərinin qarşısında protetik samitlər törəyə bilər.

Protetik *v* samietü daha çox çuvaş dilində müşahidə olunur: *uzun*-dan *вльм* 'uzun', **u:ç*-dan *vis* 'son', **o:n*-dan *vun* 'on', **or*-dan *vir* 'biçmək', **a:ç*-dan *viz'ь* 'ac', **ökiz*-dən *viçir* 'öküz', **orman*-dan *врман* 'meşə' və s.

Buna oxşar protetik samit həmçinin özbək dilinin *Çuş* şivəsində də qeydə alınmışdır: *at*-dan *vat* 'at', *altı*-dan *valtı* 'altı' və s. [Şerbak, 1970, s.179].

V protezinin yaranmasını qazax, qaraqalpaq, qaraçay-bolkar dillərində, həmçinin başlanğıc [o] və [ö] saitləri

diftonqvari tələffüzə malik olan noqay və qumuq dillərində müşahidə etmək olar.

Türk və Azərbaycan dillərində **ur*-dan törəmiş *vur* 'vurmaq' fe'lində *v* samiti protetikdir.

Protetik *y* samitinə əsasən çuvaş dilində rast gəlinir: **ağır*-dan *yıvır* 'ağır', **añaç* > *ağaç*-dan *yıvıs* 'ağac', **ı:z*-dan *yir* 'iz', **a:t*-dan *yat* 'ad' və s.

Protetik *h* samiti ilə işlənən sözlərə əsasən türk dillərini cənub və şərq areallarında, yəni Azərbaycan, türk, qaqauz, özbək, uyuğur və İran ərazisində yaşayan xalac dillərində rast gəlmək olur, məsələn, *ör-dən* azərb. *hör* 'hörmək', *orak*-dan azərb. dial. *horak* 'oraq', *ayğır*-dan qaq. *hağır* 'ayğır', *ür-dən* türkm. *hür* 'üfürmək', *at*-dan xalac. *hat* 'at', *altı*-dan *haltı* 'altı', *ər-dən* *hər* 'kişi' və s.

Bütün əlamətlərə görə protez hadisələri türk dillərinin təcrid olunmuş dövründə yaranmışdır. Onlar ulu dilə məxsus deyildi və onların törəməsini izah etmək olduqca çətinidir. Onlar bə'zi türk dilləri üçün səciyyəvi olan sait qarşısında qalxan başlanğıc xüsusiyyətinə əsasən yarana bilərdi.

Protez hadisəsi ilə söz sonunda açıq hecaların çoxalmasının qarşılıqlı əlaqədə olması çoxdan qeyd olunmuşdur. Bu fərziyyə başqa türk dillərinə nisbətən söz sonunda açıq hecaları daha çox olan çuvaş dili üçün daha çox özünü doğruldur. Q.Derfer belə hesab edir ki, xalac dilində *hat* 'at', *haltı* 'altı' və s. kimi sözlərdəki protetik *h* səsi qədim *h* səsini əks etdirir [Doerfer, 1971, c.164]. Lakin bu fərziyyəni tam sübut olunmuş hesab etmək olmaz.

Türk konsonantizminin tarixi ilə bağlı bə'zi ümumi hadisələr haqqında

Türk dillərində samitlərin, demək olar, bütün dəyişmələrini sərf olunan fizioloji gücün qənaətə meyl ilə izah etmək olar. Az və çox dərəcədə mürəkkəb artikulyasiyaya malik olan bütün səslər çox vaxt sadələşmiş, yaxud tamam

başqa keyfiyyətli səsə çevrilmişdir. Bilateral *l*' və dışarası *z*' samitlərinin yerinə görə itməsi buna əyani nümunə ola bilər. Bir sıra türk dillərində çətin artikulyasiyalı velyar *k* samiti adi dilortası *k* və ya *x* samitinə çevrilmişdir. Türk dillərinin çoxunda aforikatlara tələffüzündə qovuşuqluğun zəifləməsini bu tendensiya ilə izah etmək olar. Bu zəifləmə onların sadələşməsini təmin etmiş, eyni zamanda çuvaş dili və xüsusən Sibir türklərini dilləri üçün intervokal mövqedə samitlərin cingiltiriləşməsinə səbəb olmuş, samitlərin, ən çox da affikslərdə çoxlu assimilyasiyalarını törətmiş, ön cərgə saitləri qarşısında *k* > *ç* və *t* > *ç* keçmələrinə şərait yaratmış və s.

G' və *ğ*' tipli zəif səslər intervokal mövqedə və ya partlayan samitin qarşısında qeyri-sabit görünmüşlər. Türk dillərinin çoxunda müşahidə olunan sözünü *y* səsinin *c* affrikatına çevrilməsi də daxili faktorlarla izah oluna bilər. Sözü başlanğıc səsləri daha çox informasiya daşıyır. Ona görə də hər dildə sözü əvvəlinin daha yaxşı eşidilməsini təmin etmək meyl yaranır. Bu halda zəif artikulyasiyası olan *y* samiti qarşısında cingiltii *c* affrikatı böyük üstünlüyə malik olur.

Əlbəttə, ayrı-ayrı hallarda səslərin dəyişməsi xarici səbəblərlə də şərtlənə bilər. Yakut dilində konsonantizmin kökündən dəyişməsini, Qafqaz, Sibir və Çinin bə'zi türk dillərində nəfəsli partlayan samitlərin yaranmasını, özbək dilində *l* və *l'* səslərinin total şəkildə orta Avropa tipli *l* səsinə çevrilməsini və s. substrat dilin təsir imkanlarını nəzərə almadan izah etmək çətinidir.

Vurğu haqqında

Görünür, ulu türkcədə güc vurğusu olmuş və sözü birinci hecasının üzərinə düşmüşdür. Bu gümanın xeyrinə bir sıra əsaslar gətirmək olar:

(1) Saitlərin ahənginin həyata keçirilməsində istiqamətləndirici rolunu saxlaması üçün birinci heca öz keyfiyyətini

itirməməli idi. Bu o vaxt mümkün idi ki, vurğu birinci hecanın üzərinə düşsün.

(2) Ulu türkcədə vurğu ona görə müxtəlif hecalarda ola bilməzdi ki, aydın ifadə olunmuş saitlər ahənginə malik olan bütün türk dilləri mə'lum vurğusu ilə fərqlənir.

(3) Birinci hecanın üzərindəki vurğu həmişə sözün karbaşlanğıcı ilə bağıdır (müq. et: Ural ulu dilində sözün karbaşlanğıcı birinci hecanın üzərindəki vurğu ilə bağı idi).

Daha sonralar türk dillərində vurğunun birinci hecadan sonuncu hecaya yerdəyişməsi baş vermişdir. Bu yerdəyişmənin səbəbləri mə'lum deyil.

Müasir türk dillərində vurğu ekspirator-musiqilidir. Vurğuda musiqi ilə güc məqamının nisbəti cümlənin xarakterindən asılıdır və fraza vurğusu və türk şifahi vurğusunun bilavasitə əlaqəsi ilə izah olunur. Vurğu sonuncu və müəyyən şəraitlərdə sonuncudan əvvəlki hecanın üzərinə düşür, müq et: türk. *babá* 'ata' və tat. *a^olášəñ* 'alırсан' və s.

II fəsil MORFOLOGİYA İSİM

Türk dillərinin hal sisteminin inkişaf tarixi

Türk dillərinin materialları türk hal sisteminin iki vəziyyətini müəyyən etməyə imkan verir. Görünür, onlardan biri daha qədimdir və ulu türkcənin ilk mərhələləri üçün səciyyəvi olmuşdur. O biri isə daha gec yaranmış və ulu türkcənin dağılması epoxasından əvvəlki səciyyəvi olmuşdur. Qədim türk hal sistemi müasir türk dillərinin əksəriyyətində görməyə adət etdiyimiz hal sistemindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənirdi. Çoxlu məkani halların olması onun səciyyəvi xüsusiyyəti olmuşdur. Onu sxematik olaraq bu şəkildə göstərmək olar:

Hallar	Göstəricilər
Adlıq	—
Tə'sirlik	-ı//i, -iğ//iğ'
Yönlük -a ilə	-a//ə
Yönlük -ka ilə	-ka//kə
Yönlük -ra ilə	-ra//rə
	-rı//ri
	-arı//əri
	-ğarı//qəri
Yönlük -ça ilə	-ça//çə
Yönlük -n ilə	-n
Çıxışlıq-yerlik	-ta//tə
	-da//də
Vasitəli	-ın//in
(instrumental)	-lı.ğ//li.ğ'
Birgəlik	-la//lə
	-lan//lən
	-ça//çə
Ekvativ	

Tə'sirlik halı

Ulu türkcədə müasir türk dillərindəki kimi, tə'sirlik halın iki funksiyası olmuşdur. O nəinki hərəkətin obyektini göstərmiş, eyni zamanda bu obyektin müəyyənliyini bildirmişdir - obyekt bu və ya başqa dərəcədə danışana mə'lum olmuşdur. Əgər obyekt qeyri-müəyyən idisə, onun ifadə forması adlıq halın formasından heç nə ilə fərqlənmirdi. -i//i, dialektlərdə isə -iğ//-iğ' affiksləri müəyyən tə'sirlik halın göstəricisi idi. Bir sıra türkoloqlar hesab edirlər ki, türk dillərində tə'sirlik halın ən qədim formantı -iğ//-iğ' olmuşdur, çünki bu formaya qədim türk abidələrində və monqol dilində rast gəlinir.

Əlbəttə, tə'sirlik halın -i//i affiksi tarixən -iğ//-iğ' affiksindən yarana bilərdi. Türk dillərinin çoxunda -iğ//-iğ' morfimi ilə bitən qədim sifətlər -i//i morfimli sifətlərə çevrilmişdir. *sarığ 'sarı' və tat. *saṛ*, noq. *saṛ*, qazax. *saṛ*, türk. *sarı*, qırğ. *sarı* və s.; yaxud: *tiriğ 'diri' və tat. *tiri*, türk. *diri*, azərb. *diri* və s. Bu misallar guya bu cür törəmənin mümkünlüyünü sübut edir, halbuki tuva və xakas dillərinin materialları onu rədd edir. Tuva və xakas dillərində -iğ//-iğ' sonluğu bu günə qədər saxlandığına görə bu dillərdə -iğ//-iğ' morfimi ilə bitən qədim tə'sirlik halı saxlana bilərdi: xak. *tiriq* 'diri', *sarığ* 'sarı', tuv. *sarığ* və s. Bununla belə bu dillərdə müəyyən tə'sirlik halda -iğ//-iğ' formantları yoxdur, müq. -*da*-dan 'dağ' tuv. *dağnı*, xas-dan 'qaz', xak. *xastı*.

Məkani hallar

Ulu türkcənin ilk mərhələsində istiqamət bildirən halların çoxluğu diqqəti çəkir. Yəqin ki, bu müxtəliflik ulu türkcənin dialekt parsçalanmasını əks etdirir və istiqamət bildirən müxtəlif hallar ayrı-ayrı dialektlərə məxsus olmuş, ümumi hal sistemini təşkil etməmişdir. Onların qalıqları bütün

Adlıq hal

Türkoloqların fikrincə, türk dillərində adlıq halın heç vaxt xüsusi şəkilçisi olmamış, ya sözün təmiz əsası ilə, ya da sözdüzəldici affiksli əsası kimi çıxış etmişdir. Onun bu xüsusiyyəti müasir türk dillərində saxlanılır.

Yiyəlik hal

Ulu türkcənin ilk mərhələlərində yiyəlik halın olmamasını sübut edən kifayət qədər əsas vardır. Onu izafət deyilən konstruksiya əvəz etmişdir: biri tə'yin olunan, o biri isə tə'yin edəndən ibarət iki isim sadə yanaşma üsulu ilə birləşmişdir. İkinci isim mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmişdir - bu, tə'yin olunanla tə'yin edənin əlaqəsini bildirmişdir. Bu konstruksiyanın yaranma qaydası ilə rusca *dom ota* (atanın evi) söz birləşməsi *otets dom yeqo* (ata onun evi) kimi ola bilərdi. Müasir türk dillərindən ancaq yakut dili bu qədim vəziyyəti saxlamışdır, çünki bu dildə formalaşmış yiyəlik halı olmamışdır, müq. yakut. *at baha* 'at başı' və tat. *a^ot baş*. Qeyd etmək lazımdır ki, başqa türk dillərində də izafət konstruksiyasının işlənmə meydanı gərəyincə böyükdür və türk dillərində yiyəlik halın istifadə olunma sahəsi hind-Avropa dillərindəkindən məhduddur.

Görünür, iki ismin sadə quruluş yolu ilə mənsubiyyət münasibətinin ifadəsi qədim insan təfəkkürünün xüsusiyyətini əks etdirir: bir şəxsə və ya bir əşyaya mənsub olan bir şey bir-birinin yanında və ya yaxınlığındakı mövcudluq kimi anlaşılmışdır. Mənsubiyyət anlayışı sadəcə məkani münasibətlərin qiymətləndirilməsi kimi törəmişdir.

türk dillərində aşkar olunur. Çətin güman etmək olar ki, istiqamət mə'nası bildiren halların hamısı tam eyni mə'naya malik ola idi. Lakin onlardan hər birinin mə'nasını dəqiq müəyyən etmək bu gün mümkün deyil.

Bir maraqlı xüsusiyyət bu mə'na müxtəlifliyinə işarə edir. İstiqamət hallarında göstəricilərin çoxu əsas mə'nanın hər hansı konkretləşdirici mə'na ilə birləşən [a] elementini həmişə saxlamışdır, müq. *-ka, -ra, -ça* hal şəkilçiləri. Ola bilsin ki, əsas yönlük hal *-a* ilə olan hal imiş, *k, r* və *ç* elementləri isə hər hansı çaların ifadəçiləri olmuşdur.

Eyni zamanda nəzərə almaq lazımdır ki, ayrı-ayrı yönlük halların şəkilçiləri birləşərək yeni yönlük hallar yaradan mürəkkəb şəkilçilərə çevrilə bilərdilər.

-a şəkilçili yönlük hal

Görünür, *-a/-ə* morfemli yönlük hal daha çox yayılmışdır. O, oğuz qrupu türk dillərində və çuvaş dilində bu günə qədər saxlanır: türk. *tas-a*, türkm. *owa-a* 'kəndə', azərb. *ox-a, su(y)-a*, çuv. *yol-a* 'kəndə'. Qıpçaq dillərində bu halın qalıqları mənsubiyyət şəkilçili sözlərin hallanmasında özünü göstərir: tat. *atım-a* 'atama', qırğ. *enem-e* 'anama', qazax. *qoram-a* 'həyətimə'. Bu halın izlərini ləhcə formalarında da tapmaq olar: tat. *qay-a* 'haraya'.

-Ka şəkilçili yönlük hal

-Ka şəkilçili yönlük hal artıq ulu türkcə dili dövründə mövcud idi. Ona qədim türk yazılı abidələrində də rast gəlinir. Onun mənşəyi haqqında vahid fikir yoxdur. A.M.Şerbak güman edir ki, oğuz dillərində yönlük halın *-a* affiksini əvvəllər *-ğa* əvəz etmişdir. A.M.Şerbakin fikrincə, *-ğa*-nın *-a*-ya çevrilməsi əvvəlcə şəxs əvəzliliklərinin formalarında olmuşdur (qaq. *bana* 'məne', *sana* 'səne', *ana* 'ona'; qırğ. *mağa, sağa, ağa*). Sonralar sonu cingiltili samitlə bitən isimləri

əhatə etmiş, daha sonralar, analogi olaraq, bir sıra türk dillərində ümumiləşmişdir [Şerbak, 1977, s.37].

Belə fikir müəyyən dərəcədə ziddiyyətlidir. *-A* affiksi qədim *-ka* affiksini əvəz edə bilərdi, bir şərtlə ki, o, linqvotexniki baxımdan daha münasib olaydı. Lakin bu vəziyyətdə *-ka* affiksi *-a*-dan tutumludur. Bundan başqa, bu mübahisəsiz faktdan qaçmaq olmaz ki, *-ka* şəkilçisini var saydığı türk dillərində yönlük halın *-a* variantı da mövcuddur, müq. tat. *qızım-a* 'qızına', *qızın-a* 'qızına', amma *urman-ğa* 'meşəyə', *iptəş-kə* 'yoldaşa' və s. Nəyə görə *-ka* ancaq mənsubiyyət şəkilçisi sözlərini hallanmasında sadələşmişdir?

Bizə belə gəlir ki, vaxtilə V.Banq bu hadisənin düzgün izahını tapmışdır. O, *-k* elementini *-kı* affiksinin başlanğıc samiti ilə müqayisə etmişdir: *taş-kı* 'bayırkı' [Vand, 1917, s.52]. Belə affiks türk dillərində, doğrudan da var, məsələn, *yugan-ğb* 'yuxarıkı', *a^olda-ğr* 'qabaqkı', *ös-ki* 'yuxarıkı', türkm. *uç-kı* 'sonuncu', özb. *iç-ki* 'içindəki', qazax. *al-ğb* 'qabaqkı' və s.

Bir vacib şərti də nəzərə almaq lazımdır. Prinsipcə dillərdə belə meyl müşahidə olunur ki, yalnız bir səsdən və ya hecadan ibarət olub koaffiks adlanan elementlərlə birləşmə nəticəsində yaranan suffikslər tədricən möhkəmlənir, məsələn, fin dilinin *-sta* şəkilçisi (*talosta- evdən*) - burada *s* koaffiksidir. Ona görə də yönlük halın sonluğunda olan *k* elementi tipik koaffiksidir. *-Ka* morfemli yönlük hal tarixən *-a* morfemli yönlük hala nisbətən gec yaranmışdır, *-ka//kə* göstəricisi sonralar qıpçaq dillərində geniş yayılmışdır.

Türkmən dilindəki *düyə:k* 'dovəyə', *bəri:k* 'bəri' formaları, həmçinin qumuq dilindəki *tabak* 'tərəf' qoşması sanki keçmiş *-k* şəkilçili yönlük halın olmuş olmasından xəbər verir, ancaq bu fərziyyə ilə mübahisə etmək olar.

-Ra//rə, -rı//ri şəkilçili yönlük hal

-Ra//rə və -rı//ri göstəriciləri yönlük halın -a//ə şəkilçisi ilə r elementinin birləşməsidir.

Türk dillərinin affikslərində a:r ablautu tez-tez müşahidə edildiyinə görə -ra və -rı affikslərini və onların -rə və -ri variantlarını genetik baxımdan eyni saymaq olar.

Qədim türk dillərində *yürək-rə* 'ürəyə', *baş-ra* 'baş', *on-ra* 'önə', *iç-rə* 'içə', *taş-ra* 'dışarı' kimi formaları tapmaq olar.

Müasir türk dillərində bu halın forma qalıqlarına çox az rast gəlinir: uyğ. *son-ra*, türk. *son-ra*, türk. *ile-ri* 'irəli', *ge-ri* 'geri'; alt. *ıayra* 'geri', türkm. *qay-ra*, tat. *ki-ri* və s.

İstisna olunmur ki, -ra və -rı formantlarındakı r elementi -r morfemli müstəqil yönlük halın göstəricisi olmuşdur. Bə'zi cənub-şərqi türk dillərində -r morfemi ilə bitən qoşmalar mövcuddur, məsələn, xak. *çoğar* 'yuxarı', a:r 'içindən', ağar 'oraya', tuv. *udur* 'qarşı', *çedir* 'qədər', *beer* 'bəri', 'bura'.

-Rı//ri formantı -a//ə yönlük halın affiksində birləşə bilər və bunun nəticəsində mürəkkəb -arı, -əri şəkilçisi yarana bilər: türk. *dış-arı*, *iç-eri*, *il-eri*, şor. *töb-ere* 'aşağı' və s. kimi.

Həmin formantın -ğa//ğə morfemli yönlük halın affiksində birləşməsi nəticəsində yönlük halın -ğarı//ğəri mürəkkəb affiksi yaranmışdır. Bu affiks qədim türk yazılı abidələrində qeydə alınır: *uyğur-ğaru* 'uyğurlara', *yağı-ğaru* 'düşmənlərə', *beq-körü* 'bəyə'.

-ğar//ğər göstəricisinin də izləri var. Xakas dilində: *ças-xar* 'yaza', *küs-ker* 'payıza', *çay-ğar* 'yaya'-tipli ifadələr mövcuddur. Tatar dialektlərində şəxs əvəzliliklərinin hallanmasında *minər* 'məne' tipli yönlük hal formalarına rast gəlinir. Yakut dilində mənsubiyyət şəkilçili sözlərin hallanmasında məxsusi -ar, -ğar morfemli yönlük hal işlənir: *uluğar* 'oğluna'

-Ça//çə şəkilçili yönlük hal

Ulu türkcənin ilk mərhələsində -ça//çə göstəricili xüsusi yönlük hal mövcud olmuşdur. Bu göstəricinin əsasında -ç formantı ilə birləşən -a//ə yönlük hal şəkilçisi durur. Görünür, bu formant hansısa mə'nə çalarına malik olub. Onun mə'nasını müəyyən etmək indi olduqca çətinidir.

-Ça//çə morfemli qədim yönlük hal müasir türk dillərindən tuva dilində daha yaxşı saxlanmışdır: tuv. *kem-çe* 'çaya', *xöl-çe* 'gölə', *xora-je* 'şəhərə', *ıyaş-çe* 'ağaca'; şor dilində də mövcuddur: *moyun-çe* 'boğaza qədər'.

Görünür, xakas və şor dillərində -ça prolativi (xətt boyunca hərəkət) genetik olaraq bu halla bağlıdır: şor. *ıoylar çalça parçalar* 'qoyunlar yol ilə gedirlər' [Dırenkova, 1941, s.64], xak. *tayqa-ça* 'tayqa ilə'.

Qalıq kimi bu mə'nanın izləri başqa türk dillərində də saxlanır, müq. tat. *buyñşa* və türk. *boyunca* 'boyu ilə', 'boyunca'.

İlkin lativ (istiqlətləndirici) mə'nasından prolativ (xətt boyunca hərəkət) mə'nanın törmə mümkünlüyünü mordva dili təsdiq edir: *erzya-mordvaca kiyaya* 'yola' morfemindən *kiyava* 'yol ilə'.

Başqa türk dillərində -ça morfemli yönlük halın qalıqlarına çox az təsadüf olunur: tat. *urmanğa-ça* 'meşəyə tərəf', *ülçən-çə* 'çox' (hərəkət: 'ölüncə').

Ulu türkcədə -ça morfemli yönlük hal terminativ mə'naya da malik ola bilər, yə'ni hansısa bir həddə qədər hərəkəti göstərirdi.

-N şəkilçili yönlük hal

Müasir türk dillərində -n morfemli yönlük halın izləri saxlanır. Qazax, qırğız və qaraqalpaq dillərinin əvəzliliklərində -ğan morfemli yönlük halın formalarına rast gəlirik: *mağan* 'məne', *sağan* 'səne', *oğan* 'ona', *buğan* 'buna'. Aydın ki, bu halda -ğa morfemli yönlük hal formasına xüsusi -n hal

formantı əlavə olunmuşdur, təbii ki, bu, məzmunca *-ğə* şəkilçisinə uyğun gəlmişdir.

Noqay dilində həmin *-ğan* sonluğu ilə *tabağan* 'nəyə tərəf' qoşması var (müq. tat. *taba* 'ona tərəf'). Tatar dilində *taba* 'tərəf' qoşması ilə bərabər, həmin mə'nadaca *taban* variantı da mövcuddur. Tatarca *taban* qoşmasına qazax dilində tamamilə eyni mə'nalı *taman* qoşması uyğun gəlir, müq. qazax. *batısía taman* 'qərbə tərəf', həmçinin müq et. özb. *məktəbqə iömdön* 'məktəbə tərəf'.

Tofalar dilində də *-n* morfemli yönlük halın qalıqları var: *men suğ-un çörümən* 'mən suya tərəf gedirəm', *həm-ün çörümən* 'mən çaya tərəf gedirəm' [Direnkova, 1963, s.12]. Güman etmək olar ki, hərəkətin sonunu bildirən (ablotiv-yerlik hal) *-tan//tən* morfemli göstəricidə də *-n* formantı var, çünki bu halın daha qədim göstəricisi *-ta//da* affiksi olmuşdur.

-Ta//tə şəkilçili çıxışlıq-yerlik hal

Qədim çıxışlıq-yerlik halın *-ta//tə, -da//də* göstəriciləri olmuşdur. Fərqləndirici xüsusiyyəti o idi ki, onun əsas mə'nası var idi: 1) yerləşmə mə'nası; 2) haradansa və ya nəyinsə içindən olan hərəkəti bildirmə.

Çıxışlıq halın mə'nası hələ Orxon-Yenisey yazılarında saxlanırdı: *tabqaç kağan-ta* 'çin kağanından', *göz-də yaş* 'gözdən yaş' [Tekin, 1968, 12]. Bundan başqa, qədim türk dillərində bu mə'nanın mövcudluğunu dolayı yolla da sübut etmək olar. Yakut dilində həmin formantla işlənən xüsusi bir hal var: *u:ta bas* 'su çəkmək', *mal-ta kert-* 'odun doğramaq'.

Belə hal tofalar dilində də mövcuddur: *suğ-da al* 'su gətir', *neşt-ta han* 'odun ver' [Rassadin, 1976, s.34].

Yakut və tofalar dillərində *-ta//da* affiksli hal spesifik (özəl) bir haldır. Bu, hansı müstəqil halınsa xüsusi təzahürüdür (partitividir), "haradansa, nəyin içindənsə hərəkət etmək" mə'nasından inkişaf edə bilərdi. Ural ablativinin (yerlik halın)

əsasında tarixən formalaşmış fincə partitiv (biv halın tərkib hissəsi) bu hadisənin mümkünlüyünə dəlalətdir.

-in//in şəkilçili vasitəli hal

Qədim türk dillərində, məsələn, hələ Orxon-Yenisey yazıtlarının dilində, *-in//in* şəkilçili vasitəli hal canlı şəkildə fəaliyyət göstərmişdir: *orx.-yen. bir eriğ oi-un urtu* 'o, adamı ox ilə vurmuşdu'. Bütün müasir türk dillərində vasitəli halın ayrı-ayrı qalıqları saxlanılır: q.-qalp. *jaz-ın* 'yayda', *qüz-in* 'payızda', tuv. *kij-in>kışın* 'qışda', *çay-ın* 'yayda', şor. *çay-ın* 'yayda', *kün-ün* 'gündüz', yakut. *kış-ın* 'qışda', *say-ın* 'yayda', qazax. *jaz-bn* 'yayda', *jasır-bn* 'gizli'; o, donmuş formalarda çuvaş dilində də qeydə alınır: *Al-bn tar ta ur-bn ut* (ata sözü) 'Əlinlə ver, ayağınla al (get)'.

Görünür, vasitəli halın *-in* formantı yakut dilində *-lı:n* şəkilçili müştərək halın tərkibində də var.

-in formantlı vasitəli halın iki əsas mə'nası var: 1) rus dilində birgəlik halın (творительный) mə'nası, məsələn, *ial-in* 'əl ilə', *oi-in* 'ox ilə' və 2) müştərək halın mə'nası: müq. orx.-yen. *kağanum-in* 'kağanımla', *at-in* 'atla' [Tekin, 1968, s.84].

Müştərək hal

Türk dilləri belə bir mülahizəni təklif etməyə imkan verir ki, ulu türkcənin mövcud olduğu daha qədim dövrlərdə müştərək və ya komitativ hal istifadə olunub. Onun göstəricisinin üç variantı var: *-lı:ğ, -la* və *-lan*.

-lı:ğ variantı

Müasir türk dillərində müştərək hal yoxdur. O, qədim türk yazılı abidələrdə də olmamışdır. Görünür, çoxdan, yə'ni qədim ulu türkcə dövründə itmişdir. Lakin bu halın dəyişmiş semantika ilə qalıqları saxlanılır. Müasir türk dillərində nisbi sifətlərin *-lı:ğ, -lı* afforiksləri *-lı:ğ* formantlı müştərək halın

qalıqlarıdır: xak. *azırlıǵ* 'budaqlı', tuv. *daǵlıq* 'daǵlı', çul. *ta:dlıǵ* 'daǵlı' və s.

Türk dillərinin bə'zilərində *lıǵ* affiksi *-lık* affiksine çevrilmişdir. Sonuncu *-k* samitinin düşməsindən sonra *-lı//li* formantlı nisbi sifətlər yaranmışdır: tat. *a^oylb* 'aylı', noq. *tawlb* 'daǵlı', qazax. *sulb* 'sulu' və s. Qırğız və altay dillərində *-lıǵ* formantı *-lu:* şəkilçisinə keçmişdir, məsələn qırğ. *bala-lu:* 'balalı', *cıl-dızlu* 'ulduzlu' morfemindən *cıldızdu.*, *salkınlu:* 'küləkli' formasından alt. *salkındu:* və s. Ola bilər ki, sonuncu *k* səsi düşən dillərdə müştərək halda bir müddət *-lı//li* göstəricisi olmuşdur. Sonra o tamam itmişdir. Yakut dilində *-lı:q* *-la:x* affiksine çevrilmişdir (yux.bax.).

Nisbi sifətlərin yaranması üçün müştərək halın affiksindən istifadənin mümkünlüyünü monqol dilində *-tay* ilə düzələn nisbi sifətlərin yaranma tarixi təsdiq edir: *uqalz* '-dan 'naxış' *uqalzata* 'naxıçlı' *düy-dən* 'bacarıq' *düytey* 'bacarıqlı' və s. Monqol dilində nisbi sifətlərin *-tay//təy* affiksi müştərək halın *-tay//təy* affiksine uyğun gəlir: *tuq* 'bayraq' *-tuqtay* 'bayraqla', *ner* 'ad' *-nertey* 'adla' və s.

-La//lə variantı

Ulu türkcədə belə variantın mümkünlüyü hər şeydən əvvəl *birle* qoşması ilə təsdiqlənir- burada *-le* birgəlik, müştərək mə'nası bildirir. Müxtəlif türk dillərində bu qoşmanın variasiyaları var: tuv. *bile*, salar. *pile*, alt. dial *bıla*, q.-balk. *bla*, türk. *ile>le*, çuv. *pala* və s.

Altay dilində birgəlik- instrumental və ya müştərək hala *-la>le* qoşması ilə işlənən forma uyğundur, məsələn, *malta-la* 'balta ilə', *multıq-la* 'tüfənglə', *at-la* 'at ilə', *çana-la* 'ayaq xizəyi ilə' və s. Belə fikirlə razılaşmaq gərəkdir ki, bu forma törəmədir və ulu türkcədə olmamışdır.

-Lan variantı

Türk dillərində *-lan* formantlı müştərək halın qalıqları aşkar edilir.

Görünür, *-lan* göstəricisi *-an* formantlı vasitəli halın sonluğunun *-l-* elementi ilə birləşməsinin nəticəsidir. *-Lan* göstəricisi *birdən* 'birgə' məqamında tatarca *bi-lən* qoşmasının tərkibində də vardır.¹

Müştərək halın bu təzahürləri də işlənəndən dayanmışdır.

-Ça şəkilçili ekvativ (müqayisə halı)

A.M.Şerbak müqayisəli- hüdudlandırıcı halı ulu dil səviyyəsinə çatdırır; o, eyni zamanda, bu hala terminativ (nəticə) mə'na da əlavə edir, məsələn: qəd.uyğ. *sençe* 'sənin kimi' və *tan atqunça* 'dan sökülənə qədər' [Şerbak, 1977, s.53,54; s.61].

İlk lativ (tə'sirlik) mə'nasından müqayisə mə'nasının inkişafını söyləmək olduqca çətindir. Görünür, müqayisədə istifadə olunan *-ça* affiksi, müq. qəd.-türk. *yüz-çe* 'yüz qədərində' və *tağ-ça* 'dağ-ça (dağ kimi)', tamam başqa mənşəlidir.

Ola bilər ki, o, genetik olaraq zəiflik keyfiyyəti ifadə edən sifətin affiksi ilə bağlıdır, məsələn, azərb. *uzun-ça*², qırğ. *ağ-ça* 'ağca'. Bir-birinə tam bənzəməyənlərin müqayisəsi zəif keyfiyyətlik bildiren mə'naların bazasında inkişaf edə bilərdi.

¹ *Bilən* qoşması Azərbaycan və Türkiyə türkcələrinin tarixində də işlənmişdir- Tərcüməçi

² Azərbaycan türkcəsində "uzunça" yox, "uzunca" var ki, bu da "daha uzun" deməkdir. Azərbaycan türkcəsində azlıq anlayışı bildiren *-ça* şəkilçisi isimlərə artırılır: *gölçə* (kiçik göl), *meydança* (kiçik meydan)- Tərcüməçi

Türk hal sisteminin qədim vəziyyətinin dəyişməsi və onun səbəbləri

Yuxarıda təsvir edilmiş türk hallarının qədim sistemi linqvistik texniki baxımdan o qədər də rasyonel deyil. Məkanın və nədənsə hərəkətin formal məhdudlaşmaması və onların çıxışlıq- yerlik halda birləşməsi narahatlıq yaradırdı. Görünür, artıq qədim dövrdə olduqca yaxın mənalı müxtəlif yerlik hal formalarının toplanması dildə müəyyən münbit zəmin yaratmışdır. Daha çox aydınlıq və müəyyənlik yaranmasına doğru meyl başlamışdır.

Mövcud ziddiyyətlər müxtəlif yerlik halların sistemində güclü ixtisara səbəb olmuşdur. Artıq ən qədim türk yazılı abidələrində bir çox yönlük və müqayisəli hallar nəzərdən kənar qalmış və olduqca nadir hallarda istifadə olunmuşdur.

Çıxışlıq- yerlik halda da formal ayrılma baş vermişdir. Bu halın əski *-ta//da* göstəricisi ancaq yerlik mənası ifadə etməyə başlayır: tat. *urman-da* 'meşədə', türk. *ev-de* 'evdə'. Haradansa və ya nəyin içindənsə hərəkəti ifadə etmək üçün çıxışlıq halın spesifik (özəl) *-tan//tən* şəkilçiləri formalaşır: tat. *a'wɫ-dan* 'auldan', türk. *ev-den* 'evdən'. Ola bilsin ki, bu yeni sonluq çıxışlıq-yerlik halın əvvəlki *-ta//da* sonluğunun qədim yönlük hallardan birinin *-n* sonluğu ilə birləşməsi nəticəsində yaranmışdır. Bu yolla yaranmanın mümkünlüyünü evenk dili təsdiq edir. Evenk dilində yerlik halın *-duk* göstəricisinin tərkibində yerlik halın *-du* və yönlük halın *-k* göstəricisi vardır.

-Lı:ğ şəkilçisi çox erkən işləklidən çıxmışdır, çünki omonim səciyyə daşıyırdı: *-lı:ğ* şəkilçisi geniş şəkildə nisbi sifət yaradılmasına xidmət etməyə başlayır.

İzafet konstruksiyası ilə yanaşı, *-ın//in* göstəricili xüsusi yiyəlik hal meydana çıxır ki, mənşəyi bu günə qədər mə'lum deyil. İstisna deyil ki, yiyəlik halın yaranması üçün

vasitəli halın *-ın//in* forması əsas olmuşdur. Lakin ilk baxışda bu, inandırıcı görünür. Əslində isə mənsubiyyət və birgəlik mə'nalarının kəşimə nöqtələri var. Hər hansı bir şeyə sahiblik əşyanın və onun sahibinin müəyyən dərəcədə yaxınlığını nəzərdə tutur. "*U devuşki yest koşka*" ("Qızda pişik var") rus cümləsi vala dilindəki "*İmeets koşka s devuşkoy*" ("Qızla pişik var") ifadəsinə uyğundur.

Mari dilindəki yiyəlik halın göstəricisi qədim müstərəklilik göstəricisi ilə formaca uyğun gəlir: *yal-ın* 'kəndin' və *yol-ın* 'piyada (hərəkət: 'ayaqla').

Görünür, türk dillərində *-ın* şəkilçili vasitəli halın yiyəlik hal mə'nasında işlənməsi onun sıradan çıxmasının əsas səbəbidir.

Yiyəlik halın *-ın//in* və vasitəli halın *-ın//in* şəkilçilərinin eyni olmasına mane olan *n* sonluğuna gəlincə, demək lazımdır ki, dilarxası *n* yiyəlik halın yeni şəkilçisini fərqləndirmək məqsədilə yarana bilərdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, vasitəli hal affiksinin yiyəlik hal affiksi kimi işlənməyə başlaması yakut dilində yaxşı izlənilir. Tunqus- mancur dillərinin təsiri ilə orada bu proses axıra çatmamışdır. Lakin yakut dilində elə nümunələr tapmaq olar ki, onlarda vasitəli halın göstəriciləri yiyəlik hal mə'nası daşıyır: *min atağ-ın suala* 'mənim ayağımın izi', *ülə jon-un aloğə* 'əməkçi xalqın həyatı', *Rossi noruottar-ın oloxtoro* 'Rusiya xalqlarının həyatı'.

Beləliklə, ulu türkcənin dağılmasına qədər altı haldan ibarət yeni hal sistemi formalaşmışdır. Bu sistem yakut dilini istisna etməklə, istənilən müasir türk dilində mütləq təməl kimi çıxış edir. Onu bu şəkildə göstərmək olar:

Hallar	Göstəricilər
Adlıq	-
Yiyəlik	-iñ//-iñ
Tə'sirlik	-ı//-ı
Yönlük	-ğa//ğə -a//ə
Yerlik	-ta//tə, -da//də
Çıxışlıq	-tan//tən, -dan//dən

Sonralar ayrı-ayrı türk dillərində bu yeni yaranan hal sistemində bir köklü dəyişiklik baş verməmişdir. Affikslərdə bir sıra fonetik dəyişikliklər olmuşdur. Məsələn, assimilyasiya nəticəsində bəzi türk dillərində yiyəlik halın *-iñ//diñ*, tə'sirlik halın *-tı//dı* variantları törəmiş, eləcə də bu halların şəkildələrində başlanğıc *n* samiti əmələ gəlmişdir. Intervokal vəziyyətdə *z* səsinin *r*-laşması nəticəsində çuvaş dilində yerlik və çıxışlıq halların *-ra* və *-ran* variantları yaranmışdır: *xulaza* < *xulada* formasından *xulara* 'şəhərdə' və *xulazan* < *xuladan* formasından *xularan* 'şəhərdən'. Başqırd dilində yerlik halın affiksinin *-la* variantı yaranmışdır. Çuvaş, xakas və tuva dillərində yeni yönlük hallar meydana gəlmişdir. Lakin çox maraqlı haldır ki, bir sıra türk dillərində itmiş *-ın* formantlı vasitəli hal bərpa olunmuşdur. Yeni vasitəli hal *bilən*, *minən* qoşmalarının affiksə çevrilməsi yolu ilə yaranmışdır, müq. çuv. *laja-ba* 'atla', alt. *malta-la* 'balta ilə', xak. *paltan-nan* 'balta ilə', kr.-tat. *ata-nan* 'atla', qar. *ata-ba* 'atla', şor. *piçax-pa* 'bıçaqla', qazax. *öz kulağmen* 'öz qulağımla' və s.

Görünür, Azərbaycan dilində *ilə* (*-la//lə*) qoşması vasitəli halın affiksine çevrilmə yolundadır: *Onun gözləri sevinclə parıldayırdı*.

Qıpçaq dillərində bəzi hal formantlarının linqvotexniki mükəmməlləşməsi baş vermişdir. Bəzi halların, məsələn, yiyəlik halın *-ın*, yönlük halın *-a* və tə'sirlik halın *-ı* affiksləri qıpçaq dilərində koaffikslərlə (əlavə şəkilçi ilə)

möhkəmlənmiş və *-nın*, *-ğa(-ğə)* və *-nı* affikslərinə çevrilmişdir.

Yakut hal sistemində başqa türk dillərindəki uyğun hadisələr baş vermişdir: çoxlu qədim yerlik hallar itmişdir, *-tan* göstəricisi olan müstəqil çıxışlıq hal forması yaranmışdır, məsələn, *oyu:r-tan* 'meşədən', *ciet-ten* 'evdən' və s. Lakin təcrid şəraitində yaşayan yakut dilində başqa türk dilləri üçün səciyyəvi olmayan bəzi dəyişikliklər baş vermişdir. Yerlik və müəyyən istiqamətə hərəkət (yönlük) mənaları bir hal formasında birləşmişdir: *oskuolağa* 'məktəbdə' və 'məktəbə'. Beləliklə, qədim yönlük halın *-ğa* göstəricisinin yakut dilində iki mənası var - yönlük və yerlik. Burada, yəqin ki, bir halla həmin iki funksiyanı ifadə edən uyğun hallara malik monqol və evenk dillərinin tə'siri olmuşdur.

Çıxışlıq -yerlik halın ablativ yerlik mənası əsasında partitiv məna inkişaf etmişdir, yəni əşyanın bir hissəsi və ya qeyri-müəyyən əşya mənalı nəzərdə tutulmuşdur. Bu dəyişmələr əsaslı surətdə aydınlaşdırır ki, məhz nəyə görə yakut dilində *-ta* şəkilçili yerlik hal möhkəmlənə bilməmişdir.

Mə'lumdur ki, ulu türkcədə yerlik və çıxışlıq hallar formal cəhətdən uyğun olmuşdur. Sonralar türk dillərində *-tan//dan* göstəricili xüsusi çıxışlıq hal yaranmışdır. Yerlik-çıkışlıq halın əski forması ancaq yerlik hal mənasında möhkəmlənmişdir, müq. türk. *ev-de* 'evdə', qazax. *dala-da* 'çöldə', tat. *kül-də* 'göldə'.

Yakut dilində analogi proses bir qədər başqa formada gedirdi. Yakut dilinin ilk mərhələsində ulu türkcədə olan kimi yerlik və çıxışlıq hallar sinikretik olmuşdur, çıxışlıq halm bazasında *-da//ta* şəkilçili xüsusi hal yaranmışdır: *çay-de is'* çayı iç' (nə qədərsə). Ona görə də başqa türk dillərindən fərqli olaraq *-da//ta* formantlı qədim yerlik-çıkışlıq hal yakut dilində xüsusi yerlik hala çevrilməmişdir. Bununla belə başqa türk dillərində olduğu kimi yakut dilində xüsusi çıxışlıq hal forması yaranmışdır: *oyu:r-tan'* meşədən'?

Bu şəraitdə xarici təsirin xüsusi effekti olmuşdur. Monqol və tunqus-mancur dilləri modelinə müvafiq olaraq yakut dili türkcənin yönlük hal şəkilçisindən həm də yerlik mənasını bildirmək üçün istifadə etmişdir. Yakut dilində *-ta:ğar//Ja:ğar*, *-da:ğar//na:ğar* göstəricisi olan xüsusi müqayisəli hal yaranmışdır. Güman edirlər ki, *-ta:ğar* affiksi *ta+* *-ğarı* morfemindən əmələ gəlmişdir, yəni çıxışlıq-yerlik halın *-ta* və yönlük halın *-ğarı* affikslərindən törəmişdir. Müştərək və vasitəli hallar yakut dilində ilk məkani halların əsasında yaranmışdır. Yakut dilində müştərək halın *-li:n* (orfoq.: *lun*) göstəricisi var. Yəqin ki, bu hal qədim müştərək halın *-li* və vasitəli halın *-in* affikslərinin birləşməsinin nəticəsidir. Hal sisteminin inkişafında bəzi özünəməxsusluqlar tofalar dilində müşahidə edilir.

KƏMİYYƏT KATEQORİYASI

İstər yeni, istərsə də əski türk dillərində əşyaların və hadisələrin çoxluğunun ifadəsi üçün *-lar//lər* affiksindən geniş istifadə olunur. Bu affiks ancaq çuvaş dilində işlənir. Lakin bu vəziyyət qədimdən gəlir. Türk dillərinin materiallarına əsaslanaraq demək olar ki, qədim türklərin çoxluq haqqında təsəvvürləri başqa imiş. İndividlərin həyat təcrübəsinin ümumiləşdirilməsi nəticəsində təklik və çoxluq anlayışı onların şüurunda, şübhəsiz, mövcud olub. Lakin bu müxtəliflik, görünür, dildə ifadə olunmamışdır. Qədim türklərin təsəvvüründə kontekstdən asılı olaraq *at* sözü həm *at*, həm də *atlar* sözlərini ifadə edə bilirdi, bu hal müəyyən dərəcədə müasir türk dillərində də müşahidə olunur.

Qədim insanın daha konkret təfəkkürünə uyğun olaraq, qədim dövrlərin dilində daha çox toplu çoxluq ifadə edilmişdir. Toplu çoxluq kəmiyyəti az abstraktdır və gözlə görünüb hesablanıla bilən obyektlərin çoxluğunu ifadə edir. Rusca *"bereznıy"* tozağacı meşəsi, *"bratva"* dost-yoldaş,

"rodnya" qohum-əqrəba kimi anlayışlar müəyyən dairənin adamları, tozağacının məhdud miqdarı haqqında təsəvvürə uyğundur.

Türk dillərində toplu kəmiyyətin aydın izləri görünür. Hesab etmək olar ki, qədim zamanlarda toplu çoxluğun göstəriciləri olduqca çox imiş. Vaxt keçdikcə onlar istifadə olunmamış və indi ancaq qalıq halında olan hadisələrdən danışmaq olar.

Türk dillərində affikslərin saiti sabit olmadığına görə bu göstəricilərin təhlilində onların tərkibindəki samitə əsaslanmaq məqsədəuyğundur. Beləliklə, ulu türkcədə toplu çoxluğun affiksərinin tərkibində *z*, *k(k)*, *l*, *m*, *n*, *r*, *ş* elementləri əhatə olunur. Biz bunları toplu çoxluğun *göstəriciləri* adlandıracağıq.

Z-göstəricisi. O, şəxs əvəzliləri qrupunun cəmlik göstəricisi kimi çıxış edir, müq. türk. *ben'* mən '-biz, *sen'* sən '-siz.

Bəzi tədqiqatçılar güman edirlər ki, *-(i)z//-(i)z* affiksi vaxtilə ikilik sayının göstəricisi olmuşdur: türk. *ikiz'* əkiz ', *göz* (əvvəlcə: ' iki göz '), *köküz'* köks ' (əvvəlcə: ' iki köks '), *tiz* diz ', ' dizlər ', *omuz'* çiyin ' (əvvəlcə: ' iki çiyin '), tat. *myöqiz* buyunuz ' (əvvəlcə: ' iki buyunuz ') və s.

Ola bilsin ki, bu göstəricilər bəzi etnonimlərin tərkibində var, məsələn, *oğ-uz'* oğuzlar ', *qırğız'* qırğızlar ' və s.; həmçinin əmr formasının ikinci şəxsinin cəmini göstərən *-ğiz* affiksində: tat. *ba' rıma-ğbz'* getməyiniz '. Həmin formant mənsubiyyətin ikinci şəxs cəm affiksi kimi də çıxış edir.

k//k//x- göstəricisi. Görünür, toplu çoxluğun bu göstəricisi vaxtilə çox geniş yayılmışdır. Lakin bu gün bir sıra qalıqları saxlanılmışdır, müq. yakut. *talax'* söyüd ', qum. *talax'* söyüd '(başqa türk dillərində *tal*), yakut. *qumax'* qum ', şor. *qumaq*, qum. *qumaq* (başqa türk dillərində *qum*). Əvvəllər *talak* sözü- ' söyüdlük ', *qumaq* isə ' qumluq ' sözünü ifadə etmişdir.

q//k göstəricisi tez-tez toplu çoxluğun başqa göstəricisi olan *I*- ilə birləşərək, məsələn, *-lɨq//lik* mürəkkəb affiksini yaratmışdır: *narat'* şam ağacı ' sözündən tat. *na°rat-lɨk'* şamlıq ', *yumɨn'* palıd ' sözündən çuv. *yumɨn-lɨx'* palıdlıq '; həmçinin *-laq//lek* affiksi: qəd.-türk. *at-laq'* atlar ', *aş-laq'* xörək ', ' yemək '.

-L göstəricisi. Toplu çoxluğun müstəqil göstəricisi kimi türk dillərində bu affiksin işlənməsinə rast gəlmək çox çətindir. Lakin o, toplu çoxluğun başqa göstəriciləri ilə birləşərək mürəkkəb affikslərin də təşkilində iştirak edir. Bu göstərici müxtəlif türk dillərində çoxluq anlayışı üçün geniş işlənən *-lar* şəkilçisinin tərkibində özünü göstərir. Bu, toplu çoxluğun qədim göstəriciləri olan *-I* və *-(a)r* elementlərinin birləşməsinin nəticəsidir. *-L* göstəricisi həmçinin toplu çoxluğun *-lɨq//lik* affiksinin tərkibində iştirak edir: *qa°yɨn'* tozağacı ' sözündən tat. *qa°yɨn-lɨk'* tozağacı meşəsi ', *xır'* şam ağacı ' sözündən çuv. *xır-lɨx'* şamlıq '; *laq//lək* affiksinin tərkibində: qəd.-türk. *at-laq'* atlar ', *aş-laq'* xörək ', *it-laq'* itlər ', *tatlak'* tatlar ', *bilqelek'* müdrikələr ', ' aqillər ' *suv-laq'* su çox olan yer ', *av-laq'* ovlaq '-ov çox olan yer və s.

Görünür, toplu çoxluğun *-I* göstəricisi bəzi türk dillərində toplu sayları yaradan *la//lə* affiksinin tərkibində də var: özb. *ikəwlə'* ikilikdə ', alt. *ekle'* ikilikdə ', *üçülə'* üçlükdə '; həmçinin toplu sayların *-lan//lən* affikslərinin tərkibində: əski özb. *ikəwlən'* ikilikdə ', uyğ. *ikkilen'* ikilikdə ', xak. *altalan'* altılıqda ' və s.

Görünür, toplu çoxluğun *-I* göstəricisi *uba'* böyük bacı ' sözündən *ubalış-ı'* böyük bacılar ', *aha'* böyük qardaş ' sözündən *aha-lış-ı'* böyük qardaşlar ' kimi tofalar sözlərinin tərkibində də mövcuddur. [Rassadin, 1976, s.134]. Bu sözlərdə *-I* göstəricisi toplu çoxluğun başqa *-(i)ş* göstəricisi ilə birləşmişdir.

-M-göstəricisi. Türk dillərində elə miqdar sayları var ki, onlar topluluq və topluluq-bölüşdürmə mə'naları bildirir: türk. dial. *birem-birem'* bir-bir ', azərb. *üçəm-üçəm'* üç-üç ', tat. dial. *bişəm'* beş-beş ' [Levitskaya, 1976, s.50].

-N-göstəricisi. Bu göstəricinin izini toplu əvəzliliklərin *-m* affiksində tapmaq olar, məsələn, qəd.-türk. və qum. *barın'* hamı '.

Əski türk dillərində toplu çoxluğun *-qün* affiksində rast gəlmək olar, məsələn, *iniyiqün'* kiçik qardaşlar '. Bu dillərdə *-qün* affiksi topluluq mə'nası bildirən miqdar sayları yaratmışdır: *ikəqün'* ikisi ', *üçəqün'* üçü ' [Şerbak, 1977, s.153].

Əski türk dillərində *-(a)n* cəm şəkilçisi qeydə alınır: *oğlan'* oğlanlar ', *erən'* ərələr ', ' kişilər ', *qırqın'* qızlar ' kimi sözlərdə toplu çoxluğun *-n* göstəricisi iştirak edir.

-R-göstəricisi. Toplu çoxluğun qədim *-r* affiksi tərkib elementi kimi türk dillərində geniş yayılmış *-lar* cəm şəkilçisində özünü göstərir.

Həmin göstərici tuva, xakas və qırğız dillərində mənsubiyyətin ikinci şəxs cəminin şəkilçisində işlənir, müq. tuv. *adıñ-ar'* atınız ', xak. *kimeñ-er'* gəmiləriniz ', qırğ. *atañ-ar'* atanız '. Nəzərə alsaq ki, *-ñ* elementi burada ikinci şəxs təkin mənsubiyyət affiksi kimi çıxış edir, onda *ar//er* elementinin cəmlilik göstəricisi olmasına şübhə qalmır. O, altay dilində də mənsubiyyətin ikinci şəxs cəminin əlaməti kimi işlənir: *ada-ğ-ar'* atanız ', *d'olı-ğ-ar'* yolunuz ' və s.

Həmin element qırğız dilinin ikinci şəxs cəm şəkilçisi *-sıñar* affiksinin tərkibində də var: *alasıñar'* alacaqsınız ' və *alasıñ* ' alacaqsan '.

Çuvaş dilində toplu çoxluğun *-sar* göstəricisi diqqəti çəkir, görünür, burada *-ar* cəm şəkilçisi iştirak edir: *xurɨn'* tozağacı ' sözündən *xurɨn-zar'* tozağacı meşəsi '.

-S-göstəricisi. Türk dillərində bu göstəricinin qalıqları olduqca azdır. Ola bilsin ki, o, çuvaş toplu çoxluğunun *-sar//zar*

şəkilçisinin və müasir çuvaş cəm şəkilçisi *-sem//zem* elementinin tərkibində mövcuddur: *yuldaş-zem'* yoldaşlar `.

Çuvaş dilindəki *pur-zb-mbr'* biz hamımız ` ifadəsində -*zb <-sb* elementi var. Bu element həmçinin toplu çoxluğun qədim *-s* göstəricisini təmsil edir. V.Kotviç *ik-sb-imb'r'* biz ikimiz ` tipli çuvaş toplu saylarında cəmliyin göstəricisini görürdü. [Kotwicz, 1936, s.25].

-Ç-göstəricisi. Ulu türkcədə toplu çoxluğun *-ç* göstəricisinin varlığından yalnız *-də* nadir qalıqlar əsasında söz açmaq olar. Bu mə'nada *yəşilşə'* göyerti ` , ' tərəvəz ` tatar sözü maraqlıdır. Bu sözdə *-şə* formantı toplu çoxluq mə'nasına malikdir və həmin mə'nada toplu çoxluğun *-bı//lik* affiksi ilə əvəzlənə bilər: *yəşillik'* göyerti `.

Bə'zi türk dillərində ümumilik bildiren *bar'* hamı ` əvəzlik *-ca//çe* formantı ilə mürəkkəbləşir: tat. *ba°r-şa*, özb. *bar-ça*, uyğ. *bar-ça*, türkm. dial. *bar-ça*, q.qalp. *bar-şa*; eyni zamanda bu formant toplu çoxluğun göstəricisi ola bilərdi.

-Ş-göstəricisi. Ulu türkcədə, görünür, nə vaxtsa *-ş* göstəricili toplu çoxluq olmuşdur - burada olduğu kimi: *ata-ş'* ata öz uşaqları ilə ` , *ana-ş'* ana öz uşaqları ilə `.

Bu göstəricini toplu cəmin *-şkı-lar* affiksli tuva formalarından ayırmaq olar, məsələn, *avaşkılar'* ana öz uşaqları ilə ` , *adaşkılar'* ata öz uşaqları ilə ` . Nəzərə alsaq ki, *-lar-* türk dillərinin adi cəmlik göstəricisidir və *-kı-* toplu çoxluğun əlamətidir, onda *avaş'* ana öz uşaqları ilə ` və *adaş'* ata öz uşaqları ilə ` tipli ilkin törəmələr qalır.

Tofaların dillərində toplu çoxluğun *-ş* göstəricisi toplu çoxluğun *-l* göstəricisi ilə birləşərək çıxış edir: *uba'* böyük bacı ` sözündən *uba-lı-ş-ki'* böyük bacılar ` [Rassadin, 1976, s.134].

Türk dillərində cəmliyin geniş yayılmış *-lar//lər* affiksi toplu çoxluğun qədim iki *-l* və *-r* göstəricilərinin birləşməsi (kontaminasiya) nəticəsində yaranmışdır.

Türk dillərinin tarixinə həsr olunmuş işlərdə toplu çoxluğun göstəricilərinə lazımi diqqət yetirilməyib. Bə'zən sübutların azlığına görə onların mövcudluğunu ümumiyyətlə şübhə altına alırlar. Halbuki türk dillərində toplu çoxluğun göstəricilərinin rolu böyükdür, çünki sonralar toplu çoxluğun anlayışı müxtəlif istiqamətdə yenidən mə'nalandırılmışdır. Məsələn, toplu çoxluq və bölünmə-xırdalıq anlayışları kiçiltmə anlayışı kimi fəaliyyət göstərmişdir. Buradan da toplu çoxluğun və kiçiltmənin bə'zi göstəricilərinin səsləşməsini görürük. Bölünmə-xırdalıq anlayışı hərəkətin ayrı-ayrı aktlarının çoxu ilə assosiasiya oluna bilərdi. Doğrudan da, türk dillərində təkrar hərəkət affikslərinin və çoxluq göstəricilərinin uyğunluğu müəyyən edilir. Kiçiltmə mə'nasının və nəyinsə yarımçıq ifadəsinin əsasında modallıq mə'nası inkişaf edə bilərdi.

Toplu çoxluğun *z, k, l, m, n, r, s, ç* və *ş* göstəriciləri isim və sifətin kiçiltmə affikslərinin tərkibində, həmçinin təkrar hərəkət fe'li affikslərində və fe'lin şəkil kateqoriyasının göstəricilərinin tərkibində nisbətən asan aşkar edilir.

MƏNSUBİYYƏT FORMALARI

Xüsusi affikslərlə mənsubiyyətin ifadə qabiliyyəti türk dillərinə qədim zamanlardan məxsus olmuş və ulu türkcədən irsən mənilsənilmişdir. Mənsubiyyət affikslərinin ilk sistemi bu şəkildə bərpa oluna bilər:

	Tək	Cəm
1-ci şəxs	<i>-m, -im//im</i>	<i>-bız//biz, -ıbız//ibiz</i>
2-ci şəxs	<i>-ñ, -iñ//iñ</i> <i>-ğ, -ığ//ığ'</i>	<i>-ñız//ñız, -iñız//iñız</i> <i>-ğız//qız, -ığız//iqız</i>
3-cü şəxs	<i>-ı//n, -sı//si</i>	<i>-ı//i, -sı//si</i>

SAMİTLƏ BİTƏN ƏSASLAR

	Tək	Cəm
1-ci şəxs	<i>at-ım'</i>	<i>at-ıbiz'</i> at-ımız `
2-ci şəxs	<i>at-ıñ</i> <i>at-ığ</i>	<i>at-ıñız</i> <i>at-ığız</i>
3-cü şəxs	<i>at-ı</i>	<i>at-ı</i>

SAİTLƏ BİTƏN ƏSASLAR

	Tək	Cəm
1-ci şəxs	<i>ata-m</i>	<i>ata-</i> <i>bız'</i> atamız `
2-ci şəxs	<i>ata-ñ</i> <i>atağ</i>	<i>ata-ñız</i> <i>ata-ğız</i>
3-cü şəxs	<i>ata-sı</i>	<i>ata-sı</i>

Sonralar bu ilk sxem bə'zi dəyişmələrə uğramışdır.

1-ci şəxsin təki. Bütün əski və yeni türk dillərində *-m, -ım//-im* affiksi saxlanılır. Bufer saitlər kimi [u] və [ü] saitləri də çıxış edə bilər. Bə'zi türk dillərində [ɨ] və [i] bufer saitləri [b] və [ɨ] səslərinə çevrilir.

2-ci şəxsin təki. Təxminən bütün müasir türk dillərində *-ñ, -ıñ//-iñ* affiks variantı seçilmişdir. *-Ğ, -ığ//-iğ'* ikinci variantı qədim türk yazılı abidələrində rast gəlinir. Bu, müasir türk dillərindən ancaq çuvaş dilində iz qoymuşdur: *oğluğ, ya oğılığ* sözündən *ıvı-l-u'* oğlun `. Altay dilində bu,

mənsubiyyətin *2-ci şəxs cəmini bildiren -ğar, -ığar* affiksinin tərkibinə daxildir. Bə'zi türk dillərində *ı, i* bufer saitləri [b] və [ɨ] səslərinə çevrilmişdir. Bufer rolunda [u] və [ü] saitləri də çıxış edə bilər.

Qaraim dilinin trakay dialektində *2-ci şəxs* təkin mənsubiyyət affiksi *-(i)y//-(i)y* formasına malikdir, burada *y* elementi *n*-dan törəmişdir.

Azərbaycan, türk, qaqaz dillərində və qaraim dilinin qalitsk dialektində bu affiks *-n, -ın* formasında çıxış edir.

3-cü şəxsin təki. Türk dillərinin əksəriyyətində *-ı//i, -sı//si* affiksləri saxlanmışdır. Bə'zi türk dillərində [b] və [ɨ] səslərinə çevrilən [ɨ] və [i] saitləri kiçik dəyişikliklərə uğramışdır. Tuva, xakas, şor dillərində intervokal vəziyyətdə *-sı//si* affiksindəki [s] səsi intervokal vəziyyətdə [z] səsinə çevrilmişdir: tuv. *tevezi* 'dövəsi ` , xak. *kimezi* 'gəmisi ` , şor. *kebezi* 'gəmisi `. Yakut dilində *-ı//i* affiksi *-a//e* affiksine keçmişdir: *at-a'* atı ` , *ediy-e* 'böyük bacısı ` ; *-sı//si* affiksi *-ta//ta* formasına çevrilir: *ağa-ta'* atası ` , *cie-te* 'evi ` . Ümumtürk saitlənməsi ancaq mənsubiyyət şəkilçili sözlərin hallanması zamanı vasitəli hallarda adlıq haldan başqa qalan hallarda çıxış edir: *aqı-tı-ğa'* atasına ` və *e-ti-qer'* anasına ` .

Başqırd dilində *-sı//si* affiksi *-hı//hi* formasında işlənir: *a°ta-hı* 'atası ` .

Çuvaş dilində ahəngə görə *-ı//i* şəklində işlənməli olan affiks bir *i* saiti ilə işlənir - ahəng qanunu pozulur: *s'ip-i* 'yeri ` və *ıvı-l-i* 'oğlu ` . Çuvaş dilində saitlə qurtaran əsasda [-ɨ] səsi [-ɨ] səsinə çevrilir, müq. *laja* 'at ` sözündən *laji* 'atı ` .

Qohumluq münasibətlərini göstərən adlarda çuvaşca *-ji* affiksi çətin izah olunur: *abıji* 'böyük bacısı ` , *amıji* 'anası ` və s.

1-ci şəxsin cəmi. Türk dillərində mənsubiyyətin də *1-ci şəxs cəm* affiksinin bir neçə variantı var: *-bız//bız, -bit//bit, -mız//mız, -vız//vız, -vıs//vıs, -mır//mır*.

-Bız//biz variantı (qədim forması) qumuq, qaraçay-balkar, şor, altay, qırğız, başqırd və tatar dillərində işlənir: tat. *yulbbz* 'yolumuz', qum. *atıbiz* 'atımız', qırğ. *atabız* 'atamız' və s.

-Bit//bit variantı ancaq yakut dilində mövcuddur: *dolbut* 'oğlumuz', *aqabit* 'atamız'. Daha qədim [z] səsinin qarşılaşması nəticəsində yaranmış [s] səsinə [t] səsi meydana gəlmişdir.

-Mız//miz variantı ilkin *-bız//biz* variantından yaranmışdır. Başlanğıc [b] səsinin [m] səsinə keçməsinin iki səbəbi mümkündür: 1) intervokal vəziyyətdə olduğundan *-ibız//ibiz* variantında [b] səsi [m] səsinə çevrilə bilər, 2) *m*, *n̄*, *n̄* səsləri ilə bitən əsaslardan sonra *b>m* hadisəsi ola bilər. Bu yolla yakut dilində *-mit* variantı yaranmışdır, məsələn, *xatummut* 'xanımımız'. Çuvaş dilində *m̄r//mir* affiksi də həmin mənşəlidir. Mə'lumdur ki, başqa türk dillərindəki [z] səsi çuvaş dilində [r] səsinə çevrilmişdir. Beləliklə, *m̄r* affiksi *bız* affiksindən yaranmışdır.

-Vız//viz variantı uyğur dilində və özbək dilinin dialektlərində mövcud idi. Bu morfem üçün tipik sayılan başlanğıc [v] səsi intervokal vəziyyətində olan [b] səsinə törəmişdir. Bu yolla da tuva dilindəki *-vis//vis* variantında başlanğıc [v] səsi meydana gəlmişdir. Tuva dilində sonuncu [z] səsi qarşılaşmaya uğramış və deməli, *-ı-bız* affiksindən *-vis* törəmişdir.

-Mız//miz variantı türk dillərinin əksəriyyətində işlənir.

2-ci şəxsin cəmi. 2-ci şəxsin cəm affikslərində qədim variantların yenidən bölünməsi baş vermişdir. Türk dillərinin bəzilərində *-ñız//ñiz* variantı təsbit edilmişdir. Türk dillərinin əksəriyyəti bu zümrəyə aiddir- özbək, qazax, noqay, qaraqalpaq, kırım-tatar, türkmən dilləri. Türk, qağauz, Azərbaycan və qaraim dilinin qalitsk dialektində bu affiksin *-nız//niz*, *-ınız//iniz* variantları işlənir. Qaraim dilinin trakay dialektində *-yız//yiz*, *-ıyız//iyiz* formaları yaranmışdır. Bəzi

dillərdə, məsələn, tatar, başqırd, qumuq, qaraçay-bolkar dillərində *-ğız//ğiz* variantı qəbul edilmişdir. Bir sıra dillərdə *ı/i* səsləri *ı/i* səslərinə keçmişdir. Oğuz dillərində [u] və [ü] dar saitli variantlar mümkündür.

Güman edilir ki, əvvəllər ancaq bir *-ñız//ñiz* affiksi mövcud olub. Bəzi türk dillərində, məsələn, tatar və qumuq dillərində intervokal *n̄* səsi *ğ* səsinə keçmişdir, buradan da tat. *a° w̄b̄l̄ğ̄bz* 'kəndiniz', qum. *atığız* 'atınız' tipli variant üzə çıxmışdır [Rəsənen, 1955, s.169].

-ñız və *-ğız* affikslərinin variantlarında [n̄] və [ğ] səslərinin əvəzlənməsini mənsubiyyətin ulu türkcədə 2-ci şəxs cəminin iki variantda olması ilə izah etmək olar: *-ñ* (*-ıñ*) və *-ğ* (*-ığ*). *-ız* (*-iz*) formantlarını əlavə etməklə onların hər ikisindən cəm şəkilçisi yarana bilmişdir. Belə yaranmış *-ñız//ñiz* və *-ğız//ğiz* cəm şəkilçiləri kortəbii olaraq müxtəlif türk dillərində paylanmışdır. Intervokal *ğ* səsinin *n̄* səsinə keçməsi də mümkündür.

N.K.Dmitriyevin Sibir-türk dilləri adlandırdığı dillərin sxemi məxsusi (özəl) olaraq qalır, belə ki, bu xüsusiyyətlər altay, xakas, şor, tuva və qırğız dilləri üçün səciyyəvidir.

Tuva və xakas dillərində 2-ci şəxs cəmin mənsubiyyət şəkilçiləri kəskin fərqlənirlər: tuv. *ıñar*, *-ñar* və ya *-ıñer*, *-ñer*, xak. *-ıñar*, *-ñar* və ya *-ıñer*, *-ñer*. Bu tərkibdə mənsubiyyətin mə'lum 2-ci şəxs təkinin *-ñ* və cəmlik bildirən *-ar//er* affiksləri vardır (onun mənşəyi haqqında yuxarı bax). Bu sxem üzrə qırğız dilində 2-ci şəxs cəmin mənsubiyyət affiksi yaranır: *ata-ñar* 'atalarınız'.

Altay dilində 2-ci şəxs cəmin mənsubiyyət affiksinin *-ığar//ıqer* forması var: *d'olığar* 'yolunuz', *söziqer* 'sözünüz'. Burada cəmliyin *-ar//er* göstəricisi xakas, tuva və qırğız dillərindəki kimidir, ancaq ondan əvvəl 2-ci şəxs təkin *-ğ*, *-ığ* affiksi gəlir.

Şor dilində 2-ci şəxs cəmdə 2-ci şəxs təkdə istifadə olunan affiks işlənir, ancaq ondan əvvəl *-lar*, *-tar* və ya *-nar*¹ cəm affiksi gəlir: *tura-ların* 'şəhərləriniz', 'şəhər sizindir'.

-Ğit, *-xit*, *-kıt* və s. affiksinin yakut variantı *-ğiz* affiksindən yaranmışdır. Sonuncu [z] səsi karlaşmaya uğramış və [ʃ] səsinə çevrilmişdir.

Çuvaş dilində bu affiksin *-ır//-ir* forması var: *ud-ır* 'atınız', üdir 'bədəniniz'. N.K.Dmitriyev hesab edir ki, *-ız* affiksindən *r* yaranmışdır. O, güman edir ki, *-ız* affiksi *-ınız* affiksinin qısaltılmış formasıdır [Dmitriyev, 1956, s.32].

Mə'lumdur ki, 3-cü şəxs cəmin affiksi eynən 3-cü şəxs təkin formasına uyğun gəlir.

Mənsubiyyət affikslərinin mənşəyi problemi böyük maraq doğurur.

Bir baxışa əsasən 1-ci və 2-ci şəxs təkin, bə'zən isə cəmin mənsubiyyət affiksləri şəxs əvəzliliklərinin zəifləmiş formalarıdır. A.M.Şerbakın "Türk dillərinin müqayisəli morfologiyası oçerkləri" adlı kitabında bu baxış daha əyani surətdə şərh edilmişdir. Müəllif hesab edir ki, mənsubiyyət affiksləri predikativ göstəricilərdən, predikativ göstəricilər isə şəxs və şəxs-ışarə əvəzliliklərdən yaranmışdır [Şerbak, 1977, s. 79]. Mənsubiyyət affikslərinin sistemi, ona görə, bu şəkildə bərpa oluna bilər [Şerbak, 1977, s.79]:

	Tək	Cəm
1-ci şəxs	<i>-m<*mən</i>	<i>-mız -mız<*biz<*pi:s</i>
2-ci şəxs	<i>-ñ<*sən</i>	<i>-ñız<*siz<*si:s</i>
3-cü şəxs		<i>-ı(n) -ı(n)<*ın *in</i>

Əvəzliyin 2-ci şəxsinin xarici görünüşü hərəkətin analogiyası çərçivəsində baş vermişdir: müq. *atın*, *atımız* və

¹ Mövcud olan fonetik uyğunluqların qanunları haqqında "Fonetika" fəslinə bax.

atın, *atınız* yeni forması daha qədim *atısız* formasından gəlir [Şerbak, 1977, s.79].

A.M.Şerbakın fikrincə mənsubiyyət anlayışı ilə əhatə olunan bütün mə'nalar *mən-kişi-mən*, *biz-kişi-biz* tipli konstruksiyaların uzun və çox mürəkkəb semantik inkişafının nəticəsidir. Bu konstruksiyada şəxs əvəzliliklərinin təkrarı əvvəllər predikativ birləşmənin tərəfləri arasında əlaqə yaratmağa xidmət etmişdir. Göstərilən konstruksiyalar türk dillərinin inkişafının müxtəlif mərhələlərində şəxsin və ya əşyanın keyfiyyətini və ya hər hansı başqa xüsusiyyətini ifadə etmişdir. Və bununla birlikdə bir şəxsin müxtəlif vəziyyətlərini və ya bir əşyanın başqa əşyaya münasibətini bildirmişdir. Bu halda birinci mə'nada onlar əlavə tərəfin, məsələn, *ər-* olmaq köməkçi fe'linin daxil edilməsi yolu ilə mürəkkəbləşmişdir-sonralar *ər* 'olmaq' köməkçi fe'linin işlənməsi köüllü olmuşdur: *biz-kişi-ərür-biz* 'biz insan halındaymış', 'biz insanmış', *biz-kişi-ərdibiz* 'biz insan halında idik', 'biz insan idik'. Yəqin bu vaxtdan, yəni *mən-kişi-mən* tipli konstruksiyanın "mən insan halındayam", "mən insanam" mə'naları bildirdiyi vaxtdan "mənim adamım var", "mənim adamım" kimi semantik ixtisaslaşma ilə omonim konstruksiyaların forma xüsusişməsi başlanır, bununla yiyəlik hal formalarının yaranması başa çatır:

<i>mən-kişi-mən</i>	<i>məniñ kişi-m</i>
<i>biz-kişi-biz</i>	<i>bizniñ kişi-biz</i>

[Şerbak, 1977, s.81]

Başqa sözlə, A.M.Şerbak güman edir ki, yiyəlik hal formasının yaranması ilə *mən kişi+mən* 'mən insanam' konstruksiyasından *menim kişim* 'mənim insanım' konstruksiyası inkişaf etmişdir. Bu fikirlə razılaşmaq çətindir. Birincisi, tamamilə aydındır ki, mənsubiyyət affikslərinin sistemi yiyəlik halın formalarından çox tez yaranmışdır. Bə'zi türk dillərində şəxs əvəzlilikləri "olmaq" köməkçi fe'linin

rolunda həqiqətən geniş istifadə olunur: qazax. *oqıuşb-mbn* 'mən şagirdəm', *oqıuşb-sbn* 'sən şagirdsən', özb. *sõğ-mən* 'mən sağlamam', *sõğ-sən* 'sən sağlamsan' və s.

Lakin şəxs əvəzliyi postpozisiyada "mənim", "sənin" və s. mənsubiyyət əvəzliyinin funksiyasında heç vaxt çıxış edə bilməz. Belə fikir yakut dilinin misalları ilə əyani surətdə təsdiq olunur. Yakut dilində yiyəlik hal yoxdur, ancaq *min atım* 'mənim atım' tipli birləşmələr mövcuddur. Burada şəxs əvəzliyi aşkar şəkildə "mənim" mənsubiyyət əvəzliyinin mənasında çıxış edir. Yəqin ki, ulu türkcədə də iş belə vəziyyətdə olmuşdur. *At min* 'mənim atım' tipli birləşmə türk dillərinin "tə'yin+tə'yin olunan" söz sırası qanununa tamamilə zidd olardı. Halbuki bu model türk dil strukturunun iliyinə işləmişdir. Mənsubiyyət affiksləri və şəxs əvəzlilikləri eyni əvəzlik sözlərdən yarana bilərdilər. Lakin çətin belə nəticə çıxarmaq olar ki, mənsubiyyət affiksləri şəxs əvəzliliklərinin reduksiyası (zəifləməsi) nəticəsində yaranmışdır.

Mənsubiyyət münasibəti tez-tez məkani münasibətlərin yenidən mənalandırılması nəticəsində yaranmışdır. Daha yaxında yerləşən "mənim", "mənim olan" kimi, daha uzaqda yerləşən "mənim olmayan" və s. kimi düşünülmüşdür. Ona görə türk dillərində mənsubiyyət affiksləri ola bilsin ki, məkani indikatorların ilk rolunu ifa edən hansısa əvəzlik sözlərindən inkişaf etmişdir. Belə ki, *atım* əvvəlcə 'mənə ən yaxın olan at' mənasını ifadə edə bilərdi. Affiksin postpozisiyası burada yer bildirən başqa işarə formantları kimidir, məsələn, türk. *evdeki*, alt. *tayğadağı* 'tayğadakı' və s.

Mənsubiyyətin *-bız* və *-ğız(-ñız)* cəm affiksləri də A.M.Şerbakın fərziyyəsini təsdiq etmir, çünki burada [b] və [ğ(ñ)] əsasdır, [-ız] isə çoxluğun göstəricisidir. 2-ci şəxs təkin *-ñ* və ya *-ğ* affiksləri *sən* şəxs əvəzliyi ilə qətiyyətlə əlaqələnmir.

3-cü şəxs tək və cəmin mənsubiyyət affiksinin ilkin forması məsələsi də böyük maraq doğurur. A.M.Şerbak və bəzi başqa türkoloqlar hesab edirlər ki, ilk mərhələdə bu affiks *-in* formasında olmuş, o da öz növbəsində qədim *-in* işarə əvəzliyindən nəş'ət etmişdir. Bu əvəzlik adlıq hal formasında heç yerdə işlənmir, ancaq çoxlu zərflərdə iz buraxmışdır, belə: ancaq qəd.-türk. *ınaru* 'oraya', tuv. *ındı* 'o biri tərəf', *ınar* 'oraya', *-ında* 'oraya', *-ında* 'orada'. A.M.Şerbakın fikrincə, bu əvəzlikdən 3-cü şəxs mənsubiyyət affiksi yaranmışdır. Beləliklə, bunun praforması (ilk şəkli) sonu *n* samitli affiksle bərpa olunmalıdır [Şerbak,1977, s.78].

Bu nəzəriyyənin tərəfdarları yönlük, yerlik, çıxışlıq və təsirlilik halların formalarında "əlavə" *-n-* samitini bununla izah edirlər: türk. *evi-n-c'* evinə', *babası-n-a;* *evi-n-de'* evində', *babası-n-da;* *evi-n-den'* evindən', *babası-n-dan;* *evi-n-i* və s.

Bizim fikrimizcə, bu birləşmələrdə *-in* elementi işarə əvəzliyi rolunda heç vaxt çıxış etməyən *-an* əvəzliyinin ablaut (səsi əvəzlənmiş) variantıdır.

Lakin onu da nəzərə almaq lazımdır ki, ulu türkcədə heç bir əvəzlik adlıq halda *n* ilə bitməmişdir, belə ki, *-n-* vasitəli halların xüsusi aparıcısı-bələdçisi olmuşdur. *Atın'* sənin atın', *ineqin'* sənin inəyin' kimi formalar heç vaxt olmamışdır.

Vasitəli hallarda "əlavə" *-n-* səsini mənşəyini başqa cür izah etmək olar. Ola bilsin ki, o, məzmun və forma cazibəsi (atraksiya) nəticəsində mənsubiyyət affiksli adların hallanma paradigmatına daxil olmuşdur. *Atı, atası* tipli mənsubiyyət affiksli formalar *o, ol* şəxs əvəzliyi ilə assosiasiya edilir (qavranılır).

Bu əvəzliyin səciyyəvi xüsusiyyəti odur ki, vasitəli halların formalarında *-n-* elementi olur və adlıq halında isə *o* olmur: türk. *o* ancaq *onda, ondan*. Əgər mənsubiyyətin 3-cü şəxs tək affiks formasının 3-cü şəxs təkin şəxs əvəzliyi ilə assosiativ əlaqəsi olmuşsa, onda mənsubiyyətin 3-cü şəxs təkinin affiksi ilə işlənən isimlərin hallanması vasitəli hallarda

əvəzliyin hallanmasına bənzəyəcəkdir. *Onda* və *ondan* tipli formaların analogiyası üzrə *başında* və *başından* tipli formalar yarana bilmişdir.

Bütün Orta Asiya ərazisində mənsubiyyət affiksli isimlərin hallanmasında "əlavə" *-n-* samiti işlənməyən bir izoqlos keçir. Bu tipli hallanma özbək və uyğur dilləri üçün səciyyəvidir; bu hallanma onların ədəbi dil normasında möhkəm yer tutur. "Əlavə" *-n-* samiti olmayan bu tipli hallanma Cənubi Qırğızstanda, həmçinin Özbəkistanda və Tacikistanda yaşayan qırğızların dilində yayılmışdır. Özbək-uyğur tipli hallanmaya Orta Asiyadan kənar Qərbi Sibir tatarlarının dilində rast gəlinir. [Hacıyeva, 1975, s.47-48].

Özbək-uyğur tipli hallanmanın zona məhdudluğu belə güman etməyə əsas verir ki, "əlavə" *-n-* samiti olmayan şəkilçi törəmə hadisədir. Əslində, burada mənsubiyyət affiksli halların linqvotexniki mükəmməlləşməsi baş vermişdir. "Əlavə" *-n-* samitinin aparıcılığından dil azad olmuşdur.

3-cü şəxs təkin mənsubiyyət affiksinin *-sı* variantının mənşəyi asan izah olur. Tamamilə aydındır ki, ancaq bir *-ı/-i* variantının mövcudluğu bir sıra hallarda qovuşma deyilən hadisə yarada bilərdi (*ana-ı'* anası', *ata-ı'* atası' və s. tipli sözlərdə yanaşı olan saitlərin qovuşması kimi). Qovuşmanı kənar etmək üçün dayaq samitə ehtiyac olmuşdur. Türk dillərində ayırıcı *-sı/-si* affiksi olmuşdur: tat. *ka°y-sb* 'hansı', özb. *ka-y-sb*, qum. *ka-y-sb* və s. -bundan 3-cü şəxsin tək və cəm mənsubiyyət affiksinin ikinci variantı kimi istifadə edilmişdir. Bu əlaqə onunla asanlaşmış ki, 3-cü şəxsin təkinin mənsubiyyət affiksi bir sıra hallarda ayırıcılıq mənası daşımışdır: tat. *Siniñ uramьn!* *Şunnan tьrmьška birinüci a°dьmьnnь a°tьysьn.* *Annarь ikinüçin, әuңnuçisin...* 'Sənin küçən! Buradan həyata birinci addım atırsan. Sonra ikinci, üçüncü...'

Yiyəlik əvəzliliklərinin mövcudluğu zamanında mənsubiyyət affikslərinin sistemi müəyyən dərəcədə artıqdır (pleonazmdir). Təəccüblü deyil ki, çuvaş dilində 1-ci və 2-ci

şəxsin mənsubiyyət affiksləri müntəzəm istifadə olunmur. Çuvaş dilinin bəzi dialektlərində mənsubiyyət affikslərinin sistemi güclü surətdə pozulmuş, Morqauş şivəsində isə tamamilə itmişdir. Salar dilində mənsubiyyət şəkilçilərinin tək və cəmi arasında fərq yoxdur. Sarı uyğurların dilində mənsubiyyət affikslərinin sistemi, demək olar ki, itmişdir.

Hətta mənsubiyyət affikslərinin sistemi ümumən saxlanan türk dillərində, xüsusən 1-ci şəxsin cəmində bu şəkilçilər çox vaxt buraxılır, müq. tat. *bizniñ awьl*, çuv. *pirin yal* 'bizim kənd'.¹

3-cü şəxsin *-ı/-i*, *-sı/-si* mənsubiyyət affiksi müəyyən artikl mənasını da ifadə edə bilər. Bu funksiya çuvaş dilində aydın görünür: *kimi* 'gəmi', amma *kimmi* 'gəmi' - haqqında danışılan gəmi. Tatar dilində də affiksin belə mənasına ara-sıra rast gəlmək olur, məsələn, *teş a°tinnan* (*üstündə oturduğun* 'atdan düş').

İSMİN SÖZ YARADICILIĞI

İsmlərin isimlərdən, bə'zən də sifətlərdən düzəlməsi

İsmlərin və sifətlərin yaranmasında istifadə olunan affikslərin miqdarı çox deyil. Yəqin ki, qədim zamanlarda onlar daha çox olmuşdur. Onların çoxu çoxdan qeyri-məhsuldar olmuş və çox vaxt onlardan istifadə iki-üç sözlə məhdudlaşmışdır. Ona görə də tez-tez rast gəlinən affiksləri nəzərdən keçirmək daha məqsədəuyğundur.

-çı/-çi. Türk dillərində *-çı/-çi* affiksi çox geniş yayılmışdır və şəxsin fəaliyyətini bildirmək üçün işlənir. *Av* sözündən türk. *avçı* 'ovçu', *dil* sözündən azərb. *dilçi*, *mal* sözündən alt. *malçı*, *timir* 'dəmir' sözündən qum. *timirçi*

¹ Azərbaycan türkcəsində də belədir: *bizim ev*, *bizim məktəb*- Tərcüməçi.

'dəmirçi', *an* 'heyvañ' sözündən tuv. *añçı* 'ovçu', *palıx* 'balıq' sözündən xak. *palıxçı* 'balıqçı', *iş* 'iş' sözündən tat. *işuıj* 'işçi', *çorva* 'mal' sözündən özb. *çorvaçb* 'maldar', *balıq* 'balıq' sözündən qırğ. *balıqçı* 'balıqçı', *timir* 'dəmir' sözündən çuv. *timirz'i* 'dəmirçi' və s.

Görünür ki, bu affiksin fəaliyyət icraçısının mənası ilkin deyil. Güman ki, *-çı*, *-çi* sifətin affiksi olmuş və bir şeyə qarşı həvəs, meyl, vərdiş bildirmişdir: şor. *uruşçı* 'dalaşqan', *terçi* 'tərli', azərb. *inadçı*¹ və s. Sonra bu affiks müvafiq semantik dəyişikliklə isimlərin sahəsinə keçmişdir.

-taş// -təş. Bu affiksin əsas funksiyası- birgəlik ifadə etməkdir: türk. *yoldaş*, qazax. *joldas*, tat. *yuldaş* 'yoldaş', qum. *akuldaş* 'həmkəndli', tuv. *attaş* 'adaş', türkm. *işdeş* 'həmkar', *xarın* 'qarın' sözündən xak. *xarındaş* 'qardaş', qırğ. *cerdaş* 'yurddaş' və s.

Bu affiksin birinci tərəfi yerlik halın *-tal// -tə* affiksidir, ikinci komponent toplu çoxluğun qədim affiksinin təzahürüdür.

-lıq// -lik. Qədim zamanlarda *-lıq// -lik* toplu çoxluğun mürəkkəb affiksi olmuşdur. Müxtəlif türk dillərində onun ilk mənası bu günə qədər qismən saxlanır: tat. *na°ratnılx* 'şamlıq', *ka°yɔnlılx* 'toz ağacı meşəsi', çuv. *yumanlıx* 'palıdlıq', türkm. *ağaçlıq* 'ağaclıq', azərb. *daşlıq*, çuv. *çulılx* 'daşlıq' və s.

Sonralar *-lıq// -lik* affiksi müxtəlif mə'nalar kəsb etmiş ki, əsasları bunlardır: 1) keyfiyyətin abstrakt adı: azərb. *ağlıx*, tat. *ka°ranqırlılx* 'qaranlıq', 2) fəaliyyətin ifadəsi: azərb. *qazmaçılıq*.

KİÇİLTMƏ MƏ'NALI İSİMLƏRİN YARANMASI

Türk dillərində kiçiltmə mə'nalı isimlərin miqdarı olduqca çoxdur. Onlar xüsusi kiçiltmə affiksləri ilə yaranır. Bu affikslərdən bəziləri bütöv seriya təşkil edir, bəziləri isə tək-tək çıxış edir.

K (k) seriyası

Bu seriyanın bütün affikslərinin tərkibində *k*, *κ* samitləri işlənir.

-ak// -ək (-oq// -ök): *salkın* 'külək' sözündən alt. *salkınaq* 'meh-küləkcik', *qoyon* 'dovşan' sözündən *qoyonoq* 'dovşan balası', *qozan* 'dovşan' sözündən şor. *qozanoq* 'dovşan balası', *baş* sözündən tat. *ba°şaq*, xak. *pozax*, alt. *majak*, qırğ. *maşaq*, qazax. *masak* 'sünbül', *yul* 'çay' sözündən qəd.uyğ. *yulaq* 'kiçik çay', *zol* sözündən azərb. *zolax*, *var* 'yarğan' sözündən çuv. *varak* 'kiçik yarğan';

-ka// -kə: *ata* sözündən qırğ. *atake* 'ata can', *şəşe* 'ana' sözündən qazax. *şəşeke* 'ana can', *er* 'ər' sözündən özb. *erkə* 'dəcəl';

-kı// -ki: *ata* sözündən türkm. *atakı* 'ata can', *ana* sözündən *anakı* 'ana can', *awa* 'ana' sözündən tuv. *awakı* 'ana can'. *-kı* affiksi *-ka* affiksinin variantıdır.

-kay// -kəy: *quyan* 'dovşan' sözündən tat. *quyanqay* 'dovşan balası', *ba°ş* sözündən *ba°şkay* 'başıcağaz', *yer* sözündən başq. *yerkəy* 'yer', *dus* 'dost' sözündən *dus'kay* 'dostcağaz', bəla bala' sözündən özb. *bəlaqay* 'balacıq', 'körpə';

-kaq// -kək: *er* 'kişi' sözündən özb. *erkək* 'kişi' (ilkin: 'ərciyəz'), *tuz* 'toz' sözündən *tuzgaq* 'tozcuq';

-kaç// -kəç: *quş* 'quş' sözündən alt. *quşkaç*, tuv. *quşqaş* 'quşcuğaz';

¹ Azərbaycan türkcəsində ədəbi dildə "inadçı" sözü var. "İnadçı" dialekt variantıdır -Tərcüməçi.

Görünür, seriyalı *k//k* elementi toplu çoxluğun *-k//k* göstəricisi ilə genetik bağlıdır.

Ç seriyası

ç: *ata* sözündən qəd.-türk. *ataçım* 'atacığım', *öq* 'ana' sözündən *öqüçüm* 'anacığım', *aba* 'ana' sözündən noq. *abaşım* 'anacığım', *ba°ba°* 'baba' sözündən tat.dial. *ba°ba°ş* 'baba can', *təvan* 'doğma' sözündən çuv. *təvanzi* 'mənim əzizim', 'mənim doğmam'.

-aç//-əç: xak. *xazın* > *qazınaç* 'toz ağacı' sözündən *xaziñas* 'toz ağacı', şor. *örterek* 'ördək' sözündən *örtöqöç>örteqöş* 'kiçik ördək'.

-ça// -çə: tat. *törkim* 'qrup' sözündən *törkimşə* 'yarımqrup', qazax. *bətak* 'budaq' sözündən *bətaqşa* 'budaqcıq', *kitap* 'kitab' sözündən *kitapşa* 'kitabça', azərb. *bağ* sözündən *bağça*, türkm. *öküz* sözündən *öküzçə*, qırğ. *töke* 'keçi' sözündən *tököçə* 'keçi balası', özb. *köprük* 'körpü' sözündən *köprükçə* 'körpücük', q.qalp. *jol* 'yol' sözündən *jolşa* 'kiçik yol', uyğ. *alma* sözündən *almıçə* 'almacıq' və s.

-çaq// -çəq: alt. *bala* sözündən *balaçaq* 'körpə', xak. *tura* 'ev' sözündən *turacax* 'evcik', qazax. *qulbın* 'qulan' sözündən *qulbınşaq* 'qulancıq', şor. *kuş* 'quş' sözündən *kuşçaq* 'quşcuğaz', qəd.uyg. *qol* 'qol' sözündən *qolıçaq* 'əlcik', türkm. *dövün* 'düyün' sözündən *dövünçək* 'düyünçə'.

-çık// -çik: türk. *ev* sözündən *evçik* 'evcik', *kuş* 'quş' sözündən *kuşçık* 'quşcuq', tuv. *xem* 'çay' sözündən *xemçik* 'kiçik çay', türkm. *köprü* 'körpü' sözündən *köprüçük* 'körpücük', tat. *ta°w* 'dağ' sözündən *ta°wşık* 'dağcıq', xak. *kime* 'gəmi' sözündən *kimecek*, azərb. *alma* sözündən *almacıq* 'almacıq', q.balk. *qız* 'qız' sözündən *qızçık* 'qızcıqaz'.

Görmək çətin deyil ki, bu iki seriyanın göstəriciləri birləşir. Bu da onları semantik yaxınlığını göstərir.

Bununla belə seriya yaratmayan affikslər də var.

-ay// -əy. Bəzi türk dillərində *-ay* affiksi müxtəlif dərəcəli qohumluq məzmununu ilə bağlı əzizləmə, nəvazişli kiçiltmə bildirən isimlər düzəldir: tat. *ba°bay* 'baba can', (türk. *baba* 'ata'), *a°na* 'ana' sözündən *a°nay* 'ana can', *a°ta* 'ata' sözündən *a°tay* 'ata can', noq. *atay* 'babacan', *aba* 'xala' sözündən *abay* 'xala can', özb. *böbö* 'baba' sözündən *böböy* 'baba can'.

-laq// -lək. Özbək dilində kiçiltmə mənası verən *-laq// -lək* affiksli sözlərə rast gəlinir: *buta* 'cavan dəvə' sözündən *butalök* 'dəvə balası', *tay* 'day' sözündən *tayloq* 'dayça' və s. Türk dillərində bu affiks geniş yayılmamışdır. Tərkibində *-aq// -ək* kiçiltmə affiksi var.

-ma// -mə. Müasir türk dillərində kiçiltmə mənalı *-ma* affiksi, demək olar ki, itmişdir: *göl* sözündən azərb. *gölmə* 'kiçik göl'.

-(a)n// -(ə)n. Bu affiks vaxtilə kiçiltmə mənalı isimləri yaratmışdır. Müasir türk dillərində bir çox hallarda bu məna itmişdir: türk. *o:lan<oğlan<oğul*, qazax. *özen* 'çay' <öz' mənbə', türk. *boyun-boy* sözündən, özb. *tuzön* 'tozcuq' - *tuz* sözündən.

-sımak: qazax. *at* sözündən *atsımaq* 'kiçik at', *ēöy* 'ev' sözündən *ēöysımaı* 'evcik'.

-tay// -təy. Bəzi türk dillərində *-tay// -təy* affiksi kiçiltmə, bəzən nəvaziş isimləri yaradır: özb. *erkə* 'ərköyün' sözündən *erkətəy* 'sevimli', qazax. *ağa* 'dayı' sözündən *ağatay* 'dayıcan'. Ola bilsin ki, onun tərkibində *-ay// -əy* kiçiltmə affiksi iştirak edir. Bənzətmə bildirən *-day// -tay* affiksində onun münasibəti aydınlaşdırılmamış qalır.

-aş//-əş. alt. *ayaq* 'kasa', 'fincan' sözündən *ayağ* 'kasacıq', *biçik* 'kitab' sözündən *biçi* 'qış' 'kitabça', uyg. dial. *qız* 'qız' sözündən *qız* 'qızıcıq'.

Yuxarıda göstərilən bəzi kiçiltmə affikslərinin tərkibindəki *-l*, *-n*, *-s* və *-ş* samitləri, görünür, toplu çoxluğun müvafiq göstəriciləri ilə genetik bağlıdır.

FE'Lİ ƏSASLARDAN İSİMLƏRİN YARANMASI

Türk dillərində fe'li əsaslardan ismin yaranmasında istifadə edilən affikslərin sistemi adlardan söz düzəldən affikslərin sistemi ilə müqayisədə daha zəngindir. Bir çox hallarda fe'li isimlər substantivləşmiş qədim fe'li sifətlərdən ibarətdir. Yalnız nadir hallarda onların yaranması üçün tamamilə namə'lum mənşəli affikslərdən istifadə olunur. Qədim türk fe'li sifətlərinin mahiyyətinə gəldikdə qeyd etmək lazımdır ki, bu məsələ bir qədər şərh tələb edir. Bütün əlamətlərə görə onlar sözün əsil mənasında fe'li sifət olmayıb. Daha doğrusu, onlar fe'ldən yaranan sifətlər olmuşlar, çünki zaman və növ münasibətlərinə görə kifayət qədər diferensiasiya olunmamışlar. Bəzən müxtəlif əlavə modal xüsusiyyətlərlə mürəkkəbləşdirilmiş belə fe'ldən yaranan sifətlər daha çox hərəkətin nəticəsini ifadə etmişdir. Fe'ldən yaranan qədim sifətlərin bu keyfiyyətləri onların substantivləşməsi üçün böyük imkanlar yaradırdı.

Fe'ldən düzələn qədim sifətlərin substantivləşməsi yolu ilə isimlərin yaranması

K seriyası

-bq// -ik. Vaxtilə ulu türkcədə *-ıq// -ik* ilə fe'ldən düzəlib hərəkətin nəticəsini bildirən sifət olmuşdur. Sonralar o, sistemdən çıxmış, lakin əvvəlki mənasını saxlayan izləri

qalmışdır: türk. *bozuk* 'pozulmuş', tat. *a°ıq* 'açıq', qum. *yırtık* 'yırtıq' və s. Bu fe'ldən yaranan sifətlərdən bəziləri zaman-zaman fe'li isimlərə çevrilmişdir: *buz* 'pozmaq', 'sındırmaq' morfemindən türkm. *buzuk* 'qırıntı', *art* 'artmaq' morfemindən alt. *artık* 'artıq', *s'ur* 'deşmək' morfemindən çuv. *s'urək* 'çatmaq', *oy* 'yarmaq', 'çapmaq' morfemindən qazax. *oyk* 'çapıq'.

Ulu türkcədə *-kan// -kən* və ya *-kın// -kin*, *-ğın// -qin* affiksli fe'ldən yaranan sifətlər olmuşdur. Aşağıda təsvir edilən bütün isimlər onlardan törəmişlər.

kap- 'çapmaq' morfemindən alt. *kapkan* 'tələ', *kur* 'qurmaq', 'tikmək' morfemindən türk. *kurqan* 'qala', *değiş* 'zarafət etmək' morfemindən türkm. *değişqen* 'zarafətçi', *tu-* 'doğmaq' morfemindən qırğ. *tu:ğan* 'qohum', *tirt* 'dartmaq' morfemindən tuv. *tirtkan* 'qiymə' (döyülmüş ət) sözlərində *-kan// -kən* affiksi işlənmişdir.

-kın affiksi öz variantları ilə genetik baxımdan *-kan* affiksine qohumdur, ondan ancaq saitləri ilə fərqlənir: *ya°n* 'yanmaq' morfemindən tat. *ya°ngın* 'yanğın', *kaç* 'qaçmaq' morfemindən qaq. *kaçkın* 'qaçış', *tut* 'tutmaq' morfemindən qırğ. *tutkın* 'əsir', *taş* 'daşmaq' morfemindən şor. *taşkın* 'daşma', 'daşqın', *d'ayk* 'daşmaq' morfemindən alt. *d'aykın* 'daşqın', *vur* 'vurmaq' morfemindən türk. *vurqun* 'qazanc', *sür* 'sürmək' morfemindən türkm. *sürqün* 'sürgün', *uç* 'uçmaq' morfemindən özb. *uçıun* 'qığılcım'.

L seriyası

Ulu türkcədə hərəkətin nəticəsini ifadə edən *-l* və *-lı// -ili* ilə fe'ldən yaranan sifətlər olmuşdur; onların substantivləşməsi nəticəsində həmin affiksli isimlər yaranmışdır.

-l(-ıl): *çıda* 'dözmək' morfemindən alt. *çıdal* 'dözüm', *azıra* 'yedirmək' morfemindən xak. *azıral* 'yem', *çaza* 'bəzəmək' morfemindən şor. *çazal* 'bəzək', *jırqa* 'ləzzət almaq' morfemindən qırğ. *jırqal* 'ləzzət', *çök* 'çökmək' morfemindən türk. *çökül* 'çöküntü', *bök* 'bükmək' morfemindən başq. *böqəl* 'dirsək'.

-ılı/-ili: *yar* 'yarmaq' morfemindən azərb. *yaralı*, *bağ* 'otarmaq', 'yedirmək' morfemindən türkm. *bağılı* 'kökəldilmiş', *kes* 'kəsmək' morfemindən qazax. *kesüli* 'kəsilmiş'. Qazax dilinin qərb dialektlərində *-ulı/-üli* affiksi ilə zaman məzmunlu fe'l forması yayılmışdır: *-ulı/-üli* affiksli fe'li sifətdən *kelüli* 'heç demə, o, gəlib', 'gəlmiş' (adam).

M (m<b) seriyası

-ma//mə: *yar* 'yarmaq' morfemindən azərb. *yarma*, *çar* 'yarmaq', 'batırmaq' morfemindən xak. *çarba* 'yarma' və *bül*- 'bölmək' morfemindən tat. *bülmə* 'otaq', 'bölmə', *toğ* 'toxumaq', 'tikmək' morfemindən qazax. *toğma* 'parça', *kes* 'kəsmək' morfemindən qırğ. *kesme* 'əriştə', *нəğбт* 'bərkitmək' morfemindən tat. *нəğбтна* 'bərkitmə', *d'aldır* 'tərpətmək' morfemindən alt. *d'aldırma* 'sürkü', 'rəzə', *kızart* 'qızartmaq' morfemindən türkm. *kızartma* 'qızartma' və s.

Əvvəlcə bu affiksin *-pa//pə* forması olub. Sonralar başlanğıc *p* samiti *b* samitinə keçmişdir və müvafiq olaraq *-ba//be* forması törəmişdir. Bu formalar Sibir türklərinin dillərində daha çox saxlanmışdır: *pur* 'bükmək' morfemindən şor. *purba* 'üzük', *sözür* 'sürümək' morfemindən alt. *sözürbe* 'tor'.

-Pa//pe affiksinə qazax və noqay dillərində də rast gəlinir: *qos* 'qarışdırmaq' morfemindən qazax. *qospa* 'qarışıq', *tart* 'dartmaq' morfemindən noq. *tartpa* 'qutu'.

-m, -ım//im, -um//üm: *key* 'geyinmək' morfemindən azərb. *geyim*, *öl* 'ölmək' morfemindən alt. *ölüm*, *al* 'almaq' morfemindən qum. *alim* 'götürmə', *tur* 'bükmək' morfemindən xak. *turım* 'burma', *ös* 'böyümək' morfemindən tuv. *özüm* 'cücərti', *cut* 'udmaq' morfemindən qırğ. *cutum* 'qurtum', *bil* 'bilmək' morfemindən tat. *bilim* 'bilgi', *böl* 'bölmək' morfemindən qazax. *bölim* 'bölüm', *at* 'atmaq' morfemindən qaq. *atım* 'atım', *sağ* 'sağmaq' morfemindən türkm. *sağım* 'sağım', *talb* 'oğurlamaq' morfemindən uyg. *talbm* 'qazanc, əldə etmək', *səğ* 'çıxmaq' morfemindən başq. *səğbm* 'çıxış', *biç* 'biçmək' morfemindən türk. *biçim*, *bas* 'yerimək' morfemindən tuv. *bazım* 'addım'.

-am//əm. Bu affiksli isimlərə olduqca nadir hallarda rast gəlinir: *bu*: 'bağlamaq' morfemindən alt. *bu:lam* 'bağlama', *tut* 'tutmaq' morfemindən *tudam* 'qulp', 'tutacaq'.

-miş//miş < -bış//biş. Bu affiksli isimlər *-miş//miş* ilə fe'ldən düzələn sifətlərin substantivləşməsidir, sonralar keçmiş zaman məzmunlu fe'li sifətə çevrilmişdir. Görünür, vaxtilə onlar müxtəlif türk dillərində geniş yayılmışdır. Qıpçaq dillərində bu fe'li sifətlər sonra *-qan//ğan* morfemli fe'li sifətlərlə sıxışdırılmışdır. Lakin bu dillərdə də onların qalıqlarına rast gəlinir.

-miş//miş morfemli fe'ldən yaranan sifətlər hərəkətin nəticəsini bildirmişdir. Onun bu xüsusiyyəti substantivləşmə üçün münasib imkan yaradırdı: *tər* 'durmaq' morfemindən tat. *tərmiş* 'həyat', *caz* 'yazmaq', 'tələdən xəbər vermək' morfemindən qırğ. *cazmiş* 'tələ', *s'i* 'yemək' morfemindən çuv. *s'iməs* 'yem', *ye* 'yemək' morfemindən türk. *yemiş* 'meyvə', *üt* 'keçmək' morfemindən özb. *ütmiş* 'keçmiş'. *кып* 'etmək', 'eləmək' morfemindən qazax. *кыпмыс* 'cinayət'.

-mağ/-mək. Bu affiksli isimlər hərəkətin nəticəsini ifadə edə bilir: *suç* 'vurmaq' morfemindən tat. *suçmaq* 'cıdır', *ək* 'əkmək' (hərəkətin prosesi) morfemindən türk. *ekmek* 'çörək', *yaşa* 'yaşamaq' morfemindən qağ. *yaşamak* 'həyat', *ağ* 'axmaq' morfemindən qəd. -türk. *ağmaq* 'axın', *bit* 'bitmək' morfemindən *bitmək* 'bitki' və s.

Bundan əlavə, bir çox hallarda *-mak* affiksi hərəkətin müxtəlif vasitələrinin adlarını bildirən *-ağ* və *-kı* affiksli mənələrə yaxınlaşır: *toğlıda* 'taqqıdatmaq' morfemindən qazax. *toğpaq* 'toxmaq', *il* 'asmaq' morfemindən *ilmek* 'tilov', *xap* 'qapmaq', 'bağlamaq' morfemindən yakut. *xappak* 'qapaq', *tuza* 'dolaşdırmaq' (atı) morfemindən xak. *tuzmax* 'buxov', *bas* 'sürtmək' morfemindən alt. *baspaq* 'sürtgəc' və s.

Bu misallar belə güman etməyə əsas verir ki, *-mağ/-mək* affiksində müxtəlif mənşəli iki omonim affiks var. Hərəkətin nəticəsini ifadə edən sözlərdə *-ğ* affiksi genetik cəhətdən *-ıq* affiksi ilə bağlı olur, müq. alt. *artıq* 'artıq', halbuki *il* 'asmaq' morfemindən noq. *ilmek* 'paltarasan' tipli sözlərdə *-ğ* affiksi modallıq mənəsi ilə çıxış edir, qazax. *küre* 'kürək', *taraq* 'daraq' və s. sözlərdə olduğu kimi.

-Mağ affiksinin daha qədim forması olan *-bağ* öz növbəsində *^xpağ* affiksindən törəmişdir.

N seriyası

-ın/-in: *tüt* 'çəkmək' morfemindən uyğ. *tütün*, *ək* 'əkmək' morfemindən azərb. *əkin*, *biç* 'biçmək' morfemindən *biçin*, *tü* 'düyünləmək' morfemindən şor. *tüün* 'düyün', *çit* 'uzanmaq' morfemindən tuv. *çidin* 'uzanma', *sab* 'çalmaq' morfemindən xak. *sabın* 'biçin', *cıy* 'yığmaq' morfemindən qırğ. *cıyın* 'yığım', *şbğ* 'çıxmaq' morfemindən qazax. *şbğm* 'xorç', 'çıxar', *ak* 'axmaq'

morfemindən türk. *akın* 'axın', *tik* 'qapmaq' morfemindən özb. *tikin* 'qapaq'.

Bu isimlərin mənələri müxtəlifdir, amma onların hamısı hərəkətin nəticəsini bildiren fe'ldən yaranan qədim sifətlərdən törəmişdir.

-An//ən affiksine olduqca nadir hallarda rast gəlinir: *bora* 'sovurmaq' morfemindən qazax. *boran*, *buran*.

T seriyası

-Tı//tı. *-Tı//tı* morfemli fe'ldən yaranan qədim sifətdən törəmiş isimlərə türk dillərində tez-tez təsadüf olunmur: *car* 'yarmaq' morfemindən qırğ. *cartı* 'yarısı', 'buçuq', *belir* 'olmaq', 'meydana çıxmaq' morfemindən türk. *belirti* 'əlamət', *qabar* 'qalxmaq' morfemindən azərb. *qabartı* və s.

-Ntı//nti. *-Tı//tı* affiksi bu halda *n* formantı ilə işlənir, görünür, bu forma daha sonra yaranmış və məchul növün mənəsinə daşımışdır: *kis* 'kəsmək' morfemindən başq. *kisinti* 'kəsinti', *qır* 'qırmaq' morfemindən azərb. *qırıntı*, *qaz* 'qazmaq' morfemindən alt. *qazıntı* 'quyu', *qırğı* 'qırmaq' morfemindən tuv. *qırğındı* 'qoyun qırımı', *ağ* 'axmaq' morfemindən tat. *ağın* 'xəfif axın', *tasta* 'atmaq' morfemindən xak. *tastandı* 'tullantı', *kırın* 'qırılmaq' morfemindən türk. *kırıntı* 'qırıntı', *yuwən* 'yuyunmaq' morfemindən özb. *yuwəndə* 'çirkli su', *başlan* 'başlanmaq' morfemindən qağ. *başlantı* 'başlangıç' və s.

Tuva dilində *-ntı* və *-ağ* affikslərinin birləşməsindən yaranan *-ndağ* affiksi var: *kes* 'kəsmək' morfemindən *kezində* 'kəsik', *oy* 'oymaq' morfemindən *oyundağ* 'birlik'.

Müvafiq dilönu variantları da olan *-ltı*, *-iltı*, *-alta* affiksləri həmin *-tı//tı* affiksdir ki, növ mənşəli *l* ilə

mürəkkəbləşmişdir: *kör* 'görmək' morfelindən tuv. *körülde* 'görüntü', *ös* 'böyümək' morfelindən *özülde* 'boy'. -*ilti*//*-ilti* affiksi tez-tez təqlid mənşəli əsaslara birləşir: azərb. *qıçırtı*, türkm. *wağırtdı* 'bağırtdı', türk. *gürültü* 'gurultu' və s.

-Tıqı//tik. Fe'ldən sifət düzəldən qədim *-tuqı*//*-dıq* affiksi *-tı* və *-ıq* affikslərinin birləşməsi nəticəsində törəmişdir. Bu affiksli fe'ldən yaranan sifət hərəkətin nəticəsini ifadə etmişdir. Əski və müasir türk dillərində bu fe'ldən yaranan sifətin substantivləşməsi nəticəsində törəmiş isimlərə rast gəlinir: *ka°l* 'qalmaq' morfemindən tat. *ka°ldək* 'qalıq', *tap* 'tapmaq' morfemindən azərb. dial. *tapdıx*, *bil* 'bilmək' morfemindən türk. *bildik* 'tanış', *qal* 'qalmaq' morfemindən özb. *qaldək* 'qalıq', *yby* 'yığmaq' morfemindən başq. *ybyntək* 'məcmuə', 'toplu' və s.

-(i)t//-(i)t. Görünür, ulu türkcədə *-tı* morfemi ilə fe'ldən düzələn sifət *-(i)t*//*-(i)t* affiksinin bir təzahürü olmuşdur. Onun ilkin mənası hərəkətin nəticəsini bildirmək olub. Müasir türk dillərində *-(i)t*//*-(i)t* affiksli isimlər çox vaxt halın və ya prosesin adını ifadə edir: *bas* 'qədəm basmaq' morfemindən alt. *bazıt* 'yeriş', *suğar* 'su vermək' morfemindən *suğat* 'suvat', *olur* 'oturmaq' morfemindən tuv. *olur* 'oturacaq', *çazır* 'gizlətmək' morfemindən *çazıt* 'sirr', *um* 'ummaq' morfemindən azərb. *umud*, *oş* 'aşırmaq' morfemindən özb. *oşıt* 'aşırım', 'gədik', *geç* 'keçmək' morfemindən türk. *keçit* 'keçid' və s.

Bu isimlər nadir hallarda hərəkətin nəticəsini ifadə etmişdir: *yo(ğ)ur* 'yoğurmaq' morfemindən türk. *yo(ğ)urt* 'turş süd', *xur* 'qurumaq' morfemindən xak. *xurut* 'qurut', 'kəsmik', *sarq* 'axırına çıxmaq' morfemindən qazax. *sarqıt* 'yemək artığı' və s.

NAMƏ'LUM MƏNŞƏLİ AFFIKSLƏR

Türk dillərində fe'ldən düzələn elə isimlər var ki, onları yaradan şəkilçilərin mənşəyini aydınlaşdırmaq çox çətindir.

-ıq//iş. Bu affiksli isimlər hərəkətin tərzini və ya üsulunu ifadə edir: *kir* 'girmək' morfemindən özb. *kiriş* 'giriş', *soğ* 'vurmaq', 'döymək' morfemindən alt. *soğış* 'savaş', *örin* 'sevinmək' morfemindən xak. *örimis* 'sevinc'. *uç* 'uçmaq' morfemindən qırğ. *uçuş*, *dix* 'tikmək' morfemindən qaq. *dikiş* 'tikiş', *gel* 'gəlmək' morfemindən türk. *geliş* 'gəliş', *tap* 'tapmaq' morfemindən qazax. *tabıs* 'gəlik' və s.

-ıq//iş affiksi türk dillərində eyni dərəcədə yayılmamışdır. O, bir sıra türk dillərində - tatar, başqırd, qumuq, qaraçay-balkar, qazax, qaraqalpaq və xüsusilə çuvaş dillərində *-ıq* affiksindən yaranmış *-u*//*-ü* affiksi ilə müqayisədə daha az istifadə olunur, müq. tat. *kilü* 'gəliş', qazax. *masbğu* 'məstlik', qum. *başlanıw* 'başlanğıc' və s.

-ıq//iş affiksinin mənşəyi namə'lumdur. Bir fakt diqqəti cəlb edir ki, o, *-mıq*//*-miş* affiksinin tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Ola bilsin ki, əvvəlcə *-ıq*//*-iş* affiksi hərəkətin nəticəsini ifadə edən fe'ldən yaranan sifətin affiksi olmuşdur, *ş* elementi, təbii ki, hərəkətin nəticəsini ifadə edən isimlər yaratmaq üçün fe'li əsaslara birləşirdi. Sonralar *-ıq*//*-iş* affiksi bu mənası olmayan fe'llərə birləşməyə başlamışdır: qırğ. *uçuş* və s.

-ıq//iğ. *-ıq*//*-iğ* affiksi ulu türkcədə və bu dilin parçalanması nəticəsində yaranan başqa türk dillərində işlənmişdir. Affiksin qədim forması qədim türk yazılarında və müasir tuva, xakas, şor, tofalar dillərində saxlanılmışdır: *bil* 'bilmək' morfemindən qəd.-türk, tuv. *bilig* 'bilik', *bar* 'yerimək' morfemindən *barıq* 'ycriş', *sat* 'satmaq' morfemindən tuv. *satıq*, şor. *sadıq* 'satış', *keş* 'keçirmək' morfemindən şor. *kejiğ* 'keçid', 'keçmə', *çat* 'uzanmaq'

morfemindən xak. *çadığ* 'uzanma', *it* 'eləmək' morfemindən *idiğ* 'iş' və s.

Bir çox türk dillərində *-ığ/-iğ'* affiksi fonetik dəyişmələrə uğramışdır: *satığ* sözündən tat. *satu* 'satis', *barığ* sözündən qazax. *baru* 'gəzinti', *barığ* sözündən yakut *barı*: 'gediş', *yazığ* sözündən qum. *yazıw* 'yazı', *başkarığ* sözündən qırğ. *başkaru*: 'idare etmə', *bilığ*' sözündən çuv. *pilü* 'bilgi', *bıçıq* 'biçig' sözündən türkm. *biçuw* 'biçilmə', *külüğ*' sözündən yakut. *külü*: 'gülüş' və s.

Bu affiksin mənşəyi də aydın deyil. Onun sifətin *-ığ/-iğ'* omonim affiksi ilə əlaqəsi şübhəlidir, çünki türk dillərində bu affiksin əks olunması tamamilə başqadır, müq. *sarığ* sözündən tat. *sa* ° ы 'sarı', amma *barığ* sözündən *baru* 'gəzinti'.

-ç, -ıç/-iç. Bu affiksin köməyi ilə abstrakt mənalı bir sıra fe'ldən isimlər törəmişdir: *dayan* 'dayanmaq' morfemindən türkm. *dayanç* 'dayaq', *inan* 'inanmaq' morfemindən *inanç* 'inam', *suyun* 'sevinmək' morfemindən qum. *suyunç* 'sevinc', *ötün* 'xahiş etmək' morfemindən qırğ. *ötünüç* 'xahiş', *qorq* 'qorxmaq' morfemindən qazax. *qorqınlıq* 'qorxu', *qazan* 'qazanmaq' morfemindən azərb. *qazanc*, *ökün* 'şikayət etmək' morfemindən türk. *ökünç* 'kədər' və s.

Görünür, ç elementi əvvəlcə imkan modal mənasını ifadə etmişdir, məsələn, *tayanç* və ya *tayanıç* 'bir şeyə söykənmə, əsaslanma' mənasını bildirirdi.

MODAL MƏ'NALI AFFIKSLƏRİN KÖMƏYİ İLƏ YARANAN İSİMLƏR

-kı/-ki, -ğı/-qi. Bu affisklərin köməyi ilə yaranan isimlər hərəkətin icra edilmə mümkünlüyünü ifadə edir: tat. *рѣчка* 'bıçqı', 'mişar', yə'ni *рѣч* 'kəsmək' morfemindən 'o

şey ki, onunla kəsmək olar'. Bu ilkin mə'nə əsasında hərəkətin hər hansı vasitəsinin adı çox asan yarana bilərdi, buna görə bu affiksi olan isimlər çox vaxt hərəkətin vasitələrinin adlarıdır.

Bə'zi türkoloqlar qeyd edirlər ki, qədim türk yazılarının dilində qəti gələcək zaman şəkilçili fe'li sifətlər olmuş ki, bunlar vaciblik və ya mümkünlik modal mə'nalarını bildirmişdir: *turğu yer* 'dayanacaq', *qılmaqu qılınç* 'icra oluna bilməyən hərəkət' və s [Dr. sl. 1969, s.654]. Görünür, bu qədim türk fe'li sifəti *-kı* affiksli qədim fe'ldən yaranan sifətlərin mə'naları haqqında doğru təsəvvür yaradırdı. Qədim türk *içkü* sözü əvvəlcə 'o şey ki, onu içmək olar' mə'nasını ifadə etmişdir, şor. *qapkı* 'tələ', yə'ni 'o şey ki, onunla tutmaq olar' və ya 'tutmağı bacaran', *işki* 'avar', 'kürək', yaxud 'o şey ki, onunla avarlamaq olar' mə'nalarını bildirmişdir. Bu yolla *-kı/-ki* affiksli isimlərdə hərəkətin mə'nası yarana bilərdi: xar- 'qazımaq' morfemindən tuv. *xarğı* 'ərsin', *qap* 'tutmaq' morfemindən şor. *qapkı* 'tələ', *eş* 'avarla işləmək' morfemindən *eşki* 'avar', *süs* 'çıxartmaq' morfemindən alt. *süskü* 'parç', 'su qabı', *sar* 'sarımaq' morfemindən qaq. *sarqı* 'ayaq sarığı', 'dolaq', *bur* 'burmaq' morfemindən türk. *burğu*, *şal* 'kəsmək' morfemindən noq. *şalgı* 'kərənti', *səbr* 'süpürmək' morfemindən *səbrgı* 'süpürgə'.

-kı/-k, -qı/-ək. -kı/-k, -qı/-ək affisklərinin köməyi ilə fe'li əsaslardan yaranan isimlər də çox vaxt hərəkətin alətlərinin adlarını ifadə edir: *tara* 'daramaq' morfemindən qazax., alt. *taraq* 'daraq', *küre* 'kürəkləmək' morfemindən qum. *kürek* 'kürək', *ur* 'biçmək' morfemindən tat. *uraq* 'oraq', *qap* 'örtmək' morfemindən türkm. *qapaq* 'qapaq', *cür* 'yerimək' morfemindən qırğ. *cürek* 'ürək', *qarba* 'qarmaqlamaq' morfemindən şor. *qarbaq* 'qarmaq', *ya* ° t 'yatmaq' morfemindən tat. *ya* ° taq 'yataq' və s.

Ola bilsin ki, bu affiks *-kı/-qi* affiksinin bir ixtisar variantıdır.

-kaq/-kək. Görünür, **-kaq/-kək** affiksi **-kı** və **-ağ** affikslərinin birləşməsi nəticəsində yaranmışdır. O, isimlərə hərəkətin aləti və ya hər hansı hərəkətin icra edilmə bacarığı mənasını verir: *iş* 'avarlamaq' morfemindən tat. *işkək* 'avar', *say* 'batırmaq', 'sancmaq' morfemindən qırğ. *sayğaq* 'mozalan', *il* 'ilişdirmək' morfemindən özb. *ilçək* 'tilov', *dür* 'bürünmək' morfemindən tuv. *dürçek* 'kələf', *qa*° *yra* 'yonmaq' morfemindən başq. *qa*° *yraq* 'bülöv', 'çarx'.

-kığ/-ğığ, -kiç/-qiç: *as* 'asmaq' morfemindən alt. *askış* 'sacayağı', *səz* 'cızmaq' morfemindən tat. *səzğəç* 'cızıq', 'xətkeş', *süs* 'çıxartmaq' morfemindən şor. *süsküs* 'parç', 'su qabı', *pas* 'yerimək', 'addımlamaq' morfemindən xak. *paxıs* 'piləkən', *kes* 'kəsmək' morfemindən qırğ. *keskiç* 'iskənə', 'daşı, bərk cismi yonmaq üçün dəmir alət', *aç* 'açmaq' morfemindən qar.kr. *açkiç* 'açar', *yan* 'yanmaq' morfemindən türkm. *yanğış* 'yanacaq', *çəz* 'cızmaq' morfemindən özb. *çəzqəç* 'cızıq'.

-kığ/-ğığ affiksi hərəkətin vasitəsini, alətini, müəyyən hallarda nəyi isə bacarmaq mənası bildirən isimlər yaradır, məsələn, *yan* 'yanmaq' morfemindən türkm. *yanğış* 'yanacaq'.

Sonuncu **ç** səsinin izahı müəyyən çətinlik yaradır. O, isimlərə hərəkətin vasitəsi mənasını verən **-aç** affiksinin analogiyası ilə yarana bilərdi: *tok* 'döymək' morfemindən türk. *tokaç* 'toxmaq', *qıs* 'sıxmaq' morfemindən türkm. *qıs*° *aç* 'kəlbətin'. Ola bilsin ki, **-ç** affiksinin modal mənası var.

SİFƏT

Bəzi türkoloqlar ulu türkcədə sifətlərin əsas nitq hissəsi kimi mövcudluğuna şübhəli yanaşırlar. A.M.Şerbak qeyd edir

ki, ulu türkcədə sifətlər xüsusi morfoloji göstəricilərə malik deyil və müstəqil leksik-qrammatik ad qrupu kimi onların mövcudluğu böyük şübhə doğurur" [Şerbak, 1977, s.108]. Onun fikrincə, sifətlərin müəyyənlişməsi isimlərin semantik-funksional transformasiyasının nəticəsidir və ya morfoloji sistemin təşkili yolu ilə meydana çıxmışdır [Şerbak, 1977, s.109].

Bu baxış, təəssüf ki, bizim dilçilərin arasında geniş yayılmış nöqteyi-nəzəri əks etdirir: morfoloji göstəricilər yoxdursa, deməli, sözlərin müvafiq kateqoriya qrupları yoxdur.

Sifətin əşyaya məxsus keyfiyyət və əlamətlərinin şüurda leksik-funksional qrup kimi seçilməsi bütün dünya dillərində mövcuddur. Türk dillərində sifətin bir çox affiksləri olduqca qədim olmuş və ulu türkcənin epoxasına aid ola bilər.

Türk dillərində sifəti iki kateqoriyaya bölmək olar: 1) törəmə olmayan sifət və 2) törəmə sifət.

Törəmə sifət törəmə olmayan əsasdan ibarət olur və müasir dildə tərkib hissələrinə ayrılır. Belə sifətlərin sayı nisbətən çox deyil:

**kara* 'qara', türk. *kara*, qum. *kara*, noq. *kara*, qazax. *kara*, qırğ. *kara*, azərb. *qara*, tat. *ka*° *ra*, çuv. *xura*;

**ağ* 'ağ', türk. *ak*, qum. *ağ*, noq. *ağ*, qazax. *ağ*, qırğ. *ağ*, qar.kr. *ağ*, tat. *a*° *ğ*, başq. *ağ*°;

**yañı* 'yeni', noq. *yañı*, qum. *yañı*, q.-qalp. *jaña*, qazax. *jaña*, uyğ. *yeñi*, türk. *yeni*, azərb. *yeni*;

**boş*, qum. *boş*, türk. *boş*, azərb. *boş*, türkm. *boş*, uyğ. *boş*, qazax. *bos*, q.-qalp. *bos* və s.

Törəmə sifətlər sözdüzəldici affikslərin köməyi ilə yaranır, məsələn, *köş* 'güc' sözündən tatar dilində **-li** affiksinin köməyi ilə *güclü* mənasında *kəşli* nisbi sifəti yaranmışdır. **-şan** affiksinin köməyi ilə *suğış* 'savaş', 'müharibə' sözündən *suğış-şan* 'savaşqan', 'davakar' sifəti əmələ gəlir. Bu haqda "Sifətin söz yaradıcılığı" bölməsinə bax.

Türk dillərində sifətin işlənməsində mə'lum məhdudiyətlər var. Bu ona görə baş verir ki, türk dillərində izafet konstruksiyasının birinci tərəfi sifət mə'nası daşıya bilər, halbuki formaya görə onlar isim kimi qalır: tat. *қыс ығасы 'quş yuvası'*, *телкә мехъ 'tülkünün dərisi'*, türk. *demir yol 'dəmir yol'*, qum. *qümüş sağat 'gümüş saat'* və s.

Sifətin müqayisə dərəcələri

Başqa dünya xalqlarındakılarda olan kimi türk dillərində də ancaq keyfiyyət sifətləri müqayisə dərəcələrində işlənir.

N.K.Dmitriyev türk dillərində iki tip müqayisəni ayırırdı: 1) abstrakt, yəni keyfiyyət müqayisəsi əşyaların köməyi ilə yox, nəzəri şəkildə düşünülməmiş norma ilə aparılır, məsələn, *sarılt 'sarımtıl'* sifəti *sarı* sifəti ilə müqayisəni nəzərdə tutur. Bu sifət əsas əlamətin ifadəsinin kifayət qədər təhlilini göstərir; 2) konkret, burada keyfiyyətin müqayisəsi konkret əşyaların tutuşdurulması ilə bağlıdır [Dmitriyev, 1948, s.83], məsələn, *İbrahim Yusifdən ağıllıdır, dəmir qalaydan daha möhkəmdir*.

"Əslində, abstrakt və konkret formalar (yəni sözün həqiqi mə'nasında müqayisə dərəcələri) qrammatikada adi dərəcə adlandırılan bir normal keyfiyyət dərəcəsinə əsaslanır. Məntiqi baxımdan bu dərəcə keyfiyyətin bütöv təzahürüdür, bu, şərti olaraq norma kimi qəbul olunur; qrammatik cəhətdən isə başqa formaları yaradan sifətin əsas formasıdır. Zahir cəhətdən adi dərəcə hər hansı spesifik (özəl) affiksin olmaması ilə səciyyələnir" [Dmitriyev, 1948, s.83-84].

Abstrakt müqayisənin üsulları

N.K.Dmitriyev, əsasən, müqayisənin abstrakt formalarına keyfiyyətin zəifləmə və güclənmə formalarını aid edir. Türk dillərində belə formalar çoxdur. Keyfiyyətin zəifləmə dərəcəsinə ifadə edən affikslərin sayı böyükdür: azərb. *uzun-sov*, türkm. *yaqşısı-ça*, türk. *güzel-çik*, *dar-ça*, qazax. *kök-şil 'göyümtül'*, *sar-ğilt 'sarımtıl'*, tr.qar. *uzun-muş 'uzunsov'*, qırğ. *sar-ğic 'sarımtıl'*, *kir-qilt 'kirlil'*, tat. *alt-su 'açıq çəhrayı'* və s. Keyfiyyəti gücləndirən affikslərə az hallarda rast gəlinir: özb. *yaxş-rōq 'daha yaxşı'*, türk. *kocaman 'çox böyük'* və s.

Türk dillərində keyfiyyətin güclənməsinin ifadəsi üçün iki forma -analitik və sintetik formalar seçilir.

Keyfiyyətin güclənməsinin analitik formasında sifətlər gücləndirici sözlərlə və ya dərəcə zərfləri ilə birləşir. Müxtəlif türk dillərində bu gücləndirici uyğun gəlir: başq. *in ya °xş 'ən yaxşı'*, azərb. *ən kiçik*, qazax. *en jaqsı 'ən yaxşı'*, qırğ. *en-ıraq 'ən uzaq'*, tuv. *cñ uluğ 'ən böyük'*, türkm. *eñ kiçi 'ən kiçik'*, şor. *eñ kiçiğ*, türk. *en büyük 'ən böyük'*, özb. *eñ uzaq 'ən uzaq'* və s.

Bu gücləndiricilərdən çoxu keyfiyyətin ifadəsinin müəyyən dərəcəsinə işarə edir, müq. başq. *bicrək yəmlə 'xüsusi fərəhli (xoş)'*, qazax. *ötə kısqı 'olduqca qısa'*, qum. *bek issi 'çox isti'*, alt. *sürekey küç 'çox güclü'*, azərb. *çox böyük*, tat. *bik ya °xş 'çox yaxşı'*.

Keyfiyyətin güclənməsinin sintetik ifadə üsulu sifətlərin təkrarlanmasından inkişaf etmişdir: *sarı sarı 'çox sarı'*, *qara qara 'çox qara'*, *ağ ağ 'çox ağ'* və s. Sonralar bunun əsasında *sap-sarı*, *kap-qara*, *ap-ağ* və s. tipli natamam reduplikasiya hadisəsi baş vermişdir. Qoşa sifətlərin birinci üzvü qısaldılmış əmsalə çevrilmişdir [Dmitriyev, 1948, s.85].

Əmsal həmişə təkhecalı olduğu üçün hecaların sayı ixtisar olunmuş olur. Əmsal sonuncu samitlə formalaşır, bu halda *-p-* samiti ilə: tat. *ka°p-ka°ra* 'qapqara', alt. *qip-kızıl* 'qipqırmızı', noq. *yapyasıl* 'yamyasıl', çuv. *sap-sar* 'sapsarı', yakut. *qip-kihil* 'qipqırmızı', tuv., xak. *sap-sarığ* 'sapsarı'.

Türk dillərində bu müqayisə üsullarının geniş yayılması onların ulu türkcədə olmuş olmasını qəbul etməyə əsas verir.

Konkret müqayisənin üsulları

Müasir türk dillərində bir əşyanı başqası ilə müqayisə edərkən o əşyanın adı çıxışlıq halda olur: tat. *Sa°fa Ğa°lidən köşli* 'Səfa Əlidən daha güclüdür', azərb. *bacım məndən kiçikdir*, qum. *deñiz kölden ulla 'dəniz göldən böyükdür'*, özb. *õltın temirdən õğır 'qızıl dəmirdən ağırdır'*, qırğ. *kitep depterden qalın 'kitab dəftərdən qalıdır'*, uyg. *at eşəktin çon 'at eşəkdən böyükdür'*, kr.-tat. *sen ondan işkirsən 'sən ondan işbacaarsan'* və s.

Yakut dilində müqayisə üçün əsas götürülən əşya müqayisə halında götürülür: *xatın ti:tte:qer kü:ste:x 'tozağacı qara şamdan möhkəmdir'*.

Bə'zi müasir türk dillərində sintetik üsul ilə sifətin müqayisə dərəcəsinin yaranmasında xüsusi *-ıraq//-irek -raq//-rek* affiksi istifadə olunur: başq. *Vəli Kərimzən ka°rtəraı 'Vəli Kərimdən böyükdür'*, tat. *Sa°fa Ğa°lidən köşlirək 'Səfa Əlidən güclüdür'*, qırğ. *Melis Çakişten ulu:raq 'Melis Çekişdən böyükdür'*, özb. *nõq olmadan şirinrõq 'armud almadan şirindir'*, qum. *buz qardan suyuq 'buz qardan soyuqdur'* və s.

-Rağ, -ıraq affiksi həm də sifətin keyfiyyətini zəiflətmə mə'nasını verir: *sowuq 'soyuq'* sözündən özb. *sowuqroq 'soyuqtər'*, *mayda 'balaca'*, *'xırda'* sözündən *maydaroq*

'xırdatər', əsi'turş' sözündən başq. *əsirək 'turştəhər'*, *qattı 'qatı'* sözündən noq. *qatırağ 'bərək təhər'*, *zur 'böyük'* sözündən tat. *zurraq 'böyük təhər'*, yaxud, əksinə, gücləndirici işi görür: *yaxş 'yaxşı'* sözündən özb. *yaxşeroq 'daha yaxşı'*, *baland 'uca'* sözündən özb. *balandroq 'daha uca'*, *kişi 'kiçik'* sözündən qazax. *kişirək 'daha kiçik'*.

Lakin çətin sübut etmək olar ki, türk dillərində müqayisə dərəcəsinə ifadə edən bu üsul qəti olaraq sabitləşib. *"-Rağ* affiksinin əsl mə'nası məsələsini hələ qəti həll olunmuş hesab etmək olmaz. Hər halda bu, ruscadakı "olduqca, daha" mə'nasında işlənən *-ee, -ai(ey)* affiksi kimi mübahisəsiz deyildir. Bu, hər şeydən əvvəl, müqayisə dərəcəsinə ifadə etməyə namizəd olan affikslərdən biridir" [Dmitriyev, 1948, s.87].

Yakut, altay, türk, azərbaycan, qaqauz kimi (müasir - T.H.) türk dillərində *-raq* affiksi yoxdur.

Sifətin söz yaradıcılığı

Türk dillərinin tarixinə həsr olunmuş, demək olar ki, bütün əsərlərdə sifətin sözdüzəltmə şəkilçiləri ancaq sadalanır, amma onlara mənşəyi cəhətdən baxılmır. Bununla belə bu şəkilçilər nisbətən asanlıqla aşağıdakı kateqoriyalar üzrə bölünür:

1) Müəyyən əlamət və ya xüsusiyyət bildirən affikslər; 2) kiçiltmə affiksləri; 3) modal mə'nalı affikslər; 4) qədim fe'li sifət affiksləri.

Müəyyən əlamət və xüsusiyyət mə'nası ilə yüklənmiş affiksli sifətlər

-ığ//-iğ'. *-ığ//-iğ'* affiksi əski türk dillərində olduqca geniş yayılmışdır: qəd.-türk. *ayığ 'acıqlı'*, *arığ 'təmiz'*, *yılığ 'ilıq'*, *sarığ 'sarı'* və s. Müasir tuva, xakas və şor dillərində

saxlanmışdır: tuv. *arığ* 'təmiz', *çılığ* 'ılıq', *iziğ* 'isti', xak. *xatığ* 'qatı', 'bərk', *ajığ* 'acı', *çılığ* 'ılıq', şor. *qadığ* 'qatı', *açığ* 'acı', *iziğ* 'isti', *çılığ* 'ılıq'.

Uyğur və özbək dillərində sonuncu *ğ* samiti *q* samitinə çevrilmişdir: uyğ., özb. *qattı*-*q* 'qatı', *ıssıq* 'isti' və s. Sonuncu *ğ*>*q* və *ğ*'>*k* samit çevrilmələrinə az-az başqa türk dillərində də rast gəlinir: azərb. *ılıq yılığ*>*yılıq* formasından, qırğ. *ısıq* 'isti'.

Türk dillərinin çoxunda sonuncu *ğ* və *ğ*' samitləri düşmüşdür: noq. *qatı* 'qatı', tat. *q^oıt*, türk. *katı*, alt. *qatu*: tat. *ıssi* 'isti', qum. *ıssi*, q.-qalp. *ıssı*; tat. *ııl* 'ılıq', qum. *yılı*, qazax. *ııl*; türk. *sarı*, qazax. *sarı* və s.

Burada sonuncu *ğ* samiti əvvəlcə *k* samitinə çevrilmiş, sonra isə tamam itmişdir: *sarığ*>*sarıq*>*sarı*.

Qaraim dilində sonuncu *ğ* samiti *w* şəklində iz qoymuşdur: *arığ* 'təmiz' sözündən *aruw* 'təmiz'.

-*ığ*//*-ığ*' affiksinin mənşəyi namə'lumdur.

-*lığ*//*-liğ*'<-*lı:q*//*-li:q*'. Bu affiks qədim türk yazılı abidələrində olduqca geniş yayılmışdır: *ada* 'təhlükə' sözündən *adalığ* 'təhlükəli', *azıq* 'köpək dişi' sözündən *azıqlıq* 'iridişli', *buz* sözündən *buzluğ* 'buzlu' və s. O, həmçinin tuva, xakas, şor və tofalar dillərində yaxşı saxlanmışdır: *dağ* sözündən tuv. *dağlığ* 'dağlı', xak. *qar* sözündən *xarlığ* 'qarlı', *çil* 'yel' sözündən xak. *çillıq* 'yelliq', *mal* sözündən tof. *mallıq* 'mal-qaralı', *küş* 'güc' sözündən *küştüğ* 'güclü', *mis* 'buynuz' sözündən *mistiğ* 'buynuzlu'.

Uyğur dilində *-lığ*//*-liğ*' affiksində sonuncu *ğ* və *ğ*' samitləri *q* və *k* samitlərinə çevrilmişdir: *qa(r)ıl* 'qarlı', *taşıl* 'daşlı', *tağıl* 'dağlı' və s.

Qırğız dilində *-lığ*//*-liğ*' affiksi *-lu*://*-lü*: *-tu*://*-tü*: affikslərinə çevrilmişdir, məsələn, *taşıl* sözündən *taştu*: 'daşlı', *toqoylıq* sözündən *toqoylu*: 'meşəli', *es* 'ağıl' sözündən *estü* 'ağıllı'. Altay dilində *u*//*ü* saitlərinin uzunluğu

saxlanmışdır: *qarlu*: 'qarlı', *tu:lu*: 'dağlı', *balıqtu*: 'balıqlı' və s.

Başqa türk dillərindəki *-lığ*//*-liğ*' və *-lı*//*-li* affikslərinin mənasına uyğun olaraq yakut dilində *-la:x* (*-ta:x*//*-da:x*, *-na:x* variantları ilə) affiksi işlənir və ola bilsin, birincilərlə bir mənşəyə malikdir, müq. *ağala:x* 'atalı', *oğolo:x* 'balalı', *öydö:x* 'ağıllı' və s.

Yakut dilində uzun *a* saitinin olması *-lığ* affiksində *ı* saitinin əvvəllər uzun olmuş olmasına dələlət edir.

-*lı*//*-li*. Bu kateqoriyadan affikslər içərisində *-lı*//*-li* daha geniş yayılmışdır: *küç* 'güc' sözündən özb. *küçli* 'güclü', *aqıl* 'ağıl' sözündən türkm. *aqıllı* 'ağıllı', *tas* 'daş' sözündən qazax. *tastı* 'daşlı', *qum* 'qum' sözündən noq. *qumlu*, *a^oy* 'ay' sözündən tat. *a^oyıl* 'aylı', *tuz* 'duz' sözündən qum. *tuzlu* 'duzlu', *at* sözündən türk. *atlı*, *astar* sözündən azərb. *astarlı*, *a^ot* 'at' sözündən başq. *a^oıt* 'atlı', *kayğı* 'qayğı' sözündən qar. *kaygılı* 'qaygılı' və s.

Bu affiksin daha qədim forması *-lı:ğ*//*-li:ğ*' olmuşdur. Sonuncu *ğ* samitinin düşməsindən əvvəl *ğ*>*k* hadisəsi baş vermişdir: *-lı:ğ*>*-lı:q*>*-lı* prosesi gedir. Qeyd etmək maraqlıdır ki, *-lı* o türk dillərində işlənir ki, onlarda *-ıq* (*sarıq*>*sarı*) affiksində sonuncu *q* samiti düşmüşdür. Həmin *-lı* affiksi özbək dilində də mövcuddur.

-Lığ affiksi mənşəcə qədim müştərək halın sonluğudur. Onu da istisna etmək olmaz ki, *-l* elementi toplu çoxluğun *-l* göstəricisi ilə genetik olaraq bağlıdır.

-*lıq*//*-lik*. Bir sıra türk dillərində *-lıq*//*-lik* affiksi nisbi sifət yarada bilir, müq. tat. *a^otnal* 'həftəlik', noq. *ayıl* 'aylıq', azərb. *qışlıq*, *aymak* 'ölkə' sözündən qırğ. *aymaqtıq* 'ölkə', tuv. *çıldıq* 'illik', çuv. *vırlıx* 'toxumluq' və s. Onun distribusiyası (yayıma dərəcəsi) olduqca məhduddur. O, daha çox zaman anlayışlı (il, ay, həftə

¹ *L>t* keçidi barəsində "Fonetika" bölməsinə bax.

və s.) isimlərdən nisbi sifətlər yaradır. Onun toplu çoxluğu -*lıq//lik* affiksi ilə əlaqəsi aydın deyil. Türk dillərində -*lıq//lik* affiksi eyni zamanda 'nə üçün nəzərdə tutulmuş' mənasını bildirir: tat. *başlıq* 'başlıq', yəni 'baş üçün nəzərdə tutulan', *a°rğalıq* 'arxalıq', yəni 'kürək üçün nəzərdə tutulan', *küzlük* 'gözlük', yəni 'gözlər üçün nəzərdə tutulan' və s. Belə məna yəqin ki, *kəşləq* 'qışlıq' 'qış üçün hazırlanmış' kimi sözlərin tə'siri altında yaranmışdır.

-kı//ki: qırğ. *jazğı* 'yazın', qaq. *kışkı* 'qışın', yakut. *sa:skı* 'yazın', noq. *ķəsķē* 'qışın', tuv. *çaşkı* 'yazın', özb. *yōzğē* 'yayın', azərb. *axşamkı*, türk. *sabahkı*, şor. *ķışķı* 'qışın', tat. *ya°zğē* 'yazın', çuv. *s'urki* 'yazın', kr.-tat. *ķışķı* 'qışın' (yəni: qışda) və s.

Çox vaxt bu affiksli sifətlər ilin müxtəlif fəsilələrini ifadə edən isimlərdən yaranır. Daha nadir hallarda bu şəkilçi ilin fəsilələri ilə bağlı sifətlər də əmələ gətirir, müq. noq. *tsķē* 'zahiri', qırğ. *başķı* 'başlangıç' və s. Görünür, burada lokativ (məkanı) məna zaman mənasından tez yaranmışdır.

-da:ķı//dē:ki. Bu affiks adətən "müəyyən yerdə olan" mənası ilə sifətlər yaradır: *ara* sözündən noq. *aradağē* 'aradakı', türk. *dolaptakı kitablar* 'dolabdakı kitablar', özb. *üydəqi* 'evdəki', yakut. *tıata:ğı* 'tayqadakı', alt. *ayıladağı* 'auldakı', çir 'yer' sözündən xak. *çirdeqi* 'yerdəki', tr.qar. *bundağı* 'buradakı' və s.

Tamamilə aydındır ki, affiksin birinci tərkib hissəsini yerlik hal affiksi təşkil edir. Ona bitişən *-kı//ki* affiksi "nəyəşə aid olan" mənasma malikdir.

Türk dillərində sifətləri yaradan affikslər olduqca çoxdur, ancaq demək olar ki, onların hamısı qeyri-məhsuldardır və nisbətən geniş yayılmayıb, məsələn, *-laç//ləç* kimi affikslər: tat. *itləş* 'ətli', *yēnlaş* 'tüklü'; *-çu//çü:* tat. *tēnşu* 'qoxumuş'; *-ķēş:* tat. *tēnķēş* 'burunda danışan (tın-tın)', *-iz//iz:* tat. *ya°wēz*, əski özb. *yawuz* 'acıqlı', *-ğay:* qazax.

ķapsağay 'çox böyük', tat. *ya°lağay* 'yaltaq'; *-ı//i:* türk. *sıkı* 'sıx' və s. Bu affikslərin mənşəyi namə'lumdur.

Kiçiltmə mə'nalı sifətlər

Türk dillərində əlamətin natamam dərəcəsini ifadə edən sifətlər böyük qrup təşkil edir. Bu sifətlərin affikslərinin səciyyəvi xüsusiyyəti onların tərkibində təkrarlanan elementlərin mövcudluğudur. Nadir hallarda rast gəlinən samitini saymasaq, bu elementlərin ümumi miqdarı səkkizdir. Onlar çox vaxt öz aralarında birləşirlər.

Həmin elementlər bunlardır: *ķ(k), l, m, r, s, t, ş, ç.* Affikslərin samit elementləri *a, ı, i* saitləri ilə birləşə bilirlər.

Bu qrup sifətlərin affikslərini daha aydın təsvir etmək üçün onları seriyalar üzrə qruplaşdırmaq məqsəduyğundur.

Қ, k seriyası

Aparıcı samit affikslərin tərkibində başqa göstəricilərlə birləşə bilər: *ķy, ķl, ķlt, ķltm, ķç.*

-ķay//kēy: qazax. *sırķay* 'bozumtul', *tırbēķay* 'alçaqtər'.

-aķ//əķ-k. Bu göstəricili sifətlər çuvaş dilində çox yayılmışdır: *s'ēv, s'u* 'yağ' sözündən *s'ıvak* 'yağlı', *şıv* 'su' sözündən *şıvak* 'sulu', *yüz'i* 'turs' sözündən *yüz'ek* 'turşər' və s.

-ķıl//kil, -ğıl//qil: qırğ., q.-balk. *ķızğıl* 'qırmızımtıl', qazax. *bozğēl* 'bozumtul'.

-ķılt//kilt: qazax. *ķēzğēlt* 'qırmızımtıl', türkm. *qızqilt*, qazax. *sarğēlt* 'sarımtıl', noq. *sarğēlt*, qırğ. *sarğılt*, başq. *ha°rğēlt*, tat. *yəşkilt* 'yaşılımtıl'.

-ķıltım//kildim: tat. *əşkiltim* 'turşər', qırğ. *sürqültüm* 'bozumtul', q.-balk. *sarğıldım* 'sarımtıl'.

-kıç//kiç. Olduqca nadir hallarda rast gəlinir, müq. qırğ. *sarğıç* 'sarımtıl', qazax. *sarğbş*.

L seriyası

-il//il affiksi daha çox qədim türk dillərində, həm də təcrid olunmuş halda çıxış edirdi, məsələn, *yaşıl*. Görünür, türk dillərində geniş yayılmış *kızil* 'qırmızı' sifətinin tərkibində indi öz ilkin mə'nasını itirən *-il* kiçiltmə affiksi var. Müasir türk dillərində ona nadir hallarda rast gəlinir: alt. *köqül* 'göy', noq. *sarğıl* 'sarı'.

L samiti adətən *lt*, *ltm*, *ltr*, *lrm*, *lçm* birləşmələrində işlənir.

-ıldıy//ildiy: noq. *sarğıldy* 'sarımtıl',

-ıltım//altım: qazax. *qaraltım* 'qaramtıl', *aşkıltım* 'acımtıl', alt. *kızıltım* 'qırmızımtıl', noq. *sarğıldım* 'sarımtıl'.

-ıltır//iltir: tuv. *sarğıldır* 'sarımtıl', qazax. *köqildir* 'göyümtül'.

-ıltırım//iltirim: şor. *ağıldırım* 'ağımtıl', *köqüldürüm* 'göyümtül'.

-ılçım//ilçim: qırğ. *qaralçım* 'qaramtıl', *sarıçım* 'sarımtıl', tat. *küqilşim* 'göyümtül'.

-law//lew (*-daw//dew*, *-taw//tew* -variantları ilə) qazax affiksinin mənşəyi aydın deyil: *şzəndaw* 'uzunsov', *şşıldaw* 'yaşılımtıl' və s.

M seriyası

M elementi həmişə başqa elementlərlə birlikdə çıxış edir: *mç*, *mıç*, *ms*, *msç*, *mtç*, *mtl*, *mtrç*, *mş*.

-mıç//mik: qırğ. *jılımıç* 'köktər', qazax. *qaramıç* 'qaramtıl'.

-amlıç//əmlik: şor. *qarğandıç* 'qaramtıl', xak. *ağamdıç* 'ağımtıl', xaramdıç 'qaramtıl'.

-imsa//imsə: tat. *şşlmsa* 'ılıqtər'.

-msı//msi: türk. *ekşimsi* 'turştər', qaç. *ma:vimsi* 'mavitər'.

-msıç//msik: xak. *xızamzıç* 'qırmızımtıl', özb. *aççbmsç* 'acılaşmış'.

-mtıç//mtik: türkm. *tuşumtıç* 'turştər', şor. *qaramdıç* 'qaramtıl'.

-mtıl//mtil: türkm. *ağımtıl*, azərb. *bozumtul*.

-ımtır//ımtir: özb. *sarğbmtır* 'sarımtıl'.

-ımtırak//ımtirak: türk. *sarımtırak* 'sarımtıl', *açımırak*, azərb. *ağımtırak*, *sarımtırak*.

Qazax dilində sifətə keyfiyyətin zəifliyi mə'nasını verən *-(a)ñ* affiksi artırılır: *qart* 'köhnə' sözündən *qartan* 'köhnətər', *jazıç* 'yastı' sözündən *jazañ* 'yastı'.

R seriyası

-(a)rak//-(i)rək: noq. *şzşlrak* 'qırmızımtıl', *ağbrak* 'ağımtıl', qaç. *dararak* 'darısqal', xak. *xızılrax* 'qırmızımtıl', *kiçiqarax* 'kiçicik', türk. *acırax* 'acımtıl', q.balk. *uzunurak* 'uzuntər'. Bu affiksin daha nadir *-rıç//rik* variantı var: alt. *ağarıç* 'ağımtıl', *sarğarıç* 'sarımtıl'.

-ıltır, *-ıltırım*, *-ımtır*, *-ımtırak* kimi affikslərdə də *-r* elementinin mövcudluğunu qeyd etmək lazımdır.

S seriyası

S elementi adətən *sğ*, *sl*, *smç*, *sml*, *smn* birləşmələrində çıxış edir.

-sul//sü: tat. *alsu* 'çəhrayıtər', *köksü* 'göyümtül'.

Ş seriyası

-sığ//-siq: tuv. *dussuğ* 'duzlutər'. Ola bilsin ki, bu affiks əvvəlkinin daha qədim formasıdır: **alsuğ* sözündən tat. *alsu* 'çəhrayitər'.

-sıl//-sil: tat. *küksil* 'göyümtül', q.-balk. *aqsıl*, özb. *ōksıl* 'ağımtıl'.

-sımak//-simək: alt., qırğ. *qızılsımağ* 'qırmızımtıl', qum. *sarsımağ* 'sarımtıl', alt. *aqsımağ* 'ağımtıl'.

-sımal//-simel: alt. *biyiksımal* 'böyüktər'.

-sıman//-simen (-sıban//-siben formalarından): *qızılsıman* 'qırmızımtıl', *sarığsıman* 'sarımtıl'.

Ç seriyası

Ç elementi təcrid olunmuş halda və həmçinin *çk*, *çl*, *çlrk* birləşmələrində işlənir.

-ça//-çə: türk. *darca* 'darısqal', azərb. *acıca*, qazax. *aqşa* 'ağımtıl', tat. *ъънша* 'uzunsov', qırğ., türkm. *aqça* 'ağımtıl', qaq. *sarıca* 'sarımtıl'.

-iç//-iç: özb. *sarıç* 'sarımtıl'.

-çik//-çik (-çaq//-çək): türk. *güzəlcik* 'gözəlçə', *yüksecik* 'yüksəkçə', türkm. *ağasçiq* 'axsaqcıq', qaq. *kısaçık* 'qısacıq', türk. *büyücek* 'böyükçə'.

-çıl//-çil: türk. *akçıl* 'ağımtıl', *gökçül* 'göyümtül', qazax. *kökşil* 'göyümtül', *sarıçıl* 'sarımtıl', noq. *aqsıl* 'ağımtıl'.

-çilt//-çilt: qazax. *aqsılı* 'ağımtıraq', *kökşilt* 'göyümtül', qum. *pöksilt* 'göyümtül', 'mavitər'.

-ış//-ış: özb. *ōkış* 'ağımtıraq', *kökış* 'mavitər', qırğ. *köqüş* 'mavitər', azərb. *koruş* 'kortər', 'zəif görün'.

-şın//-şin: azərb. *qarşın*, qəd.türk. *kökşin* 'göyümtül'.

Təbii ki, yuxarıda göstərilən affikslər tam tərkibində hər türk dillərində istifadə olunmur. Bu və ya başqa türk dilində müxtəlif dərəcədə yayılan bu affikslər göstərilən mə'naları tamamilə ifadə edən affikslərdir.

Kiçiltmə mə'nalı, yaxud keyfiyyətin zəifləmiş dərəcəsini bildiren sifətlərin mənşəyi bir növ tarixi tapmacadır. Təqribən hər affiksin mürəkkəb strukturu var və bir neçə elementi əhatə edir, hətta tərkib hissələrinin sayı bəzən dörd-beşə qədər gəlib çıxıb bilər. İki elementdən ibarət olan kiçiltmə affikslərinin varlığını müəyyən mə'nanın daha incə çalarlarını göstərməyə xidmət etməsi kimi izah etmək olardı, ancaq tərkibcə daha mürəkkəb olan affikslərin mövcudluğunu necə izah etmək mümkündür?

Görünür, *-kıltım*, *-iltırım*, *-ımtıraq* və s. kimi nəhəng affikslər mə'naların daha incə fərqləndirilməsi məqsədilə yaradılmamışdır. Yəqin ki, necə deyirlər, səs simvolikasını burada böyük rol oynamışdır. Bu halda affikslərin üst-üstə qalanması kiçiltmə mə'nasının vasitəsi kimi çıxış etmişdir.

Zəifləmiş keyfiyyətli sifətlərin affikslərinin çoxu formaca toplu çoxluğun göstəricilərinə uyğun gəlir.

Ayrı-ayrı türk dillərində oxşarlıq və ya bənzərlik ifadə edən sifətlərə rast gəlinir: tuv. *kijiziğ* 'insani', *demirziğ* 'dəmir kimi', qəd.-uyğ. *qulasığ* 'qul sayığı', *beqsığ* 'bəy kimi', türk. *erkeksi* 'cəsarətli', *maymunsu* 'meymun kimi' və s.

Görmək çətin deyil ki, burada zəifləmiş əlamətin ilkin mə'nasının yenidən dəyərləndirilməsi nəticəsində bənzərlik mə'nası yaranmışdır. Bu sifətlərin affikslərinin keyfiyyətin zəifliyini göstərən affikslərlə eyni olması bu fikri bir daha təsdiqləyir, müq. tuv. *demirziğ* 'dəmir kimi' və *dussıq* 'bir az

¹ ç>c keçidi haqqında "Fonetika" bəhsinə bax.

duzlu', türk. *erkeksi* 'cəsarətli' və *yeşilsı* 'yaşıltər', *kızılısı* 'qırmızımtıl' və s.

Nəyəsə meylifadə edən sifətlər

-çıll/-çil: *uruş* 'savaş' sözündən şor. *uruşçu* 'savaşçı', *katkı* 'qəhqəhə' sözündən alt. *kat-kıçı* 'qəhqəhəçi', *uyqu* 'yuxu' sözündən *uyquçı* 'yuxulu'.

-çanll/-çən: *iş* sözündən özb. *işçən* 'işçi', *kürəş* 'güləşmə' sözündən *kürəşçən* 'güləşçi', *aşu* 'qəzəb' sözündən şor. *aşuşan* 'qəzəbli', *ter* 'tər' sözündən *terşen* 'tərli', *soğuş* 'savaş' sözündən alt. *soğuşça:n* 'savaşçı', *o.ruq* 'azar' sözündən qırğ. *o.ruqçan* 'azarlı', *aşuw* 'qəzəb' sözündən q.-qalp. *aşuwşan* 'qəzəbli', *korku* 'qorxu' sözündən türk. *korkçan* 'qorxaq', *a°şu* 'qəzəb' sözündən tat. *a°şuşan* 'qəzəbli' və s.

-çaqll/-çək: *uybn* 'oyun' sözündən tat. *uybnşaq* 'oyunbaz', 'zarafətçil', *açın* 'acılamaq' sözündən alt. *açınça:k* 'acıqlı', *uruş* 'savaş' sözündən şor. *uruşçaq* 'savaşçı', *tarın* 'hirsələnmək' sözündən xak. *tarınçax* 'hirsli', *undut* 'unutmaq' sözündən *undutçax* 'unutqan'.

-çılll/-çil: *iş* sözündən azərb. *işçil*, *oy* 'fikir' sözündən qırğ. *oyçul* 'mütəfəkkür', *düşüncəli*, *qayğı* sözündən türkm. *qayğıçıl* 'qayğılı', 'qəmli', *qunaq* 'qonaq' sözündən tat. *qunaqşıl* 'qonaqpərəst', noq. *qunaqşıl*— həmin məna ilə, *ıyqu* 'yuxu' sözündən qazax. *ıyquşıl* 'yuxulu', *katq* 'qəhqəhə' sözündən alt. *katqçıl* 'gülünc', *söz* sözündən q.-qalp *sözşil* 'söhbətçil'.

-kayll/-kəy: alt. *ıyłaqay* 'ağlağan', qırğ. *tenkey* 'çirkli', *sınarqay* 'kövrək' və s.

-kaçll/-kəç, -ğaçll/-ğəç: *yüz* 'üzmək' sözündən türk. *yüzgeç* 'üzücü', *utan* 'utanmaq' sözündən *utanqaç* 'utancaq'.

-kıçll/-kiç, -ğıçll/-qiç: *sən* 'sınmaq' sözündən q.-qalp. *səngəş* 'sınan', *avır* 'azarlı' sözündən *avırğəş* 'azarlı'.

-sakll/-sək: alt. *araqızaq* 'içki düşküni', 'alkoqol içməyi sevmə', tuv. *oyunzaq* 'oynaq', başq. *ya°ramhak* 'yaltaq' və s.

Əlamətin ilkin natamamlıq mənasının yenidən dəyərləndirilməsi nəticəsində nəyəsə meyl mənası yaranmışdır. Hər iki kateqoriyadan olan sifətlərin bəzi affikslərinin oxşarlığı bunu sübut edir, müq. qırğ. *aqçıl* 'ağımtıl' və azərb. *işçil*, qırğ. *sarğıç* 'sarımtıl' və q.-qalp. *səngəş* 'sınan', 'kövrək', qazax. *sırqay* 'bozumtul' və alt. *ıyłaqay* 'ağlağan'.

Modal məna natamamlığın daha konkret mənasından və azlığından inkişaf etmişdir.

Fe'li əsaslardan yaranan sifətlər

Ulu türkcədə fe'ldən yaranan sifətlər mövcud olub. Onları fe'li sifət də adlandırmaq olardı, ancaq onlar ciddi surətdə fərqlənmişdir. Onlar nə zaman, nə növ mənalərini ifadə etmiş və ancaq hərəkətin hər hansı bir keyfiyyətini, çox vaxt isə tamamlayıcılıq mənasını ifadə etmişdir. Bu fe'ldən yaranan qədim sifətlər qeyri-sabit olmuşdur. Onlar çox vaxt ismə və ya əsl sifətə çevrilmişdir. Fe'li əsaslardan yaranan sifətlər xüsusi affikslərə malikdir.

-maçll/-mə: ör 'hörmək', özb. *örmə* 'hörülmüş', *yöz* 'yazmaq' sözündən *yözma* 'yazılmış', *bar* 'getmək' sözündən qəd.-uyğ. *barma* 'keçmiş', *bur* 'burmaq' sözündən azərb. *burma*, *yar* 'yarmaq' sözündən türk. *yarma*, *kuş* 'quraşdırmaq' sözündən tat. *kuşma* 'qurulmuş', ör 'hörmək' sözündən türkm. *örme* 'hörülmüş', *çap* 'yonmaq' sözündən tr.-qar. *çapma* 'yonulmuş'.

-ıqll/-ik: üz 'üzmək', 'qırmaq' sözündən tuv. *üzük* 'üzülmüş', *cimir* 'dağıtmaq' sözündən tat.

cimirik 'dağılmış', *cab* 'bağlamaq' sözündən qırğ. *cabıx* 'bağlanmış', *aç* 'açmaq' sözündən türk. *açık* 'açıq', *izir* 'sərxoş olmaq' sözündən xak. *izirik* 'sərxoş', *çürü* 'çürümək' sözündən azərb. *çürük*, *yırt* 'yırtmaq' sözündən qağ. *yırtmaq*, *buz* 'pozmaq' sözündən özb. *buzuq* 'pozulmuş', *aşb* 'açmaq' sözündən noq. *aşbıx* 'açıq', *sın* 'sınmaq' sözündən cağ. *sınuq* 'sınmış', *döv* 'sındırmaq' sözündən türkm. *dövük* 'sınmış', *sın* 'sındırmaq' sözündən tr.-qar. *sınıq* 'sınmış', *s'imir* 'dağıtmaq' sözündən çuv. *s'imirik* 'dağılmış' və s.

-қан//-кән (-кын//-кин), -ğan//-qən, (-ğın//-qin): *dövüş-* 'döyüşmək' sözündən türk. *dövüşken* 'döyüşkən', *çalış* 'çalışmaq' sözündən azərb. *çalışqan*, *ır* 'yorulmaq' sözündən tuv. *ırxan* 'arıq', *xıt* 'möhkəm olmaq' sözündən çuv. *xıtkan* 'arıq', *sol* 'solmaq' sözündən qal.-qar. *solğan* 'solmuş', *ere* 'ərimək', türkm. *erqin* 'ərinmiş', *söl*, sözündən özb. *sölgün* 'solmuş', *kəs-* 'kəsmək' sözündən azərb. *kəskin*, *kır* 'qırmaq' sözündən türk *kırqın* 'qırğın', *az-* 'azdırmaq' sözündən qırğ. *azğın* 'azğın', *şap-* 'çapmaq' sözündən tuv. *şapkin* 'coşqun', *sis-* 'hiss etmək' sözündən çuv. *siskin* 'həssas'.

-ağan-əqən. Bu affiks *-қан//-qən* affiksindən yaranmışdır. Birinci tərəfi hərəkətin sürəkliliyini bildiren fe'llər yaradan *-a//ə* affiksindəndir: *dur* 'durmaq' sözündən türkm. *duraqan* 'duran', *umun* 'unutmaq' sözündən yakut. *umnuqan* 'unudan', 'unutqan', *kör* 'görmək' sözündən köreçen *itigözülü*, *yat* 'yatmaq', sözündən azərb. *yatağan*.

Qeyd etmək asandır ki, bu tipli sifətlərdə *-ağan//əqən* affiksi çox vaxt daimi keyfiyyətləri ifadə edir.

-ın//in. Nadir hallarda rast gəlinir, müq. *büt* 'bitmək' sözündən tr.-qar. *bütün* 'bütöv', *uza* 'uzaqlaşmaq' sözündən qırğ. *uzun* və s. Ulu türkcədə fe'ldən yaranan *-ın//in* şəkilçili sifət olub.

-ar//ər, -ır//ir. Bu affiksin köməyi ilə yaranmış sifətlər çox vaxt əşyanın xüsusiyyətini və sabit əlamətlərini ifadə edir: *aq* 'axmaq' sözündən türkm. *aqar* 'axar', *yara* 'yaramaq' sözündən azərb. *yayar* 'yararlı', *qa* 'yana-'*qaynamaq*' sözündən tat. *qa* 'ynar' 'qaynar', *xis* 'sıxışdırmaq' sözündən çuv. *xizir* 'sıx'.

-kır//kir, -ğır//qir. Görünür, bu affiks modal mə'nalı *-kı//qı* affiksi ilə *-ır//ar* affiksinin birləşməsindən təşkil olunub: *-al* 'almaq' sözündən türkm. *alğır* 'bərk tutan', *sez-* 'hiss etmək' sözündən özb. *sezqir* 'həssas', *siz* 'hiss etmək' sözündən tat. *sizqir* 'həssas', *tap-* 'tapmaq' sözündən qırğ. *tapqır* 'zirək', *bil* 'bilmək' sözündən alt. *bilqir* 'dərrakəli'.

-(ğ)lı//ğ'(li). Bu affiksin köməyi ilə yaranmış sifətlər hərəkətin nəticəsini ifadə edən *-(ğ)lı//ğ'(li)* şəkilçisi ilə fe'ldən yaranan qədim sifətdən törəmişdir. Müasir türk dillərində onlar məchul növün keçmiş zamanı olan fe'li sifətin mə'nasına malikdir: azərb. *yaralı*, türk. *bükülü*, qağ. *asılı*.

Əvəzlik mənşəli sifətlərin yaranmasının bə'zi xüsusiyyətləri haqqında

Türk dillərində əvəzlilərdən əvəzlik mənşəli sifətlər yaranmışdır. Bu sifətlərin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar bənzərlik mə'nası verən *-dağ, -diğ//diğ', -day, -dıy* affiksinin köməyi ilə yaranmışdır [Räsänen, 1957, s. 71]: qəd.-türk. *andağ* 'elə', *mundağ* 'belə', tuv. *qandığ* 'hansı', *ındığ* 'elə', *mındığ* 'belə', xak. *ondağ* 'elo', *mındağ* 'belə', şor. *qaydığ* 'hansı', uyğ. *andaq* 'elo', *qandağ* 'hansı', qırğ. *mınday* 'bax belə', *oşondoy* 'həmin', tat. *şundıy* 'belə', *andıy* 'elə', *mındıy* 'belə', noq. *mınday* 'belə, oxşar', *ondday* 'belə', *qayday* 'hansı', özb. *qanday* 'hansı', qazax. *qanday* 'belə', *osınday* 'belə', *anday* 'elə', alt. *qandıy* 'hansı', *mındıy* 'belə', *andıy* 'elə' və s.

Bə'zi türkoloqlar ulu türkcədə xüsusi müqayisəli halın, yə'ni nə ilə müqayisəni ifadə edən ekvativin mövcudluğunu fərz edirlər.

Doğrudan da, müasir türk dillərində yuxarıda göstərilən affikslər eyni zamanda müqayisə ifadə edə bilər: alt. *kuştıy 'quş kimi', qandıy 'qan kimi'*, qum. *ayday 'ay kimi'* [Şerbak, 1947, s.58], alt. *qardıy 'qar kimi', aydıy 'ay kimi', küz a° lmasəday sa° qlarğa 'göz bəbəyi kimi qorumaq'* və s.

N.P.Direnkova şor dilində olan *-tığ, -dığ//-dığ'* affiksini qoşma-affiks adlandırır [Direnkova, 1941, s. 67].

Əgər affiksin əvvəlki forması *-dağ, -dığ//-dığ'* olubsa, onda *-dağ* şəkilçisinin *-day* şəkilçisinə çevrilməsini izah etmək olduqca çətindir. Ola bilsin ki, sonuncu *y* samiti əvvəlcə *-dığ'* incə variantında olmuş və sonra analogi olaraq *-a* saitli variantda üzə çıxmışdır.

Privativ (inkar mə'nalı) sifətlər

Privativ sifətlər əşyanın hər hansı keyfiyyətinin və ya əlamətinin olmamasını ifadə edir. Yakut və şor dilləri müstəsna olmaqla bütün türk dillərində onlar cəniddir, yə'ni ismə *-sız//-sız* affiksini əlavə etmə yolu ilə yaranır: tat. *susəz 'susuz', urmansız 'meşəsiz', a° ysəz 'aysız'*, azərb. *yağsız, susuz, gücsüz*, özb. *tuzsəz 'duzsuz'*, noq. *atsəz 'atsız'*, qırğ. *su:suz 'susuz'*, qazax. *susəz 'susuz'*, q.-qalp. *jersiz 'yersiz', atsəz 'atsız'*, türk. *tatsız 'dadsız'*, q.-balk. *sansız 'saysız'*, uyğ. *susəz 'susuz'* və s.

Çuvaş dilində [z] səsi [r] səsinə keçdiyinə görə affiks *-sər//-sır* formasına malik olur: *utsər 'atsız', vəysər 'gücsüz', tipsir 'dibsiz'* və s.

Privativ sifətlərin *-sız//-sız* affiksinin mənşəyi haqqında məsələ bu günə qədər həll olunmayıb. Yəqin ki, *-sız//-sız* affiksi nə vaxtsa keyfiyyətin natamam mə'nasını ifadə etmiş, sonralar bu mə'na tam inkar səviyyəsinə gəlib çıxmışdır. *-Sız//-*

sız affiksində iki tərkib- *-s* və *-ız(-iz)* elementini ayırmaq olar. *-S* elementi özü keyfiyyətin natamam mə'nasını ifadə edə bilərdi, müt. *al 'çəhrayı'* sözündən tat. *al-su 'çəhrayıtər', zənqər 'göy'* sözündən *zənqər-su 'mavitər'*, azərb. *ağım-sov, uzun-sov*, tat. *kük-sil 'mavitər'* və s. *-ız//-iz* elementi *-çık//-çık* affiksi ilə birlikdə kiçiltmə mə'nalı isimlər yarada bilər. *El 'əl'* sözündən türk. *elci(ğ)iz 'əlcik'*.

Yakut dilində privativ sifətlərin yaranmasında 3-cü şəxs təkin mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənən ismin *suox 'yox'* inkar sözü ilə birləşməsindən istifadə edilir: *qırd'aqaha suox kihi 'qoca olmayan adam'*.

SAY

Qədim fin-uqor xalqları ilə müqayisədə qədim türklərin daha mükəmməl say sistemi olmuşdur. Qədim türklərdə yüz və min saylarının özlərinə məxsus adları olmuşdur, halbuki fin-uqor xalqlarında müvafiq saylar başqa dillərdən alınmadır.

Miqdar sayları

Ulu türk say sisteminin bərpası

Birinci onluğun vahidləri

<i>bi:r < pi:r 'bir'</i>	<i>altı</i>
<i>iki, əki 'iki'</i>	<i>yə:ti 'yeddi'</i>
<i>üç</i>	<i>səkiz 'səkkiz'</i>
<i>tö:rt 'dört'</i>	<i>toqız 'doqquz'</i>
<i>bə:ş < bel 'beş'</i>	<i>o:n 'on'</i>

Ayrı-ayrı türk dillərində bu sayların formaları fərqlənə bilər. Hər konkret türk dilində türk sait və samitlərinin uğradığı dəyişikliklər adətən saylarda müəyyən qanunla əks olunur, məsələn, tat. *bir 'bir'* *bi:r* formasından gəlir, təbii ki, uzun *i:* saiti qısaldılır və sonra *i* saitinə keçir; *bə:ş* sözündən qazax.

bes 'beş', çünki bu dildə uzun *ə* saiti *e* saitinə, *ş* samiti isə *s* samitinə keçir və s.

Uzunluq yakut və türkmən dillərinin, *ə* saiti isə uyğur, azərbaycan və qismən türkmən dillərinin, səs göstəriciləri əsasında bərpa edilir.

Yə:ti 'yeddi' sayında *ə* saitinin uzunluğu Azərbaycan dilində olan *yeddi* sözünün əsasında bərpa olunur, çünki Azərbaycan dilində uzun *ə* saiti *e* saitinə çevrilmişdir.

Birinci onluğun vahidlərinin adlarında, görünür, hansısa daha bəsit say sistemi, məsələn, qoşa saylar gizlənmişdir. Onu da qeyd etməmək olmaz ki, bir neçə vahidin sonluqları eynidir, müq. *al-tı* və *yə:ti* 'yeddi', *sək-iz* 'səkkiz' və *toqız* 'doqquz'.

Türk dillərinin hamısından fərqli olaraq çuvaş dilində saylar *I*, *ь* əlavəsi ilə, həm də onlarsız işlənir, müq. *vis* və *viz'i* 'üç', *ult* və *uldb* 'altı'. Sonuncu [ʎ] və [ɮ] səslərinin təzahürünə ilkin tam formaların ilk yaranma vasitəsi kimi baxmaq olar. Tam forma başlanğıcda 3-cü şəxs təkin mənsubiyyət affiksinin sayın adı formasına birləşməsi yolu ilə yaranmışdı, məsələn, *vis*<*üç*<*veş* sayına *-i* mənsubiyyət affiksi birləşmişdir və *viz'i* tam forması alınmışdır. Bundan başqa, çuvaş dilində sayın uzun samitli substantivləşmiş forması var, müq. *pirre* (tam forma)-*pir* (qısa forma). Görünür, bu formaların meydana gəlməsi tam və qısa formaların omonimliyinin aradan qalxmasına bir vasitə olmuşdur, məsələn, **uldb* 'altı' sayının tam və qısa formaları vaxtilə eyni səslənib- *uldb*. Uzun samitin törəməsi- *ulttb* və *uldb* omonimliyi aradan qaldırılıb- *ulttb* və *uldb*.

Burada mari dilinin təsirini fərz etmək olar, çünki mari dilində sayın tam və qısa formaları mövcuddur, müq. *kok* və *koktit* 'iki', *kum* və *kumit* 'üç'. Çuvaş dilindəki *ikki* 'iki', *vis's'i* 'üç' və s. tipli uzun samitli sayları başqa türk dillərindəki analogi saylarla çətin ki, cyniləşdirmək olsun.

Onluqların adları

<i>yig'irbə</i> 'iyirmi'	<i>altpil</i> 'altmış'
<i>otuz</i> 'otuz'	<i>yə:tpil</i> 'yetmiş'
<i>qırq</i> 'qırx'	<i>səksən</i>
<i>əlliğ</i> 'əlli'	<i>toqsan</i> 'doxsan'

Yakut, şor və tofalar dillərinin materialları əsasında *yig'irbə* 'iyirmi' sayını bərpa etmək olur: yakut. *sü:rbe*, şor. *çequirbe*, tuv. *çe:rbi*. *Altpil* 'altmış' və *yə:tpil* 'yetmiş' saylarının bərpası qeyri-adi görünə bilər, çünki türk dillərinin çoxunda onlar *altmış*, *yetmiş* kimi səslənir. Lakin başqa türk dilləri göstərir ki, nə vaxtsa onlarda partlayan *p<b* dodaq samiti olmuşdur, müq. qazax. *alp̄s*, noq. *alp̄s* 'altmış'. Çuvaş dilindəki *altpil*, *yə:tpil* sözlərində sonuncu *l* samiti çuvaş dilinin öz səs qanunları ilə izah olunur: *utmb̄l* 'altmış', *s'itmil* 'yetmiş'.

Daha qədim say üsullarının izləri onluqların adlarında aşkar edilir. Görmək çətin deyil ki, *otuz* 'otuz', *altmış* 'altmış' sözlərindən, *qırq* 'qırx' və *əlliğ* 'əlli' saylarının sonluqları göstərir ki, onların tərkibində *o:n* 'on' sayı yoxdur.

Daha qədim say sistemində onluqların adları ilə "on" say adının arasında etimoloji əlaqənin olmaması səciyyəvidir, müq. komi-zır. və udm. *das* 'on', ancaq komi-zır. *vetn* 'min', udm. *vitb-ton* 'əlli', burada *min* və *ton* sayları *das* 'on' sayı ilə çətin ki, bağlı olsun. Görünür, bir sıra türk dillərində sonralar onluqların ifadəsinin yeni sistemi yaranmışdır. Bu sistem "əvvəl onluğun vahidi+on" sxemi üzrə yaranmağa başlamışdır, müq. şor. *alt-on* 'altmış', *çett-on* 'yetmiş', *seqiz-on* 'səksən', *toquz-on* 'doxsan', xak. *alt-on* 'altmış', *çit-on* 'yetmiş', *siqez-on* 'səksən', *toğiz-on* 'doxsan'. Yakut və altay dillərində belə sistem "qırx" sayından başlanır: yakut. *tört-uon*, alt. *tört-on* 'qırx', tuva dilində- "iyirmi" sayından: *işk-on* 'iyirmi', *üç-on* 'otuz', *türt-on* 'qırx' və s. Həmin hadisə tofaların və sarı

uyğurların dillərində də müşahidə edilir. Say sisteminin dəyişilməsi çuvaş dilində qismən baş vermişdir: *s'ağır-vunna* 'səksən' və *təğır-vunna* 'doxsan'.

"Yüz" sayı türk dilində *yü:z kimi səslənmişdir. "Min" sayının adı *bin sözünə gedir ki, bunun da daha qədim şəkli *pin olmuşdur.

Qeyri-müəyyən miqdar sayları

Türk dillərinin çoxunda bu saylar -ça//-çə affiksinin köməyi ilə yaranmışdır: qırğ. *beşçe* 'təxminən beş', özb. *ontaça* 'təxminən on', xak. *çüşçe* 'təxminən yüz', azərb. *onlarca*

Türkoloqların çoxu bu fikirdədir ki, -ça şəkilçisi "təxminən" mə'nası bildiren *ça:k (*ça:k-lığ) qoşmasından yaranmışdır, müq. əski türk. *beş minçe çaklığ* 'təxminən beş min', özb.dial. *on çōkly* 'təxminən on'.

Lakin -ça affiksinin mənşəyini başqa cür izah etmək də olar.

Miqdarın təxmini ifadəsi müqayisə ideyası ilə bağlıdır. *Yü:zcə sözündən xakas. *çüşçe* 'yüzə qədər' sözü, görünür, əvvəlcə "məhz yüz" kimi qavranılmış. Ona görə də -ça həmin affiksdır ki, bütün türk dillərində müqayisə zamanı geniş istifadə edilir, müq. tat. *tatarşa* 'tatarca', yə'ni 'tatar kimi', azərb. *adətçə*, türk. *çocukça* 'uşaq kimi'. *Çaklığ* qoşması ilə müqayisə üsuluna gəlincə demək lazımdır ki, bu, ancaq ayrı-ayrı dillərdə işlənir və geniş yayılmamışdır.

Bu növ sayların yaranmasında say fe'li əsas da ola bilər, müq. tat. *yözləqən* 'yüzəcən', qazax. *otızdağan* 'otuzacan'.

Bu tipli fe'llərdən -ip şəkilçili fe'li bağlama törəyə bilər: tat. *unlap* 'onacan', özb. *yüzləp* 'yüzəcən', başq. *menləp* 'minəcən'.

Təxmini sayların yaranmasında bə'zən -tay//-təy, -day//-dəy bənzərlik affiksindən istifadə oluna bilər: qazax. *jüzdey* 'yüzəcən', qırğ. *otızday* 'otuzacan' (otuza qədər).

Türk dillərində təxmini saylar sintaktik yolla da ifadə oluna bilər, yə'ni: sayların qoşmalarla birləşməsi (müq. qazax. *jbyırma şakıt* 'iyirmiye(cən) qədər'), yaxud qoşmaların önündə "bir" sayının işlənməsi ilə (bir qədər).

Müxtəlif türk dillərində təxmini sayların ifadəsindəki rəngarənglik göstərir ki, ulu türkcədə bu tipli say olmamışdır.

Sıra sayları

Türk dillərində sıra saylarının yaranmasında bir sıra affiksəl üsul mövcuddur.

Türk dillərinin əksəriyyətində sıra sayları -nçı//-nçi affiksinin köməyi ilə yaranır: türk. *birinci*, uyğ. *birinci*, türkm. *birinci*, qəd.-türk. *birinçi*, kr.-qar. *birinçi*, qırğ. *birinçi*, qum. *birinçi*, qazax. *birinşi*, noq. *birinşi*, tat. *birinşi* və s.; türk. *ikinci*, uyğ. *ikinci*, türkm. *ikinci*, qəd.-türk. *ikinçi*, şor. *ikinçi*, kr.-qar. *ikinçi*, qırğ. *ikinçi*, qum. *ikinçi*, qazax. *ekinşi*, noq. *ikinşi*, tat. *ikinşi* və s.

Bu affiksin daha qısa formasına da rast gəlinir- nç: qəd.-türk. *birinç* 'birinci', *üçünç* 'üçüncü', *dörtünç* 'dördüncü' və s.

Sıra saylarının -(i)nçı//-(i)nçi affiksinin mənşəyinə aid müxtəlif fərziyyələr söylənmişdir. Onu -(i)nç şəkilçili fe'li isimlərlə bağlamaq təşəbbüsləri olmuşdur, məsələn, köh.özb. *ürkünç* 'qorxu, inanç' 'inam', *qısqaqanç* 'qısqaqc' və s [Şerbak, 1977, s.147]. V.Banq -nçı//-nçi affiksində ı(i) saitini 3-cü şəxs təkin mənsubiyyət affiksi ilə eyniləşdirir [Bang, 1934, s.18]. Y.Nemet və M.Rəsänenin fikrincə, -çı//-çi elementi hərəkətin adını bildiren şəkilçidir [Räsänen, 1957, s.83]. A.N.Kononov bu elementdə toplu çoxluğun -ın//-in şəkilçisi ilə birləşən 3-cü şəxs təkin -di//-ci//çi mənsubiyyət affiksinin birliyini görür [Kononov, 1954, s.272]. A.Şerbak V.Banqın bu fikrini şərikdir

ki, burada fe'li isimlərin *-inç//inç* affiksi 3-cü şəxs təkin mənsubiyyət affiksi ilə genişlənməmişdir [Şerbak, 1977, s.147]. Onun fikrincə, əvvəlcə *-a* və *-ı* affikslərinin köməyi ilə miqdar saylarından *-iki*, *-üçü* və s. tipli fe'li əsaslar yaranmışdır. Bu əsaslar hərəkətin çoxluğunu (ikiqat, üçqat artırma) yox, uzunmüddətliyini (ikiyə bölünmək, üçə bölünmək və s.) ifadə etmiş. Fe'li isimlər isə hərəkətin nəticəsini, başqa sözlə, bütövün hissəsini bildirib, ancaq ölçü (yarısı, üçdə biri, dördüdə biri) yox, başqa hissələrə münasibəti (ikinci hissə, üçüncü hissə), dördüncü hissə) ifadə edib. Sonralar belə törəmələr təyin kimi fəaliyyət göstərə bilirdilər. 3-cü şəxs təkin mənsubiyyət affiksinin sıra saylarla birləşməsi onların semantik xüsusiyyətinin qanunauyğun nəticəsi idi: ardıcillıq qaydasının ifadəsi, hər hansısa obyektin vəziyyəti, bir qayda olaraq, bənzər obyektlər qrupu ilə əlaqəni göstərir [Şerbak, 1977, sözümdən.147-148].

Belə şərh çox mürekkəbdir. Sıra saylarının formalarının mənşəyini izah etməkdən əvvəl onların məna strukturunu aydınlaşdırmaq lazımdır. Tamamilə aydındır ki, sıra sayı müəyyən miqdar vahidlərinin, məsələn, bir, iki, üç və s. kəmiyyətini göstərməlidir. Sıra saylarının tərkibidə müəyyən miqdarın olması həmin məzmunu təmin edir: türk. *birinci*, *ikinci*, *üçüncü* və s. Türk. *beş at* və *beşinci at* kimi söz birləşmələrinin müqayisəsi zamanı görmək çətin deyil ki, miqdar sayları fərdiləşdirmə funksiyasına malik deyil. *Beş at* söz birləşməsində *beş* sayı atların ancaq ümumi miqdarını ifadə edir, bununla belə tamam vacib deyil ki, onlardan hansı beşincidir. Əksinə, *beşinci at* söz birləşməsində *beşinci* sıra sayını göstərir. Söhbət konkret atdan gedir və bu, məhz *beşinci* atdır. Buradan bu nəticə çıxır ki, sıra sayına sifət kimi baxmaq olar, ancaq bu sifət ümumi yox, fərdidir.

Bəzi dillərdə olan kimi alman dilində də sıra sayları müəyyənlik bildirən artikl ilə ifadə edilir, *der zweite* 'ikinci', *der dritte* 'üçüncü' və s. Buryat dilində sıra sayları *-daxil/-dexi*

affiksinin köməyi ilə yaranır: *qurban* 'üç' sözümdən *qurbandaxi* 'üçüncü'. İnkər etmək olmaz ki, bu affiksə nəzərə çatdırma mənası vardır, müq. buryat. *endexi* 'buradakı', yə'ni 'burada olan', monq. *ereqdexi* 'sahil boyundakı', yə'ni 'sahil boyunda olan'. Beləliklə, sıra saylarının *-(i)nçi//-(i)nçi* göstəricisini iki hissəyə bölmək olar. Əvvəlcə *-in//in* formativini ayırmaq lazımdır. Bunun rolu ondan ibarətdir ki, sıra sayı hansı say vahidinin cəminə aiddir. Bundan sonra nəzərə çatdırma hissəciyini ayırmaq qalır. Bu, *-çil//çi* hissəciyi olmalıdır. Bəzi türk dillərində *-çı* hissəciyi ömr formasını gücləndirə bilir, müq. q.-balk. *caz-çı* ('*yaz görüm*'), tat. *kil-şi* '*gəl görüm*', özb. *oʻqib-çı* '*oxu görüm*', noq. *körset-şi* '*göstər görüm*', qazax. *ber-şi* '*ver görüm*', başq. *kil-sə* '*gəl görüm*', qırğ. *al-çı* '*al görüm*' və s.

E'tiraz etmək olar ki, *-çil//çi* gücləndirici hissəciyi ancaq fe'l sferasında işlənir. Ancaq bu düz olmaz. O, başqa nitq hissələrilə də işlənir, müq. məsələn, qum. *Biz çi seni karavullabız*. '*Biz də senin qarovulunu çəkirik*'; *Katınlar bulanı iş çi sövsem de buzuk* (YaÇ, 89) '*Qadınlar güşəsinin işləri ki çox pisdir*'. Birinci halda *-çi* hissəciyi əvəzliyə, ikinci halda isə ismə aid olur.

-(i)nçi ilə yanaşı sıra saylarını yaradan başqa affikslər də var. Əski özbək dilində *-(i)mçil//-(i)mçi* affiksine rast gəlinir. Bəzi türkoloqlar, məsələn, V.Banq və A.M.Şerbak fərz edirlər ki, *-(i)mçil* affiksi *-(i)nçil* affiksinin daha qədim formasıdır. [Şerbak, 1977, sözümdən.149].

-Miş(i) affiksi ancaq çuvaş dilində istifadə olunur: *pir* 'bir' sözümdən *pirimiş* 'birinci', *ik*, *iki* 'iki' sözümdən *ikimiş* 'ikinci' və s. Güman edilir ki, affiksin daha qədim formasında Kam bulqarlarının yazılı abidələrindəki *-ş* elementi olmamışdır, *viçim* 'üçüncü', *bialim* 'beşinci', *vanim* 'onuncu' və s. tipli mənəbələrində, həmçinin Dunay bulqarlarına aid yazılı mənəbələrdə, məsələn, *voçemъ* 'üçüncü', *altamъ* 'altıncı', *çitemъ* 'yeddiinci' və s. formaları ilə

müqayisə edin. N.İ.Aşmarin güman edir ki, *-miş* affiksi bu qədim formanın 3-cü şəxs təkin mənsubiyyət affiksi ilə mürəkkəbləşmiş şəklidir [Aşmarin, 1898, s.181].

L.S.Levitskaya *-miş* affiksindəki *-m* elementini toplu nəzərə çatdırıcı (qrup) saylarının affiksi, *-ş* elementini isə 3-cü şəxsin *-si* ümumtürk mənsubiyyət affiksindən törəmiş forma kimi səciyyələndirir. [Levitskaya, 1976, s.49]. *-M* affiksli toplu nəzərə çatdırma sayları türk dillərində, doğrudan da, mövcuddur, müq. türk dial. *birem, birim* 'bir-bir', azərb. *üçəm* 'üç-üç'. Görmək çətin deyil ki, çuvaş dilindəki sıra saylarının (*i*)miş affiksi yuxarıda baxılan *-(i)nçi*//*-(i)nçi* affiksine bənzəyir. Fərqi ancaq ondan ibarətdir ki, burada *-m* formativinə *-im* uyğun gəlir. Güman etmək olar ki, *-im* xüsusi formativ olmuş və *-m* affiksindən fərqli funksional fəaliyyət göstərmişdir.

Türk dillərində sıra saylarının mənşəyi haqqında deyilənləri tamamlayaraq, belə bir ümumi nəticəyə gəlmək olar: onların hamısı bir sxem ilə yaranmışdır. *-çi*//*-ci* hissəciyi münasibət bildiren *-m* və ya *-im* affiksine əlavə olunmuşdur.

Bu qaydaya ancaq tuva, tofalar və yakut dilləri tabe olmur. Tuva dilində sıra saylarının yaranmasında *-kɨ*//*-ki* (*kɨ*//*kü*), *-gɨ*//*-qi* (*-gɨ*//*gü*) affikslərindən istifadə olunur: *bir-qi* 'birinci', *üş-kü* 'üçüncü', *beş-ki* 'beşinci' və s. Tofalar dilində həmin affikslər *-ş* elementi ilə mürəkkəbləşir: *törti-şki* 'dördüncü'.

-kɨ//*-ki* affiksi bir şeyə münasibəti ifadə edən qədim affiksdır. Ola bilsin ki, o, *-daɨ*//*-dəki* mürəkkəb affiksinin tərkibində mövcuddur. Bundan başqa o, nəzərə çatdırma affiksi də ola bilər.

Yakut dilində sıra sayları miqdar saylarından *-s*(*-ts*//*-is*, *-us*//*-üs*) affiksinin köməyi ilə yaranır: *ikki* 'iki' - *ikkis* 'ikinci', *bies* 'beş' - *biehis* 'beşinci'. Bu affiksin mənşəyi namə'lumdur. Sonuncu *s* elementi *ç* samitindən törəyə bilərdi.

Toplu saylar

Bu növ sayların yaranmasında türk dillərində toplu çoxluğun müxtəlif göstəriciləri geniş istifadə olunmuşdur.

-Ağul*//-əqü* affiksi ancaq qədim türk yazılı abidələrində saxlanmışdır: **iqəqü*, *ikəqü* 'ikəsi', **üçəqü* 'üçü' və s. O, başqa türk dillərində fonetik cəhətdən dəyişmişdir və aşağıdakı variantlara malikdir:

-aw//*-ew* (*-ew*), *-öw*: əski özb., tat., *ikəw* 'ikilikdə', *üçəw* 'üçlükdə', qazax. *ekew* 'ikilikdə', *altaw* 'altılıqda', *besew* 'beşlikdə', noq. *üşew* 'üçlükdə', *altaw* 'altılıqda', türkm. *üçöw* 'üçlükdə';

-u//*-ü* - alt. *üçü* 'üçlükdə';

-ö: -qırğ. və alt. *ekö*: 'ikilikdə', *üçö*: 'üçlükdə'.

-ta//*-ie* - yakut. *ikie* 'ikilikdə'.

-Ağul//*-əqü* affiksine toplu çoxluğun başqa göstəricilərinin birləşməsi nəticəsində mürəkkəb affikslər yaranmışdır. Məsələn, *-awlan*//*-əwlən* affiksi toplu çoxluğun üç affiksinin birləşməsi nəticəsində yaranmışdır: *-ağul*+*-la*+*-n*: əski özb. *üçəwlən* 'üçü', q.-balk. *onowlan* 'onu', uyğ. *ikkilən* 'ikimiz', xak. *altalan* 'altısı'.

Toplu çoxluğun ifadəsi üçün başqa üsullar da var, məsələn, mənsubiyyət affikslərindən istifadə oluna bilər: azərb. *altımız*, *ikimiz*, çuv. *iksimer* 'ikimiz' və ya 'biz *ikimiz*', *iksir* 'siz ikiniz', tat. *ikibiz* 'ikimiz' və s.

Bölüşdürmə sayları

Türk dillərində bölüşdürmə saylarının yaranması üçün *-ar*//*-ər* bə'zən *-şar*//*-şər* affiksindən istifadə olunur: türk. *birər* 'bir-bir', *ikişər* 'iki-iki', tat. *yştər* 'üç-üç', *a°ltışar* 'altı-altı', noq. *onar* 'on-on', *altısar* 'altı-altı', çuv. *ikşər* 'iki-iki' və s.

-*Şar//şər* affiksi *beşer* 'beş-beş' sayının yanlış morfoloji ayrılmasının nəticəsi hesab olunur: *be-şer*. Görünür, -*ar//-ər* affiksinin mənşəyini V.Banq vaxtilə düz izah etmişdir: onu yönlük halın qədim -*ğaru* affiksinin təzahürlərində biri sayır [Bang, 1918, c.526-527].

Bölüşdürmə saylarının yaranmasında başqa daha geniş üsuldən, məsələn, çıxışlıq halın formasından istifadə olunur: alt. *ekiden* 'iki-iki', *birewden* 'bir-bir' sözündən tuv. *birden*, türkm. *ikiden* 'iki-iki', qazax. *ekiden* və ya *ekewden* 'iki-iki'. Özbək dilində çıxışlıq hal -*ta* affiksinin köməyi ilə yaranan ədədi saylara birləşir, məsələn, *birtədən* 'bir-bir', *ikkitədən* 'iki-iki' və s.

-*Lı* affiksli bölüşdürmə saylarının yakut forması heç cür izah olunmur, məsələn, *ikkili* 'iki-iki', *altalı* 'altı-altı'.

Kəsr sayları

Türk dillərində kəsr sayları müxtəlif üsullarla yaranır. Onların yaranmasında yerlik halın formasından, müq. azərb. -*dördə bir* -1/4 və həmçinin çıxışlıq halın formasından müq. qum. *ekiden biri* 1/2 'ikidə bir', tat. *çştan iki*-2/3 'üçdə iki' istifadə olunur. Bə'zi türk dillərində izafet konstruksiyası üstün tutulur: qazax. *öştin biri* -1/3 'üçdə bir', uyg. *boşnin ikisi* -2/5 'beşdə iki'.

Bir sıra türk dillərində miqdar saylarının ikinci tərəfi xüsusi formaya malik olan kəsr sayları ilə birləşməsindən istifadə edilir. Birləşmənin ikinci komponenti -*ıq//lik* və ya kiçiltmə affikslərinə malik ola bilər: müq. alt. *eki altılık* -2/6 'altıda iki', tuv. *bir ökcuq* -1/10 'onda bir'.

Çuvaş dilində kəsr sayının ikinci tərəfi sıra sayının formasına çevrilir: *ikki vis's'imış* -2/3 'üçdə iki' və s.

Ulu türkcədə, görünür, kəsr sayları qrupu olmamışdır.

ƏVƏZLİKLƏR

İnsan nitqi deysis olmadan mümkün deyil, yə'ni onun tərəflərini müəyyən şəkildə nəzərə çatdırmadan və məhdudlaşmadan nitq ola bilməz. Deyksis olmadan nitq müsahib üçün ya az aydın olur, ya da tamam anlaşılmaz qalır. Əvəzlikdə deyktik xüsusiyyət güclüdür. Buna görə də düşünmək olar ki, əvəzlilər qədim nitq hissələrindən biridir. Görünür, ulu türkcədə müasir türk dillərində rast gəlinən əvəzlik formaları mövcud olub.

İşarə əvəzliləri

Dünyanın başqa dillərində olduğu kimi türk dillərində bu əvəzlilər danışana görə əşyaların məkani yerləşməsinin göstərilməsində istifadə edilir. Adətən nitqdə əşyaların yerləşməsinə üç əsas planda müəyyən etmək olar: 1) ən yaxın plan; 2) danışandan bir az uzaqda olan plan; 3) daha uzaq plan.

Bu planların ifadəsindən ötrü ulu türkcə xüsusi əvəzlik əsaslarından istifadə etmişdir.

Ulu türkcədə yaxındakı əşyaya işarə vasitəsi *bu* əvəzliyi (daha qədim forması -*pu*) olmuşdur. Onun ayrı-ayrı türk dillərində əks olunmasının bir sıra formaları var: 1) qədim türk, türk, Azərbaycan, altay, qumuq, uygur, qaraim, qaraçay-bolkar, qaqaüz, türkmən və yakut dillərində işlənən *pu* forması; 2) xakas dilində işlənən -*pu* forması; 3) tuva (*bo*) və şor (*po*) dilləri üçün səciyyəvi olan *o* saitlənmə forması; 4) sonu *ı* samitli forma: başq., qazax. *bıl* 'bu'. Çuvaş dilində başqa əsas mövcuddur - *ku* 'bu'.

Danışandan daha uzaq yerləşən əşyaya işarə vasitəsi *şu* əvəzlik əsası olmuşdur. Türkoloqların əksəriyyətinin fikri belə bir qənaətə gətirib çıxarır ki, tərkibinə *oş* işarə sözünü alan konkret işarə əvəzliləri jestlə və ya xüsusi nitq şəraiti ilə güclü işarə bildirir [Şerbak, 1977, s.128].

Doğrudan da, *-şu* əvəzlik əsasının qarşısında çox vaxt artırma səslər olur: əski özb. *oşul 'bax odur'*, başq. *ʮşʮ 'bax budur'*, qazax. *osʮ 'bax budur'*, qırğ. *uşu(l) 'bax budur'*, *oşol 'bax odur'*.

Hər halda xüsusi gücləndirici hissəciklə yüklənən *oş* belə bir inam yaradır ki, türk dillərində sözün əvvəlində *ş* samiti olmamışdır. Əslində isə səs artımının zəruriliyi burada məhz *şu* əvəzlik əsasının mənası ilə diktə olunur.

Bu əsas güclü deysis bildirdiyi üçün ondan əvvəl başqa bir əvəzlik əsası, məsələn, *o* gələ bilərdi. Bundan başqa, gücləndirici hissəciklər və əvəzlik əsasları sonda yerləşə bilərdi, *oşul*, *oşo* və s. tipli əvəzliliklərin yaranması bununla izah olunur.

Görünür, *şu* əvəzliyinin mənası başqa dillərlə müqayisədə Türkiyə türkcəsində saxlanmışdır: *şu 'bax budur'*, *'bax odur'* (bir az uzaqda olan, ancaq görünən əşyaya işarə edir)

Gücləndirici deysisin əsasında nitqdə xatırlanan predmetə işarə üçün *şu* əvəzliyində anaforik təkrar məna inkişaf edə bilərdi.

Ola bilsin ki, çuvaş dilindəki *s'ağʮ 'bax budur'* və *s'avʮ (s'av, s'al, s'a) 'bax odur'* əvəzlilikləri genetik baxımdan *şu* əvəzliyinə yaxındır.

Ən uzaqda olan əşyaya işarə vasitəsi **ol* əvəzlik əsası olmuşdur. Görünür, onun iki tərkib hissəsi var: əsl *o* əvəzlik əsası və *-l* deysis gücləndirici. Onun ayrı-ayrı türk dillərində əks olunması olduqca yeknəsəkdir. Aşağıdakı müxtəliflikləri ayırmaq olar: 1) *ol* (qədim türk, qazax. qaraqalpaq, noqay, tuva, xakas, yakut və şor dilləri); 2) *ul* (tatar və başqırd); 3) *u* (uyğur); 4) *o* (Azərbaycan, türk); 5) *vʮl* (çuvaş). Bu əvəzliliklərin hamısı, demək olar ki, rus dilindəki *"tot"(o)* əvəzliyinə uyğun gəlir. Çuvaş dilindəki *leji 'o'* əvəzliyi başqa əsasa malikdir.

İşarə əvəzliliklərinin hallanma xüsusiyyətləri BU əvəzliyi

Vasitəli halların formalarında başlanğıc *b* samiti dəyişməz qalan türk dilləri var. Türkiyə türkcəsindəki hallanma paradigmasına baxaq:

<i>Adlıq hal</i>	<i>bu</i>	<i>Tə'sirlik hal</i>	<i>bunu</i>
<i>Yiyəlik hal</i>	<i>bunun</i>	<i>Yerlik hal</i>	<i>bunda</i>
<i>Yönlük hal</i>	<i>buna</i>	<i>Çıxışlıq hal</i>	<i>bundan</i>

Analoji hadisə Azərbaycan, özbək və qaraim dillərində müşahidə edilir. Elə türk dilləri var ki, onlarda başlanğıc *b* və *m* samitli formalar bir paradigma çərçivəsində birləşir, məsələn, noqay dilində vasitəli halların bütün formalarında *bu* əvəzliyi başlanğıcda *m* samiti ilə işlənir - yiy. h. *munʮñ 'bunun'*, tə's. h. *munʮ 'bunu'*, yer. h. *munda 'bunda'*, çıx. h. *munan 'bundan'*, lakin yönlük halda *buğa 'buna'* forması çıxış edir. Altay dilində də yönlük hal forması başlanğıc *b* samiti ilə işlənir - bo: *'buna'*. Şor dilində ancaq yerlik və çıxışlıq hal formalarında başlanğıc *m* samiti özünü göstərir- *mında 'bunda'* və *mınan 'bundan'*.

Bunların hamısı onu sübut edir ki, *bu* əvəzliyinin vasitəli hal formalarında forqlərin yaranması türk dillərinin bir-birindən təcrid olunduqları dövrə aiddir və bu xüsusiyyət ulu dildə olmamışdır. Başqa türk dillərində vasitəli hal formalarında başlanğıc *b* samiti müntəzəm olaraq *m* samitinə keçir. Türkmən dili nümunə ola bilər:

Adlıq hal	<i>bu</i>	Tə'sirlik hal	<i>munı 'bunu'</i>
Yiyəlik hal	<i>munuñ 'bunun'</i>	Yerlik hal	<i>munda 'bunda'</i>
Yönlük hal	<i>muna 'buna'</i>	Çıxışlıq hal	<i>mundan 'bundan'</i>

Bu hadisədə iki tərəfi - texniki və mə'nə tərəflərini görmək olar. Əvvəlki söz saitlə bitərəkən intervokal vəziyyətə düşən *b* samiti başlanğıc *m* samitinə keçə bilərdi. Adlıq və vasitəli hal formalarının arasında fərq müəyyən edilməsi adlıq hal formasını xüsusi olaraq ayırmaq və onu vasitəli halların formalarına qarşı qoymaq məqsədilə dikte olunmuşdur.

Bundan başqa, bu qarşı qoyma onda da ifadə olunur ki, vasitəli halların hamısında *bu (mu)* əvəzlik əsası adlıq halda olmayan, *n* əlavəsinə malikdir.

ŞU əvəzliyi

Şu əvəzliyinin hallanması zamanı bütün vasitəli hallarda adlıq halda olmayan *n* samiti artırılır. Türkiyə türkcəsindəki *şu* əvəzliyinin hallanma paradigmasına baxaq:

Adlıq hal	<i>şu 'bax odur'</i>	Tə'sirlik hal	<i>şunu 'onu'</i>
Yiyəlik hal	<i>şunun 'onun'</i>	Yerlik hal	<i>şunda 'onda'</i>
Yönlük hal	<i>şuna 'ona'</i>	Çıxışlıq hal	<i>şundan 'ondan'</i>

O (ol) əvəzliyi

O(ol) əvəzliyinin də hallanmasında bə'zi xüsusiyyətlər var. Bir sıra türk dillərində, məsələn, türkmən, yakut, altay, qazax, noqay dillərində deytik /elementi *n* elementinə dəyişir. Türkmən dilindəki *ol*/hallanmasının paradigmasını göstərək:

Adlıq hal	<i>ol 'o'</i>	Tə'sirlik hal	<i>onu 'onu'</i>
Yiyəlik hal	<i>onuñ 'onun'</i>	Yerlik hal	<i>onda</i>
Yönlük hal	<i>oña 'ona'</i>	Çıxışlıq hal	<i>ondan</i>

Türk, azərbaycan və qumuq dillərində adlıq halda *o* formasının işlənməsi müşahidə edilir.

Ola bilsin ki, bu həmin meylin, yə'ni adlıq halın vasitəli hallara qarşı qoyulmasıdır.

Bir sıra türk dillərində vasitəli halların formalarında ancaq deytik *n* elementi yox, eyni zamanda əvəzliyin əsasının saiti dəyişir, müq., məsələn, tat. -ad. h. *ul 'o'*, yiy. h. *anñ 'onuñ'*, yön. h. *aña 'ona'*, tə's. h. *anñ 'onun'*, yer. h. *anda 'onda'*, çıx. h. *annan 'ondan'*. Bu hadisə başqırd, xakas, şor və qaraim dillərində də müşahidə edilir.

Bə'zən *a* saitlənməsi adlıq hal formasına da keçir: tat. *alar 'onlar'*, qırğ. *al 'o'*, *alar 'onlar'*.

Türk dillərində kökün saitləri ümumiyyətlə çox sabitdir. Bu halda kök saitinin dəyişməsi bə'zi türk dillərində olan *ana*, *anaw 'bax odur'* əvəzliyinə analogi olaraq baş vermişdir. *Ana* əsası müntəzəm olaraq bütü hallarda olur, müq. qazax. ad. h. *ana 'bax odur'*, yiy. h. *ananñ*, yön. h. *anağañ*, tə's. h. *ananı* və s. Vasitəli hallarda *ol* əvəzliyi *on* formasını aldığı üçün bu əvəzliliklərin leksik mə'nə yaxınlığı, ola bilsin, səbəb olmuşdur ki, *on* əsası fonetik cəhətdən *ana* əsasına birləşsin və son nəticədə *on* əsası *an* əsasına çevrilmişdir.

Konkret işarə əvəzliliklərinə *te-//ti-* əsaslarından yaranan əvəzlilər də aiddir: qırğ. *te: 'bax odur'*, türk. *de şu 'bax odur'*, qaç. *te bu 'bax budur'*, alt. *tu ol 'bax odur'*.

Görünür, həmin əsasdan *teqi 'o'* konkret işarə əvəzliyi törəyib. Bu əvəzlilikdə sonuncu *qi* deytik elementdir: tat. *tiqi*, başq. *tiqi 'o'*, alt. *tiqi*, qırğ. *tiqi(l)*.

Bə'zi konkret işarə əvəzliliklərindən əvvəl *mana, ana* və *inə* işarə sözləri gəlir: qazax. *ana 'bax odur'*, başq. *əne şul 'bax budur'*, qırğ. *mobu(l)*, uyg. *mana u 'bax odur'* və s.

Türk dillərində işarə əvəzliliklərinin əsaslarından olduqca böyük miqdarda sifətlər və zərflər yaranır: tat. *məndəy 'belə'*, qum. *bulay 'belə'*, noq. *mənday 'belə'*, tat. *şulay 'belə'*, *anday 'orada'* və s.

Şəxs əvəzlilikləri

V.Kotviç şəxs əvəzliliklərinin ilk sistemini belə bərpa etmişdir. [Kotwicz, 1936, s.33]:

	<i>TƏK</i>	<i>CƏM</i>	<i>İKİLİ SAY</i>
I şəxs	<i>mə(n), bi(n), mi(n)</i>	<i>*ba(n), *ma(n)</i>	<i>biz siz</i>
II şəxs	<i>sə(n), si(n)</i>	<i>sa(n)</i>	<i>*iz</i>
III şəxs	<i>*ə(n), *i(n)</i>	<i>an</i>	

A.M.Şerbakın bərpa sistemi sadə görünür [Şerbak, 1977, s.127]:

	<i>TƏK</i>	<i>CƏM</i>
I şəxs	<i>pən</i>	<i>pi:s</i>
II şəxs	<i>sən</i>	<i>si:s</i>
III şəxs	<i>m, an</i>	<i>anlar</i>

Şəxs əvəzliliklərinin ilk sistemini biz başqa şəkildə şərh edirik.

I şəxsin təki: **pən 'mən'* qədim formadır. Nəzərə alsaq ki, ulu türkcənin qədim dövründə sözün əvvəli *kar* olmuşdur, onda, doğrudan da, burada sözün əvvəlində *p* kar samiti olmalıdır. Lakin artıq ulu türkcədə başlanğıc *p* səsi *b* səsinə çevrilir. Bə'zi türk dillərində onun *m* səsinə keçməsi və başlanğıc *b-m* səslərinin əvəzlənmə səbəbləri eynidir. Çuvaş dilindəki *ebi 'mən'* əvəzliyinin forması aydın göstərir ki, sonuncu *n* samiti əvvəllər olmamışdır. Onun mənşəyi haqqında məsələ bu günə qədər həll olunmayıb.

Başlanğıc *p* səsi *pu 'bu'* əvəzliyindəki *p* səsi ilə bağlıdır. Güman olunan *"*b+ namə'lum sait"* əvəzlik əsası yaxın planı ifadə edirdi. I şəxs təkin şəxs əvəzliyində *p* samitinin ardınca *ə* saiti gəlmişdir. Tatar, başqırd və xakas dillərində *ə* səsi qanua uyğun şəkildə *i* səsi kimi əks olunur: *min 'mən'*. Yakut dilində *ə* səsi *i* səsinə keçmədiyinə görə yakut dilindəki *min* forması normadan kənardır (anomalıyadır). Ola bilsin ki, *i* saiti I şəxs cəmin *bihiqi 'biz'* əvəzliyində olan *i* saitinin tə'siri altında yaranmışdır. Azərbaycan dilindəki *mən* formasında əski *ə* saiti saxlanmışdır. Türk dillərinin əksəriyyətində *ə* saitlənməsi tamamilə qanunauyğundur (*ə* səsinin *e* səsinə keçməsi qanununa əsasən): özb. *men*, alt. *men*, türk. *ben*, qazax. *men* və s.

II şəxsin təki: **sə 'sən'* qədim formadır. Çuvaş dilindəki *ezi 'sən'* əvəzliyi göstərir ki, sonuncu *n* samiti əvvəlcə olmamışdır (A.M.Şerbakın keçmişdə sonuncu dilərxası *n̄* səsinin mövcudluğu haqqında fərziyyəsi şübhəlidir). Türk dillərində ilkin *ə* səsi qanuna uyğun olaraq *i* və *e* səsləri kimi əks olunur: azərb. *sən*, tat., başq. və xak. *sin*, özb., qazax. *sen* və s.

III şəxsin təki: Burada *m, an* əvəzliyinin mövcudluğu haqqında bə'zi türkoqların, o cümlədən A. Şerbakın

fərziyyəsi şübhəlidir. Yəqin ki, III şəxs təkin şəxs əvəzliyi kimi *ol* işarə əvəzliyi çıxış etmişdir.

I şəxsin cəmi: **piz* 'biz', daha sonralar *biz* qədim formadır. *-İz* sonluğu toplu çoxluğun qədim türk affikslərindən biridir. Türk dillərində qanuna uyğun olaraq arxetip *i* səsi əks olunur: türk. *biz*, tat. *biz*, qazax. *biz* və s. Bir sıra türk dillərində törəmə *-ler* cəm affiksi və onun variantları meydana çıxmışdır: uyg. *bizlər*, qırğ. *bizder*, alt. *bister* və s. Güman olunan uzun *i* az aqlabatandır, çünki yakut dilinin materialları bu fikri təsdiqləyir.

II şəxsin cəmi: **siz* qədim formadır. *Biz* forması ilə simmetrik yaranmışdır, bə'zi türk dillərində törəmə cəm şəkilçisi qəbul edir: şor. *siler*, *sler*, alt. *sler*, tuv. *siler* və s.

III şəxsin cəmi *ol*, *o* işarə əvəzliyinin cəm forması ilə işlənir.

Bu mülahizələrin əsasında şəxs əvəzliliklərinin ilkin paradiqmasının başqa formasını təqdim edirik:

	TƏK say	CƏM say
I şəxs	<i>pə, sonra</i>	<i>piz>biz</i>
II şəxs	<i>pən>bən</i>	<i>siz</i>
III şəxs	<i>sə, sonra sən</i>	<i>ol (olar)</i>
şəxs	<i>ol</i>	

Türk dillərində şəxs əvəzliliklərinin hallanmasında isimlərin hallanmasındakı hal affikslərindən istifadə olunur. Lakin şəxs əvəzliliklərinin hallanmasında izaha ehtiyacı olan bə'zi xüsusiyyətlər var.

Bir sıra türk dillərində I və II şəxs təkin şəxs əvəzliliklərinin hallanmasında əsasın saiti heç bir dəyişikliklərə uğramır, məsələn, Azərbaycan dilində: ad. h. *mən*, yiy. h. *mənim*, yön. h. *mənə* və s. Bununla belə çoxlu türk dilləri var ki, yönlük hal formasında I şəxsin təkində əsasın saiti *-a* səsinə keçir: müq. türk. *ben* 'mən', amma *bana* 'mənə', türkm. *men-*

mana, noq. *men- mağa*, şor. *men-mağa*, xak. *min-mağa*; qum. *men-mağa*, orx-yen. *bən-baňa* və s.

Qazax dilindəki *mağan* 'mənə', *sağan* 'sənə' və *oğan* 'ona' formalarında qədim yönlük halın *-n* affiksi iştirak edir.

Qeyd etmək maraqlıdır ki, istər oğuz, istərsə də qırpaq dillərində I-ci şəxs təkin yönlük halda *-n* elementi mövcuddur: türkm. *maňa* 'mənə', tat. *miňa*. Yəqin ki, burada bütün türk dillərində *-ka//-kə* şəkilçili yönlük haldan istifadə olunmuşdur.

Sual əvəzlilikləri

İsimlərin əvəzləyiciləri olan sual əvəzlilikləri ulu türkcədə isimlər kimi "canlı-cansız" əlamətlərinə görə fərqlənmişlər. Və buna uyğun da bu əvəzliliklər müxtəlif əsaslara malik olmuşdur: *k* elementi canlılığı (*kim?*), *n* elementi isə cansızlığı (*nə?*) göstərmişdir.

Türk dillərində *kim?* sual əvəzliyi aşağıdakı formalarla çıxış edir: orx-yen. *kəm*, qəd.türk. *kim*, alt. *kem*, başq. *kim*, qırğ. *kim*, qum. *kim*, tuv. *kım*, türk. *kim*, azərb. *kim*, türkm. *kim*, uyg. *kim* (*çim*), q-balk. *kim*, qar. *kim*, yakut. *kim*, çuv. *kam*, tat. *kim*, qazax. *kim*, noq. *kim*, q-qalp. *kim*.

İlkin saitin müəyyənləşdirilməsi olduqca çətindir. Türk dillərinin çoxu burada ilkin *i* səsinə əks etdirir: müq. tat., başq. və qazax *kim*. Lakin çuv. *kam* və şor., alt. *kem* əvəzlilikləri *ə* səsi ilə çıxış edir. Ola bilsin ki, ulu türkcədə *kim* və *kəm* dialekt formaları olmuşdur.

Türk dillərində *nə?* (*ni?*) 'nə?' sual əvəzliyinin refleksləri belədir: azərb. *nə*, başq. *ni*, *nəmə*, qazax. *ne*, *nemne*, q-qalp. *ne*, qum. *ne*, *ni*, tat. *ni*, *nərsə*, türk. *ne*, türkm. *neme*, özb. *nimə*, uyg. *nimə*, xak. *nime*, noq. *ne*.

Bu əvəzliyin bərpası da bə'zi çətinliklərlə bağlıdır. Ulu türkcədə heç bir söz *n* səsi ilə başlanma bilməzdi, ancaq görünür, sual əvəzlilikləri istisna təşkil etmişdir. İlkin saitin müəyyənləşdirilməsi də çətindir. Yəqin ki, burada azərb. *nə*

kimi ə saiti olmuşdur. Türk dillərinin çoxunda e şəklində əks olunmuşdur. Lakin özbək, uйğur, noqay dillərində ə səsinin i səsinə keçməsi qanunauyğun deyil.

Bə'zi türk dillərində (altay, türkmən, başqırd, özbək, uйğur, xakas) nə əvəzliyinin əlavəsi olur: başq. *nə-mə*, özb. *ni-mə*, uйğ. *ni-mə*, alt. *ne-me*, türkm. *ne-me* və s. F.Q.İsxakov güman edir ki, bu əvəzliliklərin ikinci tərkib hissəsi çuvaş dilindəki *min?* (*nə?*) əvəzliyində əks olunmuşdur [İsxakov, 1955, s.296].

F.Q.İsxakovun fikrincə, qırğız dilindəki *emne* bu hissələrdən təşkil olunur: *-e(-ne)+m(-me)+ne* (müq. qazax. *nemene*)¹ [İsxakov, 1955, s.236]. Faktır ki, burada müxtəlif əvəzlilik əsaslarının birləşməsi baş vermişdir. Tatar dilindəki *nərsə?* (*nə?*) *nə ərsə* elementlərindən yaranmış və görünür, hansısa bir fe'li törəmədən ibarətdir.

"Nə?" sualı mə'nasında türk dillərinin hamısında nə əvəzliyi işlənmişdir. Həmin mə'nada istifadə olunan tuv. *çu.*, yakut. *tuox* və çuvaş. *min* əvəzliliklərinin mənşəyi namə'lumdur.

Kim? və *nə?* əvəzlilikləri soruşana mə'lum olmayan əşyanı aşkar etmək üçün nəzərdə tutulur. Nitq ünsiyyəti təcrübəsində elə ola bilər ki, əşya artıq aşkar olunub, ancaq onun keyfiyyətləri namə'lumdur. Bu hallarda rus. "*kakoy?*" (*hansı?*) mə'nasına uyğun gələn sual əvəzlilikləri- sifətlər işlədilir. Belə hallarda ən çox **tağ* '*nəyəsə oxşar*' affiksi ilə birləşən *kan-* əvəzlilik əsasında istifadə olunur: q.qalp. *kanday*, qırğ. *kanday*, qazax. *kanday*, alt. *kandiy*, özb. *kanday*, uйğ. *kandağ*, yakut. *xannik*<*kandığ*.

"*Hansı?*" mə'nalı türk sual əvəzliliklərinin yaranmasında nə əvəzliyi də iştirak edə bilər: başq. *nindəy*, tat. *nindi*<*nindəy*, qar. *nindi*. Lakin belə hallara nisbətən nadir hallarda rast gəlinir.

¹ Azərbaycan dialektlərində də *nəmənə* sual əvəzliyi işlənir - Tərcüməçi

Bə'zən soruşana əşyanı ona oxşar əşyalardan seçməyi lazım olur, müq. rus. "*(onlardan) hansı?*". Bu hallarda türk dillərində adətən seçmə mə'nalı *-sı* affiksi əlavə olunan *qay-* əvəzlilik əsası istifadə olunur: tat. *қа'ысы*, qazax. *қайсы*, qırğ. *қайсы*, qum. *қайсы*, başq. *қа'ыһы*, noq. *қайсы*, uйğ. *қайсы*, xak. *xayzy*, şor. *қайзы*.

Bir sıra türk dillərində (başqırd, qazax, tatar, altay) təmiz *qay* əsaslı formalar mövcuddur: tat. *Sin qay uramda tırasın?* '*Sən hansı küçədə yaşayırsan?*'.

Türk dillərində hərəkətin tərzini aydınlaşdırmaq üçün rus. "*kak?*" (*necə?*) mə'nasına uyğun olan əvəzlilik mənşəli zərf işlənir. Onun yaranma sxemi "*hansı?*" mə'nalı əvəzliyin yaranma (törəmə) sxemini xatırladır. Çox vaxt əvəzlilik əsasına *-day* oxşarlıq affiksi və ya onun *lay* variantı birləşir: q.qalp., qazax. *қандай*, *қалай*, qırğ. *қандай*, özb. *қандай*, noq. *қалай*, tuv. *қандығ*, uйğ. *қандағ*, yakut. *xaydax*

Ancaq bə'zi dillərdə bu mə'nalı əvəzliyin yaranmasında *nə*, *ni* əvəzliyi iştirak edir: qum. *neçik*, azərb. *necə*, *nə cür*, türkm. *niçik*, *ninen*, tat. *ninik*, başq. *nisək*. Görünür, bu əvəzliyin ikinci tərkib hissəsi isim olmuşdur, müq. azərb. *nə cür?* hərfən '*hansı növ?*'. Türk dilində *hangisi?* '*hansı?*', '*necə?*' sözü işlənir.

Miqdarı aydınlaşdıran və mə'nası ilə rus. "*skolko?*" '*nə qədər?*' sözüne uyğun olan əvəzlilik də türk dillərində müəyyən sxem üzrə düzəlir. *kan-* əsasına *-ça*/*-çə* affiksi əlavə olunur: alt. *қанча*, qazax. *қанша*, q-qalp. *қанша*, qırğ. *қанча*, özb. *қанча*, xak. *xанча*, şor. *қанча*, *қанче*, *қанчы*, türk. *kaç*, yakut. *xас*. Bu, mənşəcə həmin affiksdır ki, müqayisə bildirmək üçün zərflərlə işlənir. müq. türk. *çocuk-ça* '*uşaq kimi?*', tat. *та'тар-ша* '*tatar kimi?*' və s. Bu affiks keyfiyyətin zəifləməsini ifadə edən sifət şəkilçisi ilə omonimdir, müq. azərb. *uzun-ca*' '*uzunsov?*', qırğ. *ak-ça* '*ağımtıl?*' və s.

¹ *Uzunca* sifəti Azərbaycan türkcəsində çoxaltma bildirir - Tərcüməçi

Bir şeylə müqayisə mə'nası kiçiltmə mə'nasının əsasında inkişaf edə bilərdi, çünki müqayisədə bir natamamlıq ideyası var, müq. rus ifadəsi "on kak rebyonok" 'o, uşaq kimidir' (uşaq deyil, amma müəyyən dərəcədə uşağa oxşayır). Beləliklə, *kañça?* 'nə qədər' əvəzliyinin quruluşu *kan-day?* 'hansı?' - "kan+oxşarlıq affiksi" əvəzliyinin quruluşunun eynidir.

Bə'zi türk dillərində "nə qədər" mə'nalı əvəzliyin yaranmasında *nə*, *ni* əsası da istifadə edilir: azərb. *neçə*, *nə qədər*, qum. *neçe*, noq. *nişe*, tat. *nişə*, türkm. *neçe*, başq. *nişə*.

"Haçan? harada? haraya? haradan?" məkani-zaman mə'nalı sual əvəzlik-zərfləri türk dillərində bə'zi xüsusi yaranma qanunauyğunluqlarına malikdir.

"Haçan?" mə'nalı əvəzlik -çan affiksi ilə birləşmiş *ka-* (qumuq və tatar. *qay-*) əvəzlik əsasından yaranmışdır: alt. *kaçan*, qazax. *qaşan*, q-qalp. *qaşan*, qırğ. *qaçan*, noq. *qaşan*, tuv. *qajan*, türkm. *xaçan*, özb. *qaçõn*, uyg. *qaçan*, xak. *xaçan*, çuv. *xъz'an*, şor. *qaçan*, yakut. *xahan*, qum. *qayçan*, tat. *ka^oyşan*, *ka^oşan*, başq. *ka^oşan*.

Görünür, ikinci tərkib elementi vaxtilə müstəqil söz olmuşdur. Güman edirlər ki, -çan qədim vasitəli, yaxud alət halında olan və "vaxt" mə'nası bildirən *çak* (alət halı=-çak+ın) sözünün dəyişmiş formasıdır. *Kaçan* sözü isə vaxtilə "hansı zamanda?" mə'nasını ifadə etmişdir [İsxakov, 1955, s.243].

Bə'zi türk dillərində "haçan" mə'nasının başqa ifadə üsulları yaranmışdır: Azərbaycan dilində *haçan* sözü ilə yanaşı *nə vaxt*, türk dilində *ne vaxıt*. *ne zaman*, türkməncə *nə vaxt*, özbəkçə *qay vaqıt* və s.

Rusca "qde?" 'harada?' mə'nasına uyğun olan sual əvəzlik-zərfi türk dillərinin əksəriyyətində *qay* (xak. *xay*, yakut. *xan*) kökünün yerlik hal formasıdır: alt. *qayda*, qazax. *qayda*, q-qalp. *qayda*, qırğ. *qayda*, qum. *qayda*, noq. *qayda*, tat. *ka^oyda*, tuv. *qayda*, özb. *qayda*, xak. *xayda*, şor. *qayda*.

Yakut dilindəki *xanna*<*xan+da* sözündə *kan* əvəzlik əsası istifadə edilmişdir. Görünür, Azərbaycan dilindəki *harada* sözünün əsasında *ka-* əvəzlik əsası vardır. Bu əsasin ardınca qədim yönlük halm -ra+ yerlik halm -da affiksi gəlir.

Rusca "kuda?" "hara?" sözünə uyğun olan sual-əvəzlik zərfinin yaranma tərzində iki səciyyəvi xüsusiyyət müşahidə edilir. Başqırd, qazax, qırğız, noqay, çuvaş, yakut (bə'zən tatar) dillərində "harada?" və "haraya?" mə'nalı forma istifadə edilmişdir, müq. məsələn, qazax. *qayda* (qeyd etmək lazımdır ki, -da göstəricili qədim çıxışlıq-yerlik hal üçün bir şeyə tərəf hərəkət ifadəsi xas deyildi).

Bir sıra türk dillərində hərəkətin istiqamət meyli yönlük halm köməyi ilə göstərilir. Bununla belə bə'zən onun yeni və qədim formalarının göstəricilərinin birləşməsindən istifadə olunur: türkm. *ni-rə*, *ni-rək*, türk. *ne-re*, *ne-re-ye*, azərb. *ha-ra*, *ha-ra-ya*. Bə'zən yerlik və yönlük hal şəkilçiləri ayrı-ayrı qatlar kimi seçilir, müq. alt. *qay-da-ar*, xak. *xay-d-ar*. Təsviri formalar da istifadə oluna bilər: qazax. *qay jaqqa?* 'haraya?' ('hansı tərəfə?'), özb. *qay yerçə?*, uyg. *qəy ərqə?* 'haraya?' ('hansı yerə?') və s.

Rusca "otkuda?" (*haradan?*) mə'nasına uyğun olan əvəzlik mənşəli zərfin yaranması daha aydındır. O, çıxışlıq halm affiksi ilə birləşən -qay- əvəzlik əsasından törəyir: qazax. *qaydan*, q-qalp. qırğ. *qaydan*, qum. *qaydan*, noq. *qaydan*, tat. *ka^oydan* və s. Azərbaycan dilində çıxışlıq halm affiksi qədim yönlük halm formasına birləşir: *ha-ra-dan?* Türk və türkmən dillərində *nə* əsaslı əvəzlikdə belə hadisə baş verir: türk. *ne-re-den*, türkm. *ni-re-den*.

Yiyəlik əvəzliləri

Türkoloqların çoxu təsdiq edir ki, türk dillərində müstəqil bir leksik-qrammatik qrup kimi yiyəlik əvəzliyi olmamışdır. Onların fikrincə, əslində yiyəlik əvəzliyi

Qayıdış əvəzliləri

adlandırılan vahidlər şəxs əvəzlilərinin yiyəlik hal formalarıdır, müq. türkm. *menin* 'mənim', *seniñ* 'sənin', *biziñ* 'bizim', *siziñ*, *onuñ*, *onların*; qum. *meni* 'mənim', *seni* 'sənin', *biziñ* 'bizim', *siziñ*, *onu* 'onun', *olani* 'onların'; özb. *menin* 'mənim', *seniñ* 'sənin', *bizniñ* 'bizim', *sizniñ* 'sizin', *uniñ* 'onun', *ularniñ* 'onların' və s.

Elə hallar olur ki, şəxs əvəzliləri yiyəlik halın affiksinin əvəzinə mənsubiyyət affikslərini qəbul edir, müq. tat. *minim* 'mənim', türk. *benim* 'mənim', *bizim*, azərb. *mənim*, *bizim* və s. Ola bilsin ki, bu türk dillərində hələ yiyəlik halın olmadığı dövrünün qalıqlarıdır. Ona görə tat. *minim* 'mənim' və türk. *bizim* tipli formalar yiyəlik halın formaları deyil. Türk dillərində yiyəlik əvəzliləri başqa üsullarla da yarana bilər. Bu məqamda *-nıqı// -niki* affiksi çox istifadə edilir: tat. *miniki* 'mənimki', *siniki* 'səniki', qırğ. *meninki* 'mənimki', *bizdiki* 'bizimki', *anıqı* 'onunku'; qum. *meniki* 'mənimki', *seniki* 'səniki', *onuki* 'onunku'; özb. *meniki* 'mənimki', *seniki* 'səniki', *uniki* 'onunku', *bizniki* 'bizimki', *sizniki* 'sizinki', türkm. *meniñki* 'mənimki', *seniñki* 'səniki', *onuñkı* 'onunku'; azərb. *mənimki*, *bizimki* və s.

Adətən hesab edirlər ki, *-kı// -ki* nisbət affiksi yiyəlik halın formalarına birləşir [Az. dil. qram. 1971, s.80]. Doğrudan da o, türkmən dilindəki *meniñki* 'mənimki', *onuñki* formalarında yiyəlik halın formasına birləşmişdir. Tat. *miniki*, *siniñki* və ya qırğ. *meniki*, *seniki* və s. tipli formalara gəlinə burda *ñ* (*siniki* 'siniñki' < *səniki*) səsinin düşməsinə fərz etməyə məcburuq .

İstisna olunmur ki, *-kı// -ki* nisbət affiksinin qədim yiyəlik halın *-ık// -ik* variantı ilə əlaqəsi var. Azərbaycan dilinin ayırım şivəsində yiyəlik əvəzlilərinin *onuq* 'onun', *bizik* 'bizim', *sizik* 'sizin' formalarına rast gəlinir [Sadikov, 1974, s.94].

Türk dillərinin qayıdış əvəzliləri mə'naca rus dilindəki "sam" "özüm" əvəzliyinə uyğundur.

Türk dillərində qayıdış əvəzlilərinin hamısı tarixən müstəqil sözlərdən törəmişdir. Yalnız mənsubiyyət affiksləri ilə işlənməsi sonların fərqləndirici xüsusiyyətidir. Türk dillərinin mütləq əksəriyyəti qayıdış əvəzliyini ilkin 'iç', 'özək' mə'nası verən *ö:z arxetipdən yaradır: azərb. *özüm*, qırğ. *özüm*, qazax. *özim*, türkm. *özüm*, tat. *üzim*, başq. *üz'im*, barab.tat. *üsüm*, qum. *özüm*, kr.-tat. *özüm*, tr.qar. *özüm*, qal.qar. *ezim*, noq. *özim*, q.-qalp. *özim*, uyg. *özəm*, orx.-yen. *özüm*.

Şor, xakas, tuva, altay və tofalar dillərində "özüm" qayıdış əvəzliyi ilkin 'bədən' mə'nası verən *bo:z arxetipindən yaranır: şor. *pazım* 'mən özüm', xak. *pozım*, tuv. *bodum*, alt. *boyım*, tof. *bodum*.

Yakut dilində qayıdış əvəzliyi monqol dilindən alınmış *beye* 'bədən' sözündən düzəlir: *bəyəm* 'mən özüm', *bəyən* 'sən özün' və s.

Türk və qaqauz dillərində qayıdış əvəzliyi *kəndi* sözündən yaranır: türk. *kendim* 'mən özüm', *kendin* 'sən özün' və s. Bu söz Orxon-Yenisey yazılarında *kəntü*, *kəndi* formalarında işlənir. Onun etimologiyası namə'lumdur. Qaraçay- balkar dilində 'özüm' mə'nalı qayıdış əvəzliyi *kes* sözündən - *kesim* 'mən özüm', çuvaş dilində isə *xam* sözündən yaranır. Bu sözlərin mənşəyi namə'lumdur.

Ümumiləşdirici əvəzlilər

Bə'zi türköloqlar onları "tə'yini" adlandırır [Azərbaycan dili qrammatikası. 1971, s.88], halbuki "ümumiləşdirici" termini daha uyğun gəlir. Türk dillərində ümumiləşdirici əvəzliləri iki qrupa bölmək olar:

1. Toplu əvəzlilər

2. Ümumiləşdirici- bölüşdürmə əvəzlilikləri.

Toplu əvəzliliklər

*Bar ' var ' sözündən törəmiş toplu əvəzlilikləri çox geniş yayılmışdır. Onlar müxtəlif üsullarla yarana bilər: 1) -ı(-sı) deyərk hissəciyin birləşməsi yolu ilə: türkm. *barı ' hamısı ' , qum. *barı, qırğ. *ba:rı, uyg. *barı, qar. *barı, çuv. *puri, yakut. *barı, barı-tə; 2) -ça//-çə affiksinin birləşməsi yolu ilə: tat. *ba^orşa ' hamısı ' , qazax. *barşa, uyg. *bərçə, şor. *parça; 3) -ta//tə gücləndirici hissəciyinin birləşməsi yolu ilə: çuv. *purde' hamısı ' ; 4) toplu mə'nası olan -lık//-lik affiksinin birləşməsi yolu ilə: tat. *baorlık ' hamısı ' , qırğ. *bardık, qazax. *bardık, q.-qalp. *bardık.*****************

*-ın//-in affiksini əlavə etməklə büt- kökündən yaranan ümumiləşmiş toplu əvəzlik türk dillərində çox geniş yayılmışdır: qazax. *bütün ' bütün ' , noq. *bütün, tr.qar. *bütün, qum. *bütün, arab. *pütün, türkm. *bütün, uyg. *pütün, özb. *bütün, türk. *bütün və s.**********

Bə'zən bu kökə-*kül* affiksi əlavə edilir: qazax. *bütkül ' bütün ' , qırğ. *bütkül.**

Ümumiləşdirici- bölüşdürmə əvəzlilikləri

Şor dilində rusca "*kajdiy*" "*hər kəs*" mə'nasına uyğun olan ümumiləşdirici -bölüşdürmə əvəzliyinin rolunu, görünür, *sa:yı* qoşması ifadə etmişdir. Qədim türk yazılı abidələrində bu qoşmaya olduqca çox rast gəlinir. İndi o, yakut dilində *a:yı* formasında, məsələn, *küna:yı ' hər gün ' saxlanmışdır. Başqa türk dillərində də istifadə edilir: tat. *ken sa^oyın ' hər gün ' , noq. *yıl sayın ' hər il ' , ancaq onun işlənmə tezliyi azalmışdır. Sayı (sayın) qoşması sa:- ' saymaq ' fe'li əsasa gedir.***

Sonralar türk dillərinin çoxunda *sa:yı (sa:yın)* qoşması fars dilindən alınmış *hər* sözü ilə əvəzlənmişdir. Bu əvəzlik

təklidə işləne bilər, amma o, adətən *bir* sayı ilə birlikdə çıxış edir: türkm. *her bir ' hər bir ' , tat. *hər bir, qaq. *her bir, q.-qalp. *hər bir, qum. *hər bir, q.-balk. *har bir, kr.-tat. *hər bir, noq. *ər bir, qazax. *ər bir, özb. *hər bir və s. Həmin mə'nada Azərbaycan dilində *hər kəs* və uygur dilindəki *hər kim* əvəzlilikləri istifadə olunur.**********

Sibir türk dillərində farsca *hər* əvəzliyi işlənmir və onun rolunu başqa törəmələr ifadə edir, məsələn, monqol dilindəki *bürü ' bütün ' , ' hamısı ' .*

Qeyri-müəyyən əvəzliliklər¹

Türk dillərində əvəzliliklərdə qeyri-müəyyən mə'nasının ifadəsi üçün çox vaxt xüsusi affikslər və ya hissəciklər işlədilir, məsələn: *-dır//-dir* affiksi: özb. *kimdir ' kim isə ' , nımədir ' nə isə ' , qırğ. *kimdir ' kim isə ' , qaçandır ' haçansa ' , tat. *kimdir ' kim isə ' , qa^oydadır ' harayasa ' , kr.-tat. *kimdir ' kim isə ' , nedir ' nə isə ' , başq. *kimz'ir ' kim isə ' və s.*****

Mümkünlük medal mə'nalı *-dır///-dir* affiksi fe'l sahəsində də istifadə edilmişdir. Onun mənşəyi müəyyən dərəcədə aydın deyil.

Noqay dilində qeyri-müəyyən mə'nası *-dı//-di* ədati-hissəciyi ilə verilir: *kim-di ' kim isə ' , ne-di ' nə isə ' , qaıdaydı ' hansısa ' . Ola bilsin ki, o, -dır//-dir şəkilçisindən sonuncu r səsinin düşməsi yolu ilə yaranmışdır.*

Sibir və Altay türk dillərində *-da//-de* bə'zən *-le* hissəcikləri yayılmışdır: alt. *kem-de ' kim isə ' , ne-də ' nə isə ' , tuv. *bir-le ' hansısa ' , şor. *kem-da ' kimisə ' , no:-do ' nə isə ' , kem-de ' kim isə ' , nime-de ' nə isə ' , xayda-da ' haradasa ' və s.***

¹ Bütün sual əvəzlilikləri qeyri-müəyyən olduğuna görə "Qeyri-müəyyən əvəzliliklər" adı dəqiq deyildir. Onlar ancaq müəyyənliyə nail olmağın vasitəsidir.

Yakut dilində əvəzlilərdə qeyri-müəyyənlik mə'nası *eme, ere, dağanı (da)* hissəciklərinin əlavəsi yolu ilə törəmişdir: *kim emə 'kim isə', tuax er 'nə isə', xannık ere 'hansısa' və s.*

Bə'zən türk dillərində *isə* hissəciyindən istifadə olunur: azərb. *nə isə, kim isə*, türkm. *kimi 'kim isə' < kim ise*, qar. *kimes 'kim isə' < kim esa*, qaq. *kimsa, kimse 'kim isə'*. *İsə* hissəciyi *e-, er-* 'olmaq' fe'linin şərt formasıdır.

-sı// -si, -ı// -i hissəciklərinin işlənməsinə rast gəlinir: qaq. *kimi, kimisi 'kim isə', biri, birisi*; və həmçinin bir sayından istifadə olunur: tuv. *kım-bir 'kim isə', qandığ-bir 'hansısa', qırğ. bir nerse 'nə isə', noq. bir kim 'kim isə', bir zet 'nəşə', q.-qalp. bir kim 'kim isə', bir qaşan 'haçansa'.*

Yuxarıda baxılan bütün hissəciklər gücləndirici vasitələrdir. Onların funksiyası qeyri-müəyyən əşyaların içindən (kontinuumdan) birini, yəni danışana mə'lum olmayanlardan birini ayırmaqdır. Müq: rus. "Kto kriçit?" (Kim qışqırır?) və "Kto-to kriçit" (Kimsə qışqırır).

İnkar əvəzliləri

Tam qətiyyətlə təsdiq etmək olar ki, ulu türkcədə xüsusi inkar əvəzliləri olmamışdır. Əvəzliyin inkar etmək funksiyasını inkar formasında olan fe'l ifadə etmişdir. Belə inkar üsulu bu günə qədər türk dillərində müşahidə edilir, müq.: tat. *Bir nərsə də bilmim 'Heç nə bilmirəm'*. Burada inkar fe'l forması qeyri-müəyyən əvəzlilərlə birləşir.

Sonralar türk dillərinin çoxu fars dilindən inkar əvəzliyi kimi istifadə edilən *hiç* sözünü almışdır: özb. *heç bir 'heç bir', heç kim*, azərb. *heç kim, heç nə*, tat. *hiş kim 'heç kim', hiş nişik 'heç cür', noq. hiş kim 'heç kim', qazax. işkin 'heç kim', iş nərse 'heç nə', işkan day 'heç bir', q.-qalp. heç qaşıs 'heç bir', heş qaıda 'heç harada', qırğ. eç kim 'heç*

kim', eç nerse 'heç nə', eç qaçan 'heç vaxt', uyg. heç kim 'heç kim', heç qaçan 'heç vaxt' və s.

FE'L

Ulu türkcənin mövcudluğu dövründə fe'l artıq lazımı səviyyədə inkişaf etmiş nitq hissəsi idi. İndiki, keçmiş və gələcək olmaqla üç zamanı ifadə edən fe'l zamanlarının sistemi mövcud idi. Fe'lin olduqca zəngin sözdüzəldici affikslər sistemi olmuşdur. Xüsusilə hərəkətin çoxdöfəliliyini bildirən affikslərin bolluğu nəzərə çarpırdı. Bu dövrdə növlər də mövcud idi. İsimdən fərqli olaraq fe'lin xüsusi inkar vasitələri vardı. Əsasında fe'li isimlər olan fe'lin bə'zi zaman formaları, məsələn, keçmiş zamanın *-dı// -di* göstəricisi ilə işlənənlər artıq həmin dövrdə xalis fe'l kimi işlənirdi.

Bu aşkar faktların olmasına baxmayaraq, türkologiyada belə bir hipotez hökm sürür ki, türk dillərinin başlanğıc mərhələsində adlar və fe'llər guya formal baxımdan fərqlənməmişdir.

Bir sıra türkoloqlar bu fərziyyənin sübutu üçün isim və fe'l əsaslarının səs uyğunluqlarına istinad edirlər, müq.: azərb. *ac-'acmaq' və ac (sifət) don-'donmaq' və don (şaxta)*, qaq. *kaz-'qazmaq' və kaz 'kərki', qırğ. sez-'hiss etmək' və sez 'hiss', toy-'doymaq' və toy (şənlik).*

E.V.Sevortyan hesab etmişdir ki, türk dillərinin müxtəlif inkişaf mərhələlərində fe'l və adın qrammatik sinkretizm təzahürünü ad və fe'llərin sonrakı törəmə formalarının uyğunluğu kimi qiymətləndirmək lazımdır. O, *qarıq-'qaralamaq' və qarıq 'tutqun', 'qaraldılmış'* [Sevortyan, 1962, s.378], *yabıq-'arıqlamaq' və yabıq 'arıq'* kimi omonim cütləri nümunə gətirir [Sevortyan, 1962, s. 403]. Belə müşahidələrin nəticəsində bu qərara gəlir ki: "...semantik cəhətdən bir-biri ilə bağlı olan və prosesin, nəticənin və s. adlarının mə'nalarına görə birləşən bütün fe'llər və adlar o

ŞƏXS GÖSTƏRİCİLƏRİ

köklərdən və törəmə sözlərdən yaranmışdır ki, onlarda fe'l və hərəkətin, prosesin və onun əlamətinin (ya nəticəsinin) və s. adının nəinki qrammatik, hətta bəzən leksik fərqləri olmamışdır. Başqa sözlə, bunların mə'nalarının ifadəsi kompleks xarakter daşımış və kontekstdə konkretləşmişdir" [Sevortyan, 1962, s. 423].

Beləliklə, ayrıca götürülmüş söz guya eyni zamanda fe'lin və adın mə'nasına malik idi. Lakin şübhələnməyə əsasımız var ki, iş məhz belə olmamışdır. Bir sözün müxtəlif nitq hissələrinin rolunda çıxış etməsini və müxtəlif nitq hissələrinin bütöv, birləşmiş mə'nalarını təsdiq edən hər cür fikir tamamilə səhvdir. Hər dil aydın ifadələnmiş sektor quruluşuna malikdir. Bu o deməkdir ki, dilin hər elementi hərəkətin xüsusi, ciddi sərhədlə ayrılmış və müəyyən sferasını bildirir. Əgər *yabıq* 'arıq' sözü sifət rolunda çıxış edərsə, onda onun funksiyası öz sektoru ilə məhdudlaşdığına görə həmişə bu rolda çıxış edəcək. Əgər *yabıq*- 'arıqlamaq' sözü fe'l mə'nasında işlənsə, onda onun *yabıq* 'arıq' sifətilə uyğunluğu zahiridir. Başqa nitq hissəsinin funksiyasında başqa element çıxış edir- bu. xüsusi hərəkət sferası ilə həddənlənir, çünki həqiqətdə kompleks mə'na deyilən şey yoxdur.

Yabıq- 'arıqlama' və *yabıq* 'arıq' sözlərinin birləşdirilməsi ona görə qanunsuzdur ki, zahiri eyni olan affikslər müxtəlif mənşəlidir. *Yabıq*- 'arıqlamaq' fe'lində -*q* affiksi qədim təkrarlı hərəkət affiksindən yaranmışdır, halbuki *yabıq* 'arıq' sözündə -*q* şəkilçisi qədim fe'li sifətin affiksidir. Bu iki amonim affiks genetik olaraq heç cür bağlı deyil. Buna görə də türk dillərində fe'lin və adın ilkin sinkretizmi fərziyyəsinin heç bir əsası yoxdur.

Türk dillərində iki tipli şəxs göstəriciləri var- birinci kateqoriyanın şəxs affiksləri və ikinci kateqoriyanın şəxs affiksləri.

Birinci kateqoriyanın şəxs affiksləri

Bu affikslər indiki, gələcək, perfekt (nəqli keçmiş), pluskvamperfekt və ya uzaq keçmiş zamanları üçün səciyyəvidir. Onların ilkin sistemi aşağıdakı kimi bərpə oluna bilər:

	Tək	Cəm
1-ci ş.	-ban//-ben	-bız//-biz
2-ci ş.	-sañ//-səñ -sığ//-siğ`	-sız//-siz
3-cü ş.	—	—

Tamamilə aydındır ki, fe'l şəkilçiləri rolunda ayrı-ayrı türk dillərində fonetik dəyişikliklərə uğramış şəxs şəkilçiləri (3-cü şəxs tək və cəm olaraq), şəxs əvəzlilikləri istifadə olunmuşdur. Nəticədə aşağıda göstərilən müxtəlif variantlar yaranmışdır.

1-ci şəxsin tək

-*bin*//-*bin*: qazax, çulım-tatar, yakut, xakas dilləri
-*min*//-*min*: yakut, çulım-tatar, qırğız, qaraqalpaq, krım-tatar dilləri və s.

-*mñn*//-*min*: tatar, başqırd, qazax dilləri

-*man*//-*men*: noqay, qaraqalpaq, qumuq və özbək dilləri.

Dilönü variantı şəklində ümumtürk *ə* saiti əks olunur. Dilarxası *a* variantı ahəngə görə *ə* səsinə qarşı yaranmışdır.

-*mən*: ancaq uyğur dilində işlənir. -*Mən* şəkilçisində *ə* saiti qədim *ə* səsinin əks olunmasıdır.

-m: tatar və başqırd dilləri, məsələn, *min ba°ram' mən gəlirəm'*. Bu fakt analogi olaraq alınmış ikinci kateqoriyanın şəxs şəkilçisidir (aşağıya bax).

-im// -im: altay, şor, krım-tatar, qaqaуз, türk dilləri. Bu, ulu dildəki **-bən* formasından törəmir. Görünür, burada 1-ci şəxs təkin keçmiş zaman əlaməti *-dı* şəkilçisinin təsiri olmuşdur, məsələn, *aldım*.

-in// -in: ancaq türkmən dilində rast gəlinir. Güman etmək olar ki, vaxtilə Türkiyə türkcəsindəki kimi türkmən dilində də bu göstərici *-im// -im* şəklində olmuş, ancaq 1-ci şəxs təkin *mən 'mən'* əvəzliyinin sonuncu *-n* samitinin təsiri altında *-m* samiti *-n* samitinə, yə'ni *-im>-im* formasına keçə bilərdi.

-am// -əm: Azərbaycan dili üçün səciyyəvidir. Görünür, *-a//ə* saitlənməsi fe'lin arzu formasının təsiri altında yaranmışdır, müq. azərb. *alam* və *yazam*.

-p(-ьp): ancaq çuvaş dilində işlənir. Bu forma müəyyən dərəcədə sonda *n* samiti olmayan 1-ci şəxs tək *ebi 'mən'* çuvaş əvəzliyinin xüsusiyyətlərini əks etdirir.

2-ci şəxsin təki

-sın// -sın: qırğız, qaraim dilləri

-sin// -sin: türk, qaqaуз dilləri

сән// -sın: tatar, başqırd, qazax, qaraqalpaq, noqay dilləri.

Asanlıqla inanmaq olar ki, bu formalarda ulu türkcənin *e* səsinin əks olunması anomaliyadır (normadan kənara çıxmadır), çünki qırğızca və Türkiyə türkcəsində adətən, *ə* saiti *i* saitinə çevrilməmişdir. Dilönü variant *-sen* kimi səslənməlidir. Yəqin ki, burada 2-ci şəxs cəmin *siz* əvəzliyinin təsiri olmuşdur.

-sen: tuva dilində təmsil olunmuşdur. Arxa sıra variantı yoxdur.

-sañ// -señ: özbək, qaraqalpaq, noqay dilləri. *-señ* şəkilçisində *a* səsinin *e* kimi əsk olunması normaldır.

-san// -sən: Azərbaycan dili üçün səciyyəvidir. Ön sıra *-sən* variantı ulu dilin *ə* saitini əks etdirir.

-sa// -se: qaraçay-balkar dilində rast gəlinir. Sonuncu *-n* samitinin düşməsi nəticəsində *-sañ// -señ* şəkilçisindən yaranmışdır.

-sen: uyğur dilində mövcuddur. Arxa sıra variantı yoxdur. *E* saiti ulu dilin *ə* saitini əks etdirir.

-sın// -sın: türkmən dilində rast gəlinir.

-həñ// -həñ: ancaq başqırd dilində işlənir.

-ğın// -qın: ancaq yakut dilində rast gəlinir. Başlanğıc *-ğ// -q* samitinin mənşəyi namə'lumdur.

3-cü şəxsin təki

Ulu türkcədə 3-cü şəxs təkin xüsusi göstəricisi olmamışdır. Altay dilində mənşəyi aydın olmayan *-ı// -i* affiksi var, məsələn, *otur-ı 'o oturur'*, *baradır-ı 'o gəlir'* və s.

1-ci şəxsin cəmi

-bız// -biz: qaraçay-balkar, qırğız, qumuq, qaraim dilləri.

-bız// -biz: tatar dilində rast gəlinir.

-bız// -biz: ancaq başqırd dilindədir.

-bıs// -bis: altay, xakas, şor, tuva, çulım- tatar dilləri.

-bit// -bit: ancaq yakut dilində rast gəlinir. *-Bit// -bit* affiksi tarixən *-bıs// -bis* şəkilçisindən törəmişdir, çünki yakut dilində *s* samiti affikslərdə *t* samitinə çevrilir.

-mız// -miz: krım-tatar, özbək dilləri. Uyğur dilində ancaq dilönü *-miz* variantı var.

-mız// -miz: qazax, qaraqalpaq, noqay dilləri.

-ız// -iz: türk, qaqaуз dilləri. Bu affiks ulu dilin *-bız// -biz* şəkilçisindən yaranmır. Görünür, *-ız// -iz* toplu çoxluğun və ya ikili sayın qədim göstəricisidir, müq. türk. *ikiz' ökiz'*.

-ıs// -is: ancaq türkmən dilindədir. *-ız// -iz* affiksində sonuncu *-z* səsi karlaşmışdır. Sonralar o, dışarası *s* səsinə keçmişdir.

-vis//vis: çulım tatarlarının dilində qeydə alınır. Başlanğıc *v* samiti intervokal vəziyyətdə *b* samitindən törəmişdir.

-ix//ix: Azərbaycan dilində rast gəlinir: *yazır¹* 'yazırıq'. *-ix//ix* affiksi toplu çoxluğun qədim göstəricilərindən olan *-ik//ik* affiksindən törəmişdir.

-pir//pir: ancaq çuvaş dilindədir. *-Pir//pir* affiksi *-biz//biz* affiksinin variantıdır.

2-ci şəxsin cəmi

-sız//siz: qumuq, qaraim, uyğur, özbək dilləri.

-sbz//siz: tatar, noqay, qaraqalpaq dilləri.

-s'ınız//s'iniz: türkmən dilində rast gəlinir.

-sınız//sınız: qaqauz, türk, azərbaycan dilləri.

Görünür, bu affiks 2-ci şəxs təkin *-sın//sın* göstəricisindən ibarətdir. Ona ikili sayın qədim *-iz//iz* affiksi birləşmişdir. Ola bilsin ki, affiks başqa cür bölünə bilər: *-st-ınız*. Bu halda *-st* elementinin mənşəyi aydın deyil; ola bilsin ki, *-alasığız*, *alasıınız* tipli *-ası* şəkilçili optativin (fe'lin arzu şəkli) qədim formasının təsiri olmuşdur.

-hbğbz//hiqiz: ancaq başqırd dilində rast gəlinir. Tarixən *-sığız//siqiz* şəkilçisindən yaranmışdır. Burada *-siğ//siq* bərabərdir: 2-ci şəxs tək şəkilçisinin variantı+ikili sayının və ya toplu çoxluğun qədim *-iğ//iz* göstəricisi.

-sbndar//sinder, həmçinin *-sbzdar//sizder*: qazax dilində işlənir. Birinci halda 2-ci şəxs təkin affiksində cəmlilik affiksinin variantlarından *-dar//der* birləşmişdir. İkinci forma nəzakət məzmununu daşıyır. O, tərkibcə bərabərdir: 2-ci şəxs cəmin *-sbz//siz* şəkilçisi + *-dar//der*.

-sınar//siñer: çulım-tatar, xakas, qırğız dilləri. Intervokal vəziyyətdə *s* səsinin cingilti olmuş variantları da

mümkündür: altay dilində *-zınar//ziñer*. Onun quruluşu olduqca aydındır: 2-ci şəxs təkin *-s'in//s'in* (*-z'in//ziñ*) şəkilçisinə toplu çoxluğun göstəricilərindən biri olan *-ar//er* birləşmişdir. Qırğız dilində nəzakət forması (2-ci şəxsin cəm şəkilçisi *-sız//siz* + cəmliyin *-dar//der* şəkilçisi) olan *-sızdar//sizder* şəkilçisi də mövcuddur.

-zar//zer: xakas, şor dilləri. *-Ar//er* elementi toplu çoxluğun qədim göstəricilərindən biridir. Birinci *z* tərkibi *s* səsinin cingilti olmuş nəticəsidir.

-siğar//siğ'er, həmçinin *-ziğar//ziğ'er*: altay dilində rast gəlinir. Tərkibin birinci elementi 2-ci şəxs cəmin qədim variantı *-siğ//siğ'* şəkilçisi, ikinci elementi isə toplu çoxluğun göstəricilərindən *-ar//er* affiksidir.

-ğit//qit (*-kıt//kıt*, *-xıt//xıt*, *-ñit//ñit*): ancaq yakut dilindədir. *-Ğit* şəkilçisi tarixən *-ğiz* (*-qız>-qıs>-qıt*) şəkilçisindən törəmişdir.

-br//ir: ancaq çuvaş dilində işlənir. *-br//ir* göstəricisi ola bilsin ki, *-iz//iz* elementindən yaranmışdır, lakin türk dilləri üçün səciyyəvi deyil. Çox ağılabatandır ki, ilkin halında burada *-iğiz//iğ'iz* göstəricisi olmuş, onun *ğ* və *ğ'* səsləri intervokal vəziyyətdə tədricən itmiş və sonuncu *z* səsi *r* səsinə çevrilmişdir.

-silar//silər: tuva, tofalar, uyğur dilləri. *-Sizler* nəzakət formasıdır. 2-ci şəxs cəmin *-sız//siz* göstəricisi ilə *-lar* kəmiyyət şəkilçisi birləşmişdir.

3-cü şəxsin cəmi

Türk pradiyində 3-cü şəxs cəmin xüsusi göstəricisi olmamışdır. Sonralar bəzi türk dillərində 3-cü şəxsin tək formasına *-lar* kəmiyyət şəkilçisi birləşmişdir.

Çuvaş dilinin xüsusi 3-cü şəxs cəm şəkilçisi var *-s' kilet's'i* sözündən *kiles's'i* 'onlar gəlirlər', *s'irat's'i* sözündən *s'iras's'i* 'onlar yazırlar'. Görünür, *-s'i* şəkilçisi mənşəyi mə'lum olmayan toplu çoxluğun göstəricilərindən biridir.

¹ Ancaq dialektlərdədir, həm də incə variant nəfəsli deyilir: *ih*; ədəbi dil norması deyil- T.H.

Qırğız, bə'zən isə özbək dilində subyektlərin çoxluğu fe'lin qarşılıq növünün şəkilçisi ilə ifadə oluna bilər: qırğ. *cazişat ' onlar yazırlar '*.

İkinci kateqoriyanın şəxs şəkilçiləri

Bu göstəricilər şərt formasında və *-dı* şəkilçili keçmiş zamanda işlənir. Onlar qismən mənsubiyyət affikslərinə bağlana bilərlər.

	Tək	Cəm
1-ci şəxs	<i>-m</i>	<i>-k, -k</i>
2-ci şəxs	<i>-ñ, -ğ, -ğ'</i>	<i>-ğız, -ğ'iz</i>
3-cü şəxs	-	-

Birinci kateqoriyanın şəxs şəkilçilərilə müqayisədə türk dillərində bunların olduqca az variantları var.

1-ci şəxsin təki

-M göstəricisi istisnasız bütün türk dillərində saxlanmışdır.

2-ci şəxsin təki

-ñ göstəricisi *ñ* səsi *n* səsinə keçməyən türk dillərində saxlanmışdır.

Şəxs şəkilçisinin *-ğ//ğ'* ikinci variantı müasir türk dillərindən heç birində təkdə işlənir. Qaraim dilinin trakay dialektində mənşəyi naməlum olan *-y* 2-ci şəxs təkin göstəricisidir.

Ulu türkcədə 3-cü şəxs təkin xüsusi göstəricisi olmamışdır.

1-ci şəxsin cəmi

-k//k göstəricisi türk dillərinin əksəriyyətində saxlanmışdır. Azərbaycan dilində *-x* (*qrafik -q*) şəkilçisi son mövqedə *-k* səsinin dəyişməsi nəticəsində yaranmışdır.

Bə'zi türk dillərində *-k//k* göstəricisi saxlanmamış və analogi olaraq birinci kateqoriyanın uyğun şəxs şəkilçisi ilə əvəzlənmişdir. Söhbət *-bız//biz* şəkilçisi və onun variantları haqqında gedir: qazax, altay, şor dillərində *-bıs//bis, -pıs//pis*, tuvaca *-vıs//vis*, çuvaşca *-mır//mir* variantları sabitləşmişdir.

2-ci şəxsin cəmi

Türk dillərində bu göstəricinin müxtəlif variantları var. Onların əksəriyyəti ilkin *-ğız//ğ'iz* şəkilçisinin fonetik dəyişmələrinin nəticəsində yaranmışdır.

-ğız//qız: qaraçay-bolkar, qumuq dilləri.

-ğbz//qız: tatar dilində rast gəlinir.

-ğız//qız: başqırd dilində işlənir.

-ñız//ñiz: türkmən, kırım-tatar, özbək, qazax (nəzakət forması) dilləri.

-nız//niz: Azərbaycan, türk, qaqaüz dilləri, qaraim dilinin qalitsk dialekti.

-ñlar: uyğur dilində işlənir.

-ñdar//ñder: qazax dilində rast gəlinir. Burada 2-ci şəxs təkin *-ñ* şəkilçisinə *-dar//der* cəm şəkilçisi birləşmişdir. Bundan başqa, *-ñbzdar//ñizder* göstəricisi mövcuddur. Burada 2-ci şəxs cəmin şəkilçisinə *-dar//der* kəmiyyət şəkilçisi birləşir.

-ñar//ñer: tuva, xakas, qırğız dilləri. 2-ci şəxs təkin *-ñ* şəkilçisinə toplu çoxluğun *-ar//er* göstəricisi əlavə olunur.

-ğar//ğ'er: ancaq altay dilində rast gəlinir. 2-ci şəxs təkin *-ğ//ğ'* variantına toplu çoxluğun *ar//er* göstəricisi qoşulmuşdur.

-ır//ir: ancaq çuvaş dilində özünü göstərir. *-ız//iz* elementindən yarana bilər (yuxarıya bax).

-ğit||-qit: ancaq yakut dilində istifadə edilir: tarixən - *ğız||-ğ'iz (-ğız>-qıs>-ğit)* elementindən yaranmışdır.

3-cü şəxsin cəmi

Türk dillərinin çoxunda xüsusi sonluğu olmayan 3-cü şəxsin tək formasına *-lar* kəmiyyət şəkilçisi və ya onun variantları birləşir: tat. *a° lɔɔlar' aldılar'*, türkm. *bildiler' bildilər'*, azərb. *yazdılar* və s.

Çuvaş dilində 3-cü şəxs cəmin xüsusi forması var. Bu, mənşəyi naməlum olan cəmlük göstəricisidir-*s'*: *kilcis'' gəldilər'*, *s'ircis'' yazdılar'* və s.

Salar dilində (ÇXR-da yaşayanların dili) şəxs göstəriciləri yoxdur, məsələn, *alır* forması rusca *я беру* 'mən alıram', *tı bereş* 'sən alırsan', *on beret* 'o alır' və s. formalarına uyğun gəlir.

Analoji vəziyyət sarıyuğur dilində mövcuddur: *parar* forması bu dildə rus. *ya пойду* 'mən gedərəm', *tı пойдеş* 'sən gedərsən', *on пойдет* 'o gedər' və s. formalarına uyğundur. Görünür, fe'llərin şəxs sonluqları olmayan çin dilinin təsiri olmuşdur.

Türk dillərində zaman kateqoriyasının inkişafı

Ulu türkcənin fe'l zamanlarının sisteminin bərpası böyük çətinliklərin aradan qaldırılması ilə bağlıdır. Müasir türk dillərində hər bir zaman planı çoxlu sayda müxtəlif tipli fe'l zamanları ilə fəaliyyət göstərir. Bu mürəkkəb labirintdə türk fe'li zaman sisteminin ilkin özəyini necə tapmaq olar? Burada qədim türk yazılı abidələri gücsüzdür. Bu halda xüsusi axtarış metodu vacibdir- türk dillərində fe'l zamanlarını eyni vaxtda müxtəlif aspektlərdə tədqiq etmək gərəkdir.

Hər şeydən əvvəl, təbii ki, bu və ya digər fe'li zamanının ümumi kateqoriyaya mənsubluğu müəyyənləşdirilir, yəni onun hansı qrammatik zaman olması təyin edilir. Sonra

onun yaranmasının ümumi quruluş modeli və ya quruluş tipi aşkar edilir. Quruluş tipinə görə təyin etmək çətin deyil ki, bu zaman hansı zaman kateqoriyasına aiddir və zaman sisteminin inkişafında o, hansı semantik istiqaməti əks etdirir.

Bu məlumatları aldıqdan sonra müxtəlif türk dillərində fe'lin zamanının distribusiyasını müəyyən etmək gərəkdir, yəni onun hansı dillərdə və nə dərəcədə geniş yayılması aydınlaşdırılmalıdır. Distribusiya çox vaxt fe'lin zamanının yaşını müəyyən etməyə də yardım edir. Hətta onun sonralar yaranan innovasiyalara (törəmələrə) aid olmasını və ya ulu türkcənin mövcudluğu dövründə yaranmış olmasını aydınlaşdırır. Bununla belə türk dillərində çox nadir hallarda təsadüf olunan zamanların aydınlaşdırılması vacibdir. Fe'l zamanlarının məna xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi və onların istifadə olunmasının müntəzəmlik dərəcəsinin böyük əhəmiyyəti vardır.

Görünən xaosa baxmayaraq, türk dillərində fe'lin zamanlarının yaranması müəyyən semantik qanunauyğunluqlar tabe olmuşdur: birincisi, bu qeyri-müəyyən deyilən zamanların yaranmasıdır, yəni hansısa bir müddətlə, vaxt sərhədi ilə bilavasitə bağlı olmayan, zamanın və ikincisi, relyativ müəyyən zamanların, yəni müəyyən anla bağlı olan və bu mənanın ifadəsi üçün xüsusi nəzərdə tutulan zamanın mövcud olmasıdır.

Bu iki terminin xüsusi aydınlaşdırılmağa ehtiyacı var. "Qeyri-müəyyən zaman" termini heç də zamanın hansısa müəyyən vaxt kəsiyi ilə bağlı olmaması demək deyil. Məsələn, *ma° lay ba° ra* tatar forması 'oğlan müəyyən anda gəlir' mənasını bildirə bilər. Qeyri-müəyyənlik isə ondan ibarətdir ki, *-a* göstəricili indiki zaman hansısa müəyyən anda olan hərəkətin ifadəsi üçün təsis edilməmişdir. Onun mənalılarının cəmi olduqca geniş ola bilər, məsələn, o, həmişə olan hərəkəti ifadə edə bilər: tat. *C'ir kəyaş tirəsində əylənə* 'Yer günəşin dövrəsində fırlanır'.

Əksinə, indiki müəyyən zaman geniş məna dairəsinə malik deyil. O, zamanın hansısa müəyyən müddətdə olan hərəkətinin ifadəsi üçün təsis olunmuşdur.

Qazax dilində indiki zamanın indiki davamlı və indiki konkret olmaqla iki təzahürü mövcuddur. İndiki davamlı zaman həmişə olan hərəkəti və ya hadisəni göstərir: *Қас қадә 'Quşlar uçur', Seksewil jaqsı janadı 'Saksaul yaxşı yanır'* [Sovr. kazax. ya z., 1962, s. 338]. İndiki konkret zaman həmin zamanda, həmin anda olan hərəkətini ifadə edir: *Кыон жауыр тәг 'Yağış yağır', hərf. 'Səma (həmin anda) yağışın olması halındadır'; Ol xat jazыр otır 'O (həmin anda) məktub yazır'* [Sovr. kazax. ya z., 1962, s. 337].

Əlbəttə, bu bölgü mütləq deyil və həmin deyilənlərə uyğun olmayan hallar mümkündür. Buna baxmayaraq, türk fe'linin zaman formalarına aid belə bölgü faydalıdır, çünki onların təsnifat sistemində müəyyən qayda-qanun gətirir.

İndiki zaman İndiki qeyri-müəyyən zaman

İndiki qeyri-müəyyən zamanın nisbətən az quruluş tipləri mövcuddur.

Fe'lin əsası +a+ birinci kateqoriyanın şəxs şəkilçiləri.

Müasir türk dillərində bu tipli indiki zaman daha geniş şəkildə tatar, başqırd, qumuq, krım-tatar dillərində və Sibir tatarlarının bəzi dialektlərində özünü göstərir.

Tək

- 1-ci ş. tat. *a° lam 'alırım'*, başq. *a° lam*, barab. tat. *alam*,
yauşt.-tat. *alam*, kr.tat. *alam*;
2-ci ş. tat. *a° lasən 'alırsan'*, başq. *a° lahən*, barab.tat.
alasañ, yauşt.tat. *alasañ*, qum. *alasañ*, kr.-tat. *alasıñ*;
3-cü ş. tat., başq. *a° la 'alır'*, barab.tat., yauşt.tat., kr.-tat. *ala*.

Cəm

- 1-ci ş. tat. *a° la bəz 'alırıq'*, başq. *a° la bəz*, barab.tat. *alabıs*,
yauşt.tat. *alabıs*, qum. *alabız*, kr.-tat. *alamız*;
2-ci ş. tat. *a° lasız 'alırsınız'*, başq. *a° lahğəz*, barab.tat.
alasız,
kr.-tat. *alasız*, yauşt.tat. *alasıñnar*, qum. *alasız*;
3-cü ş. tat.baq. *a° lalar 'alırlar'*, kr.-tat., qum. *alalar*,
barab.tat., yauşt.tat. *ala*. Saitlə bitən fe'llərdə indiki zamanda diftonq üzə çıxır. Bax, məsələn, qumuq dilində:

Tək

- 1-ci ş. *aşayman*
yeyirəm
2-ci ş. *aşaysan*
yeyirsən
3-cü ş. *aşay*
yeyir

Cəm

- aşaybız*
yeyirik
aşaysız
yeyirsiniz
aşaylar
yeyirlər

Bu diftonq fe'lin əsasında və indiki zamanın göstəricisində iki *a* saitinin ardıcıl gəlməsi nəticəsində yaranan gərginliyi aradan qaldırmaq vasitəsidir.

-A göstəricili indiki zaman türk dillərində indiki zamanın ən qədim tiplərindəndir.

-A göstəricisinin distribusiyası (məna təzahürləri) olduqca böyükdür. Onun izləri indiki zamanın başqa tipləri sabitləşmiş oğuz dillərində də aşkar edilir: -a şəkilçili indiki zaman forması əski osmanlı dilində qeydə alınmış, onun reflekləri isə Türkiyə türkcəsinin bəzi dialektlərində qalır, məsələn, əsk.-osm. *verəvən 'verirəm'*, *alaysın 'alırsan'*, *umavuz 'ümid edirik'* [Rh. TF, 1959, s. 172]. -A göstəricisinin mənşəyinə gəldikdə, görünür, bu, çoxdəfəli və ya sürəkli hərəkəti ifadə edən qədim sözdüzəldici şəkilçidir. Bu affiksin qalıqları indiyə qədər bəzi fe'llərdə saxlanır, müq.özb. *bur*

'burmaq' və bur-a 'burub bağlamaq', özb. *urin* 'cəhd göstərmək' və *urn-a* 'güclənmiş dərəcədə həmin məna' [Sevortyan, 1962, s.230].

-A göstəricili indiki zaman tipi ulu türkcədə var idi.

-Tartırılmış -a göstəricili indiki zaman

Yuxarıda təsvir edilən indiki zaman tipindən *t* göstəricisinin əlavəsi ilə xüsusi yarımтип yaranır. İndiki zamanın bu tipi daha aydın çulım tatarlarının dilində görünür: *al-* 'almaq'

	Tək	Cəm
1-ci ş.	<i>aladım</i>	<i>aladıbıs</i>
2-ci ş.	<i>aladıñ</i>	<i>aladıñnar</i>
3-cü ş.	<i>aladı</i>	<i>aladı(lar)</i>

İndiki zamanın əsası burada *ala-+t* formasında çıxış edir. Bu tip altay dilində də özünü göstərir: *bar-* 'getmək'

	Tək	Cəm
1-ci ş.	<i>baradım</i>	<i>baradıbıs</i>
2-ci ş.	<i>baradıñ</i>	<i>baradıñ</i>
3-cü ş.	<i>barat</i>	<i>barat(lar)</i>

İndiki zamanın həmin törəmə modeli Sibir tatarlarının baraba dialektində də müşahidə olunur. Bir fərqi var ki, 3-cü şəxsin cəmi formal olaraq həmin şəxsin təkisi ilə üst-üstə düşür [Tumaşeva, 1977, s.201].

Tobol-irtiş dialektinin Təvriş şivəsində də bu tipli indiki zaman işlənir [Tumaşeva, 1977, s. 201]: *al-* 'almaq'

	Tək	Cəm
1-ci ş.	<i>alatım</i>	<i>aladıñ</i>
2-ci ş.	<i>aladıñ</i>	<i>aladıñıs</i>
3-cü ş.	<i>aladı</i>	<i>aladı(lar)</i>

İndiki zamanın bu tipi hətta Sibirdən uzaqda olan çuvaş dilində özünü göstərir: *s'ir-* 'yazmaq'

	Tək	Cəm
1-ci ş.	<i>s'iradıp</i>	<i>s'iratpır</i>
2-ci ş.	<i>s'iradıñ</i>	<i>s'iradıñ</i>
3-cü ş.	<i>s'irat'</i>	<i>s'iras's'i</i>

O həmçinin Azərbaycan dilinin, məsələn, Quba dialektində işlənir: *al-* 'almaq'

	Tək	Cəm
1-ci ş.	<i>aladam</i>	<i>aladığ</i>
2-ci ş.	<i>alasan</i>	<i>alasız</i>
3-cü ş.	<i>aladı</i>	<i>aladı</i>

Türkologiyada geniş yayılmış fikrə görə, *t* səsinin artırılması *tur-* 'durmaq' fe'lindən gəlir [Baskakov, 1875, s.66]. Doğrudan da, indiki zamanın yaranmasının bu modeli, məsələn, qumuq dilinin kaytak dialektində müşahidə olunur: **ala turaman* 'mən indi alıram'; əski osmanlı dilində *-kaça durur* 'o qaçır'; Mahmud Kaşğarının lüğətində *ağa turur* 'axır' [Hacıyeva, 1979, s.85].

Lakin vəziyyətin məhz belə olmasına şübhə etməyə əsas var. Şübhə etməyə aşağıdakı faktlar əsas ola bilər:

1. *-t* artırılan formalar ikinci kateqoriyanın şəxs şəkilçiləridir;
2. qum. dialektindəki *ala turaman* 'indi alıram' tipli formalarda indiki zamanın hazırkı an mə'nası var. *T* artırılan indiki zaman formalarının belə mə'nası yoxdur;
3. köməkçi *tur-* fe'linin ümumi mə'na ifadə edən *-a* şəkilçili indiki zamanın əsasına birləşməsi məntiqə görə mə'nasızdır;

4. köməkçi *tur-* fe'linin *tır-* şəklinə dəyişməsi çətin izah olunan hadisədir. Həmçinin bu fe'ldə olduqca güclü reduksiya baş verir- güclü şəkildəyişməyə məruz qalır.

Belə güman etmək daha doğru olmazmı ki, nə vaxtsa türk dillərində *alat* 'alan' tipli fe'ldən yaranan ad olmuşdur və sonralar onun əsasında *-t* artırılmış indiki zaman törəmişdir? Həmçinin *-t* artımına çoxdəfəli hərəkət şəkiliçisi kimi baxıla bilər?

İndiki qarışıq zaman

-a əsaslı indiki zaman və *-t* artırılmış indiki zaman formalarının qarışması nəticəsində yaranan indiki qarışıq zamana türk dillərinin çoxunda rast gəlmək olur: noq. *al-* 'almaq'

	Tək	Cəm
1-ci ş.	<i>alaman</i>	<i>alamız</i>
2-ci ş.	<i>alasan</i>	<i>alasız</i>
3-cü ş.	<i>aladı</i>	<i>aladırlar</i>

özb. *yöz-* 'yazmaq'

	Tək	Cəm
1-ci ş.	<i>yözaman</i>	<i>yözamız</i>
2-ci ş.	<i>yözad(ı)</i>	<i>yözalız</i>
3-cü ş.	<i>yözad(ı)</i>	<i>yözadırlar</i>

Həmin modelə qazax, qırğız, qaraçay-balkar dillərində və Sibir tatarlarının dialektlərində də təsadüf olunur.

qırğ. *caz-* 'yazmaq'

	Tək	Cəm
1-ci ş.	<i>cazam</i>	<i>cazabız</i>
2-ci ş.	<i>cazasıñ</i>	<i>cazasız</i>
3-cü ş.	<i>cazat</i>	<i>cazışat</i>

-T artımı burada 3-cü şəxsin tək və cəmində özünü göstərir.

-ar//-ər, -ır//-ir şəkilçili fe'li sifət+birinci kateqoriyanın şəxs şəkilçiləri

Ulu türkcədə ayrı-ayrı türk dillərində izləri qalmış *-ar//-ər, -ır//-ir* şəkilçili fe'li sifət olmuşdur: *yan* 'yanmaq' sözündən azərb. *yanar, yara* 'yarmaq' sözündən *yarar, geç* 'getmək' sözündən türk. *geçer; uç* 'uçmaq' sözündən alt. *uçar quş* 'uçan quşlar'; *қа^oйна* 'qaynamaq' sözündən tat. *қа^oynar* 'qaynar'; *xis* 'sıxmaq' sözündən çuv. *xizir* 'sıxan' və s.

Bu forma indiki-gələcək zaman fe'li sifəti kimi, yakut dili istisna olmaqla, müasir türk dillərindən heç birində istifadə edilmir. Bu qədim fe'ldən yaranan sifət zaman yox, modallıq mənası bildirmişdir. O, ümumiyyətlə əşyaya məxsus olan xüsusiyyəti və ya vəziyyəti ifadə etmişdir. Çox vaxt bu məna mümkünlüyün modal çalarına malik olub. Ulu türkcədə *uçar quş* hazırda 'uçan quş' mənasını yox, 'uçmağı bacaran quş' mənasını bildirmişdir. Bu xüsusiyyətlər məlum dərəcədə indiki zamanın formalarında da əks olunmuşdur. *-ar//-ər, -ır//-ir* şəkilçili fe'li sifət isə bu formaların əsasını təşkil edirdi. Bunların hamısı eyni zamanda həm indiki, həm də gələcək zamanın mə'nalarını verə bilirdi. Bu fe'li sifətdən yaranan gələcək zaman formaları çox vaxt güman-təqribilik modal mənası ifadə edir.

Görünür, *-ar, -ır* şəkilçili fe'li sifətdən yaranan indiki-gələcək zaman ulu türkcə dövründə yaranmışdır və türk dillərində olduqca geniş yayılmışdır. Bunu aşağıda verilən *al* 'almaq' fe'linin paradigmasında görmək olar.

1-ci şəxsin cəmi

Azərbay. *alaram*, türk. *alarım*, türkm. *aların* ' *alaram* ', özb. *xlarman*, noq. *alarman*, tat. *a°lvrmən*, çul.tat. *alarım*, alt. *alarım*, q.-balk. *alırma*, qazax. *alarmən*, qar. *alarmın*, qum. *alarman*, qırğ. *alarmın*, uyğ. *ala(r)mən*, s.yuq. *alır*, salar. *alır*.

2-ci şəxsin təki

Azərbay. *alarsan*, türk. *alarsın*, türkm. *alarsın*, özb. *xlarsañ*, noq. *alarsən*, tat. *a°vrsən*, çul.tat. *aların*, alt. *aların*, tuv. *alırseñ*, xak. *alırzıñ*, kr.-tat. *alırzıñ*, q.-balk. *alırsa*, qazax. *alarsəñ*, qırğ. *alarsın*, qum. *alarsañ*, uyğ. *alarsən*, salar. *alır*, s.-yuq. *alır*.

3-cü şəxsin təki

Azərbay. *alar*, türk. *alır*, türkm. *alar*, özb. *ōlar*, noq. *alar*, tat. *a°lör*, çul.tat. *alar*, alt. *alar*, tuv. *alır*, xak. *alar*, kr.-tat. *alır*, qar.tr. *alır*, qazax. *alar*, qum. *alar*, qırğ. *alar*, uyğ. *ala(r)*, s.-uyğ. *alır*, salar. *alır*.

1-ci şəxsin cəmi

Azərbay. *alarız*, türk. *alırız*, türkm. *alarıs*, özb. *ōlarmız*, noq. *alarmız*, tat. *a°lrbız*, çul.tat. *alarvıs*, alt. *alarbıs*, tuv. *alarvıs*, xak. *alarbıs*, kr.-tat. *alırımız*, tr.-qar. *alırız*, qazax. *alarmız*, qum. *alarbız*, uyğ. *ala(r)mız*, s.-yuq. *alır*, salar. *alır*.

2-ci şəxsin cəmi

Azərbay. *alarsınız*, türk. *alırsınız*, türkm. *alarsınız*, tat. *a°lrsbz*, çul.tat. *alarzıñnar*, alt. *alarığar*, tuv. *alırşiler*, xak. *alarzar*, kr.-tat. *alırşiniz*, q.-balk. *alırşiz*, qum. *alarsız*, qazax. *alarsñdar*, *alarsız*, qırğ. *alarsınar*, uyğ. *ala(r)siler*, s.yuq. *alır*, salar. *alır*.

3-cü şəxsin cəmi

Azərbay. *alarlar*, türk. *alırlar*, türkm. *alırlar*, özb. *ōlarlar*, noq. *alarlar*, tat. *a°lrlar*, çul.tat. *alırlar*, alt. *alarlar*, tuv. *alırlar*, xak. *alarlar*, kr.-tat. *alırlar*, q.-balk. *alırlar*, qazax. *alar*, qum. *alarlar*, qırğ. *alışar*, uyğ. *ala(r)*, s.yng. *alır*, salar. *alır*.

-Ar və -ır göstəricilərinin işlənməsindəki tərəddüdlər şəkilçilərdə saitlərin qeyri-sabitliyi ilə izah olunur.

Ulu türkcədə və həmçinin əski türk dillərində bu zaman eyni vaxtda həm indiki, həm də gələcək mə'nalarına malik olub. Bu səbəbə görə, bə'zi türkoloqlar, xüsusilə Qərbi Avropa türkoloqları onu aorist və ya qeyri-müəyyən zaman adlandırlar.

Sonralar türk dillərində indiki və gələcək zamanlar üçün ayrı-ayrı formalar yaranmasına çox güclü meyl fəaliyyətə başlamışdır. Türk dillərinin mütləq əksəriyyətində -ar, -ır göstəricisində gələcək zamanı mə'nası möhkəmlənmişdir. Bu göstəricilərin maraqlı ixtisaslaşması Azərbaycan dilində baş vermişdir. Bu dildə -ır//-ir göstəricisi indiki zamanın mə'nasını, -ar//-ər göstəricisi isə- gələcək zamanın mə'nasını bildirir: *yazır* ' o indi yazır ', amma *yazar* ' o gələcəkdə yazar '.

Türk dillərində indiki zamanın ifadəsi üçün -a göstəricili model istifadə olunub: müq.tat. *ba°ram* ' *gəlirəm* ', qazax. *jazamın* ' *yazıram* ' və s. Ayrı-ayrı dillərdə indiki zamanın yeni tipləri yaranmışdır. Əvvəlki aorist mə'nası ancaq Türkiyə türkcəsində saxlanmışdı, bununla belə bu dildə başqa indiki zaman yaranmışdır ki, yalnız indiki mə'nasını bildirir.

Yakut dilində indiki zaman qarışıq tipə aiddir:

aha- ' kəsmək '

	Tək	Cəm
1-ci ş.	<i>aha-bın</i>	<i>aha-bit</i>
2-ci ş.	<i>aha-ğın</i>	<i>aha-ğıt</i>
3-cü ş.	<i>aha-r</i>	<i>ahal-lar</i>

Görmək çətin deyil ki, bu paradıqma indiki zaman törəməsinin iki modelinin qarışığıdır: 1-ci və 2-ci şəxs qum. *ala-mın 'alırım', alasıñ 'alırın'* tipli *-a* göstəricili modeli əks etdirir. 3-cü şəxsin tək və cəmi qağ. *alar-ım 'alaram', alar-sıñ 'alarsın', alar 'o alar'* tipli indiki zamanın yaranma modelini əks etdirir. İndiki zamanın hər iki yaranma modeli sinxron halda mövcud olduğuna görə belə qarışma təəccüblü deyil.

İndiki zamanın nadir tipləri
Fe'lin əsası + -a + -dır şəkilçisi
alt. bar- 'getmək'

Tək	Cəm
1-ci ş. <i>baradırım</i>	<i>baradırbıs</i>
2-ci ş. <i>baradıırıñ</i>	<i>baradırığar</i>
3-cü ş. <i>baradırtı</i>	<i>baradırtı</i>

xak. tab- 'getmək'

Tək	Cəm
1-ci ş. <i>tabadırbın</i>	<i>tabadırbıs</i>
2-ci ş. <i>tabadırtıñ</i>	<i>tabadırtzar</i>
3-cü ş. <i>tabadırt</i>	<i>tabadırtlar</i>

Belə fikir var ki, *-dır* şəkilçisi *tur- 'durmaq'* fe'lindən yaranıb. Lakin *u* saitinin *ı* saitinə dəyişməsi çətin izah olunur. Ola bilsin ki, *-tır* çoxdəfəli hərəkətin şəkilçisi olub.

Fe'lin əsası + -ı/-i + birinci kateqoriyanın şəxs şəkilçisi

Yaxşı mə'lumdur ki, türk dillərində şəkilçidəki *a* saiti tez-tez *ı* saiti ilə əvəzlənir. Ona görə də hətta sırf nəzəri

cəhətdən fikirləşərək, türk dillərində *-ı/-i* göstəricili indiki zamanın mövcudluğunu fərz etmək olardı.

Doğrudan da, belə zaman mövcuddur. Azərbaycan dilinin bir sıra dialektlərində *-ı/-i, u* şəkilçili (Bakı, Şamaxı, Xanlar, Göyçay, Cəbrayıl, Tovuz, Lənkəran rayonları) indiki zaman forması qeydə alınmışdır. Burada bu forma ən çox 3-cü şəxsin təkində istifadə edilir: *alu 'alır', gəli 'gəlir', duru 'durur'* (Bakı), *gəli 'gəlir'* (Şamaxı), *gətiri 'gətirir'* (Xanlar), *bili 'bilir'* (Cəbrayıl) və s.

-ı şəkilçili indiki zaman Cənubi Azərbaycanın (Təbriz və s.) dialektləri üçün səciyyəvidir. O, həmçinin Azərbaycan dilinin İraq ərazisində ola Gərgün dialektində işlənilir [Paşayev, 1969, s.10].

-ı/-i göstəricisi qumuq dilində (Buynak dialektinin Qazanı şivəsi) gələcək zamanın mənasına malikdir: *barıman 'gedərəm', qeliseñ 'gələrsən', alısan 'alarsın'* və s. [Djanmavov, 1967, s.83-84].

-ı, -u göstəricili izoqlos (indiki-gələcək zamanın mənası) qaraçay-balkar dilinin Xulam-Bezenk dialektindən keçir: *bolu 'olacaq'* əd.dəl. *bolur, keli 'gəlir'* əd.dil. *kelir* [Appaev, 1960, s.30].

-ı/-i şəkilçili indiki zaman türk dilinin Anadolu və Rumeli şivələrində də qeydə alınır: *geli 'gəlir', sesleni 'səslənir'* [Kowalski, 1934, c.1008]. Bu şəkilçi vaxtilə çuvaş dilində də mövcud olub. Bu dildə həmin formanın əsasında *s'ırp 'yazaram'* gələcək zaman şəkli yaranmışdır. Ancaq indiki zamanın bu yaranma modeli bütövlükdə türk dillərində çox geniş yayılmamışdır.

Fe'lin əsası + -a (-e)y + birinci kateqoriyanın şəxs şəkilçiləri

Azərbaycanın cənub və cənub-şərq hissələrinin dialektlərində *-ay//-ey* şəkilçili indiki zaman forması qeyd edilir,

məsələn, Muğan qrupu şivələri, Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri (Ordubad və s.): *Balığ ilana oxşey* 'Balıq ilana oxşayır'; ayırım şivəsi: *aliyəm* 'alırım', *aleysən* 'alırsan', *baxay* 'baxır' (RA, 225).

İndiki zamanın *-ay//ey* göstəricisi Azərbaycan dilinin yazılı abidələrində (XV-XVI əsrlərin) qeydə alınır [Qadjiyeva, 1979, s.92]. Türkiyə türkcəsinin dialektlərində *-ay//ey* izoqlası keçir: *gidey* 'gedir', *yapay* 'eləyir' [Kowalski, 1934, c. 1007].

***-iy//iy* göstəricili indiki zaman**

-iy göstəricisi *-ay* şəkilçisinin ablaut (səs əvəzlənməsi) variantı kimi çıxış edir. Bu göstəricili indiki zaman Azərbaycanın şimal və cənub rayonlarında müşahidə olunur, məsələn, Nuxa dialektində: *aliyəm* 'alırım' (İN, 56). Bu tipli zaman Türkiyə türkcəsinin dialektlərində və əski qumuq dilində təsadüf olunur. O, həmçinin qaraqalpaq dilinin cənub dialektində müşahidə edilib [Qadjiyeva, 1979, s.90].

Görünür, türk dillərində *-a* və *ya* *-ı* şəkilçili indiki zamanın əsasına birləşən indiki zamanın xüsusi *-y* göstəricisi mövcud imiş.

***-Ya, -yo//yö, -yu//yü* göstəricili indiki zaman**

Azərbaycan dialektoloqları Ermənistanın Xallavar kəndindəki Azərbaycan türklərinin dilində *-yo//yö* göstəricili indiki zamanı qeydə almışlar: *oxuyo* 'oxuyur' [Şirəliyev, 1962, s. 224]; təsrifin tam paradigması: *aliyom* 'alırım', *aliyon*, *aliyo*, *aliyox*, *alyonuz*, *alyolar* (RA, 222-223). İndiki zaman üçün fonetik *-ya, -yo, -yu* variantları Türkiyənin şimal-şərq hissəsində türkcənin Anadolu və Rumeli dialektlərində müşahidə olunub [PHTF, 1959, s.259].

İndiki zamanın *-ya, -ye, -yo, -yu* göstəricisinə türkmən dilinin bir çox dialektlərində təsadüf olunur, müq.ers.türkm. *ediar* 'edir' əvəzinə *edyo* (AE, 175).

Bir sıra Azərbaycan dialekt və şivələrində (Quba, Dərbənd, Xaçmaz, Qonaqkəd, Xudat, Tabasaran rayonları) *-a* şəkilçili indiki zamanın forması *+var-* bağlayıcı elementi qeydə alınıb: *ala varam* 'alaram', *ala varsan*, *ala var*, *ala varux*, *ala varsuz*, *ala var* (RA, 153).

Görünür, bu model Qafqaz dillərinin təsiri altında yaranmışdır.

Türkiyə türkcəsi və türkmən dilində indiki zaman formalarının mənşəyi haqqında

Türkiyə türkcəsində bu sxem üzrə yaranan indiki zaman mövcuddur: fe'lin əsası *+ı//i* formantı *+yor+* birinci kateqoriyanın şəxs şəkilçiləri

***yaz-* 'yazmaq'**

Tək	Cəm
1-ci ş. <i>yazıyorum</i>	<i>yazıyoruz</i>
2-ci ş. <i>yazıyorsın</i>	<i>yazıyorsunuz</i>
3-cü ş. <i>yazıyor</i>	<i>yazıyorlar</i>

İndiki zamanın bu şəkildə yaranma modeli qaçmaz dilində də vardır: *alırım* 'alırım', *alərsin* və s. *-Er* formantı burada *-yor* formantının fonetik dəyişməsi nəticəsində yaranmışdır. Zahirən baş oxşayan, acaq onun mütləq eyni olmayan indiki zamanın yaranma tipi türkmən dilində mövcuddur:

al-' almaq '

Tək

- 1-ci ş. *alyarın*
- 2-ci ş. *alyarsın*
- 3-cü ş. *alyar*

Cəm

- alyaris*
- alyarsınız*
- alyarlar*

Bu iki indiki zaman formasının mənşəyinin aydınlaşdırılması - türk dilləri tarixi morfologiyasının ən çətin problemlərindən biridir.

Ən çətin *-yor, -yar* formantlarının mənşəyi məsələsidir. F.Y.Kerş, K.Foy və V.Banqın bu formantın genezisinin aydınlaşdırılmasına həsr olunmuş müfəssəl tədqiqləri var. Bu barədə başqa alimlərin də, məsələn, F.Meninskinin, F.Müllərin, N.İ.İlminskinin, M.Xartmanın, P.M.Meliorskinin, K.Brokkelmanın, J.Deninin, N.K.Dmitriyevin, A.N.Kononovun, A.P.Potseluyevskinin fikirləri mövcuddur.

A.Potseluyevski qeyd edir ki, indiki zaman formantının mənşəyi haqqındakı fərziyyələr əsas üç nöqtəyi-nəzərdən ibarətdir [Potseluyevski, 1975, s. 147]. İlk dəfə bu baxışlardan birini 1680-ci ildə F.Meninski söyləmişdir. Türkiyə türkcəsində *geli-yürür* və *geli-yüri-yür* kimi formaları mövcudluğuna əsaslanaraq o belə nəticəyə gəlir ki, indiki zamanın göstəricisi *yüri-' yerimək '*, *' gəzmək '* fe'lindən yaranmışdır.

Əslində, bu baxışla K.Foy da razıdır. Lakin o, *-yer* formantının sonuncu *r* səsində aoristi göstəricisini görür. Bu nöqtəyi-nəzərlə A.N.Kononov və N.K.Dmitriyev də razıdırlar.

Əsas fərziyyələrdən ikincisi F.Y.Korşa məxsusdur. O, hesab edir ki, indiki zaman formantı *yat-' yatmaq '*, *' uzanmaq '* fe'lindən *-r* şəkilçisi ilə düzələn *yatur* indiki zaman fe'li sifətindən yaranmışdır. *-T* səsinin düşməsi nəticəsində *yatur* formasında səslər yaxınlaşmış, *yaur* şəkli alınmış, o da bir halda *ya:r*, başqa halda *yo:r* şəkilçisinə çevrilmişdir. Öz fərziyyəsinin təsdiqi üçün F.Y.Korş özbək dilində guya *yatup*

formasında intervokal *t* səsinin düşməsi nəticəsində yaranmış *-yop* və *-yap* fe'li bağlama şəkilçilərini nümunə gətirir.

A.P.Potseluyevski F.U.Korşun fərziyyəsini tamamilə əsassız hesab edir. Intervokal vəziyyətdə kar partlayan *t* səsinin düşməsi ona şübhəli görünür. *Yatur* sözündən *-ya:r*, *-yo:r* göstəriciləri ancaq *yadur*, *yayur* aralıq formaları vasitəsilə düzələ bilərdi ki, bunlar da cənub-qərb qrupu türk dillərində yoxdur.

Üçüncü nöqtəyi-nəzəri N.İ.İlminski söyləmişdir. O, güman edir ki, *-yur*, *-yar* formantı *d* səsinin *y* səsinə keçməsi yolu ilə *-dur* (*dur-' durmaq '* fe'lindəndir) predikativlik göstəricisindən yaranmışdır. Sonralar bu nöqtəyi-nəzəri F.Müller, M.Xartman və V.Banq da qəbul etmişdilər. Banqın fikrincə, *qaladur ' o qalır '* tipli formalar *qalayur* formasına, *keledür ' o gəlir '* tipli formalar isə *geleyür* formasına keçmişdir, sonra *-yur*, *-yor*, *-yür*, *-yör* formantları törəmişdir.

A.P.Potseluyevskinin fikrincə, bu problemin kifayət qədər aydınlaşdırılmaması onunla bağlıdır ki, əvvəlki tədqiqatçılardan heç biri türkmən dilinin materiallarından tam istifadə etməmişdir. Bu problemin həllinə cəhd göstərən A.P.Potseluyevski hərəkətin davamlılığını ifadə edən mürəkkəb-verbal fe'llərə xüsusi diqqət yetirir. Onlarda davamlılığın və natamamlığın formal mənası törədici *dur-' durmaq '*, *yör-' yerimək '*, *otur-' oturmaq '* və *qel-' gəlmək '* fe'lləri ilə bağlıdır.

Türkmən dilində mürəkkəb-verbal fe'llərin tərkibində *-ip//ip* şəkilçili fe'li bağlama vardır: *Nəmə qözləp yö:rs'ineiz? ' Nə axtarırsınız? '*. A.Potseluyevskinin fikrincə, *yazı-yor* tipli türk formasında *-i//i* saitlənməsi *-ip//ip* şəkilçili fe'li bağlama affiksindən sadələşməsinin nəticəsidir. Beləliklə, *yazıyor ' o yazır '* türk forması *yazıb-yör' o yazır '* formasından yaranmışdır.

Türkmən dilində də əvvəlcə *-i//i* saitlənməsi mövcud olub, ancaq sonralar o, itmişdir. *-Yor* formantının saitlənməsi

belə *ü>ö>o* istiqamətində dəyişən *yür-* 'yerimək' fe'lindən yaranmışdır. A.P. Potseluyevski hesab edir ki, belə fonetik fərqlənmə ona görə lazım idi ki, indiki zamanın ümumi formasının göstəricisi və indiki zamanın canlı nitqdə geniş istifadə olunan davamlı *-yö:r* göstəricisi fərqlənmək imkanı qazansın.

Türkmən dilində sonralar *-or* formantının dodaq saitlənməsi itmiş və *o*, *-ar* formantına çevrilmişdir [Potseluyevski, 1975, s.151-161].

A.P.Potseluyevskinin baxışı F.Meninskinin, K.Foyun, N.K.Dmitriyevin və A.N.Kononovun nöqteyi-nəzəri ilə uyğun gəlir. A.P.Potseluyevski ancaq bir detallı izah etmişdir- niyə *yazıyor* türk formasında *-ı* saitlənməsi vardır.

Bununla belə qeyd etmək lazım gəlir ki, bu nöqteyi-nəzər ziddiyyətsiz deyil. Onun əsas nöqsanı ondan ibarətdir ki, A.P. Potseluyevski tamam müxtəlif iki arealın xüsusiyyətlərini nəzər almamışdır. *Yat-*, *tur-*, *otur* və *yür-* köməkçi fe'lləri ilə mürəkkəb-verbal fe'llər Orta Asiyanın və Sibir türk dillərinin çox maraqlı xüsusiyyəti olduğu halda, bunlar Türkiyə türkcəsinin arealında elə nəzərə çarpacaq rol oynamırlar. Ona görə də *yazıyor* 'yazır', *geliyor* 'gəlir' tipli türk formalarında *-ı/-i* saitlənməsini *-ıp/-ip* şəkilçili fe'li bağlamanın reduksiya nəticəsi hesab etmək şübhəlidir.

Yazıyor, *geliyor* tipli formalarda *-ı/-i* saitlənməsini başqa cür izah etmək olar. Görünür, bu Azərbaycan və türk dialektlərində rast gəlinən *-ı/-i* şəkilçili indiki zamanın göstəricisidir, müq. *gəli' gəlir*, *alı' alır* və s. tipli formalar.

-Yor, *-yar* elementlərini *-yur* 'yerimək' fe'li ilə əlaqələndirmək mütləq deyil. Azərbaycanın şimal və cənub rayonlarında *-ıy/-iy* göstəricili forma qeyd olunmuşdur, məsələn, *yazıyam* 'yazıram', *gəliyəm* 'gəlirəm'. Azərbaycan və türk dialektlərində *-yo//-yö* göstəricili indiki zaman formaları mövcuddur, məsələn, *alıyam* 'alıram', *alıyon* 'alırsan', *alıyo* 'alır' və s. Bu halda indiki zamanın

yazıyor 'yazır' tipli türk forması *yazıyo* 'yazır' və *yazır* tipli iki formasının kontaminasiyası nəticəsində yaranmamışmı?

Azərbaycan və türk dillərinin dialektlərində *-e:r//er*, *-o:r//or* göstəricili indiki zamana rast gəlinir, müq. azərb. *yate:-ram* 'yatıram', *danışeram* 'danışırım', *vurorsan* 'vurursan' (RA, 220-221).

Uzun *e*; *o*: səslərinin mənşəyi namə'lumdur.

-Uçı//üçü şəkilçili fe'li sifətdən yaranmış indiki zaman

Türk dillərində *-ığ//iğ'* affiksli fe'li addan düzəlmiş indiki zaman fe'li sifətinə *-çı//çi* şəkilçisi artırılmasına təsadüf olunur. Qaraçay-balkar dilində bu fe'li sifətdən xüsusi indiki zaman yaranır, bu zamana daimi adi hərəkət ifadə edir:

bar- 'getmək'

Tək	Cəm
1-ci ş. <i>barıwçuma</i>	<i>barıwçubuz</i>
2-ci ş. <i>barıwçusa</i>	<i>barıwçusuz</i>
3-cü ş. <i>barıwçudu</i>	<i>barıwçudula</i>

Bu model yalnız qaraçay-balkar dilində işlənir və aşkarca aydındır ki, sonralar əmələ gəlmişdir.

Sarı uyqur dilində *-ağan* şəkilçili indiki zaman fe'li sifətindən yaranmış indiki zaman tipi mövcuddur *-alağantur* 'mən alıram'. Şəxs göstəriciləri yoxdur.

-Turğan fe'li sifətindən yaranmış indiki zaman

-ğan şəkilçili qədim fe'li sifətin zəif differensiasiyası (fərqləndirilməsi) səbəbindən *tur-* 'durmaq' fe'lindən əmələ gələn fe'li sifət həm indiki, həm də keçmiş zamanın mənasına malik ola bilərdi. İndiki zaman mənasında bir sıra türk dillərində ondan (*turğan* 'duran', həmçinin 'mövcud olan')

hərəkətin sabit və ya çoxdəfəli təkrarını ifadə edən indiki zaman yaranmasında istifadə edilmişdir.

noq. bar- 'getmək'

Tək	Cəm
1-ci ş. <i>baratağanman</i>	<i>baratağanmız</i>
2-ci ş. <i>baratağansañ</i>	<i>baratağansız</i>
3-cü ş. <i>baratağan</i>	<i>baratağanlar</i>

müas.uyq. al- 'almaq'

Tək	Cəm
1-ci ş. <i>alıdğanmen</i>	<i>alıdğanbız</i>
2-ci ş. <i>alıdğansəm</i>	<i>alıdğansız</i>
3-cü ş. <i>alıdğan</i>	<i>alıdğanlar</i>

Sibir tatarlarının dialektlərində də indiki zamanın əmələ gəlməsi üçün bu tiplərdən istifadə olunur, müq. barab. tat. *altıgam 'mən alıram'* [Tumaşeva, 1977, s.203]. Tobol-irtiş dialektində o, şəxs affiksləri qəbul etmir: *alatiğan 'mən tez-tez alıram'*, *alatiğan 'sən tez-tez alırsan'* və s. [Tumaşeva, 1977, s.91].

İndiki zamanın əmələ gəlməsində yerlik hal formasında fe'ldən yaranmış addan istifadə olunması

türk. yaz-' yazmaq'

Tək	Cəm
1-ci ş. <i>yazmaktayım</i>	<i>yazmaktayız</i>
2-ci ş. <i>yazmaktasın</i>	<i>yazmaktasınız</i>
3-cü ş. <i>yazmaktadır</i>	<i>yazmaktadırlar</i>

azərb.-yaz' yazmaq'

1-ci ş. <i>yazmaqdayam</i>	<i>yazmaqdayıq</i>
2-ci ş. <i>yazmaqdasan</i>	<i>yazmaqdasınız</i>
3-cü ş. <i>yazmaqdadır</i>	<i>yazmaqdadırlar</i>

özb. yöz- 'yazmaq'

1-ci ş. <i>yözmökdaman</i>	<i>yözmökdamız</i>
2-ci ş. <i>yözmökdasan</i>	<i>yözmöktasız</i>
3-cü ş. <i>yözmökda</i>	<i>yözmöktalar</i>

Fakt odur ki, bu zamanlar məsdərin yerlik hal formasından yaranıb. İndiki zamanın bu üsulla ifadə edilməsinə kırım tatarlarının, uyuğurların dilində və qaraqalpaq dilinin dialektlərində rast gəlmək olur. *-Maқта* formasına hərdən türkməncədə də, əsas e'tibarilə də mətbuatda rast gəlinir.

Qırğız, qazax, qaraqalpaq, nadir hallarda başqırd dilində yerlik halda işlənən fe'ldən düzəlmiş *-u://-ü:* elementli addan indiki zamanın əmələ gəlməsi üsuluna rast gəlinir: qırğ. *cardın berilü:da 'yardım göstərilir'*, qazax. *mənay jaratıluda 'neftdən istifadə edilir'*, q.qalp. *basuwda 'o gedir'* və s.

İndiki zamanın əmələ gəlməsində bu iki üsulun zonalar üzrə məhdudluğu və eyni olmaması onların sonralar yaranmış olmasına dəlalət edir.

Ümumiyyətlə qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda göstərilən nadir indiki zaman tipləri, ehtimal ki, ulu türk dilində olmamışdır.

İndiki müəyyən zaman

Bir sıra türk dillərində, xüsusilə də Orta Asiya və Sibir dillərində müəyyən indiki zamanın xüsusi formalarının yaranması meylli çox qüvvətli olmuşdur.

İndiki zamanın bu tipi öz mənasına görə müəyyən dərəcədə ingiliscə *Present Continuous Tense* formasını yada salır. Onun əmələ gəlməsində köməkçi fe'llər də iştirak edirlər. Türk dillərində indiki zaman formasında köməkçi *'olmaq'* fe'li olmadığından başqa fe'llərdən istifadə edilir. Ən çox işlənən köməkçi fe'llər: *yat-'yatmaq'*, *tur-'turmaq'*,

otur- ' *oturmaq* ', *yür-* ' *gəzmək* '. Bunlardan axırıncı ikisindən nadir hallarda istifadə olunur.

Fe'lin əsası *+a* göstəricisi *+yat* köməkçi fe'linin indiki zaman formaları

noq. *bar-* ' *getmək* '

Tək	Cəm
1-ci ş. <i>bara yatırman</i>	<i>bara yatırməz</i>
2-ci ş. <i>bara yatırsın</i>	<i>bara yatırsəz</i>
3-cü ş. <i>bara yatır</i>	<i>bara yatırlar</i>

özb. *yöz-* ' *yazmaq* '

Tək	Cəm
1-ci ş. <i>yöza yötürman</i>	<i>yöza yötürməz</i>
2-ci ş. <i>yöza yötürsın</i>	<i>yöza yötürsəz</i>
3-cü ş. <i>yöza yötür</i>	<i>yöza yötür</i>

***-ır// -ip* şəkilçili fe'li bağlama *+yat* köməkçi fe'linin indiki zaman forması**

qırğ. *caz-* ' *yazmaq* '

Tək	Cəm
1-ci ş. <i>cazıp catamın</i>	<i>cazıp catavız</i>
2-ci ş. <i>cazıp catesın</i>	<i>cazıp catesıñdar</i>
3-cü ş. <i>cazıp catat</i>	<i>cazıp jatışat</i>

qazax., q.-qalp. *al-* ' *almaq* '

Tək	Cəm
1-ci ş. <i>alıp jatırməñ</i>	<i>alıp jatırməz</i>
2-ci ş. <i>alıp tatırsəñ</i>	<i>alıp tatırsəz</i>
3-cü ş. <i>alıp tatır</i>	<i>alıp jatır</i>

Bu tip əmələ gəlmə, lakin artıq dəyişmiş formada uyğur dilində də işlənir:

***oqu-* ' *oxumaq* '**

Tək	Cəm
1-ci ş. <i>oquvatımən</i>	<i>oquvatıməz</i>
2-ci ş. <i>oquvatısəñ</i>	<i>oquvatısəz</i>
3-üç ş. <i>oquvatıdu</i>	<i>oquvatıdu</i>

Bir vaxtlar bu forma belə səslənərdi: *oqup yatırmən*, *oıup yatır sənə* və s.

türkm. *oq-* ' *oxumaq* '

Tək	Cəm
1-ci ş. <i>oqap yatırıñ</i>	<i>oqap yatırs</i>
2-ci ş. <i>oqap yatırsıñ</i>	<i>oqap yatırsıñız</i>
3-cü ş. <i>oqap yatır</i>	<i>oqap yatırlar</i>

barab.tat. *al-* ' *almaq* '

Tək	Cəm
1-ci ş. <i>alıp yatım</i>	<i>alıp yatıq</i>
2-ci ş. <i>alıp yatıñ</i>	<i>alıp yatıñız</i>
3-cü ş. <i>alıp yatı</i>	<i>alıp yatı</i>

alt. *al-* ' *almaq* '

Tək	Cəm
1-ci ş. <i>alıp d'adım</i>	<i>alıp d'adıbıs</i>
2-ci ş. <i>alıp d'adıñ</i>	<i>alıp d'adığar</i>
3-cü ş. <i>alıp d'at</i>	<i>alıp d'at</i>

Sibir türklərindən tuva, xakas və şor dillərində *yat*-köməkçi fe'li *çat-* (*çət*) formasını alır, məs.tuv. *Qırqan aşaq uluğ ıyaştın xöleqezinde udup çıdır* 'Qoca böyük ağacın

kölgəsində yatır ' [İsxakov- Palmbax, 1961, s.356]. Xakas dilində *çat-* fe'li qısaldılmış *ça-* formasında olur.

-ip// -ip fe'li bağlama affiksi buraxıla bilər və bu halda köməkçi fe'l bilavasitə fe'lin kökünə birləşir, müq.xak. *atçam* 'mən atıram', *atçazıñ* 'sən atırsan'; şor. *körçam* 'mən görürəm', *körçañ* 'sən görürsən'.

xak. *oy-* 'oynamaq'

Tək	Cəm
1-ci ş. <i>oynaçam</i>	<i>oynap çabıs</i>
2-ci ş. <i>oynaçazıñ</i>	<i>oynap çazar</i>
3-cü ş. <i>oynaça</i>	<i>oynap çalar</i>

Fe'lin əsası *+a* göstəricisi *+tur-* köməkçi fe'li forması

cağ. *tap-* 'tapmaq'

Tək	Cəm
1-ci ş. <i>tapa durman</i>	<i>tapa durbız</i>
2-ci ş. <i>tapa durseñ</i>	<i>tapa dursız</i>
3-cü ş. <i>tapa dur</i>	<i>tapa durlar</i>

Bu tipli indiki zamana Stavropol türkmənlərinin dilində rast gəlinir: *bara durın* 'mən gedirəm', *bara dursıñ* 'sən gedirsən' və s. Ən çox isə köməkçi fe'llə *-ip// -ip* fe'li bağlama şəkilçili əsas fe'lin birləşməsindən istifadə olunur.

əski türkm. *al-* 'almaq'

Tək	Cəm
1-ci ş. <i>alıp durmen</i>	<i>alıp durmiz</i>
2-ci ş. <i>alıp durs'eñ</i>	<i>alıp durs'iz</i>
3-cü ş. <i>alıp dur</i>	<i>alıp durlar</i>

Bu forma olduğu kimi müasir türkmən ədəbi dilində işlənir.

tuv. *al-* 'almaq'

Tək	Cəm
1-ci ş. <i>ap(alıp) turmen</i>	<i>ap turbis</i>
2-ci ş. <i>alıp durseñ</i>	<i>ap tursiler</i>
3-cü ş. <i>ap tur</i>	<i>ap turlar</i>

Bu tipli zaman qazax dilində istifadə olunmuşdur: *Sağat jerip tır* 'Saat gedir'. *Radio söyleptır* 'Radio xəbər verir'. *Ay carkırap tır* 'Ay işıq salır' [Sovr. kazax. ya z. 1962. s. 337], altay dilində: *Qar d'a:p tulı* 'Qar yağır (indi)' [Direnkova, 1940, s.196], qaraqalpak dilində: *Onbñ davısb mağan esimilin tıradı* 'Mən onun səsinə eşidirəm' [Baskakov, 1952, s. 366], uйғur dilində: *Elip turadı* 'O götürür (indi)'.
Orta Asiya və Sibir türk xalqlarının qrammatikasında *otır* 'oturmaq' fe'linin işlənməsi haqqında danışılır: özb. *yözib otırbman* 'Mən yazıram (indi)'; türkm. *Taycağaz hem enesiniñqızı bilen ilğap otır* 'At balası da anasının dalınca qaçır' [Qr. turkm. yaz. 1970, s.328]; alt. *Turnalar uçup salıp otur* 'Durnalar uçur'; xak. *Körzem, kirip odırlar* 'Görürəm, daxil olurlar'; q.qalp. *Şunun üçün men mında yğlap oturman* 'Ona görə də mən burada ağlayıram' [Baskakov, 1952, s.368]; tuv. *Kövey o:r qas ujuq orlar* 'Böyük qaz sürüsü uçur' [İsxakov-Palmbax, 1961, s. 356]. Bu tip qazax və uйғur dillərində də işləkdir.

qazax. *jaz-* 'yazmaq'

Tək	Cəm
1-ci ş. <i>jazıp otırmın</i>	<i>jazıp otırmız</i>
2-ci ş. <i>jazıp otırsıñ</i>	<i>jazıp otırsıñdar</i>
3-cü ş. <i>jazıp otır</i>	<i>jazıp otır</i>

Müəyyən indiki zamanın əmələ gəlməsi üçün *yür- 'gəzmək'* köməkçi fe'lindən istifadə etmək olar: özb. *Yozub yürübmen 'Mən yazıram (indi)'*, qırğ. *Al 1-klassta o'up cüröt 'O, indi 1-ci sinifdə oxuyur'*; türkm. *Kolxozçılar qovaça otaq yörlər 'Kolxozçular pambıq tarlasını sulayırlar'* [Qr.turkm.yaz. 1970, s.327]; qazax. *Əbəş kazir roman jazıp jür 'Əbiş indi roman yazır'* [Sovr.kazax.yaz. 1962, s.337]; şor. *Nöğbur çetkele çör 'Yağış gözlənir'* [Direnkova, 1941, s.207]; alt. *Ol aından d'üret 'O, ov edir'*; q.qalp. *Sen ne kəlp jürseñ? 'Sən nə ilə məşğulsan?'* [Baskakov, 1952, s.365]. Bu köməkçi fe'l uyğur dilində də işlənir: *Oqup jürüdü 'O oxuyur'*.

Müəyyən indiki zamanın bütün modelləri türk dillərində zonalarla-bölgələrlə məhdudlaşır. Onlar ən çox Orta Asiya və cənub-şərqi Sibirə yayılmışdır, nisbətən gec yaranmışdır və ulu türk dilində olmamışdır.

Keçmiş zaman

Əsas keçmiş zaman və ya *-dı* şəkilçili keçmiş zaman türk dillərində geniş yayılmışdır. Elə bir türk dili tapmaq olmaz ki, orada bu şəkilçi işlənməsin. Ulu türkcə epoxası üçün onun paradiqması bu şəkildə bərpa oluna bilər:

	<i>al-</i> 'almaq'	
	Tək	Cəm
1-ci şəxs	<i>aldım</i>	<i>aldıq</i>
2-ci şəxs	<i>aldıñ</i>	<i>aldığız</i>
3-cü şəxs	<i>aldı</i>	<i>aldı</i>

Türk dillərində *-dı* keçmiş zaman şəkilçisi çox sabit olmuşdur. Bu sabitlik onun xüsusiyyəti ilə aydınlaşdırıla bilər: qeyri-adi semantik həcmi və neytrallığı ilə. Təcrübi olaraq o, nəinki sadəcə keçmiş, eyni zamanda Qərbi Avropa dillərinin

plyuskvatperfekt və perfekt mə'nalarını da ifadə edə bilər. O həm bitmiş, həm də öz həddinə çatmış hərəkəti ifadə edir.

Bu zamanın yaranması haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bir çox türkoloqlar, o cümlədən J.Deni, K.Brokkelman, A.P.Potseluyevski, N.K.Dmitriyev, E.V.Severtyan *-dı//di* şəkilçili keçmiş zaman formasının fe'ldən törəmiş *-it//it* şəkilçili addan əmələ gəlməsi hipotezinin tərəfdarıdır. Beləliklə, N.K.Dmitriyevə görə görə *alt-ım* 'mənim götürməyim' *aldım* formasına düşüb, zaman-zaman *verbum finitum*-a çevrilib, yəni *aldım* mə'nasını bildirməyə başlayıb. N.K.Dmitriyev belə hesab edir ki, ilkin fe'ldən mənsubiyyət şəkilçisi isə düzələn ad *bar* 'var' sözü ilə müşayiət olunub: *aldım bar* 'mənim almağım var', 'mən *aldım*' [Dmitriyev, 1948, s.141].

Çətin buna şübhə olsun ki, *-dı//di* keçmiş zaman formasının əsası fe'ldən törəmiş addır. Bunu birinci növbədə mənsubiyyət şəkilçilərindən yaranmış şəxs şəkilçiləri sübut edir. Bu imkan da istisna olunmur ki, ilk vaxtlar bu zaman perfekt mə'nası bildirmişdir, belə ki, onun əsasında duran fe'ldən düzəlmiş ad həmin mə'naya malik olmuşdur.

Davamlı keçmiş zaman

Türk dillərinin inkişafında müəyyən növ mə'nalı keçmiş zaman tiplərinin yaranmasına güclü meyli olmuşdur. Burada davamlı keçmiş deyilən zaman xüsusi yer tutur, bu, keçmişdə olmuş hərəkətin uzun zaman davam etdiyini bildirir. Bu meylə əyani misal kimi qeyri-müəyyən imperfekt deyilən zamanı göstərmək olar. Həmin forma belə düzəlir: *-ar//ır* şəkilçili indiki zamanın əsası + köməkçi *-ər* 'olmaq' fe'linin əsas keçmiş forması.

özb. yöz- 'yazmaq'

	Tək	Cəm
1-ci şəxs	<i>yōzar edim</i>	<i>yōzar edik</i>
2-ci şəxs	<i>yōzar ediñ</i>	<i>yōzar ediñiz</i>
3-cü şəxs	<i>yōzar edi</i>	<i>yōzar edilər</i>

tr.qar. al- 'almaq'

	Tək	Cəm
1-ci şəxs	<i>alır edim</i>	<i>alır edik</i>
2-ci şəxs	<i>alır ediñ</i>	<i>alır ediyiz</i>
3-cü şəxs	<i>alır edi</i>	<i>alır edilər</i>

q.qalp. al- 'almaq'

	Tək	Cəm
1-ci şəxs	<i>alar edim</i>	<i>alar edik</i>
2-ci şəxs	<i>alar ediñ</i>	<i>alar ediñiz</i>
3-cü şəxs	<i>alar edi</i>	<i>alar edilər</i>

Kr.tat. al- 'almaq'

	Tək	Cəm
1-ci şəxs	<i>alır edim</i>	<i>alır edik</i>
2-ci şəxs	<i>alır ediñ</i>	<i>alır ediñiz</i>
3-cü şəxs	<i>alır edi</i>	<i>alır edilər</i>

Bu zamana Qırım tatarlarının ancaq dialektlərində təsadüf olunur.

yaqut. ah- 'açmaq'

	Tək	Cəm
1-ci şəxs	<i>ahar etim</i>	<i>ahar etibit</i>
2-ci şəxs	<i>ahar etiñ</i>	<i>ahar etiqtit</i>
3-cü şəxs	<i>ahar ete</i>	<i>ahar etiler</i>

qədim-uyq. kəl- 'gəlmək'

	Tək	Cəm
1-ci şəxs	<i>kelər e(r)dim</i>	<i>kelər e(r)dük</i>
2-ci şəxs	<i>kelər e(r)diñ</i>	<i>kelər e(r)diñiz</i>
3-cü şəxs	<i>kelər e(r)di</i>	<i>kelər e(r)diler</i>

Müasir uyqur dilində ilkin sxemdə böyük dəyişikliklər baş vermişdir. *alar edim* 'mən alırdım' forması *alattım* formasına çevrilmişdir, buradan da:

	Tək	Cəm
1-ci şəxs	<i>alattım</i>	<i>alattıq</i>
2-ci şəxs	<i>alattıñ</i>	<i>alattıñlar</i>
3-cü şəxs	<i>alattı</i>	<i>alattı</i>

Qar. al- 'almaq'

	Tək	Cəm
1-ci şəxs	<i>alır edim</i>	<i>alır edik</i>
2-ci şəxs	<i>alır ediñ</i>	<i>alır ediyiz</i>
3-cü şəxs	<i>alır ed(i)</i>	<i>alır ed(i)lar</i>

q-balk. kel- 'gəlmək'

	Tək	Cəm
1-ci şəxs	<i>kelir edim</i>	<i>kelir edik</i>
2-ci şəxs	<i>kelir ediñ</i>	<i>kelir ediqiz</i>
3-cü şəxs	<i>kelir edi</i>	<i>kelir edi</i>

Oğuz qrupu dillərində —türk, Azərbaycan, qaqauz və türkmən dillərində köməkçi fe'l formaları adətən kipləşmiş şəkildə çıxış edir.

türkm. al- 'almaq'

	Tək	Cəm
1-ci şəxs	<i>alardım</i>	<i>alardık</i>
2-ci şəxs	<i>alardıñ</i>	<i>alardıñız</i>
3-cü şəxs	<i>alardı</i>	<i>alardılar</i>

türk., qaç. al- 'almaq'

	Tək	Cəm
1-ci şəxs	<i>alardım</i>	<i>alardık</i>
2-ci şəxs	<i>alardın</i>	<i>alardınız</i>
3-cü şəxs	<i>alardı</i>	<i>alardılar</i>

azərb. al- 'almaq'

	Tək	Cəm
1-ci şəxs	<i>alardım</i>	<i>alardıq</i>
2-ci şəxs	<i>alardın</i>	<i>alardınız</i>
3-cü şəxs	<i>alardı</i>	<i>alardılar</i>

Davamlı keçmiş zamanın bu tipi qədim türk yazıları abidələrində və çağatay dilində də qeydə alınmışdır: orx-yen. *Atığ ıqa bayu:r ərənimiz 'Biz atları ağaca bağladıq'*, çağ. *Marda:na kişi edi, oknı yaxşı atar edi. 'O mərd adam idi, yayı yaxşı atardı'*.

Keçmiş zamanın bu tipinin yaranması çox qədim vaxtlara gedir. Mübaliğəsiz demək olar ki, o, ulu türkcə epoxasında artıq var idi. Bu fikrin xeyrinə bir neçə əsas göstərmək olar: 1) davamlı keçmiş zaman *-at//-ır* şəkilçili indiki-keçmiş zamanın mövcudluğu vaxtına gedir, çünki davamlı keçmiş zaman indiki-keçmiş zamanın prezent mə'nasından inkişaf etmişdir. Deməli, davamlı keçmiş zaman oğuz-qıpçaq dillərinə ayrılmamışdan xeyli əvvəl yaranıb; 2) bu zamanın yaranması ulu türkcə üçün çox işlək olan hərəkətin çoxdəfəliyini bildirən şəkilçilərin kəskin surətdə zəifləməsinə səbəb olur.

Qeyri-müəyyən imperfekt vaxtilə bütün türk dillərində mövcud olmuşdur. Lakin bir sıra türk dillərində- ədəbi tatar, başqırd, altay, qazax, şor və xakas dillərində göstərilən model yoxdur.

Kemiş zamanın nadir və az yayılmış formaları

-Makta forması+keçmiş zaman formaları türk, Azərbaycan, özbək və bəzi başqa türk dillərində müşahidə olunur.

türk. yaz- 'yazmaq'

	Tək	Cəm
1-ci şəxs	<i>yazmaktaydım</i>	<i>yazmaktaydık</i>
2-ci şəxs	<i>yazmaktaydın</i>	<i>yazmaktaydınız</i>
3-cü şəxs	<i>yazmaktaydı</i>	<i>yazmaktaydılar</i>

azərb. yaz- 'yazmaq'

	Tək	Cəm
1-ci şəxs	<i>yazmaqda idim</i>	<i>yazmaqda idik</i>
2-ci şəxs	<i>yazmaqda idin</i>	<i>yazmaqda idiniz</i>
3-cü şəxs	<i>yazmaqda idi</i>	<i>yazmaqda idilər</i>

özb. yöz- 'yazmaq'

	Tək	Cəm
1-ci şəxs	<i>yözmōқта edim</i>	<i>yözmōқта edik</i>
2-ci şəxs	<i>yözmōқта ediñ</i>	<i>yözmōқта ediñiz</i>
3-cü şəxs	<i>yözmōқта edi</i>	<i>yözmōқта edilər</i>

Bu zamanın mə'nasını təhlil edən A.N.Kononov qeyd edir ki, bu zaman eynən *-makta* şəkilçili indiki zamanın mə'nasını bildirir. Ancaq keçmiş zaman müstəvisinə keçirilmiş hərəkəti göstərir. Başqa formalarla müqayisədə çox az işlənir [Kononov, 1950, s.239.]

-ır//-ir şəkilçili fe'li sifət+mənsubiyyət şəkilçisi vasitəsilə əmələ gəlmiş davamlı keçmiş zamana ancaq yaqut

dilində rast gəlinir: *barar-ım* 'mən gedirdim', *barar-ın* 'sən gedirdin', *barara* 'o gedirdi' və s.

-oturğan formalı indiki zaman fe'li sifətindən əmələ gəlmiş keçmişin adi və ya çoxdəfəli modeli

-Oturğan göstəricisi indiki zaman fe'li sifətindən düzələn adi keçmiş zaman modeli bir sıra türk dillərində, xüsusilə də noqay qrupu dillərində mövcuddur. Fe'li sifət affiksini müxtəlif formaları ola bilər: *-atırğan, -atağan, -atığan, -atın* və s. Affiksin quruluşu olduqca şəffafdır: *-a* indiki zamanın göstəricisi, *turğan isə tur* 'durmaq', 'olmaq' fe'lindən *-ğan* şəkilçisi ilə düzələn fe'li sifət.

Hər şeydən əvvəl *-oturğan* fe'li sifəti *-ər* 'olmaq' köməkçi fe'linin əsas keçmiş zaman forması ilə birləşir.

tat. *ba°r-* 'getmək'

	Tək	Cəm
1-ci şəxs	<i>ba°ra tırğan idim</i>	<i>ba°ra tırğan idik</i>
2-ci şəxs	<i>ba°ra tırğan idiñ</i>	<i>ba°ra tırğan idiqiz</i>
3-cü şəxs	<i>ba°ra tırğan idi</i>	<i>ba°ra tırğan idilər</i>

Tatar dilində bu model çoxdəfəli keçmiş zaman mənasını verir.

noq. *bar-* 'getmək'

	Tək	Cəm
1-ci şəxs	<i>baratağan edim</i>	<i>baratağan edik</i>
2-ci şəxs	<i>baratağan ediñ</i>	<i>baratağan ediñiz</i>
3-cü şəxs	<i>baratağan edi</i>	<i>baratağan edilər</i>

Sibir tatarlarının barabin dialektində fe'li sifətin indiki zamanında *-atığan* affiksi işlənir: *alıtığan itim* 'mən tez-tez alırdım' [Tumaşeva, 1977, s.209].

-a elementli indiki zamanın əsası + *-tın* + birinci kateqoriya şəxs affiksi
qazax. *bar-* 'getmək'

	Tək	Cəm
1-ci şəxs	<i>baratınmın</i>	<i>baratınbız</i>
2-ci şəxs	<i>baratınsıñ</i>	<i>baratınsıñdar</i>
3-cü şəxs	<i>baratın</i>	<i>baratın</i>

Analoji model qaraqalpaq dilinin dialektlərində vardır: *köretim edim* 'mən görürdüm'.

-uçı şəkilçili indiki zaman fe'li sifəti + *er* 'olmaq' köməkçi fe'linin keçmiş zaman formaları
qar.-balk. *bar-* 'getmək'

	Tək	Cəm
1-ci şəxs	<i>barıwçu edim</i>	<i>barıwçu edik</i>
2-ci şəxs	<i>barıwçu ediñ</i>	<i>barıwçu ediqiz</i>
3-cü şəxs	<i>barıwçu edi</i>	<i>barıwçu edile</i>

qazax. *jeñ-* 'qalib gəlmək'

	Tək	Cəm
1-ci şəxs	<i>jeñüşi edim</i>	<i>jeñüşi edik</i>
2-ci şəxs	<i>jeñüşi ediñ</i>	<i>jeñüşi ediñder</i>
3-cü şəxs	<i>jeñüşi edi</i>	<i>jeñüşi edi</i>

Analoji olaraq *-utsı item* forması Sibir tatarlarının dialektlərində mövcuddur.

Qırğız dilində eyni mənalı, lakin quruluşuna görə bir qədər fərqlənən *-çı, -çu* şəkilçili davamlı keçmiş zaman forması mövcuddur.

qırğ. *caz-* 'yazmaq'

	Tək	Cəm
1-ci şəxs	<i>cazçumun</i>	<i>cazçubuz</i>
2-ci şəxs	<i>cazçusuñ</i>	<i>cazçusuñar</i>
3-cü şəxs	<i>cazçu</i>	<i>cazişçu</i>

-çañ şəkilçili fe'li sifət + birinci kateqoriyanın şəxsi affiksi
 şor. *ana-* 'ov etmək'

	Tək	Cəm
1-ci şəxs	<i>añaçañım</i>	<i>añaçañmıs</i>
2-ci şəxs	<i>añaçañızıñ</i>	<i>añaçañzar</i>
3-cü şəxs	<i>añaçañ</i>	<i>añaçañnar</i>

xak. ırla- 'oxumaq'

	Tək	Cəm
1-ci şəxs	<i>ırlaçañtıñ</i>	<i>ırlaçañmıs</i>
2-ci şəxs	<i>ırlaçañızıñ</i>	<i>ırlaçañzar</i>
3-cü şəxs	<i>ırlaçañ</i>	<i>ırlaçañnar</i>

Müəyyən keçmiş

Türk dillərində indiki zaman dairəsində olduğu kimi, keçmiş zaman sferasında da hərəkətin müəyyən bir anını bildirən keçmiş zaman formasının yaranmasına bir meyl meydana çıxır. Orta Asiya və Sibir türklərinin dilində bu məqsədlə *yat* 'uzanmaq', *tur* 'durmaq', *otur* 'oturmaq' və *yür* 'gəzmək' köməkçi fe'llərindən istifadə olunur.

-a elementli indiki zamanın əsası +
yat - 'yatmaq' köməkçi fe'linin davamlı keçmiş zaman formaları

qazax. kel- 'gəlmək'

	Tək	Cəm
1-ci şəxs	<i>kele jatır edim</i>	<i>kele jatır edik</i>
2-ci şəxs	<i>kele jatır edin</i>	<i>kele jatır cediniz</i>
3-cü şəxs	<i>kele jatır edi</i>	<i>kele jatır edi</i>

-yötqan şəkilçili fe'li sifətin indiki zamanı +
er- 'olmaq' köməkçi fe'linin əsas keçmiş zaman formaları

özb. yöz- 'yazmaq'

	Tək	Cəm
1-ci şəxs	<i>yözayötqan edim</i>	<i>yözayötqan edik</i>
2-ci şəxs	<i>yözayötqan edin</i>	<i>yözayötqan ediniz</i>
3-cü şəxs	<i>yözayötqan edi</i>	<i>yözayötqan edilər</i>

-ıp//ip şəkilçili fe'li sifət +
tur- 'durmaq' köməkçi fe'linin əsas keçmiş zaman formaları

alt. ür- 'oxumaq'

	Tək	Cəm
1-ci şəxs	<i>ürenip turdım</i>	<i>ürenip turdık</i>
2-ci şəxs	<i>ürenip turdın</i>	<i>ürenip turdığar</i>
3-cü şəxs	<i>ürenip turdı</i>	<i>ürenip turdılar</i>

-ıp//ip şəkilçili fe'li sifət + yat - 'yatmaq' köməkçi
 fe'linin əsas keçmiş zaman formaları

alt. bar- 'getmək'

	Tək	Cəm
1-ci şəxs	<i>barıp d'attım</i>	<i>barıp d'attık</i>
2-ci şəxs	<i>barıp d'attın</i>	<i>barıp d'attığar</i>
3-cü şəxs	<i>barıp d'attı</i>	<i>barıp d'attılar</i>

Həmçinin *otur*- və *yür*- köməkçi fe'llərindən də istifadə etmək olar: alt. *Ayıldardın ortozıla bazıp oturdı* 'O aullar arası ilə gəlirdi'; qazax. *Qoja kele jatqanda, bıbike qar küren jür edi* 'Qoja gələn vaxt Ülbikə qarı təmizləyirdi' [Direnkova, 1940, s.194].

**-a elementli indiki zamanın əsası +
er- 'olmaq' köməkçi fe'linin əsas keçmiş zaman
formaları**

	tat. bar- 'getmək'	
	Tək	Cəm
1-ci şəxs	<i>ba°ra idim</i>	<i>ba°ra idik</i>
2-ci şəxs	<i>ba°ra idiñ</i>	<i>ba°ra idiqiz</i>
3-cü şəxs	<i>ba°ra idi</i>	<i>ba°ra idi</i>

	başq. a°l- 'almaq'	
	Tək	Cəm
1-ci şəxs	<i>a°la inim</i>	<i>a°la inik</i>
2-ci şəxs	<i>a°la iniñ</i>	<i>a°la iniqiz</i>
3-cü şəxs	<i>a°la ini</i>	<i>a°la inilər</i>

	qum, q-balk. bar- 'getmək'	
	Tək	Cəm
1-ci şəxs	<i>bara edim</i>	<i>bara edik</i>
2-ci şəxs	<i>bara ediñ</i>	<i>bara ediqiz</i>
3-cü şəxs	<i>bara edi</i>	<i>bara cdiler</i>

	noq, kr-tat. al- 'almaq'	
	Tək	Cəm
1-ci şəxs	<i>ala edim</i>	<i>ala edik</i>
2-ci şəxs	<i>ala ediñ</i>	<i>ala ediñiz</i>
3-cü şəxs	<i>ala edi</i>	<i>ala cdiler</i>

Bu modelə Sibir tatarlarının dilində də rast gəlinir.

**-yar şəkilçili indiki zamanın əsası +
ər- 'olmaq' köməkçi fe'linin əsas keçmiş zaman
formaları**

	türkm. yaz- 'yazmaq'	
	Tək	Cəm
1-ci şəxs	<i>yaz'yardım</i>	<i>yaz'yardıq</i>
2-ci şəxs	<i>yaz'yardıñ</i>	<i>yaz'yardıñız</i>
3-cü şəxs	<i>yaz'yardı</i>	<i>yaz'yardılar</i>

Model ancaq türkmən dilində özünü göstərir.

**-(ı)yor şəkilçili indiki zamanın əsası +
ər- 'olmaq' köməkçi fe'linin əsas keçmiş zaman
formaları**

	türk. yaz- 'yazmaq'	
	Tək	Cəm
1-ci şəxs	<i>yazıyordum</i>	<i>yazıyorduk</i>
2-ci şəxs	<i>yazıyordun</i>	<i>yazıyordunuz</i>
3-cü şəxs	<i>yazıyordu</i>	<i>yazıyordular</i>

Model ancaq Türkiyə türkcəsində işlənir.

**-ır şəkilçili indiki zamanın əsası +
ər- 'olmaq' köməkçi fe'linin əsas keçmiş zaman
formaları**

	azərb. al- 'almaq'	
	Tək	Cəm
1-ci şəxs	<i>alırdım</i>	<i>alırdıq</i>
2-ci şəxs	<i>alırdın</i>	<i>alırdınız</i>
3-cü şəxs	<i>alırdı</i>	<i>alırdılar</i>

Model Azərbaycan dili üçün tipikdir.

Fe'lin əsası + -at formantı + ər- 'olmaq' köməkçi fe'linin əsas keçmiş zaman formaları

Belə model altay dilinin hərəkət fe'llərində təsadüf olunur: *barattım* 'o vaxt mən gədirdim', *barattıñ* 'o vaxt sən gədirdin', *barattı* 'o vaxt o gədirdi' və s. Bu tipə çuvas modelini də aid etmək olar.

çuv. s'ır- 'yazmaq'

	Tək	Cəm
1-ci şəxs	<i>s'irattım (çi)</i>	<i>s'irattımbırçi</i>
2-ci şəxs	<i>s'irattın (çi)</i>	<i>s'irattırçi</i>
3-cü şəxs	<i>s'iratçı</i>	<i>s'iratçis'</i>

Çuvas dilində bu zaman müəyyən kontekstdə ingilis dilinin Rast Continuous Tense mənasını verə bilər.

Sibir tatarlarının Tobal -İrtış dialektində *aladı itim* 'Mən o vaxt alırdım', *aladı itin* 'sən o vaxt alırdın' tipli formalar var [Tumaşeva, 1977, s.102].

Görmək çətin deyil ki, türk dillərində müəyyən keçmiş zaman o qədər də müntəzəm sistemli deyil və müxtəlif modelləri ilə səciyyələnir. Bu modellərdə tez-tez simmetriya qeyb olur. Əgər qazax və altay dillərində müəyyən simmetriya varsa, müəyyən indiki zamanla müəyyən keçmiş zaman qarşı durursa, tatar, başqırd, q-balkar və qumuq dillərində belə simmetriya yoxdur. Bunlarda müəyyən keçmiş zamanlar var, ancaq indiki zamanlar yoxdur. Bir sözlə, türk dillərində davamedici (kontinus) zamanın, məsələn, ingilis dilindəki sistemi nəzərə çarpmır.

Keçmiş müəyyən zamanın bütün göstərilən tipləri məkan (bölgə) sərhədləri ilə məhdudlaşdığına görə, hesab etmək olur ki, bunlar ulu türkcədə mövcud olmamışdır.

Perfekt

Türk dillərində perfekt və plyuskvamperfekt müxtəlif zaman kateqoriyalarına aid olsa da (perfekt qeyri-müəyyən keçmiş zamandır, plyuskvamperfekt nisbi və ya müəyyəndir), onları bir yerdə təhlil etmək lazımdır, çünki onlar tipoloji baxımdan bir-biri ilə bağlıdır.

Demək olar ki, bütün türk dillərində mövcud olan perfekt keçmişdə baş vermiş hərəkətin nəticəsini ifadə edir. Lakin bu modelin qurulması eyni cür olmur. Perfektin əmələ gəlməsinin ən azı beş müxtəlif tipini ayırmaq olar.

-kan//ğan şəkilçili fe'li sifət + birinci kateqoriya şəxs affiksləri

Perfektin bu əmələgəlmə modeli tatar, başqırd, qaraçay-balkar, Sibir tatarlarının, Krım tatarlarının dialektləri, qumuq, noqay, qaraqalpak, qazax, tuva, tofalar, özbək, şor, xakos, altay, qırğız, uyuğ dilləri üçün tipikdir.

Bütün qırpaq dillərində bu zamanın əmələgəlmə prinsipi eynidir. Müxtəliflik ancaq şəxs affiks formalarında ola bilər.

tat. a°I- 'almaq'

	Tək	Cəm
1-ci şəxs	<i>a°Iğanmın</i>	<i>a°Iğanbız</i>
2-ci şəxs	<i>a°Iğansın</i>	<i>a°Iğansız</i>
3-cü şəxs	<i>a°Iğan</i>	<i>a°Iğannar</i>

qazax. al- 'almaq'

	Tək	Cəm
1-ci şəxs	<i>alğanmın</i>	<i>alğanbız</i>
2-ci şəxs	<i>alğansın</i>	<i>alğansındar</i>
3-cü şəxs	<i>alğan</i>	<i>alğan</i>

qırğ. al- 'almaq'

	Tək	Cəm
1-ci şəxs	<i>alğanmın</i>	<i>alğanbız</i>
2-ci şəxs	<i>alğansıñ</i>	<i>alğanbıstıñar</i>
3-cü şəxs	<i>alğan</i>	<i>alğan</i>

özb. ol- 'almaq'

	Tək	Cəm
1-ci şəxs	<i>olğanıman</i>	<i>olğanmız</i>
2-ci şəxs	<i>olğansañ</i>	<i>olğansız</i>
3-cü şəxs	<i>olğan</i>	<i>olğanlar</i>

Bu zamanın əsasına hərəkətin nəticəsini ifadə edən -*kan//kən*, -*ğan//qen* şəkilçili fe'li sifət daxildir, məs. tat. *kilqen* 'gəlmiş', *alğan* 'almış' və s. Keçmişdə həyata keçirilmiş, lakin indi mövcud olan hərəkət nəticəsinin bu mə'nası göstərilmiş həmin keçmiş zamanda saxlanır.

Sibir tatarlarının Orta Çulım dialektində -*ğan* şəkilçili perfekt keçmiş zamanın yeganə forması kimi qalır [Biryukoviç, 1981, s.65].

Türkmən dilində tam halda saxlanmayan -*an* şəkilçili keçmiş zaman fe'li sifəti perfekt formasının əsasını təşkil edir. Təcrübi olaraq orada ancaq 3-cü şəxsin tək və cəmindən istifadə olunur: *ol yazan* 'o yazdı', *olar yazanlar* 'onlar yazdılar'.

Çuvaş dilində -*нь* şəkilçili fe'li sifət şəxs şəkilçisi olmadan perfekt formasını əmələ gətirir: *s'ınnь* 'mən yazdım' və s.

-miş şəkilçili fe'li sifət + birinci kateqoriyanın şəxs affiksləri

Perfektin bu tipi oğuz qrupu dillərində - Azərbaycan, türk və qaqauz dillərində yayılmışdır.

azərb. yaz- 'yazmaq'

	Tək	Cəm
1-ci şəxs	<i>yazmışam</i>	<i>yazmışıq</i>
2-ci şəxs	<i>yazmışsan</i>	<i>yazmışsınız</i>
3-cü şəxs	<i>yazmışdır</i>	<i>yazmışlar</i>

türk. yaz- 'yazmaq'

	Tək	Cəm
1-ci şəxs	<i>yazmışım</i>	<i>yazmışız</i>
2-ci şəxs	<i>yazmışsın</i>	<i>yazmışsınız</i>
3-cü şəxs	<i>yazmış</i>	<i>yazmışlar</i>

qaq. al- 'almaq'

	Tək	Cəm
1-ci şəxs	<i>almışım</i>	<i>almışık</i>
2-ci şəxs	<i>almışın</i>	<i>almışınız</i>
3-cü şəxs	<i>almış</i>	<i>almışlar</i>

Qaqauz dilində şəxs sonluqları qarışıqdır.

-*Mış//bış* şəkilçili fe'li sifət daha qədim formadır.

Yaqut dilində fonetik dəyişmə nəticəsində ilkin -*bış* -*bas*-a, sonralar isə -*bit*-a çevrilib. *Kör-* 'görmək' fe'linin paradigmini örnək göstərək.

	Tək	Cəm
1-ci şəxs	<i>körbüppün</i>	<i>körbüppüt</i>
2-ci şəxs	<i>körbükküñ</i>	<i>körbükküt</i>
3-cü şəxs	<i>körbüt</i>	<i>körbüttөр</i>

-*Mış* şəkilçili perfektə qədim türk yazı abidələrində rast gəlinir: orx-yen. *Kañım qağan iti yeqirmi erin taşıkmış* 'Mənim xaqan atam getdi on yeddi nəfər [özüylə götürüb]' [Tekin, 1968, s.142], çağ. *eldin eşitmişem* 'xalqdan eşitmişem' [Eksmann, 1966, s.198].

Belə fərz etmək olar ki, -*kañ* və -*miş* şəkilçili fe'li sifətdən qədim türk dillərində qarışıq halda istifadə olunmuş, lakin sonralar ərazilər üzrə türk xalqlarının qruplaşması baş

verdikdən sonra onların seçilməsi baş getmişdir. Nəticədə bir qrup türk dillərində *-қан//-ған* şəkilçili fe'li sifət, digərlərində isə *-miş* şəkilçili fe'li sifətdən istifadə olunmuşdur.

Türk dillərində *-қан//-ған* şəkilçili perfekt xalis perfekt mə'nası ilə yanaşı, güman modal mə'nasını da daşıyır. Danışan şahid olmadığından, ancaq başqasının sözlərinə görə hərəkətin haqqında mə'lumat verə bilər: tat. *Büqülmə dala urtasına taşlağan kişkinə bir awıl bulğan* 'Buqulma çöldə itmiş kiçik bir kənd idi'. Burada perfekt forması *bulğan* yəqin olmayan hərəkəti ifadə edir, çünki danışan keçmişdə Buqulmanın necə olduğunu görməmişdir. Bu fe'l formasında qeyri-müəyyən hərəkətin modal mə'nası törəmədir. O, ilkin perfekt mə'nasından əmələ gəlmişdir. Bu cür modal mə'na *-miş* şəkilçili perfekt üçün də səciyyəvidir.

***-ıp//-ip* şəkilçili fe'li sifət + birinci kateqoriyanın şəxs affiksləri**

qazax. *al-* 'almaq'

	Tək	Cəm
1-ci şəxs	<i>alɨppɨn</i>	<i>alɨppɨz</i>
2-ci şəxs	<i>alɨpsɨñ</i>	<i>alɨpsɨñdar</i>
3-cü şəxs	<i>alɨptɨ</i>	<i>alɨptɨ</i>

noq. *al-* 'almaq'

	Tək	Cəm
1-ci şəxs	<i>alɨppan</i>	<i>alɨppɨz</i>
2-ci şəxs	<i>alɨpsañ</i>	<i>alɨpsɨz</i>
3-cü şəxs	<i>alɨptɨ</i>	<i>alɨptɨlar</i>

qırğ. *al-* 'almaq'

	Tək	Cəm
1-ci şəxs	<i>alıpmın</i>	<i>alıppız</i>
2-ci şəxs	<i>alıpsıñ</i>	<i>alıpsıñar</i>
3-cü şəxs	<i>alıp</i>	<i>alıptır</i>

özb. *yöz-* 'yazmaq'

	Tək	Cəm
1-ci şəxs	<i>yözɨbman</i>	<i>yözɨbɨmɨz</i>
2-ci şəxs	<i>yözɨbsañ</i>	<i>yözɨbsɨz</i>
3-cü şəxs	<i>yözɨbtɨ</i>	<i>yözɨbtɨlar</i>

azərb. *al-* 'almaq'

	Tək	Cəm
1-ci şəxs	—	—
2-ci şəxs	<i>alıbsan</i>	<i>alıbsınız</i>
3-cü şəxs	<i>alıbdır</i>	<i>alıb(dır)lar</i>

Bu tip perfektə tatar dilinin Mişar dialektində və Sibir tatarlarının danışığında rast gəlinir: miş.tat. *alıpmɨn* 'mən aldım', tüm.tat. və bar.tat. *alıpmın*.

Müasir uyğur dilində bu tip fonetik dəyişiklik nəticəsində aşağıdakı şəkli almışdır:

***ap-* 'almaq'**

	Tək	Cəm
1-ci şəxs	<i>apɨmen</i>	<i>apɨmɨz</i>
2-ci şəxs	<i>apsəñ</i>	<i>apsilə(r)</i>
3-cü şəxs	<i>apɨ</i>	<i>apɨ</i>

-ıp//-ip şəkilçili fe'li sifətdən əmələ gələn perfekt bir sıra türk dillərində mövcud olmuş, sonralar itmişdir.

cağ. *ııl-* 'etmək'

	Tək	Cəm
1-ci şəxs	<i>qılıp turmen</i>	<i>qılıp turbiz</i>
2-ci şəxs	<i>qılıp turseñ</i>	<i>qılıp tursiz</i>
3-cü şəxs	<i>qılıp tur</i>	<i>qılıp turlar</i>

1-ci şəxsin tək və cəmində *tur-* köməkçi fe'li düşə bilər: *ı oyuyupmen 'mən qoydum', kelipsiz 'siz gəldiniz'*.

azərb. *dur-* 'durmaq' (XV-XVI əsr)

	Tək	Cəm
1-ci şəxs	<i>durubam</i>	—
2-ci şəxs	<i>durubsan</i>	<i>durubsuz</i>
3-cü şəxs	<i>durub</i>	<i>durublar</i>

-ip şəkilçili perfekt türk dillərində modal çalarına malikdir. Təsadüfi deyil ki, bir çox türkoloqlar onu keçmiş subyektiv zaman adlandırırlar. A.N.Kononov qeyd edir ki, keçmiş subyektiv zaman dörd əsas məqamdan cəmlənir: 1) nəticə məqamı; 2) şübhə məqamı; 3) tarixi mə'lumat məqamı; 4) qəfildən qərarlaşma məqamı. Məs. özb. *Sen keçə kelubsen, broq men bilməbmen 'Sən, heç demə, axşam gəlmisən, ancaq mən bilməmişəm'* [Kononov, 1948, s.342]. Bu formada hərəkətin haqqında təxmini danışılır, bu hərəkət həyata keçirilməyə də bilər. Bütün bu modal çalarlar perfekt əsaslı mə'nalarda da yarana bilər.

Perfekt yaranmasının ümumi üsulu olmaması onun ulu türkcədə işlənmədiyinə dəlalət edir.

Bundan başqa qeyd etmək lazımdır ki, zamana münasibətdə qədim fe'li sifətlər lazımı qədər seçilməmişdir (diferensasiya olunmamışdır). Müq. türk. *çalışkan 'işləyən, yə'ni işləmək qabiliyyəti olan'*. Perfektin müxtəlif tipləri artıq ayrı-ayrı türk dil qruplarının təcrid olunmuş, müəyyənləşmiş dövründə yaranmışdır.

Plyuskvamperfekt (uzaq keçmiş)

Plyuskvamperfekt də perfekt kimi eyni əsasa malikdir, yə'ni fe'li sifətdən əmələ gəlir. Fərq yalnız fe'li sifətin *ər*

'*olmaq*' köməkçi fe'linin əsas keçmiş zaman forması ilə birləşməsidir.

***-ğan//ğan* şəkilçili keçmiş zaman fe'li sifəti + *ər-* '*olmaq*' köməkçi fe'linin əsas keçmiş zaman forması**

Bütün qırpaq dillərində plyuskvamperfektin yaranma prinsipi eynidir.

tat. *a°l-* '*almaq*'

	Tək	Cəm
1-ci şəxs	<i>a°lğan idim</i>	<i>a°lğan idik</i>
2-ci şəxs	<i>a°lğan idiñ</i>	<i>a°lğan idiğiz</i>
3-cü şəxs	<i>a°lğan idi</i>	<i>a°lğan idilər</i>

qazax. *al-* '*almaq*'

	Tək	Cəm
1-ci şəxs	<i>alğan edim</i>	<i>alğan edik</i>
2-ci şəxs	<i>alğan ediñ</i>	<i>alğan ediñder</i>
3-cü şəxs	<i>alğan edi</i>	<i>alğan edi</i>

özb. *yöz-* '*yazmaq*'

	Tək	Cəm
1-ci şəxs	<i>yözğan edim</i>	<i>yözğan edik</i>
2-ci şəxs	<i>yözğan ediñ</i>	<i>yözğan ediñiz</i>
3-cü şəxs	<i>yözğan edi</i>	<i>yözğan edilər</i>

qırğ. *bar-* '*getmək*'

	Tək	Cəm
1-ci şəxs	<i>barğan edim</i>	<i>barğan elek</i>
2-ci şəxs	<i>barğan eleñ</i>	<i>barğan eleñer</i>
3-cü şəxs	<i>barğan ele</i>	<i>barğan ele</i>

Xakas və şor dillərində plyuskvamperfekt başqa cür yaranır: *-ğan//ğan* şəkilçili fe'li sifət bu dillərdə *pol-* '*olmaq*'

fe'li ilə birləşir: xak. *pağın polğan 'mən nə vaxtsa getmişdim'*, şor. *kelqen polğam 'mən o vaxt gəlmişdim'*.

-sa şəkilçili fe'li sifətdən əmələ gələn fe'li sifət + er- 'olmaq' köməkçi fe'linin əsas keçmiş zaman forması modelinə çuvaş dilində rast gəlinir [Levitska, 1976, s.72]:

s'ır- 'yazmaq'

	tək	cəm
1-ci şəxs	<i>s'ırzattəm</i>	<i>s'ırzattəm̄r</i>
2-ci şəxs	<i>s'ırzattən</i>	<i>s'ırzattər</i>
3-cü şəxs	<i>s'ırzaççi</i>	<i>s'ırzaççis</i>

-təm, -tən, -ççi formatları *etim 'mən olmuşam'*, *etin 'sən olmusan'*, *eti 'o olmuşdur'* köməkçi formalarından yaranmış, sonralar isə *etim>tim>təm*, *etin>tin>tən*, *eti>ti>çē* dəyişikliyinə məruz qalmışdır.

-an şəkilçili keçmiş zamandan əmələ gəlmiş fe'li sifət+ er- 'olmaq' köməkçi fe'linin əsas keçmiş zamanının zəif forması (reduksiya olunmuş) modelinə ancaq türkmən dilində

rast gəlinir :

al- 'almaq'

	Tək	Cəm
1-ci ş.	<i>alandım</i>	<i>alandıñ</i>
2-ci ş.	<i>alandıñ</i>	<i>alandıñız</i>
3-cü ş.	<i>alandı</i>	<i>alandı</i>

-miş şəkilçili keçmiş zamanın fe'li sifəti+ er- 'olmaq' köməkçi fe'linin əsas keçmiş zaman forması

türk. yaz- 'yazmaq'

	Tək	Cəm
1-ci ş.	<i>yazmıştım</i>	<i>yazmıştık</i>
2-ci ş.	<i>yazmıştın</i>	<i>yazmıştınız</i>
3-cü ş.	<i>yazmıştı</i>	<i>yazmışlardı</i>

azərb. yaz- 'yazmaq'

	Tək	Cəm
1-ci ş.	<i>yazmışdım</i>	<i>yazmışdıq</i>
2-ci ş.	<i>yazmışdın</i>	<i>yazmışdınız</i>
3-cü ş.	<i>yazmışdı</i>	<i>yazmışdılar</i>

qaq. al- 'almaq'

	Tək	Cəm
1-ci ş.	<i>almıştım</i>	<i>almıştık</i>
2-ci ş.	<i>almıştın</i>	<i>almıştınız</i>
3-cü ş.	<i>almıştı</i>	<i>almıştılar</i>

Türkiyə türkcəsi, Azərbaycan və qaqaz dillərində er- köməkçi fe'li əsas keçmiş zaman formasında ixtisarla çıxış edir.

yaqut as- 'açmaq'

	Tək	Cəm
1-ci ş.	<i>aspit etim</i>	<i>aspit etibit</i>
2-ci ş.	<i>aspit etiñ</i>	<i>aspit etiqit</i>
3-cü ş.	<i>aspit eti</i>	<i>aspit etiler</i>

-ın şəkilçili fe'li bağlama + er- 'olmaq' köməkçi fe'linin əsas keçmiş zaman forması

qazax. ayt- 'danışmaq'

	Tək	Cəm
1-ci ş.	<i>aytıp edim</i>	<i>aytıp edik</i>
2-ci ş.	<i>aytıp ediñ</i>	<i>aytıp edinder</i>
3-cü ş.	<i>aytıp edi</i>	<i>aytıp edi</i>

özb. yöz- 'yazmaq'

	Tək	Cəm
1-ci ş.	<i>yözəb edim</i>	<i>yözəb edik</i>
2-ci ş.	<i>yözəb ediñ</i>	<i>yözəb ediniz</i>
3-cü ş.	<i>yözəb edi</i>	<i>yözəb ediler</i>

**Əsas fe'lin əsas keçmiş zaman forması + *ər-* 'olmaq'
köməkçi fe'linin keçmiş əsas zamanının
3-cü şəxs tək forması**

Bu model tatar dilinin bir çox dialekt və şivələrində çox geniş yayılmışdır. *-dm idi* şəkilçili keçmiş zaman tatar dili orta dialektinin şivələrində müşahidə olunmuşdur: dağlıq, Ural tatarlarında, qərb dialektinin Çistopol şivəsində, həmçinin mordva-karatay və s. şivələrində.

miş.tat. *iş-* 'işləmək'

Tək

1-ci ş. *işledim idi*
2-ci ş. *işlediñ idi*
3-cü ş. *işledi idi*

Cəm

işledik idi
işlediğiz idi
işlediler idi

Analoji formalar qırğız dilində, özbək dilinin Qarabulaq şivəsində [Tumaşeva, 1077, s.211], həmçinin çuvaş dilinin şivələrində qeydə alınmışdır.

**Əsas fe'lin əsas keçmiş zamanının 3-cü şəxs
tək forması + *ər-* 'olmaq' köməkçi fe'linin əsas keçmiş
zaman forması**

türk. *yaz-* 'yazmaq'

Tək

1-ci ş. *yazdıydım*
2-ci ş. *yazdıydın*
3-cü ş. *yazdıydı*

Cəm

yazdıydık
yazdıydınız
yazdıydılar

qaq. *al-* 'almaq'

Tək

1-ci ş. *aldıydım*
2-ci ş. *aldıydıñ*
3-cü ş. *aldıydı*

Cəm

aldıydık
aldıydıñız
aldıydılar

Müasir türk dillərindəki yaranma üsullarının müxtəlifliyi göstərir ki, ulu türk dili epoxasında plyuskvamperfekt olmamışdır.

Plyuskvamperfektin əmələ gəlməsi perfektin əmələ gəlməsi ilə sıx bağlıdır. Bunu perfektin, plyuskvamperfektin eyni fe'li sifət bazasında əmələ gəlməsi sübut edir.

Gələcək zaman

Yuxarıda deyildiyi kimi, türk dillərində gələcək zaman formasının formal baxımdan xüsusiləşməsi meylə güclü olmuşdur. İndiki-gələcək zamanın qədim forması türk dillərinin mütləq əksəriyyətində ixtisaslaşmış gələcək zaman forması kimi möhkəmlənmişdir.

Bu cür qədim indiki-gələcək zamanın semantik ixtisaslaşması, görünür, təsadüfi deyil. Onda hərəkətin gələcək məzmunu ilə bağlı modallıq çaları aydın ifadə olunmuşdur. Bu bir qrup türkolqa əsas verir ki, onu təxmini gələcək zaman adlandırsın .

türkm. *al-* 'almaq'

Tək

1-ci ş. *aların*
2-ci ş. *alars'ıñ*
3-cü ş. *alar*

Cəm

alarıs'
alars'ıñız
alarlar

tat. *al-* 'almaq'

Tək

1-ci ş. *a° l̥r̥m̥n*
2-ci ş. *a° l̥rs̥ñ*
3-cü ş. *a° l̥r*

Cəm

a° l̥rb̥z
a° l̥rs̥z
a° l̥rlar

alt. kel- 'gəlmək'

Tək	Cəm
1-ci ş. <i>kelerim</i>	<i>keleribis</i>
2-ci ş. <i>keleriñ</i>	<i>keleriğer</i>
3-cü ş. <i>keler</i>	<i>keler</i>

q.-balk. san- 'saymaq'

Tək	Cəm
1-ci ş. <i>sanarma</i>	<i>sanarbız</i>
2-ci ş. <i>sanarsa</i>	<i>sanarsız</i>
3-cü ş. <i>sanar</i>	<i>sanarla</i>

özb. yöz- 'yazmaq'

Tək	Cəm
1-ci ş. <i>yözarman</i>	<i>yözarmız</i>
2-ci ş. <i>yözarsañ</i>	<i>yözarsız</i>
3-cü ş. <i>yözar</i>	<i>yözarlər</i>

qum. bar- 'getmək'

Tək	Cəm
1-ci ş. <i>baraçaqman</i>	<i>baraçaqbiz</i>
2-ci ş. <i>baraçaqsañ</i>	<i>baraçaqsız</i>
3-cü ş. <i>baraçaq</i>	<i>baraçaqlar</i>

azərb. oxu- 'oxumaq'

Tək	Cəm
1-ci ş. <i>oxuyajağam</i>	<i>oxuyajağır</i>
2-ci ş. <i>oxuyajaqsan</i>	<i>oxuyajaksınız</i>
3-cü ş. <i>oxuyajak</i>	<i>oxuyajadırlar</i>

türk. yaz- 'yazmaq'

Tək	Cəm
1-ci ş. <i>yazacağım</i>	<i>yazacağız</i>
2-ci ş. <i>yazacaksın</i>	<i>yazacaksınız</i>
3-cü ş. <i>yazacak</i>	<i>yazacaklar</i>

Gələcək zamanın nadir və zonalar üzrə məhdud formaları

Fe'lin əsası **+açak//-əcək** göstəricisi+ birinci kateqoriyanın şəxs affiksləri
tat. *a°l- "almaq"*

Tək	Cəm
1-ci ş. <i>a°laşsaqmən</i>	<i>a°laşsaqbız</i>
2-ci ş. <i>a°laşsaqsən</i>	<i>a°laşsaqsız</i>
3-cü ş. <i>a°laşsaq</i>	<i>a°laşsaqlar</i>

özb. yöz- 'yazmaq'

Tək	Cəm
1-ci ş. <i>yözacaqman</i>	<i>yözacaqbız</i>
2-ci ş. <i>yözacaqsañ</i>	<i>yözacaqsız</i>
3-cü ş. <i>yözacaq</i>	<i>yözacaqlar</i>

Türkmən dilində gələcək zamanın bu tipində **-cak** göstəricisi var və şəxs affiksindən məhrumdur: *yazacak* 'mən yazacağam', *yazacak* 'o yazacaq' və s.

Gələcək zamanın bu tipinin əsasının **-açak//-əçək** şəkilçili fe'li sifətin gələcək zamanından yaranmış olması haqqında bir sıra hipotezlər mövcuddur.

-açak//-əçək şəkilçili isimlər mövcuddur ki, burada mümkünlük çaları var: azərb. *yanacaq*, yə'ni 'yana bilən şey', *yatacak* 'yorğan-döşək', yə'ni 'nəyinsə üzərində yatmaq' və s.

Hər hansı bir şeyə istiqamətlənməni ifadə edən **-çaq//çək** şəkilçili fe'ldən törəmiş sifət də vardır: azərb. *utancaq qız*, yə'ni 'utanmaqlığa meyilli qız', noq. *maqtanşaq*, özb. *maqtançök* 'lovğa', noq. *erinqek*, tat. *irenşşik* 'tənbəl' və s.

Çox güman ki, *-açak* affiksinin keyfiyyətin azlığını bildirən *-çak* affiksi ilə əlaqəsi var: türkm. *yılıcak* 'ılıq'.

Nəhayət, bu affiksin azaltma mə'nalı ismin *-çaq* affiksi ilə əlaqəsi mümkündür: alt. *balaçaq* 'uşaqçıqaz' - *bala* 'uşaq' sözündən; *xak tura* 'ev' sözündən *turacax* 'evcik'; əski uyq. *kol* 'əl' sözündən *qoliçaq* 'kiçik əl' və s.

Burada bu affiksin semantik inkişaf yolu maraqlıdır. Azalmanın ilkin mə'nasını kəmiyyətin zəifləməsi kimi də başa düşmək olar. Bu mə'na əsasında modalıq mə'nası yarana bilər- mə'lumdur ki, bütün modal mə'nalar qeyri-tamliq, həqiqətə uyğun gəlməmək çalanı daşıyır. Bundan sonra isə modal mə'nanın bazası əsasında gələcək zaman mə'nası inkişaf edir.

Gələcək zamanın bu tipinin yayılma əraziləri çox məhduddur. Bu ancaq cənubda, əsas e'tibarilə özbək, noqay, qumuq, Azərbaycan, Türkiyə türkcəsi, qaqauz və türkmən dillərində yayılmışdır.

Qazax dilinin qərb dialektində buna rast gəlmək olur, tatar ədəbi dilində əks olunmuşdur, lakin çox hallarda dialekt və şivələrdə olmur. Gələcək zamanın *-açak* şəkilçisi tuva, şor, xakas, altay və yaqut dillərində yoxdur.

Türk dillərində gələcək zamanın xeyli nadir tipləri müşahidə olunur.

Türk dilləri içərisində çuvaş dili yeganədir ki, bu dildə *-ar//ır* göstəricili indiki-gələcək zaman yoxdur. Çuvaşca *ır- 'yazmaq'* fe'linin gələcək zaman forması belədir:

	tək	cəm
1-ci şəxs	<i>s'ırp</i>	<i>s'ırbьr</i>
2-ci şəxs	<i>s'ırп</i>	<i>s'ırr</i>
3-cü şəxs	<i>s'iri</i>	<i>s'iris'</i>

Bir sıra türkoqlar belə hesab edirlər ki, *-ar//ır* göstəricisi bir vaxtlar çuvaş dilində olmuş, lakin sonralar

itməmişdir. Bir sıra türk dillərinin dialektlərində və canlı danışığında gələcək zamanın formalarında *r* affiksi iştirak etmir: tat. *barın* 'mən gedərəm', başq. *birəm* 'mən verərəm', qaq. *alım* 'mən alaram' və s. Qaraçay-balkar dilində sonu *r* və *l* elementi ilə qurtaran fe'llərdən yaranmış gələcək zamanda *r* itir: *kelibiz* < *kelirbiz* 'biz gələrik', *barı* < *barır* 'o gələ' və s.

L.S.Levitskaya belə hesab edir ki, çuvaş dilində *-r* elementli əsasdan sonra ilkin *-r* dəyişilmişdir. *-b//i<-br//ip* formantı morfoloji mə'nasını itirmiş və şəxs göstəricilərinin birləşdirici saiti ilə cyniləşdirilmişdir. O, həmçinin mütləq (şühudi) keçmişin affiksində fonetik təkamülün *-z'i>-p* nəticəsi olan *-r* göstəricisinin *-zi//r* kateqoriyalı keçmişin fonetik təkamülündə itməsini də mümkün sayır, nəticədə beləə alınır-fərq silinir: *ilri* 'o aldı' və *ilri* 'o alar' < *ilər* [Levitska ya, 1976, s.64].

Çuvaş dilində gələcək zamanın yaranması haqqında daha bir fərziyyə irəli sürmək olar: onun əsasında */i//i* göstəricili qədim indiki-gələcək zaman vardır: *alm* 'mən alaram', *alıstın* 'sən alarsan', *alı* 'o alar' və s. Nəzərə alsaq ki, çuvaş dilində *i* səsi *ь* səsinə və *i* səsi qısa *i* səsinə çevrilir, onda gələcək zamanın çuvaş forması çox asan aydınlaşır: *s'ırьbr* 'biz yazırıq' yazıbız sözündən və s.

Gələcək zamanın *-ayak* göstəricili nadir tipi və birinci kateqoriyanın şəxs affiksi noqay dilində özünü göstərir:

bar- 'getmək'

	Tək	Cəm
1-ci şəxs	<i>barayaqpan</i>	<i>barayaqpьz</i>
2-ci şəxs	<i>barayaqsan</i>	<i>barayaqsьz</i>
3-cü şəxs	<i>barayaq</i>	<i>barayaqlar</i>

-ayaq göstəricisinə *-açak* göstəricisinin fonetik variantı kimi baxmaq olar. Çətinlik ondadır ki, *ç* intervokal vəziyyətdə

y-ə çevrilir. Həmçinin ola bilər ki, bu zaman modal mə'nalı hər hansı qədim formantı işlənmişdir.

Yaqut dilində belə gələcək zaman modeli mövcuddur:

Fe'lin əsası + *-iax* göstəricisi + mənsubiyyət affiksləri

ah- 'açmaq'

	Tək	Cəm
1-ci şəxs	<i>ahıağım</i>	<i>ahıaxpıt</i>
2-ci şəxs	<i>ahıağıñ</i>	<i>ahıaxxıt</i>
3-cü şəxs	<i>ahıağa</i>	<i>ahıaxtara</i>

Yaqut dilində *-iax* (*-iəx*, *-yox*, *-üöx*) göstəricisi gələcək zaman fe'li sifətini əmələ gətirir: *oxtuox mas* 'yıxılacaq ağac', *быыкка барыах кийи* 'hamama getmək istəyən adam'. Əgər onu bərpa etsək, onda *-*a:ç* ilkin forması alınır, həmin forma genetik cəhətdən ismin və sifətin azaltma affiksləri ilə bağlana bilər, alt. *salkın* 'külək' sözündən *salkınaç* 'meh', azərb. *zol* sözündən *zolax*, çuv. *сѣу, s'u* 'yağ' sözündən *sıvak* 'yağlı'.

Fe'lin əsası + *-ası* göstəricisi + birinci kateqoriyanın şəxs affiksi

al- 'almaq' fe'li əsası misalında bərpa olunmuş paradigma:

	Tək	Cəm
1-ci şəxs	<i>alasımın</i>	<i>alasıbız</i>
2-ci şəxs	<i>alasıñ</i>	<i>alasıız</i>
3-cü şəxs	<i>alası</i>	<i>alasıqar</i>

Bu tipli gələcək zamana XIII-XV əsr Azərbaycan və türkmən abidələrində, həmçinin əski osmanlı dilində rast gəlinir. Bunun törəmə mənbəyini tapmaq çətin deyil. Bu, ulu türk dilində olan *-ası* göstəricili optativdir (arzu formasıdır). Onun izlərinə bir çox türk dillərində rast gəlinir. Lakin belə

güman etmək olar ki, bu tip gələcək zaman o qədər də geniş yayılmamışdır.

Fe'lin əsası + *-lık* göstəricisi + birinci kateqoriyanın şəxs affiksi

Gələcək zamanın bu modelinə ancaq qaraçay-balkar və Çulım tatarlarının dilində rast gəlmək olur.

q.balk. bar- 'getmək'

	Tək	Cəm
1-ci şəxs	<i>barlıqma</i>	<i>barlıqbız</i>
2-ci şəxs	<i>barlıqsa</i>	<i>barlıqsız</i>
3-cü şəxs	<i>barlıqdı</i>	<i>barlıqdıla</i>

çul-tat. kəl- 'gəlmək'

	Tək	Cəm
1-ci şəxs	<i>kəllükem</i>	<i>kəllükbis</i>
2-ci şəxs	<i>kəllüksin</i>	<i>kəllüksinğar</i>
3-cü şəxs	<i>kəllük</i>	<i>kəllük</i>

Tatar dilində bilavasitə *-lık*//*-lck* affiksi ilə əmələ gələn gələcək zaman fe'li sifətindən sifətlər mövcuddur: *бо°рлбк урн* 'gətməli yer', *түзәрлик iş* 'öhdəsindən gəlinəcək iş' və s. [Sovr. tat. yaz. 1969, s.168]. Görünür, baxılan gələcək zaman bu tiptən əmələ gəlmiş modal mə'na bazasında inkişaf etmişdir.

Fe'lin əsası + *-ğu* göstəricisi + mənsubiyyət affiksləri

qəd.özb. *al-* 'almaq'

	Tək	Cəm
1-ci şəxs	<i>alğum</i>	<i>alğumuz</i>
2-ci şəxs	<i>alğuñ</i>	<i>alğuñız</i>
3-cü şəxs	<i>alğusı</i>	<i>alğuları</i>

İcbarlıq çalarlı modallıq bildiren çağatay və qədim özbək dillərində istifadə olunub.

Çulım tatarlarının və salar dillərində gələcək zaman modelinin quruluşları çox yaxındır: çul.tat. *parğo:m 'mən gedəcəyəm' parğoğum* sözündən, *parğok* sözündən *parğo:n 'sən gedərsən'*, salar. *mañgo 'mən gedərəm'*.

Gələcək zamanın -ğu şəkilçili əsasında fe'ldən *-ğı* şəkilçisi ilə düzələn ad durur. *-ğı* affiksi adətən arzu məzmunu ifadə edir, müq. tat.dial. və başq. *barğbm kilə 'mən getmək istəyirəm'*, qar. *alğım bar 'götürmək istəyirəm'* və s. Modal mə'nalı fe'ldən törəmiş bu adın əsasında gələcək zaman məzmunu yarana bilər.

Gələcək zamanın nadir rast gəlinən bu modeli onun ulu türkcədə ola bilməsini təsdiqləməyə imkan vermir.

Fe'lin əsası + -ğay göstəricisi + birinci kateqoriyanın şəxs affiksləri

	əski.özb. bil- 'bilmək'	
	Tək	Cəm
1-ci şəxs	<i>bilqəymen</i>	<i>bilqəymiz</i>
2-ci şəxs	<i>bilqərseñ</i>	<i>bilqəysiz</i>
3-cü şəxs	<i>bilqəy</i>	<i>bilqəylar</i>
	qəd.uyğ. al- 'almaq'	
	Tək	Cəm
1-ci şəxs	<i>alğaymen</i>	<i>alğa(y)miz</i>
2-ci şəxs	<i>alğaysen</i>	<i>alğa(y)siz</i>
3-cü şəxs	<i>alğay</i>	<i>alğa(y)lar</i>

Gələcək zamanın bu modeli *-ğay* şəkilçili arzu şəklinin əsasında yaranmışdır, müq.alt. *barğayım 'lütfən mən gedərəm'*. Bu formanın məhdud şəkildə yayılması onun ulu türk dilində olmamasına dəlalət edir.

Azərbaycanın şimal-şərq hissəsində, xüsusilə də Nuxa dialektində, qismən Ağdaş keçid şivələrində *-çi//ci, -ç//c* şəkilçili qəti gələcək zamanın göstəriciləri qeydə alınmışdır.: Nux. *gələciyəm 'mən gələcəyəm'*, *gələcisən 'sən gələcəksən'* və s. [Hacıyeva, 1979, s.102].

Türk dilinin Anadolu və Rumeli şivələrində *-ici* göstəricisi müşahidə olunmuşdur [RhTF, 1959, s.260].

Göründüyü kimi, gələcək zamanın bu göstəricisi *-çi* modal affiksine çox yaxındır: türk. *inatçı 'inadkar'*. Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələrində *-iş//iş* şəkilçili gələcək zaman formasına rast gəlinir: *alı:ssan 'sən alacaqsan'*. Bu göstərici **i.ç* elementindən yaranır [Hacıyeva, 1977, s.103].

Qədim türk yazı abidələrində gələcək zamanın nadir formalarına rast gəlinir. Orxon-yenisey kitabələrindən *-daçı//dəçi* və həmçinin *-ğaçı*-dan əmələ gələn *-çı* formasına rast gəlinir. Polovets, əski Azərbaycan və əski osmanlı dillərində *-(i)ser* göstəricili gələcək zaman olmuşdur: əski azərb. *gəlisər 'o gələcək'*, *olisər 'o olacaq'* və s. Bunlar çox qədim *-sar//ser* şəkilçili optativlərdən (arzu formasından) yaranıb. Sarıyüqur dilində *-ğış* göstəricili xüsusi gələcək zaman forması mövcuddur: *tutqıştro 'mən tutaram'* və s. Bu formanın mənbəyini tapmaq çox çətin deyil. Bir sıra özbək şivələrində gələcək qurtara biləcək hərəkəti ifadə edən *-ğış* şəkilçili fe'llərə rast gəlinir, müq. özbək dilinin Qurama şivəsində: *turğış cdi 'o durardı'*, Aral şivəsi: *kəlqiç edim 'mən gələrdim'*. Bundan başqa *-kış//-ğış* affiksli fe'ldən yaranmış sifətlər mövcuddur: tat. *iskitkiş 'maraqlı'*, noq. *kirlenqiş 'yumşaq'*, q.qalp. *səns 'sınıq'*, *awərgəş 'zəif'*. Çox hallarda bu sifətlər nəyəsə meyllik ifadə edir.

Sarıyüqur və salar dillərində gələcək zamanın *-kır* göstəricisi mövcuddur: s.uyq. *top-kır 'mən taparam'*, salar. *vax-ku(r) 'mən baxaram'*.

Başqa türk dillərində *-ğur//ğır* formantına sabit sözbirləşmələrinin (xoş və qəzəb arzulu) tərkibində rast gəlinir: tat. *ša°ytan a°lqbr* 'lə'nət şeytana'.

Türk dilləri tarixində *-ar//ır* şəkilçili gələcək zaman daha sabit olmuşdur. Ən geniş yayılmış formalardan biri də *-açaq* şəkilçili qəti gələcəkdir. Gələcək zamanın digər formaları ayrı-ayrı dillərdə yaranmış, lakin geniş yayılmamışdır.

***ər-* 'olmaq' köməkçi fe'li haqqında**

Türk dilləri tarixinin öyrənilməsində ən çətin problem ulu türk dilində *-ər-* 'olmaq' köməkçi fe'linin indiki zaman formasında olub-olmaması sualıdır. Mə'lumdur ki, müasir türk dillərində bu forma yoxdur. Bununla yanaşı, ulu türk dilində onun olmaması paradoks təşkil edir: çünki istər köhnə, istərsə də yeni bütün türk dillərində *ər-* 'olmaq' köməkçi fe'linin keçmiş zaman forması var. Demək, ulu türk dilində ilk vaxtlarda keçmiş zaman forması yaranmış, lakin indiki zaman forması isə heç vaxt olmamışdır? Bu, həqiqətə uyğun deyil, çünki türk dillərində indiki zamanda *ər-* 'olmaq' köməkçi fe'linin izləri mövcuddur.

Qıpçaq dillərində *ə(<ər-)* 'olmaq' kökündən yaranıb, aorist (indiki-keçmiş) zamanın inkar forması olan *eməs* geniş yayılmışdır: *eməs* 'olmaz', 'deyil', müq. alq. *Bu tu: biyik emes* 'Bu dağ yüksək deyil' [Direnkova, 1940, s.240], qırğ. *Qarabek anday adam emes* 'Qarabəy elə adam deyil'.

Bu fakt vaxtilə ulu türk dilində *ər-* 'olmaq' köməkçi fe'linin indiki zamanının tam paradiqması olmuş olmasına müəyyən mə'nada əsas verir. Doğrudan da, qədim türk dili abidələrində o müşahidə olunmuşdur: *ərümen, ərürəm, ərürsen, ərür, ərürbiz, ərürsüz, ərürler* [Esktapp, 1966, s.180].

Belə fərz etmək olar ki, 'olmaq' köməkçi fe'linin əsasında olan *-r* elementi heç vaxt kökün əsasına aid olmamış və bu fe'l əvvəldən *ə-* şəklində bir saitli əsasda işlənib. *ər-*

(*ərdim* 'mən oldum', *ərdin* 'sən oldun', *ərđi* 'o oldu' və s.) şəklinin keçmiş zamanın qədim formasında aşkar edilməsi, görünür, törəmədir, sonrakı hadisədir.

Burada *-r* aoristin 3-cü şəxsinin tək olan *ər* (*o var*) formasının yenidən parçalanmasının nəticəsidir. Bu, bizim *alır, gəlir* və s. formalarında rast gəldiyimiz həmin *-r* elementidir. Sual olunur, bəs nə üçün *ə-* köməkçi fe'linin indiki zaman forması bütün türk dillərində sabit olmamışdır?

Bunun əsas səbəbi odur ki, *ə-* köməkçi fe'linin indiki zaman dairəsində semantik rəqibləri olmuşdur. Türk dillərində indiki zaman dairəsində köməkçi fe'lin funksiyasını xəbərlik affiksləri uğurla həyata keçirə bilir, məs. qazax. *balıqşymın* 'mən balıqçıyam', *balıqşymın* 'sən balıqçısan', *balıqşymız* 'biz balıqçıyıq' və s.

Linqvistik baxımdan *ərürbiz, ərürsüz* kimi böyük həcmli formalara nisbətən göstərilən affikslər daha mükəmməldir. Təəccüblü deyil ki, *ər-* 'olmaq' fe'linin indiki zamanının qədim forması bu rəqabətə tab gətirməmişdir.

Türk dillərinin çoxunda indiki zamanın 3-cü şəxs tək və cəminin şəkilçilərinin funksiyasında *tur-* 'durmaq' fe'linin indiki zamanının 3-cü şəxs tək və cəmindən istifadə olunmuşdur: *tur* və ya *turur*.

"Durmaq" sözünün əsasında çox asanlıqla 'yerləşmək', 'mövcud olmaq', 'olmaq' və s. kimi mə'nalar yarana bilər.

Bar 'var' tipində sözlər də *ə-* 'olmaq' köməkçi fe'li ilə güclü rəqabət yaratmışdır.

Ə- köməkçi fe'linin əvəzediciləri nəticə e'tibarilə onu indiki zaman sferasından tamamilə çıxarmışlar.

Ulu türk dilində fe'l zamanlarının miqdarı haqqında

Yuxarıda göstəriləyi kimi, türk dillərində indiki, keçmiş və gələcək zaman planında hərəkəti ifadə etmək üçün fe'l zamanlarının çoxlu miqdarda modelləri yaranmışdır. Lakin

əlamətlərinə əsasən demək olar ki, bu modellərin 90 faizi ulu türkcədə işlənməmişdir. Bunların çoxu bütün türk dillərində işlənmir və müəyyən ərazilərlə məhdudlaşır. Bütün bunlar sübut edir ki, modellər ayrı-ayrı türk dil qruplarında yaranmış və hətta bə'zi dillərdə ulu türk dili dağılıqdan sonra meydana gəlmişdir. Təbii olaraq belə sual meydana çıxır: hansı fe'l zamanları türk fe'l sisteminin ilkin təməlini təşkil etmişdir?

Biz hesab edirik ki, dörd belə zaman olmuşdur:

1) *bar-a-mən* 'mən gedirəm' tipli -a//i göstəricili indiki-gələcək zaman. Bu, eyni zamanda indiki və gələcək zaman mə'nalarını bildirmişdir.

2) *-ir//ir* göstəriciləri ilə düzələn *alırım* 'mən alıram' və ya 'mən alaram' tipli indiki-gələcək zaman. Bu da əvvəlki kimi həm indiki, həm də gələcək məzmunu ifadə etmişdir.

3) *-dı//tı (-di//ti)* şəkilçiləri ilə düzələn *aldım* 'mən aldım' tipli keçmiş zaman.

4) *alırdım* 'mən daima alırdım' tipli qeyri-müəyyən imperfekt (bitməmiş keçmiş zaman).

Fe'l-in qalan zaman modelləri ulu türkcə dağılıandan sonra yaranmışdır.

Növ kateqoriyası

Türk dillərində mə'lum növdən başqa daha dörd növ fərqləndirirlər: məchul növ, qayıdış növü, qarşılıqlı- müştərək növ və icbar növü.

Məchul növ

Məchul növ bütün türk dillərində mövcuddur. Onun forma göstəricisi -I, -il//il affiksidir. Ancaq çuvaş dilində məchul növ başqa cür yaranır. Bu növ bütün mə'lum türk dillərində mövcud olmuş, müxtəlif türk yazı abidələrində qeydə alınmışdır.

Məchul növün belə geniş yayılması onun ulu türk dilində olmasını düşünməyə əsas verir. Lakin bununla yanaşı, bə'zi materiallar ulu türk dilinin ilk mərhələlərində məchul növün olmamasına dəlalət edir. Maraqlıdır ki, müasir türk dillərində qədim sifətin izləri çox vaxt məchul növün mə'nasını daşıyır, lakin məchul növün affiksini özündə saxlamır, müq. azərb. *burma* 'burulmuş', türk. *yarma* 'parçalanmış', tuv. *uzuk* 'üzülmüş', tat. *j'imirik* 'dağılmış', türk. *kırqın* 'qırılmış, sındırılmış' və s. Görünür, bunların əsasında Q.İ.Ramstedm hesab edir ki, türk dillərində məchul növ gec yaranmışdır və sübut etməyə çalışır ki, məchul növün göstəricisi olan affiks ilkin halında sözdüzəldici olmuşdur [Ramstedm, 1957, s.149]. Bu ideyanı E.V.Sevortyan da müdafiə etmişdir [Cevart n, 1962, s.94].

Doğrudan da, müasir dövrdə dairəsi daralsa da, türk dillərində -I affiksində hərəkətin davamlılığını bildirən sözdüzəldici şəkilçi kimi rast gəlmək olur: özb. *qıvla* 'cəhdlə tə'qib etmək' - *qıv-* 'tə'qib etmək' sözündən, *b(u)q-* 'bitmək' sözündən *bıqla-* 'üst-üstə qoymaq', *sawa-* 'vurmaq' sözündən *sawala-* 'qırmaq', *kayt-* 'qayıtmaq' sözündən *kaytala-* 'tez-tez qayıtmaq', tat. *sıypa-* 'oxşamaq' sözündən *sıypala-* 'sığallamaq', *sib-* 'axıtmaq' sözündən *sibil* 'çiləmək'.

Lakin təkrar olunma mə'nasından məchul növə bilavasitə semantik keçid inkişaf edə bilməzdi. Məchul növ mə'nasının inkişafı üçün hər hansı bir aralıq mərhələ lazım idi. Bu cür şərait türk dillərində həqiqətən olmuşdur.

Türk dillərində hərəkətin təkrar olunmasını bildirmək üçün işlənən -I elementi müəyyən keyfiyyətin cəmlənmə prosesini bildirmək üçün istifadə olunmuşdur. Adətən belə fe'llər sifətdən əmələ gəlir: azərb. *azal-* 'azaltmaq' *az* sözündən, *boş-*dan *boşal-* 'boşaltmaq', özb. *yeñil* 'yüngül' sözündən *yenilla-* 'yüngülləşmək', *muz* 'buz' sözündən *muzla* 'buzlamaq', türk. *kısa* 'qısa' sözündən *kısala-*

'qısaltmaq', tat. *tüqərək* 'yumru' sözündən *tüqərəklə-* 'yumrulanmaq', çuv. *vadb* 'qoca' -dan *vadb-* 'qocalmaq', qırğ. *arı* 'arıq' -dan *arıta-* 'arıqlamaq', qazax. *juan* 'kök' sözündən *juanda-* (<*juanla*) 'kökəlmək' və s.

Bu tipli cümlələrdə subyektin hərəkətinin (fe'lin) passiv (məchul) mə'nasını görmək o qədər də çətin deyil. (Diqqət edin: 'Adam arıqlayır' - bu halda subyektin arzusundan asılı olmayaraq proses baş verir). Subyektin passivliyi *-l* affiksinin yenidən mə'nalandırılması üçün impuls xidməti daşımışdır ki, bunun sayəsində bir keyfiyyət dərəcəsinin müəyyənlişməsi və ya artırılması üçün hərəkətdəki passivlik mə'nası məchul növə köçürülmüşdür. Beləliklə, subyekt özü passiv qalmaqla affiks yeni funksiya alır- subyektin üzərində kimsə müəyyən hərəkəti icra edir və ya icra etmişdir: tat. *xa°t ya°zla* 'məktub yazılır' və s. Eyni affiksin iki funksiyasını ayırmaq cəhdi məchul növün yeni *-il//il* göstəricisinin yaranmasına gətirib çıxarmışdır.

Qayıdış növü

Qayıdış növ bütün müasir türk dillərində mövcuddur. Onun göstəricisi *-n*, *-ın//in* affiksdir. Bu gün tarix səhnəsindən çıxmış bütün türk dillərində olmuşdur- yazılı tarixi abidələr bunu təsdiqləyir. Qayıdış növün ulu türk dilində olmasını güman etməyə bütün əsaslar vardır.

Qayıdış növünün mə'nası hərəkətin ilkin çoxdəfəliyinin yenidən mə'nalandırılmasının nəticəsidir.

İndi artıq nadir faktlar kimi qalan fe'llərdə *-ın//in* affiksi ilkin mə'nasını saxlayır: tat. *səylen* 'bir neçə dəfə demək, danışmaq', 'deyinmək' *söyle-* 'ümumiyyətcə danışmaq' sözündən, *ka°ran-* 'arabir baxmaq' - *ka°ra* 'baxmaq' sözündən, *sa°yla-* 'seçmək' sözündən, *sa°ylan-* 'bir neçə dəfə seçmək', azərb. *gəzin-* 'var-gəl etmək', *gəzmək* sözündən və s.

Hərəkətin çoxdəfəlik mə'nasının əsasında subyektin xeyrinə onun şəxsi maraqlarını ödəyən, necə deyərlər, hərəkətin medial mə'nası inkişaf edə bilər (müq. rus. "on robotla kajdıy den" 'o hər gün işləyirdi', daha doğrusu, təkrarən, daima və nəhayət, iş görənin şəxsi maraqlarına uyğun olaraq).

Türk dillərində hərəkətin çoxdəfəliyini ifadə edən *-ın//in* affiksinin mə'na inkişafına ən parlaq örnək yaqut dilinin göstəriciləri ola bilər: *u:ta bahın* 'özünə su daşı', *di ete bulun* 'özünə mənzil tap', *ti en əbin* 'mən özümə ot daşıyıram', *masta kerdin* 'özünə odun doğra' [Xaritonov, 1963, s.79].

Subyektin maraqlarına uyğun həyata keçiriləcək hərəkət bilavasitə subyektə istiqamətlənmiş hərəkətlə assosiasiya oluna bilər, müq. tat. *yu-in-am* 'mən yuyunuram', yə'ni 'öz-özümü yuyuram'. Beləliklə, türk dillərində medial (ortaq) mə'na qayıdış növün mə'nasına çevrilir.

Qarşılıqlı-müştərək növ

Məchul və qayıdış növləri kimi qarşılıqlı-müştərək növ də bütün qədim və müasir türk dillərində işlənir. Heç bir şübhə etmədən bu növün ulu türk dili epoxasında formalaşmış olmasını demək olar. Bu növü göstəricisi *-ış//iş* affiksdir: türk. *sevış-* 'bir-birini sevmək', tat. *suğış-* 'dalaşmaq', yə'ni 'bir-birini vurmaq', noq. *barış-* 'birlikdə getmək', türkm. *alış-* 'dəyişmək', çuv. *vərs-* 'vuruşmaq', qazax. *jazış* 'məktublaşmaq' və s.

-Ş (-ış) affiksinin hərəkətin çoxdəfəlik mə'nasını ifadə edən ən qədim affikslərdən biri olmasını güman etməyə bütün əsaslar vardır. Bu mə'nanın bə'zi izləri bu günə qədər saxlanılır: qazax. *malış-* 'bir neçə dəfə yüklənmək' - *mal-* 'yükləmək' sözündən, tat. *a°lda-* 'aldatmaq' sözündən *a°ldaş-* 'yalanla məşğul olmaq' və s. *-Ş* affiksinin bu mə'nanı daşması haqqında dolayı əsaslar da var. O, *-ştir//ştir* mürəkkəb

affiksinin tərkibində qeyri-müntəzəm çoxdəfəlik və natamam hərəkət mə'nasını bildirir: tat. *u^qş^tr* 'hərdən bir oxumaq'.

Türkoqların fikrincə, əvvəllər -ş affiksi növ mə'nasına malik olmamışdır.

Bu çoxluq mə'nası verən ad affiksi olmuşdur [Sovort n, 1962, s.138]. Onun funksiyalarından biri toplu çoxluq mə'nası bildirmək olmuşdur: *ataş* 'ata öz uşaqları ilə', *anaş* 'ana öz uşaqları ilə'.

Bu mə'na əsasında, görünür, hərəkətin müştərəkliyi məzmunu inkişaf etmiş və bu mə'na -ş fe'l şəkilçisinə bağlanmışdır.

İcbar növü

İcbar növünün xüsusi qanunauyğun, qrammatik forma kimi varlığını dilçilərin hamısı qəbul etmir. Məsələn, Hind-Avropa və fin-üqor dilçiləri icbar və ya kauzativ mə'nanı heç vaxt növ mə'nalı fe'l hesab etməmişlər və həmin məntiqlə də fe'lin icbar növünü ayırmamışlar. Ancaq türk dillərinin müxtəlif qrammatika müəllifləri belə növü qəbul edirlər.

Türk dillərində icbar növünün affikslərini belə xülasə etmək olar:

-ar//-ər: tat. *şğar* 'çıxartmaq' *şk* 'çıxmaq' sözündən, başq. *şğar*-, qazax. *şğar*- 'çıxartmaq', *çık* 'çıxmaq' sözündən, qum. *qaytar*- 'qaytar, *qayt*- 'qayıtmaq' sözündən, çuv. *ük*- 'düşmək' sözündən *üqer*- 'əldən salmaq'.

-ır//-ir: orx.yen. *kəl*- 'gəlmək' sözündən, *kelür*- 'gətirmək', uyq. *aç*- 'açmaq' sözündən *açu(r)*- 'açdır', qum. *iç*- 'içmək' sözündən *içir* 'içirtmək', türk. *bat*- 'batmaq' sözündən *batır* 'batır', tuv. *bat* 'enmək' fe'lindən *batır*- 'endirmək', alt. *keç*- 'keçmək' fe'lindən *keçir*- 'keçirmək', şor. *kaç*- 'qaçmaq' fe'lindən *kaçır*- 'qaçır', noq. *uş*-

uçmaq fe'lindən *uşır* 'uçur', qazax. *ös*- 'böyümək' fe'lindən *ösir*- 'becərmək', tat. *piş*- 'bişmək' fe'lindən *pişir*- 'bişir', yaqut. *öl*- 'ölmək' fe'lindən *ölör*- 'öldürmək'.

-tır//tir: qum. *yaz*- 'yazmaq' fe'lindən *yazdır*- 'yazdır', türk. *üz*- 'üzmək' fe'lindən *üzdür*- 'üzdürmək', türk. *ye*- 'yemək' fe'lindən *yedir*- 'yedirmək', tuv. *kes*- 'kəsmək' fe'lindən *kestir*- 'kəsdirmək', alt. *kiy*- 'geyinmək' fe'lindən *kiydir* 'geyindirmək', qırğ. *öl*- 'ölmək' fe'lindən *öltür*- 'öldürmək', özb. *ös*- 'böyümək'-dən *östir*- 'becərmək', şor. *at*- 'atmaq'-dan *attır*- 'atdırmaq', tat. *kəldir*- 'gülmək'-dən *kəl*- 'güldürmək', yaqut. *kör*- 'görmək'-dən *körder* 'göstərmək', çuv. *s'ır*- 'yazmaq'-dan *s'irdar*- 'yazdırmaq', uyq. *tol*- 'dolmaq'-dan *toldu(r)*- 'doldurmaq', başq. *ya^oz*'- 'yazmaq'-dan *ya^oz'z'ır*- 'yazdırmaq', qəd. türk. *aç*- 'açmaq'-dan *açtur*- 'açdırmaq'.

-t, -ıt//it: qəd.türk. *olur*- 'oturmaq'-dan *olurt*- 'otuzdurmaq', *oşu*- 'oxumaq'-dan *oşut*- 'oxutdurmaq', qum. *işle*- 'işləmək'-dən *işlet*- 'işlətdirmək', şor. *odur*- 'oturmaq'-dan *odurt*- 'otuzdurmaq', qırğ. *oşu*- 'oxumaq'-dan *oşut*- 'oxutdurmaq', qazax. *oyna*- 'oynamaq'-dan *oynat*- 'oynatmaq', tat. *tuğta*- 'dayanmaq'-dan *tuğtat* 'dayandırmaq', yaqut. *aha*- 'yemək'-dən *ahat* 'yedizdirmək'.

-iz//iz: qum., qazax., qırğ. *em*- 'əmmək'-dən *emiz*- 'döşlə yedizdirmək, əmizdirmək', tuv. *ağ*- 'axmaq'-dan *ağıs*- 'axıtmaq' (çox nadir istifadə olunur).

-kız//kiz, -ğız//qiz: tat. *ya^ot*- 'yatmaq'-dan *ya^ot^kz* 'yatırtmaq', tuv. *qal*- 'qalmaq'-dan *qalğıs* 'saxlamaq', şor., alt. *turgıs*-, noq. *tərgıs*-, özb. *turgız* 'qaldırmaq, durquzmaq', *tur*- 'durmaq'-dan, qazax. *öt*- 'gəzmək'-dən *ötkez*- 'yola salmaq'.

-kıt//kit, -ğıt//qit: qəd. türk. *kör*- 'görmək'-dən *körqit*- 'göstərmək' (nadir hallarda istifadə olunur).

-kar//ker, -ğar//qer: noq. *yat-* 'yatmaq' -dan *yatkar-* 'yatırmaq', qaq. *öt-* 'gəzmək' -dən *ötker-* 'yola salmaq'.

-kır//kir, -ğır//qır: başq. *ya^ot-* 'yatmaq' -dan *ya^otqır* 'yatırdırmaq', qırğ. *jat-* 'yatmaq' -dan *jatqır* 'yatırmaq'.

-ar//er, -ır//ir affiksləri, ola bilsin ki, eyni affiksin variantlarıdır. *-tir* affiksi *-t* və *-ır* elementli icbar növünün iki affiksinin birləşməsidir. *-kız//qız* affiksində *-k* formantı ilə *-ız//iz* affiksinin birləşməsi baş vermişdir. *-kar* və *-kır* affiksi yenə həmin (*-k*) formantı ilə *-ar//ır* affiksinin birləşməsidir.

Türk dillərində icbari növünün affiksləri necə meydana gəlmişdir? Qeyd etmək lazımdır ki, icbar növünün bir çox affiksləri daxili görünüşünə görə çoxdəfəli hərəkətin affikslərinə bənzəyirlər. Bu mə'nada icbar növünün *-tır//dır* affiksləri diqqəti çəkir. O, çoxdəfəli hərəkətin *-ştır//ştir* affiksinin tərkibindəki *-tır//dır* elementinə uyğundur. *-ştır//ştir* affiksi fe'lə hərəkətin qeyri-müntəzəm təkrarı və ya natamamlığı, habelə zəifliyi mə'nasını verir: tat. *ka^oraştır-* 'arabir baxmaq', *uğbıştır-* 'bir az oxumaq', 'hərdənbir oxumaq', *uylaştır-* 'hərdən fikirləşmək'.

Lakin bu affiksin quruluşu başqa cür ola bilər. Türk dillərində *-ar* və *-ır* affiksi bə'zən keyfiyyətin tədricən yığılması mə'nasını ifadə edir: qazax. *bazar-* 'bozarmaq', türk. *bayır-* 'dövlətlənmək', *sarar-* 'saralmaq', qırğ. *caşar-* 'cavanlaşmaq'. Tamam əqlabatandır ki, *-ştır//ştir* affiksində *-ır//ir* elementi yerləşir.

Deyilənlərə əsasən, icbar növünün *-tır//tir* affiksində *-t* və *-ır//ir* hissələrini ayırmaq olar- *-ır//ir* çoxdəfəlik mə'nasını bildirir (bunlar *-kar* və *-kır*-a daxil olmur).

İcbar növünün *-tır//tir*, *-ar//ər* və *-ır//ir* affiksləri tarixən hərəkətin çoxdəfəlik affikslərindən törəmişdir. Buradan belə sual yaranır: çoxdəfəlik mə'nası bilavasitə hərəkətin yenidən çoxalması mə'nasına keçə bilərmi? Bu mə'naların inkişafında keçid fazaların olmasını qəbul etmək lazımdır. İcbar növü affiksinin əsasında duran ilkin çoxdəfəlik

affiksləri inkişafın müəyyən mərhələsində sürəkli çoxdəfəlik mə'nasını qəbul edir. Hərəkətin sürəkli təkrarının ən mühüm cəhəti odur ki, o, kənar faktorun tə'siri altında yaranır, məs. insan təhlükə və ya həyəcan nəticəsində addımlarını sür'ətləndirir. Xarici təkanın tə'siri altında hərəkətin sürəkli təkrarının affiksi icbar növünün göstəricisinə çevrilə bilər.

-ız//iz affiksinin yaranmasını və *-kız* və *-kar* affikslərində *k* əlavəsini aydınlaşdırmaq çox çətinidir. Ola bilsin ki, onlar da hərəkətin təkrarının, çoxdəfəliliyinin qədim affiksləridir.

ŞƏKİL KATEQORİYASI

Bir sıra dolayı göstəricilər əsasında belə nəticəyə gəlmək olar ki, ulu türk dilində fe'lin şəkil kateqoriyası kifayət qədər inkişaf etmişdir. Müxtəlif modal mə'naları ifadə etmək üçün xüsusi formantlar— *-k(-ğ)*, *-k(ğ')*, *-s* və *-ç* mövcud olmuşdur. Türk dillərində lazımı səviyyədə inkişaf etmiş üç şəkil olmuşdur: arzu, şərt, əmr.

Arzu şəkli və ya optativ

İstər qədim və istərsə də yeni türk dilləri materiallarının öyrənilməsi göstərir ki, ulu türkcədə ən azı dörd optativ fəaliyyətdə olmuşdur: 1)-*ğay* şəkilçili; 2)-*ay* şəkilçili; 3)-*ası* şəkilçili; 4)-*a* şəkilçili.

-ğay şəkilçili optativ

-*ğay* şəkilçili optativin əmələ gəlməsi çox sadədir. *-ğay//ıay* şəkilçisi və birinci kateqoriyanın şəxs göstəriciləri fe'lin əsasına birləşir.

noq. bar- 'getmək'

	Tək	Cəm
1-ci şəxs	<i>barğayman</i>	<i>barğaymız</i>
2-ci şəxs	<i>barğaysań</i>	<i>barğaysız</i>
3-cü şəxs	<i>barğay</i>	<i>barğaylar</i>

Arzu formasının bu tipi cağatay dilində də mövcud olmuşdur.

Müasir türk dillərindən *-ğay* şəkilçili optativ qaraim, şor, altay, tuva, noqay, qazax, xakas, salar dillərində və bir qədər dəyişilmiş halda yaqut dilində vardır. Salar ilində *-ğay* göstəricisi *-ğıy* formasını alır: *alğıy* 'mən ki, getdim'. *Yaqut dilində -ğay* optativinin tarixi davam etdiricisi fe'lin mümkünlük şəkli deyilən formasıdır. O, bu sxem üzrə əmələ gəlir: fe'lin əsası + *-a:ya//e:ye, -o:yo//ö:yö* göstəricisi + birinci kateqoriyanın şəxs affiksləri, məsələn, *min bar-a:ya-bın 'ola bilsin, mən getdim', en bar-a:ya-qıt 'ola bilsin, sən gedərsən', bar-a:ray 'ola bilsin, o gedər'* və s.

-ğay//kay optativinin tərkibinə *-k//ğ* formantı daxil olur, məs. tat.dial. və başqırd. *ba°rğm kile 'mən getmək istəyirəm'*, salar. *alğu 'onu götürərdim'* və s. Bu göstəricinin başqa elementi xüsusi formalı optativ affiksdir ki, ondan aşağıda söhbət gedəcək.

Sifətin azalma dərəcəsini ifadə edən omonim *-kay* affiksi *-ğay//kay* affiksi ilə heyrotli dərəcədə oxşarırlar: qazax. *surkay 'bozuntul' sur 'boz'* sözündən, həmçinin kiçiltmə mə'nalı isimlər əmələ gətirir: tat. *ba°lakay 'balacıq', ba°la 'bala'* sözündən, *əni 'ana'*-dan *ənkəy 'anacıq'*.

-ay şəkilçili optativ

Ulu türk dilində *-ay* göstəricili optativ mövcud olmuşdur. Bu tip optativin paradigminin bərpası bir çox çətinliklərlə bağlıdır, çünki ondan ancaq birinci şəxsin tək və cəm şəkilçiləri qalmışdır: noq. *baraym 'mən də gedim'*.

barayk 'gəlin gedək', tat. alayım 'mən də alım', alayk 'gəlin alaq'.

Türkoloqlar tez-tez 1-ci şəxsin tək və cəm formalarını fe'lin əmr şəklinin paradigminə daxil edirlər. N.K.Dmitriyev düzgün qeyd edir ki, onlar fe'lin əmr formasına uyğun gəlmir (Dmitriyev, 1948, s. 163).

Bu tip optativin modelini hipotetik belə bərpa etmək olar.

	tək	cəm
1-ci şəxs	<i>fe'lin əsası+ay-ım</i>	<i>fe'lin kökü+ay-ık</i>
2-ci şəxs	"-----"+ay-ıñ	"-----"+ay-qız
3-cü şəxs	"-----"+ay	"-----"+ay

-ğay optativindən fərqli olaraq, *-ay* optativi, görünür, ikinci kateqoriyanın şəxs göstəricilərini qəbul etmişdir.

Türk dillərində *-ay* şəkilçili optativin 1-ci şəxs tək affiksini bir neçə variantı var. Ən çox yayılanlar *-ım* və *-in* göstəricisidir. *-ım* affiksi, *-dı* şəkilçili keçmiş zamanın 1-ci şəxs təkinin affiksindən başqa bir şey deyil: *aldım*. *-in* göstəricisinin əmələ gəlməsi barədə müəyyən bir söz demək mümkün deyil. Ona altay, qaqauz, qırğız, tuva, türkmən və şor dillərində rast gəlmək olar. Bə'zən *-ım* və ya *-in* göstəriciləri buraxılır: uyq., alay., özb., *ōlay 'mən ki alım'*.

Birinci şəxs cəmin ən adi göstəricisi *-ık* affiksdir: qazax. *alayk 'bəlkə alaq'*. Elə formalar var ki, ondan əvvəl mənşəyi mə'lum olmayan *-al* elementi gəlir (*-ay* göstəricisi əvəzinə): alt. və qırğ. *al-al-ık*.

Bə'zən 1-ci şəxs cəm üçün 1-ci şəxs təkin *-ım* affiksindən istifadə olunur: türk və qaq. *alalım 'alaq'*. Bir sıra türk dillərində bu funksiyada *-ar//ər* cəmlilik göstəricisindən istifadə edilir: tuv. *alıñar, xak. alañar, türkm. alalıñ 'alaydıq'*. Bundan başqa özbəkçə *ōlayk 'alaydıq'* kimi qarışıq tipindən istifadə olunur.

Görünür, indiki zamanın *-ay* əlaməti, kiçiltmə mə'nalı *-ay* affiksi və optativin göstəricisi *-ay* arasında genetik əlaqə var (tuv. *away* 'ana,' və *away* 'anacan').

-ası şəkilçili optativ

Türkiyə türkcəsi, Azərbaycan və qaqauz dillərinin materialları ulu türk dilində *-ası* göstəricili optativin olmasını təsdiq edir. Onun forması bu sxem üzrə əmələ gəlir: fe'lin əsası + *-ası* göstəricisi + birinci kateqoriyanın şəxs affiksləri. Örnək olaraq *al-* 'almaq' fe'linin paradiqmasını göstərək.

	Tək	Cəm
1-ci şəxs	<i>alasıbın</i>	<i>alasıbız</i>
2-ci şəxs	<i>alasısan</i>	<i>alasısınız</i>
3-cü şəxs	<i>alası</i>	<i>alaları</i>

Bu tipin optativi bütün türk dillərində, yaqut dilindən başqa, tam itmişdir. Yaqut dilində hazırda təsdiq növü adı ilə *-ı:hı<-ası:* göstəricisi işlənir:

***bar-* 'getmək'**

	Tək	Cəm
1-ci şəxs	<i>barı:hıbın</i>	<i>barı:hıbız</i>
2-ci şəxs	<i>barı:hıgırñ</i>	<i>barı:hıgıt</i>
3-cü şəxs	<i>barı:hı</i>	<i>barı:hılar</i>

Yaqut paradiqması aydın göstərir ki, *-ası* optativi birinci kateqoriyanın şəxs affiksi ilə işlənmişdir. *-ası* optativinin tamamilə itməsinin əsas səbəblərindən biri onun hələ çox qədimdə gələcək zaman mə'nası bildirməsi olmuşdur. XIV-XV əsrlər Azərbaycan dili abidələrində *-ası* şəkilçili gələcək

zaman hələ istifadə edilmişdir: *alasısan, verəsidir*. XVI-XVIII əsr abidələrində onu *-acaq//-əcək* forması sıxışdırıb çıxarmışdır.

-ası şəkilçili gələcək zaman qədim osmanlı dilində də mövcud olmuşdur.

-a şəkilçili optativ

Bu tip optativ qismən və ya tamamilə oğuz qrupu dillərində işlənir. Ola bilsin ki, o, ulu türk dilində də olmuşdur.

***azərb. al-* 'almaq'**

	Tək	Cəm
1-ci şəxs	<i>alam</i>	<i>alaraq</i>
2-ci şəxs	<i>alasan</i>	<i>alasınsız</i>
3-cü şəxs	<i>ala</i>	<i>alaları</i>

***türk. yaz-* 'yazmaq'**

	Tək	Cəm
1-ci şəxs	<i>yazayım</i>	<i>yazalım</i>
2-ci şəxs	<i>yazasın</i>	<i>yazasınız</i>
3-cü şəxs	<i>yaza</i>	<i>yazalar</i>

2-ci şəxsin cəmi *-ası* optativinə gedir, Türkiyə türkcəsində 1-ci şəxsin cəmi *-ı* formantı ilə mürəkkəbləşmişdir.

-a göstəricili optativin izləri çuvaş dilində də var: *ilem* 'mən alaydım'.

-a göstəricili optativin yaranması olduqca müəmmaldır. Ola bilsin ki, o qıpçaq dilində geniş yayılmış *-a* göstəricili indiki-gələcək zamanla genetik bağlıdır: qazax. *al-a-mın* 'mən alıram', tat. *al-a-m* 'mən alıram' və s.

Əmr şəkli

Türkşünasların əmr şəkli adlandırdıqları forma semantik və quruluş baxımından müxtəlif şəkillərin qarışığından ibarət olub, sün'i yaradılmış bir şeydir. Buna inanmış üçün sadəcə olaraq qazax dilinin qrammatikalarında göstərilən əmr şəkli paradiqmasına baxmaq kifayətdir:

	Tək	Cəm
1-ci şəxs	<i>alayъn</i> 'mən alun'	<i>alayъn̄</i> 'biz alağ'
2-ci şəxs	<i>al</i> 'al'	<i>alıñdar</i> 'alın'
3-cü şəxs	<i>alsın</i> 'qoy o alsın'	<i>alsın</i> 'qoy alsın'

1-ci şəxs tək və cəmin affiksləri *-ay* şəkilçili optativə aiddir, 3-cü şəxsin tək və cəmi artıq optativin *-sın* şəkilçili tipi olur.

Əsl əmr şəkli 2-ci şəxsin tək və cəmidir. 2-ci şəxsin tək fe'lin təmiz əsasıdır: *al*, *yaz* və s. Bə'zən müxtəlif gücləndirici hissəciklərlə müşayiət edilə bilər. 2-ci şəxsin cəminə 2-ci şəxs affiksləri *-qız*, *-ğız*, *-nar* artırılır. Oğuz dillərində isə *-ıqız*/*-iğiz* affiksinin qısalması nəticəsində yaranmış *-ın*/*-in* sonluğu işlənir.

Şərt şəkli

Türk dillərində şərt şəklinin *-sa*, *-sar* və *-san* göstəriciləri ilə düzələn üç modeli işlənir.

-sa göstəricisi

Şərt formasının bu tipi aşağıdakı sxem üzrə əmələ gəlir: fe'lin əsası + *-sa*/*-sə* göstəricisi + ikinci kateqoriyanın şəxsi affiksləri. Örnək paradiqmasını göstərək.

al- 'almağ'

Tək Cəm

1-ci şəxs	<i>al-sa-m</i>	<i>al-sa-ğ</i>
2-ci şəxs	<i>al-sa-ñ</i>	<i>al-sa-ğız</i>
3-cü şəxs	<i>al-sa</i>	<i>al-sa</i>

Türk dillərində bu model ən geniş yayılmışdır. Ayrı-ayrı dillərdə fərq yalnız 2-ci şəxsin cəmində *-nız*/*-niz* və ya *-ğız*/*-qız* affikslərinin işlənməsində müşahidə olunur. müq. tat. *alsağız 'alsanız'* və azərb. *alsanız*.

Şərt şəkli məzmunca gələcək, az-az hallarda isə indiki zamana yönəlmiş olur.

-sa göstəricisinin mənşəyi haqqında müxtəlif fikirlər söylənmişdir. Onun arzu şəklinin arxaik göstəricisi və optativlə əlaqələndirilməsi diqqət çəkir. Doğrudan da, türk dillərində *-sa* göstəricisindən elə nümunələr tapmaq olar ki, o məhz optativ mə'nasını bildirir., müq. azərb. *Moskvaya getsəydim, onu görsəydim!* tat. *Ex, şul tьyğьlarnь kitab itip ya°zsalar idi 'Eh, bu hissələr haqqında kitab yazsaydılar!'* [Hacıyeva, 1973, s.329]. Ola bilər ki, *-sa* göstəricili şərt şəkli optativin qədim arxaik təzahürlərindən biri olmuş, sonralar şərt mə'nası üçün istifadə edilmişdir.

-sar göstəricisi

Şərt şəklinin bu tipi bu sxem üzrə əmələ gəlmişdir: fe'lin əsası + *-sar*/*-ser* göstəricisi + birinci kateqoriya şəxs affiksləri. Tipin paradiqması belədir:

al- 'almağ'

Tək Cəm

1-ci şəxs	<i>alsarman</i>	<i>alsarbiz</i>
2-ci şəxs	<i>alsarsañ</i>	<i>alsarsız</i>
3-cü şəxs	<i>alsar</i>	<i>alsar</i>

Orxon-Yenisey və qədim uyğur abidələrində, həmçinin X-XIII əsrlər Şərqi Türküstan mətnlərində *-sar* göstəricili şərt şəklinə rast gəlinir.

Bu forma müasir türk dilləri üçün tipik deyil. Bəzi dəyişikliklərlə ancaq yaqut dilində saxlanmışdır.

Yakut modeli üçün *-tar(-sar)* tipik göstəricidir. Onun *-tar//ter*, *-dar//der*, *-lar//ler*, *nar//ner* təzahürləri və həmçinin bunların dodaq variantları vardır.

kör - 'görmək'

	Tək	Cəm
I şəxs	kördörbün	kördörbüt
II şəxs	kördörçüñ	kördörqüt
III şəxs	kördör	kördörlər

-Sar formasının əsasında *-sa* və *-r* göstəriciləri durur. Bu *-r* ünsürü indiki- gələcək zamanın *-ır//ir* affiksindən gəlir.

-san göstəricisi

Şərt şəklinin *-san* göstəricisi ancaq çuvaş dilində mövcuddur: çuv: *Kas' xine puja pulzan, куръз'ъбъл* "Əgər boş olsa, axşam görüşərik" [Mat. qr. 1957, s. 249].

Əgər qəbul etsək ki, türk dillərinin affikslərində *-r* və *-a* dəyişməsi müşahidə edilir, onda çuvaş dilində şərt şəklinin *-san* göstəricisini genetik cəhətdən *-sın* ilə bağlamaq olar. Bunu vaxtilə olmuş, indi itmiş optativin qalığı kimi dəyərləndiririk. *-San* göstəricili şərt şəkli qədim optativlərdən birinin yenidən mənalandırılması nəticəsində meydana gəlmişdir.

Bəzi hallarda bu məna çuvaş dilində bu günə qədər saxlanmışdır. "Ex, ahzəm pulzançi!" *-meri vəl* "Ah, mənim əllərim olsaydı!- o (qadın cinsi) dedi" [Mat. qr. 1957, s. 249].

Vacib şəkli

Vacib şəklinə əsas e'tibarilə oğuz qrupu dillərində rast gəlinir. Onun göstəricisi *-malı//məli* affiksdir. Türk. *yazmalıyam*, 'yazmalıyam', *yazmalıydım*, azərb. *gəlməliyəm*, *oxumalı idim*. Türkmən dilində fe'lin bu şəklinin şəxs göstəriciləri yoxdur: *mən yazmalı* 'mən yazmalıyam', *sen yazmalı* 'sən yazmışsan', *ol yazmalı* 'o yazmalıdır'.

Vacib şəklinin areal səciyyə daşması, yəni müəyyən ərazi ilə məhdudlaşması onun ulu türkcədə olmamış olması deməkdir.

-malı//məli vacib məzmunlu fe'li sifətin göstəricisidir. Görünür, o, ulu türkcədə olmuşdur- müxtəlif türk dillərində bu gün onun izlərinə rast gəlmək olur. Məsələn, çuvaş dilindəki *-malla* vacib fe'li sifəti ilə müqayisə edin: *kaymaalla s'in* 'getməli adam'. Tatar və başqırd dillərində bəzən *-malı//məli* göstəriciləri ilə leksikləşmiş fe'li sifətlərə təsadüf olunur ki, bunlar nəyinsə mümkünlüyü mənasını bildirir: *əylənmələ etrajerka* 'fırlanan kitab rəfi' və ya 'fırlana bilən kitab rəfi'.

Bir sıra türköloqlar *-malı//məli* affiksini quruluşca iki tərkib hissəsinə ayırırlar- yaranmış ismin *-ma* şəkilçisi və adyektiv (sifət məzmunlu) *-lı(-lığ)* affiksi [Räsänen, 1957, s. 230].

-Malı şəkilçisi ilə yaranan sözlər passiv semantikaya malikdir. azərb. *baxmalı*, *bax-* sözündən, *sev-* sözündən *sevməli* [Severt n, 1966, s. 356].

Ən ağlabatanı budur ki, adyektiv (sifət məzmunlu) *-lı* affiksi ilk yaradılışında mümkünlük mənası bildirmişdir. tat. *alnamalı* 'çıxarılmalı', yəni 'elə şey ki, onu çıxartmaq olar'. Sonralar bu mənanın əsasında vacib mənası inkişaf etmişdir. Burada *-lı* affiksi müəyyən dərəcədə *-lıq//lik* affiksini xatırladır: tat. *barırlı ırtın* 'getməli yer', yəni 'o yer ki, ora getmək olar'. Bu baxımdan özbəkçədəki *şünərli*

'*anlaşılan*', yə'ni '*o şey ki, onu anlamaq olar*' forması daha çox diqqəti çəkir.

Modallığın ifadə üsulları

Qeyd etmək lazımdır ki, türk dillərində müxtəlif modallıq mə'nalarını ifadə etmək üçün çoxlu vasitələr mövcuddur. Maraqlıdır ki, türk dillərinin qrammatikalarında çox vaxt onların ifadə üsullarına toxunulmur. Məsələn: *-ğan* və *-miş* şəkilçili perfekt danışan şəxsin hərəkətin icrasına şahid olmadığını bildirir: tat. *Şul binada Tolstoy uıǵan* '*Bu binada Tolstoy oxumuşdur*', azərb. *Üzeyir bəy Peterburq konservatoriyasında oxumuşdur*. (Tolstoy və Üzeyir bəy haqqında mə'lumat tarixi sənədlər əsasında alınmışdır).

Danışan şahid olmasa da, hərəkəti başqa üsullarla ifadə edə bilir. Çox hallarda mə'lum olmamağın ifadə vasitəsi kimi *-tır* affiksi işlənir: tor. *Ol oynaptır* '*Sən demə, o oynayıb*', qırğ. *Al şa:rdan keliptir*: '*Sən demə, o şəhərdən gəlibdir*'.

Türk dillərində *niyyət*in, *məqsəd*in ifadəsi üçün xüsusi formalar mövcuddur: uyğ. *a(l)maqçb mən* '*mən almaq niyyətindəyəm*', tat. *yazmaqşb bulam* '*mən yazmaq niyyətindəyəm*', qazax. *jazbaquç edim* '*mən yazmaq istəmişəm*'.

Keçmiş planına aid edilmiş niyyəti bir çox gələcək zaman formaları ifadə edir: tat. *ya°zaşak idi* '*o yazmaq istəyirdi*'.

Gələcək məzmunlu *-ası* şəkilçisi köməkçi fe'llərlə birləşərək arzu mə'nasını ifadə edə bilər: tat. *uyanase idi* '*oyanaydı*', *aşbysm kilə* '*yemək istəyirəm*' və ya vaciblik mə'nası: *Alanqa şbqqanşb barasb* '*Tarlaya çıxana qədər getmək lazımdır*'. Arzunu bu konstruksiya ilə də ifadə etmək olar: *fe'lin əsası+ğı/-qi* affiksi+ mənsubiyyət affiksi+*kel* '*gəlmək*' köməkçi fe'llinin formaları: başq. və tat. dial. *barğbm*

kilə '*mən getmək istəyirəm*', qazax. *menin tıkdağım keledi* '*mənim qulaq asmağım gəlir*' və s.

Türk dillərində çoxlu modal sözlər və modal mə'nalı fe'llər işlənir. Türk dillərində modallığın belə zəngin ifadə vasitələri onların ayrı-ayrılıqda yaşamağa başladığı dövrün məhsuludur və görünür, onlar ulu türk dilində olmamışdır.

Tərz kateqoriyası

Türköloqlar arasında tərz kateqoriyasının olub-olmaması bu günə qədər mübahisəlidir. Bu məsələdə ən böyük çətinlik ulu türk dili ilə bağlıdır. Görünür, fe'lin tərz probleminin həlli müasir türk dillərinin təhlili ilə mümkündür.

Hər şeydən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, türk dillərində fe'lin əsası fe'l tərzinin ifadəsinə münasibətsizdir. Bunu əyani şəkildə tatar dilində *-dı* şəkilçili keçmiş zamanın işlənməsi nümunəsində görmək olar. Onun mə'nalarından biri bitmiş hərəkətin ifadəsidir: *Min depoğa 1930 yılda kildim*. '*Mən depoya 1930 ildə gəldim*', *Kolxozşlar xizmətinə tüləw 25 nrowentka a°rttı* '*Kolxozçuların əmək haqqı 25 faiz artdı*'. Lakin elə hallar da olur ki, *-dı* elementi keçmiş uzun sürən hərəkəti və ya bitmiş çoxdəfəli hərəkəti ifadə edir: *Zemlyankada ut ızak ya°ndı (RB)* '*Qazmada uzun müddət od yandı*'; *Okopta alar Zinnət bilən yənəşə yattılar* '*Səngərdə onlar Zinnətlə yanaşı yatdılar*'; *Tənnər buyb aqrotexnika ēyrendik* '*Gecələr biz aqrotexnikanı öyrənirdik*'.

Bununla yanaşı türk dillərində məhz tərz münasibəti bildirən zamanlar vardır. Qeyri-müəyyən imperfekt deyilən zaman son həddə çatmamış hərəkət mə'nasını ifadə edə bilər: özb. *yözar edim*, '*adətən yazardım*', türk. *yazardım* '*ümumiyyətlə yazardım*', türkm. *yazardım* '*mən ümumiyyətlə keçmişdə yazmışam*' və s.

Tatar dilində *bara idim* tipli müəyyən keçmiş 'mən o vaxt gəldim' yox, 'mən o vaxt gəlirdim' mə'nasını verir. Eyni halı özbək dilində də müşahidə etmək olur. Lakin tərz baxımından ixtisaslaşmış zamanların olması hələ dildə tərz kateqoriyasının mövcudluğu demək deyil. Belə olan halda bitməmiş tərz kateqoriyasının varlığını bütün dünya dillərində qəbul etmək olardı, çünki indiki zaman həmişə uzun sürən hərəkəti ifadə edir.

Bir çox türkoloqlar bu fikirdədirlər ki, türk dillərində tərz mə'nası ifadə edən xüsusi mürəkkəb fe'llər var- bunlar əsas fe'li bağlama forması ilə köməkçi fe'ldən ibarət olub, tərz mə'nası bildirir: tat. *yъъn jibərди 'o uddu'* (hərdən: 'udaraq göndərdi'), *tizip kuyдъ 'o düzdü'* (hərdən: 'düzərək qoydu'), qazax. *өйып шықты 'oxudu'* (hərdən: 'oxuyaraq çıxdı'), *янъп кетти 'o yandı'* (hərdən: 'yanaraq getdi'), başq. *къыбып шығарды 'o qovdu'* (hərdən: 'qovaraq çıxardı'), çuv. *vis's'se kayri 'o uçdu'* (hərdən: 'uçaraq getdi'), tuv. *çedip keldi 'o gəldi'* (hərdən: 'çataraq gəldi'), xak. *küren saldı 'kürüdü'* (hərdən: 'kürüyərək yığdı'), türkm. *beqenin qitti 'sevindi'* (hərdən: 'sevinərək getdi') və s.

Bir sıra köməkçi fe'llər əsas fe'lə hərəkətin uzun sürmə mə'nasını verə bilər, məs. tat. *Birqə kiñəşin yerdilər 'Onlar bir yerdə məsləhətləşdilər'*. Lakin türk dillərində rusca 'vipolnyat- vipolnit' nümunəsində olan kimi qarşı-qarşıya durub bitmiş-bitməmiş tərz yaratmaq xüsusiyyəti yoxdur. Hələ bu bir yana, bitmiş tərz ifadəçiləri özünü təəccüblü aparır. Onlar indiki zamanda işlənə bilir və heç bir dəyişikliyə mə'ruz qalmır. Məsələn: tatar dilində: *Tanqlarının bipsi ha°vağa ya°lkən a°тыр, y°ana ba°шы, ikinşisi tuqtan қа°la (EQ) 'Tanklardan biri havaya od püskürərək yanmağa başladı, o birisi dayandı'*. Məntiqi qanuna görə hərəkətin bitmiş olması mə'nası hərəkətin davamlılığını ifadə edən formanın xüsusiyyəti deyil. İndiki zaman planında hərəkətin bitkinliyi çox dəfəlik mə'nasına transformasiya olunur. Türk dillərində

köməkçi fe'ldən və *-in* şəkilçili fe'li bağlamadan ibarət olan tərkibi fe'llərdə əsas vurğu bitmiş tərz ifadəsinə yox, fe'lin leksik xarakterinə yönəlir (Yuxarıda göstərilmiş *tuqtan qala* forması misalı '*dayanır*' deməkdir, yə'ni dayanmış tank bu vəziyyətdə hərəkətsiz qalmağa davam edir, bu *kal-* '*qalmaq*' fe'li isə verilir). Fe'l formasının rus dilinə nisbətən fərqi orasındadır ki, bitmiş tərz tatar dilində indiki zamanla da verilə bilər.

Göstərilən tiptən tərkibi fe'llər əksər türk dillərində var. Onlar tatar, başqırd, yakut, çuvaş, kırm tatar və altay dillərində, Sibir tatar dialektlərində mövcuddur. Azərbaycan, qaqauz və türkmən dillərində onların rolu o qədər əhəmiyyətli deyil.

Türk dillərində onların meydana gəlməsi üçün əsas şərt *-in/-in* şəkilçili fe'li bağlamaların zərf funksiyasında çıxış etmək qabiliyyətidir: tat. *Rota komandirь bik тыршыр тыңлады. 'Rotanın komandiri böyük diqqətlə qulaq asdı'* (hərdən: '*qulaq asmağa çalışdı*'). Buradan da *a°лыр kitti 'o apardı'* tipli tərkibi fe'llərin yaranmasına çox qalmır.

Müxtəlif türk dillərində tərkibi fe'llərin əmələ gəlmə modellərində uyğunluq çoxdur, ancaq fərqlər də var. Məsələn, özbək dilində *-(b)b* şəkilçili fe'li bağlama ilə birləşən *taşla* '*atmaq*', '*tullamaq*' köməkçi fe'li göstərilir. Bu fe'l hərəkətin güclü, əsaslı şəkildə icrasını bildirir: *Sud unьñ cinoyatlarını açып taşладе 'Məhkəmə onun cinayətlərini (axıra qədər) açdı'* (Kononov, 1948, s. 152).

Lakin tatar, başqırd, çuvaş dilləri üçün *taşla-* '*tullamaq*' fe'li bu funksiya üçün tipik deyil. Azərbaycan dilində hərəkətin tam bitdiyini bildirən *qurtar*— fe'li bir çox türk dilləri üçün xarakterik deyildir. *Un-* '*çıxmaq*' köməkçi fe'li Tuva dilində hərəkətin başlanğıcında tamamlandığını ifadə edir. Bu fe'l başqa dillərə xas deyil. Başqa misallar da gətirmək olar.

Bütün bunlar sübut edir ki, tərkibi fe'llər ayrı-ayrı türk dillərində ulu türk dilinin dağılmasından sonra görünməyə başlamışdır.

Qədim türkün təfəkküründə sözsüz hərəkətin bitkinliyi və bitməməliyi anlayışları olmuşdur, lakin dildə onlar qrammatik formada əks olunmamışdır.

İnkər formaları

Artıq ulu türk dilində fe'llər üçün spesifik *-ba(-ma)* inkər affiksi var idi. Bu, müəyyən mə'nada türkoloqların türk dillərinin ilkin mərhələsində adın və fe'lin qrammatik fərqlənməməsi fikrini rədd edir.

Mə'lumdur ki, türk dillərində fe'lin söz yaradıcılığı şəkilçiləri zaman baxımından bitərəfdir. Ancaq *-ba(-ma)* affiksi özü zaman göstəricisi qəbul edə bilər. Bunu yaxşı dərk etmək üçün türk fe'linin üç ən qədim formasının *-a* elementli indiki zaman, *-dı* elementli keçmiş zaman və *-ar, -ır* şəkilçili gələcək zaman formalarının tərkibinə baxmaq lazımdır.

Örnek kimi noqay dilini götürmək olar, çünki inkərin affiksi onda daha əyani görünür.

-a elementli indiki zaman: *baraman 'mən gedirəm' — barmayman 'mən getmirəm'*.

	Tək	Cəm
I şəxs	barmayman	barmaymız
II şəxs	barmaysıñ	barmaysız
III şəxs	barmaydı	barmaydılar

-a elementli indiki zaman formasında *-ma* inkər affiksindən sonra *y* əlavəsi gəlir. Həmin zamanda fe'l əsası samitlə qurtardıqca yenə bu hadisə baş verir. Məsələn, *tara 'daramaq'* fe'linin təsnif paradigmasına baxaq:

	Tək	Cəm
I şəxs	tarayman	taraybız
II şəxs	taraysañ	taraysız
III şəxs	taray	taraylar

-dı şəkilçili keçmiş zaman: *bardım 'mən getdim' — barmadım 'mən getmədim'*

	Tək	Cəm
I şəxs	barmadım	barmadıq
II şəxs	barmadıñ	barmadığız
III şəxs	barmadı	barmadılar

İndiki gələcək zaman: *bararman 'mən gedərəm' — barmasman 'getməərəm'*

	Tək	Cəm
I şəxs	barmasman	barmasbız
II şəxs	barmassañ	barmassız
III şəxs	barmas	barmaslar

Gələcək zamanda *-ma* inkər şəkilçisi *-s* göstəricisi qəbul edir. Halbuki gələcək zamanın təsdiqində *-ar, -ır* göstəricilərində bu element yoxdur: qum. *bararmın 'mən gedərəm', barsañ 'sən gedərsən'* və s. Bu cür qeyri-normal halı aydınlaşdırmaq o qədər də çətin deyil. İndiki *-gələcək* zamanın törətdiyi *-ar, -ır* şəkilçili qədim fe'li sifət türk dillərində inkər formasında *-mas (-bas)* affiksi qəbul etmişdir: **kəlməs 'o adam ki, o gəlməyəcək', *bə:rməs 'o adam ki, o verməyəcək'* və s.

Ola bilsin ki, sonda olan *s* elementi *-ası* şəkilçili gələcək zaman fe'li sifətindəki *s* elementidir. Ola bilsin ki, qumuq dilində istifadə olunan *-ma(-ba)* affiksi ulu türk dilindəki uyğundur. Lakin ayrı-ayrı türk dillərində bu ilkin formadan yayınma halları olur.

Tatar dilində *-ma* affiksli inkərin indiki zaman formasında diftonqun birinci hissəsində daralma baş vermişdir: *almıym 'mən almıram', almıysıñ 'sən almırsan', almıy 'o almır'*. Ön cərgəli saitlə bitən fe'l əsaslarında *məy* inkər şəkilçisində, ümumiyyətlə *əy* diftonqu *-i* səsinə keçir: *bilmim 'mən bilmirəm', bilmisiñ, 'sən bilmirsən' — bilməynin, bylməysin* formalarından.

Çuvaş dilində *-mas* inkar affiksi indiki zamanda da istifadə olunur: *s'ir-mas-tən* 'mən yazmıram', *s'ir-mas-tən* 'sən yazmırsan' və s. Anoloji olaraq yaqut dilində bu hal baş verir: *bar-bat* 'o getmir', burada *bat-* *bas-*-dan əmələ gəlib.

-dı elementli keçmiş zamanda *-ma (-ba)* inkar affiksində xüsusi dəyişikliyə olmamışdır.

Bir sıra türk dillərində əsas e'tibarilə oğuz dillərində, inkar affiksinin *S* elementi bəzən *R* elementi ilə əvəz olunmuşdur.

Məs: Türkmən dilində:

	Tək	Cəm
I şəxs	<i>ya z'marın</i>	<i>ya z'marıs'</i>
II şəxs	<i>ya z'mars'ırñ</i>	<i>ya z'mars'ını z'</i>
III şəxs	<i>ya z'ma z'</i>	<i>ya z'ma z'lar</i>

N.K.Dmitriyev belə hesab edir ki, mütləq sonda *-mar* affiksində *R* üçüncü şəxsin təkində *Z'* elementinə keçmişdir. Buradan da cəm affiksini əlavə etməklə üçüncü şəxsin cəmində *almaz-lar* tipi yaranıb [Dmitriyev, 1955, s. 324]. Lakin bu mümkün deyil, çünki türk dillərində *R* elementi *Z* elementinə çevrilməyib. *-Maz* inkarlıq affiksində son cingiltili *Z* üçüncü şəxsin cəmində *yazmaslar* -dan *yazmazlar* formasına gələ bilərdi və analogiya ilə üçüncü şəxsin təkinə köçürülərdi.

-Mar affiksinin formasına gəlinə demək lazımdır ki, onun *R* elementi *-a* əsaslı indiki-gələcək zamanın göstəricisidir. tat. *қа'rar* 'o baxacaq' -buradan analogiya ilə inkara köçürülmüşdür.

-mas affiksindəki son *S* elementinin sonorlaşmasını Türkiyə türkcəsində də müşahidə etmək olur: *yazmazsın, yazmazlar*.

Bir sıra türk dillərində *-mas* affiksinin birinci şəxsin tək və cəmində sadələşmə təmayülü müşahidə olunur, müq. türk. *yaz-ma-m, yaz-may-ız*; tat. *a°l-ma-m* 'mən almaram', *a°l-*

ma-bız 'biz almırıq', başq. *ya°z'-ma-m* 'mən yazmaram', *ya°z'-ma-bız* 'biz yazmırıq'.

Yuxarıda deyildiyi kimi, türk dillərində inkarlıq affiksi mə'lum dərəcədə müəyyən zamana uyğunlaşır. Affiksin formasına əsasən onun fe'lin hansı zamanına aid olmasını təyin etmək olur. Lakin bu qayda çox qədim türk dili zamanına aiddir. İnkarlıq affiksinin formaları fe'lin yeni formasıya zamanlarında neytrallaşır, sabit şəkil alır: müq. tat. *ya°zmayışaq* 'o yazmayacaq', azərb. *almıram- alıram*-dan; yaqut *barıağım* 'mən gədirəm'-dən *barıma:m* 'mən getnirəm'; çuv. *s'irməp* 'mən yazaram' və s.

Perfektlərdə iş daha çətinidir. Bə'zi hallarda inkar affiksi *-dı* elementli keçmiş zaman formasındakı kimi olur: tat. *ya°zma-ğan* 'o yazmadı', müq. *ya°z-ma-dı* 'o yazmadı', lakin nadir hal deyil ki, fe'li sifətdən sonra adlara məxsus inkarlıq vasitəsi işlənir, özb. *kelgen emes* 'o gəlməyəcək'.

Türk dillərində ilkin inkarlıq affiksləri *-bay* (indiki zaman) *-ba* (keçmiş zaman) və *-bas* (gələcək zaman) olmuşdur. Bu əski forma bir çox türk dillərində bu günə qədər qalmaqdadır, müq. qırğ. *-al-bay-mın* 'mən almıram', *al-badım* 'mən almadım', *al-bas-mın* 'mən almayacağam', alt. *kel-be-dim* 'mən gəlmədim', şor. *çer-be-dim* 'mən getmədim', yaqut. *kör-bö-tüm* 'mən görmədim' və s.

Lakin inkarlıq affiksində başlanğıc *b* tarixən sabit olmamış, bir çox türk dillərində o *m-ə* keçmişdir. Müq. qum və noq. *barmayman* 'mən getmədim', tat. *ba°rməym*, q.-balk. *almayma* 'mən almıram', özb. *yōzmayman* 'mən yazmıram', türk. *almadı*, azərb. *almadı*, türkm. *almadı*, qum. *almadı*, özb. *ōlmadı*, qazax. *almadı*, q-qalp. *olmadı* və s.

Başlanğıcda *M* olması bu günə qədər aydın deyil. Bu problemin aydınlaşması üçün iki yol var. Türk dillərində intervokal *b*-nin *m-ə* keçməsi hadisələri müşahidə olunur: müq. azərb. *kimi* və özb. *kibi*, şim-alt. *tabaq* 'boğaz', cən-alt.

tamaq, tat. *ta°maq*, özb. *yōzmbz* 'biz yazırıq', tat. *ba°rabz* 'biz gedirik'.

Əgər bu cür dəyişikliyi qəbul etsək, *qarabadı* 'o baxmadı', *başlabadı* 'o başlamadı' və s. tipli ilkin inkar formaları bu dəyişilmə nəticəsində *qaramadı* və *başlamadı* tipli yeni formalar əmələ gələrdi. Başlanğıcda *m* olan yeni affiks sonralar analogiya üzrə yayıla bilərdi.

Ancaq başqa imkan da var. Maraqlıdır ki, qazax dili kimi bir dildə *-may*, *-ma* və *-mas* şəkilçilərinin mütəlak yayılması baş verməyib. Məsələn, *-ma* affiksi ilə yanaşı *-ba//be*, *-pa//pe* variantları da işlənir. Yaqut dilində *-ba//pa* affiksi ilə bərabər *-ma* şəkilçisi də mövcuddur. Lakin yaqut dilində affiksin ilk *m* səsi sözün kökündə *b*-dən əvvəl gələn burun *m*, *n* və ya *ñ* sammitlərinə uyğunlaşmışdır.

Görünür, eyni vəziyyət xakas dilində də müşahidə olunur: inkarlıq şəkilçisinin *-ba//be* variantları ilə yanaşı, *-ma//me* variantları da var— bu halda da başlanğıc *m* fe'l kökünün son *m* və *n* səslərindən sonra gəlir.

Bu yolla törəmiş *-may* (həmçinin *-ma* və *-mas*) analogiya üzrə yayıla bilərdi.

Fe'li sifət

Türk dillərində fe'li sifətin yaranması məsələsi mübahisəli hesab edilmir. Bir sıra türkoloqların fikrincə fe'li sifət fe'ldən yaranmış ıssimdən törəmişdir. Kontekstdən asılı olaraq bu fe'ldən yaranmış isimlər eyni zamanda fe'li sifət mənasını verirdi. Sözsüz bu nöqteyi-nəzər o alimlərin fikridir ki, onlar türk dillərində ilk mərhələdə ismin və fe'lin qrammatik cəhətdən fərqlənmədiyini mövqeyini müdafiə edirlər.

Həqiqətən elə törəmələr ola bilər ki, onlar həm isim, həm də sifət mənasını bildirsin.

Məsələn, *-ıq//ik* affiksli fe'ldən düzələn isimlər, doğrudan da, belədir: *a°çıq* 'açıq' sifət, ancaq *ülik* 'ölüm'-

isim, azərb. *arıq*,- sifət, ancaq *yarıq*-isim, *qırıq*- sifət, ancaq *barışıq*- isim və s. Lakin bunların mövzudluğu türk dillərində fe'li sifətin mənşeyini o qədər də işıqlandırmır.

Belə halda, olmağını ki, bu ilkin diffuzluq nəzəriyyəindən daşınıb biz ilk baxışda çox heyrətli görünən bu hadisənin müvafiq səbəbini axtaraq?

Ulu türk dili epoxasında mövcud olan fe'li sifətlər müasir türk dillərində görməyə adət etdiyimiz fe'li sifətlərdən köklü surətdə fərqlənir. Onlar zaman və növ məzmunlarına malik olmamış, sadəcə fe'ldən düzəlmiş sifət olmuşlar. Fe'ldən düzələn bu tipli sifətlər fe'l əsasına xas olan hər hansı bir xüsusiyyəti bildirmişdir. Qədim fe'ldən düzələn *kəsəi* sifəti 'kəsilmiş', *bölük*- 'bölünmüş', *buzuk* 'xarab olmuş' mə'nalarını vermiş, eyni zamanda həm keçmiş, həm də indiki zamana aid nəticə bildirmişdir. Qədim fe'ldən düzələn sifətin bu xüsusiyyəti onun asanlıqla semantik təbəqələşməsinə şərait yaradır. Onların bir hissəsi öz keçmiş hərəkətin nəticəsi məzmunu saxlayır, başqa hissəsi isə substansivləşir və fe'li ismə çevrilir: *kesək* 'kəsilmiş'-dən *kesək* 'tikə'-yə və ya 'nəyinsə bir hissəsi' nə, *buzuk* 'xarablanmış'-dan *buzuk* 'zədə'-yə, *bölik* 'bölünmüş'-dən *bölik* 'hissə'-yə və s. çevrilir.

Qədim fe'ldən törəyən sifətin semantik təbəqələşməsinin mühüm təsiri olmuşdur. Özünə məxsus nəticə fe'li sifəti məzmununu saxlamış fe'ldən düzələn isimlər dilin mövcud sistemindən çıxmış və nəticə bildirən fe'li sifət mə'nalı sifət qrupuna keçmişdir. Onların digər hissəsi fe'li isim cərgəsinə daxil olmuşdur. Ona görə də müasir türk dillərində fe'ldən törəmiş sifətin qalıqlarını təsvir edərkən həm isimləri, həm də onların əsasında yaranmış sifətlər eyni dərəcədə öyrəniləcəkdir.

-ba (-ma) göstəricisi

Müasir türk dillərində *-ba(-ma)* şəkilçili fe'ldən düzələn qədim sifətlər hərəkətin ən çox nəticəsini ifadə edən isimlər kimi işlənir: türkm. *sın- 'sındırmaq'* -dan *sınma 'sınma'*; çuv. *s'ir 'parçalamaq'* dan *s'irma 'dərə'*; özb. *birleş- 'birləşmək'* -dən *birleşme 'birləşmə'*; bat- *'batmaq'* -dan *batma 'batma'*; tat. *bül- 'bölmək'* -dən *bülme 'otaq'* (hərfən *'nə isə ayrı'*); qazax. *kee- 'kəsmək'* -dən *kespe 'kürek'*, *jar - 'doğramaq'* dan *jarma 'yarma'*; türkm. *al- 'almaq'* -dan *alma 'alma'*; azərb. *bərkit*-dən *bərkitmə*.

-ıq// -ik göstəricisi

-ıq// -ik göstəricisi fe'ldən düzələn sifətin bütün müasir türk dillərində qalıqları yaşayır, bunlar fe'li sifətdən və ya onların bazasında yaranmış isimlərdən əmələ gəlmişdir: türkm. *bat- 'batmaq'* -dan *batık*, *kır- 'qırmaq'* -dan *kırık*, *düş- 'düşmək'* -dən *düşük*; özb. *bōğla- 'bağlamaq'* dan *bōğlık 'bağlı'*, *buz - 'dağıtmaq'* -dan *buzuq- 'dağılmış'*, *kes- 'kəsmək'* -dən *kesik 'kəsilməmiş'*; tat. *a°ç 'açmaq'* dan *a°çık 'açıq'*, *ül- 'ölmək'* -dən *ülik 'ölü'*, *tiş- 'deşmək'* -dən *tişik 'deşik'*; qazax. *jimir 'dağıtmaq'* -dan *jimirik 'dağılmış'*, *şab - 'bağlamaq'* -dan *şabıq 'bağlı'*, azərb. *sol*-dan *solu*; qırğ. *kirt- 'kəsmək'* -dən *kirtik 'kəsilməmiş'*; çuv. *ръз- 'korlamaq'* -dan *ръзык 'korlanmış'*; xak. *pöl- 'bölmək'* -dən *pölik 'hissə'*, *'bölmə'*, *öl- 'ölmək'* -dən *öliq 'ölü'*; yaqut. *suruy- 'yazmaq'* -dan *suruk 'yazı'* və s.

Bu fe'ldən törəyən sifətlərin səciyyəvi xüsusiyyəti hərəkətin nəticəsini ifadə etməkdir.

-qa// -ğa göstəricisi

-qa// -ğa ilə fe'ldən törəmiş qədim sifətin izlərinə türk. *ör- 'hör'* -dən *örke 'koma'*; azərb. *qovur*-dan *qovurqa* kimi sözlərdə rast gəlinir.

Hərəkətin nəticəsi mənası bazasında fe'ldən bu tipdə isimlər inkişaf edə bilərdi: qırğ. *kap- 'bağlamaq'* -dan *kapka 'qapı'* (hərdən nə isə bağlı bir şey); çuv. *tıt- 'tutmaq'* -dan *tıtkь 'məhəccər'*. Müasir türk dillərində *-qa// -ğa* şəkilçili fe'ldən törəmiş sifət işlənir. Genetik planda bu tipin yaranması *-ıq// -ik* şəkilçili törəmələrə yaxındır.

-қан// -кән, -ған// -қән göstəricisi

Bu mürəkkəb göstərici fe'ldən törəmiş sifət əmələ gətirir. O, fe'ldən törəmiş sifətin *-k* və *-an* kimi iki affiksindən ibarətdir. Əvvəllər bu affiklərlə fe'ldən yaranmış sifət hər hansı zaman və növ mə'nalarını əhatə etməmişdir, ancaq hərəkətin nəticəsini bildirmişdir. Onların qalıqları əsasən sifət, nadir hallarda isə isim kimi çıxış edir: türk. *çalış- 'işləmək'* -dən *çalışkan 'işləyən'*; azərb. *qudur*-dan *qudurğan*, *yar 'yarmaq'* -dan *yarğan*.

-қын// -қин, -ğын// -қин göstəricisi

-қын affiksi *-қан* affiksinin ablaut formasıdır. Belə hesab etmək olar ki, onun da mənası həmin olmuşdur. Onun da qalıqları fe'li sifət mə'nalı isim və sifətlər halında yaşayır: türk. *kaç- 'qaçmaq'* dan *kaçқын*, *кır - 'qırmaq'* -dan *кırқын 'sınımış'*; çuv. *çup- 'qaçmaq'* -dan *çupқын 'qaçqın'*; türkm. *uç- 'uçmaq'* -dan *uçқын 'qıgılcım'*; azərb. *dur*-dan *durğun*; özb. *sol- 'solmaq'* dan *solқын 'solğun'* və s.

-I (-al) göstəricisi

Müasir türk dillərində fe'ldən bu şəkilçi ilə törəmiş sifətin qalıqları çox azdır. Bəzi türk dillərində *-I* affiksi ilə düzələn hərəkətin nəticəsini bildirən isimlərə rast gəlmək olur: türkm. *qura- 'tikmək'* -dən *qural 'alət'*; tat. *қыр- 'tikmək'* -dən *қырал 'alət'*; başq. *bəq- 'bükmək'* -dən *bəqil 'döngə'* (hərfən əyilmiş bir şey); şor. *çoza- 'bəzəmək'* -dən

çazal 'bözək'; qədim türk. *kaçma-* 'qurumaq' -dan *kaçmal* 'quru' və s.

Görünür, *-l(-al)* elementli fe'ldən törəmiş sifət *-ılı(-ili)* şəkilçili fe'li sifətlə genetik bağlıdır: müq. azərb. *yaz*-dan *yazılı*; türkm. *bük*-dən *bükülü* 'bükülmüş'; qazax. *tür-* 'bükmək' -dən *türülü* 'bükülü'. Bu fe'li sifətlər qalığ halında saxlanılır və fe'li sifət məzmunlu sifət kimi işlənir.

***-ın/-im* göstəricisi**

Müasir türk dillərində *-ın/-im* şəkilçili fe'ldən törəmiş sifətlər o qədər də çox deyildir. Çox vaxt bu sifətlər substantivləşmiş formada olurlar: azərb. *yarım*, tat. *ya°nm*, qazax. *ja°m* 'yarısı' - *jar* 'parçalamaq' -dan; azərb. *kəs* 'kəsmək' -dən *kəsim* 'bir tikə', *böl-* 'bölmək' -dən *bölüm*, tat. *tüş-* 'döşmək' -dən *tüşim* 'tavan'; qazax. *öl* 'ölmək' -dən *ölim* 'ölüm'; çuv. *s°m-* 'udmaq' -dan *s°dm* 'udun', *pul-* 'bölmək' -dən *pulim* 'ayırma'; tuv. *ös-* 'böyümək' -dən *özüm* 'cücərti' və s.

***-miş/-miş* göstəricisi**

Türk dillərində *-miş/-miş* affiksli fe'ldən törəmiş sifətlər substantivləşmişdir: tat. *tır-* 'yaşamaq' -dan *tırmış* 'həyat', *ya°z-* 'yazmaq' -dan *ya°zmış* 'tale'; özb. *üt-* 'keçmək' -dən *ütmüş* 'keçmiş'. Bu sifətlərin ilkin mənası hərəkətin nəticəsini bildirmək olmuşdur. Zaman və növ mə'nalarına münasibətdə münasibətsiz olmuşdur.

***-ın// -in* göstəricisi**

Müasir türk dillərində fe'ldən bununla törəmiş sifətin ancaq bir neçə qalığı saxlanmışdır: azərb. *yığ*-dan *yığın*; *gəlmək*-dən *gəlin*; türk. *tüt-* 'tüstülənmək' -dən *tütün* 'tüstü'; özb. *toy-* 'doymaq' -dan *toyun* 'tox'; başq. *sa°b-*

'biçmək' -dən *sa°bın* 'biçin'; qazax. *ağ-* 'axmaq' -dan *ağın* 'sel, axın' və s.

***-an// -ən* göstəricisi**

-an// -ən affiksi *-ın// -in* affiksinin ablaut variantıdır və nadir hallarda rast gəlinir: azərb. *öt*-dən *ötən*, *keç*-dən *keçən* 'keçmiş' mənasında və s.

***-ar// -ər, -ır// -ir* göstəricisi**

Fe'ldən bu göstəricilərlə törəmiş sifətin ən qədim mənası, görünür, daimi dinamik əlaməti ifadə etmək olmuşdur: azərb. *ax*-dan *axar*, *yaş*-dən *yaşar*; çuv. *xiz-* 'sıxmaq' -dan *xizir* 'sıx' (hərəkət: -daimi olaraq sıxan). Bununla əlaqədar olaraq *-ar// -ər* göstəricisindən indiki gələcək zamanın və ya aoristin yaranması üçün istifadə edilmişdir.

Daimi əlamət mənası bu fe'ldən törəmiş sifətin əsasında bu tip isimlər üçün şərait yaratmışdır: türk. *çağla-* 'şırıldamaq' -dan *çağlar* 'şəlalə', *kit-* 'getmək' -dən *gider* 'xərc'; türkm. *aç* 'açmaq' -dan *açar* 'açar'. Təxminən bütün türk qrammatikalarının müəllifləri *-ar// -ər* şəkilçili törəmələri indiki zaman fe'li sifəti sayırlar. Əslində isə yaqut dili istisna olmaqla bu şəkilçi türk dillərindən heç birində aktiv şəkildə indiki zaman fe'li sifəti yaratmır.

***-ası// -əsi* göstəricisi**

Ulu türk dilində *-ası// -əsi* şəkilçili fe'ldən törəmiş sifət olmuşdur. Bunun əsas xüsusiyyəti həmişə gələcəkdə nəzərdə tutulmuş hərəkəti ifadə etməkdən ibarət olmuşdur. Müq. tat. *ba°ras* 'mütləq gələcək şəxs'; *biz ba°ras* *yullar* 'bizim gələcəyimiz yollar'; başq. *a°şah* *aş* 'yeyiləcək yemək'; azərb. *tikiləsi ev*; çuv. *kiles s°ul* 'gələn il' və s.

-tı/-ti, -it/-it, -t göstəricisi

Fe'ldən bu göstəricilərlə törəmiş sifətin bir neçə qalığı var ki, onlar da isim kimi işlənir. Məs. tat. *ya°r- 'parxalamaq'*-dan (ilk olaraq *yaratb: 'parçalanması bir şey'*) *ya°rtb 'yarısı'*. Bu tipli bir neçə isim *-ntı/-nti* şəkilçisi qəbul edir- görünür, burada *n* elementi növ mənası daşıyan affiks olmuşdur. Müq. özb. *taşla- 'atmaq'*-dan *taşlandb 'tullantı'*; türkm. *tap- 'tapmaq'*-dan *tapındı 'tapıntı'*; tat. *sık 'sıxmaq'*-dan *sığntb 'sıxıntı'*, *ka°z 'qazmaq'*-dan *ka°zntb 'qazıntı'*. *-it/-it, -t* şəkilçili fe'ldən törəmiş sifətlərə daha az rast gəlinir: azərb. *yoğur*-dan *yoğurd*, türk. *buğə- doğ- 'doğulmaq'*-dan *do(ğ)ut 'dan yeri'*, *'doğum yeri'*; türkm. *ayır- 'ayırmaq'*-dan *ayırt 'zoğ'*, *'budaq'*, *'şaxə'*.

-tık/-dık göstəricisi

Fe'ldən törəmiş sifətin *-tık/-dık* şəkilçisi fe'ldən törəmiş sifətin iki *-t* və *-k* affiksinin birləşməsidir. İlk əvvəllər o hərəkətin nəticəsini ifadə etmişdir. Vaxtilə, görünür, geniş yayılmış *-tık/-dık* şəkilçili fe'ldən düzələn sifət müasir türk dillərində, demək olar ki, işlənmir, müq. başq. *ta°bbbk- 'tapıntı'* (hərəkət: nəşə tapılmış); tat. *ka°l- 'qalmaq'*-dan *ka°ldık 'qalıq'*; türk. *bil- 'bilmək'*-dən *bildik 'tanış'*.

-ış/-iş göstəricisi

Belə fərz etmək olar ki, bu şəkilçi ilə fe'ldən düzələn sifət ilk əvvəl hərəkətin nəticəsini bildirmişdir. Belə ki, *-ış/-iş* affiksi oğuz dillərində geniş yayılmış *-miş/-miş* ilə düzələn fe'li sifətin tərkibinə daxil olmuşdur.

Müasir türk dillərində *-ış/-iş* affiksi əsas e'tibarilə isimlərdə işlənir: azərb. *bük-məkdən büküş*, qırğ. *bat- 'batmaq'*-dan *batış 'batmış'* və s.

Son zamanlarda türk dillərində fe'ldən törəmiş sifətlərin əsl fe'li sifətə çevrilməsi prosesi olmuşdur. Bu meyl birinci

növbədə, onda görünür ki, müəyyən zaman planı ilə seçilən fe'li sifətlər meydana gəlmişdir. Başqa sözlə, indiki, keçmiş və gələcək zaman fe'li sifətləri yaranmışdır. Düzdür, bu fe'li sifətlərdə əvvəlki zaman məzmununa münasibətsizlik öz izlərini ara-sıra hiss etdirir, ancaq zamanların təzahürləri daha çox üstünlüklə görünür.

İndiki və gələcək zaman fe'li sifətləri

-ar//-ır göstəricili fe'li sifət

-ır//-ır şəkilçili qədim fe'ldən törəmiş sifətin mənasında onun sonralar indiki və gələcək zaman fe'li sifətinə çevrilməsi əlamətləri əks olunur. O hər hansı oşyanın daimi əlamətini bildirir, hətta çox vaxt nəyə isə qabil olmaq məzmununu ifadə edir, məs. *uçar 'kim ki daim uçar, ümumiyyətlə uçmağa qabildir'*. Bu cür fe'li sifətin keçmiş zaman planına münasibəti ondan ibarətdir ki, daimilik əlaməti məntiqi olaraq keçmiş də öz içinə alır. Bu səbəbə görə də fe'ldən törəyən belə sifət keçmiş zamanın xüsusi fe'li sifətinə çevrilə bilməzdi.

Durativ (davamedici) -a affiksi olan

-an//-ən şəkilçili fe'li sifət

Bu fe'li sifətin inkişaf tarixi olduqca mürəkkəbdir. Onun affiksi iki *-a* və *-n* tərkib elementlərindən ibarətdir. Qədim fe'ldən görənmiş sifətin affiksi olan *-n* elementi hərəkətin nəticəsini ifadə edir. Bunu *-ın//-in* şəkilçili fe'ldən törəmiş sifət sübut edir. Bundan Azərbaycan dilindəki *yığın* (həfdən: *'nə isə yığılmış'*) tipli fe'li isim düzəlmişdir. Zaman baxımından neytral olan *-n* elementli fe'ldən törəmiş sifəti indiki zaman fe'li sifətinə çevirmək üçün *-n* indiki zamanın *-a//ə* göstəricisi ilə mürəkkəbləşdirilmişdir, müq. tat. *bar-a-m 'gəlirəm'*. *Yazan* tipli indiki zaman fe'li sifəti belə əmələ gəlir.

Lakin əksər türk dillərində bu fe'li sifət sabit olmamış və zaman-zaman sıradan çıxmışdır. Ondan ancaq fe'li sifət

təməlli ismin izləri qalmışdır. Xak. *çılan* 'ilan' (hərdən: 'sürünən'); çuv. *s'ilen*, tat. *yılan* itmiş olan *yıl*- 'sürünən' fe'lindən yaranmışdır, tat. *ku-* 'qovmaq' -dan *kuyan* 'dovşan' və s.

Türkiyə türkcəsi, Azərbaycan və qaqauz dillərində bu fe'li sifət indiki zaman fe'li sifəti kimi qalmışdır. türk. *alan*, *yazan*; azərb. *edən*, *alan*, qağ. *uçan*, türkm. *okuyan* 'oxuyan', *işləyən* 'işləyən' və s.

-ası//əsi göstəricisi

Ulu türk dilində bu fe'li sifət müəyyən zaman məzmununu daşımışdır. Bir sıra müasir türk dillərində o gələcək zaman fe'li sifəti kimi çıxış edir.

Keçmiş zaman fe'li sifəti

-қан//-кән, -ған//-қән göstəricili fe'li sifət

-қан//-кән şəkilçili fe'ldən törəmiş sifət vaxt keçdikcə keçmiş zaman fe'li sifətinə çevrilmişdir. Vaxtilə o, keçmişdə həyata keçirilmiş hərəkətin nəticəsini ifadə etmişdir və bu şərait öz növbəsində bu fe'li sifətin keçmiş zaman məzmunu qazanmasına imkan vermişdir.

-қан///-кән şəkilçili fe'li sifət qıpçaq qrupu türk dillərində, həmçinin altay, tuva, şor, tofqalar və xakas dillərində geniş yayılmışdır: qazax., tuv. *kelçen* 'gəlmiş', özb. *yözğan*, tat. *ya°zğan*, qırğ. *jazğan* 'yazılmış', qum. *alğan* 'götürmüş', şor. *barğan* 'gedən'; *porğan*, xak. *çatxan* 'uzanmış', noq. *barğan* 'getmiş.'

Bir vaxtlar bu fe'li sifət oğuz dillərində olmuşdurmu? Sual açıq olaraq qalır.

Fe'li sifətin -қан//-ған şəkilçisi fe'ldən düzəlmiş qədim sifətin -к- və -a şəkilçilərindən ibarətdir.

-an//ən şəkilçili fe'li sifət

-an//ən ilə fe'ldən düzələn qədim sifət hərəkətin nəticəsini ifadə etmişdir, müq. türkm. *doğan* 'qardaş' (hərfən: 'doğulmuş'), azərb. *keçən*, *ötən* və s. Türkmən dilində fe'ldən törəmiş sifətin bazasında keçmiş zaman fe'li sifəti yaranmışdır: türkm. *oğan* 'oxumuş', *qelen* 'gəlmiş', *işlən* 'işləmiş' və s.

Çuvaş dilindəki -н fe'li sifət şəkilçisinin -an//ən şəkilçili fe'li sifətə münasibəti aydın deyil: *s'irmн* 'yazmış', *ilni* 'almış', 'götürən' və s.

-miş//miş şəkilçili fe'li sifət

Yuxarıda göstəriləni kimi bu affiksin ilkin forması -біш//-біш şəkilçisidir. Bu fe'li sifət oğuz qrupu dilləri, həmçinin yaqut dili üçün tipikdir: türk., azərb. *yazmış*, qağ. *pişmiş* 'bişmiş', yaqut. *oxtubut* 'yıxılmış', *barbat* 'getmiş' və s.

-miş//miş fe'li sifət affiksi fe'ldən törəmiş sifətin -m və -иш//-иш affikslərindən əmələ gəlmişdir.

Daha sonralar yaranmış fe'li sifətlər

Daha sonralar yaranmış fe'li sifətlər türk dillərində olan bir çox fe'li sifətlər, ulu türk dilində olmamışdır. Maraqlısı budur ki, yeni yaranmış fe'li sifətlərin hamısı indiki zaman fe'li sifətləridir. Keçmiş zaman fe'li sifətlərində elə xüsusi köklü dəyişikliklər müşahidə olunmur. Yeni yaranmış indiki zaman fe'li sifətlərinə, məsələn, -уци//-үчи şəkilçili fe'li sifətlər aiddir: tat. *ya°zuş* 'yazan', başq. *ya°zwsş*, özb. *yözuç*, q-qalp. *yazwçu*, qırğ. *cazu:çu*, qazax. *jazuş* və s. Bu fe'li sifət qədim fe'ldən düzələn adın -иг//-иг' şəkilçisi + -ци//-ци affiksi modelində əmələ gəlmişdir. Əslində bu elə həmin -ци//-ци affiksidi ki, ixtisas adlarında işlənir, məs. türk. *balıççı*, tat. *uğutuş* 'müəllim', özb. *sötuç* 'satıcı' və s. Daimi məşğələ mənası indiki zaman fe'li sifətinin yaranmasının bazası olmuşdur.

Müxtəlif türk dillərində indiki zaman fe'li sifətinin *-ğan* formasını yaratmaq üçün *tur-* 'durmaq' fe'lindən geniş istifadə olunur- müxtəlif fe'l formasının üzərinə *tur+ğan* (*turğan*) əlavə olunur: tat. *ba°ra tırğan 'gələn'*, alt. *baratan 'gələn'*, qazax. *baratın 'gələn'*, özb. *yōzdgān 'yazan'*, q.qalp. dial. *baratğān 'gələn'*.

Bu tip fe'li sifətə uyğurların və Sibir tatarlarının dilində rast gəlinir. Qumuq, qara-qalpak, çuvaş və xakas dillərində *-ağan* şəkilçili fe'li sifətin indiki zaman formasından istifadə olunur. müq. qum. *alağan 'alan'*, q-qalp. *jazağan 'yazan'*, xak. *parığan 'gələn'*, çuv. *parağan 'gələn'*. Şor dilində *-ğan* şəkilçili indiki zaman fe'li sifəti yaratma üçün *çat* *-(yat)* köməkçi fe'lindən istifadə edilir: *turçatқан 'duran'* və həmçinin *-çan* şəkilçili indiki zaman fe'li sifəti yaranır: *işteçēñ kiji 'işləyən adam'*. Bu affiksin mənşəyi mə'lum deyil.

Bir sıra türk dillərində fe'li sifətin *-açak* şəkilçili gələcək zaman forması yaranmışdır: tat. *ba°raşaq 'gələcək adam'*, türk. *gelecek 'gəlməsi gözlənilən adam'* və s.

FE'Lİ BAĞLAMA

Ulu türk dilində fe'li bağlama çox olmamışdır. Ən qədim fe'li bağlamalara *-ıp//ip* və *-a//e* şəkilçili fe'li bağlamaları aid etmək olar.

-ıp//ip şəkilçili fe'li bağlama

-ıp//ip şəkilçili fe'li bağlama çuvaş dilindən başqa bütün türk dillərində müşahidə olunur: tat. *a°l*-dan *'almaq'*, *a°lp* *'alıb'*, azərb. *alıb*, qırğ., türk., türkm., qum, qaq, qar., qazax., alt, *alıp*, q-qalp. *alıp* və s. *-ıp/-ip* affiksinin əmələ gəlməsi aydın deyil.

Qədim türk yazılı abidələrində *-(i)pan//-(i)pen* mənşəli fe'li bağlamalara rast gəlmək olur: *olurıpan 'oturarak'*, *gözderüben 'göstərərək'* və s.

-a//ə şəkilçili fe'li bağlama

Bu tip fe'li bağlamanın izlərinə bütün türk dillərində rast gəlinir ki, bu da onun ulu türk dilində mövcudluğunu göstərir. Lakin müasir türk dillərinin heç birində o özünü aktiv fe'li bağlama kimi göstərmir. Bəzən qoşalaşaraq işlənir: alt. *ayta-ayta 'danışaraq'* - *'danışa-danışa'*, *bara-bara 'gəzə-gəzə'* və s. Bu fe'li bağlamanın qeyri-sabit olması, görünür, onun bir çox hallarda başqa formalar ilə omonim yaratması və kifayət dərəcədə dəqiq ifadə olunmamasıdır, müq. tat. *ba°ra 'gedərək'* və *ba°ra 'o gedir'*.

İstənilən dildə fe'li bağlamanın əsas məqsədi baş hərəkətlə əlavə hərəkətin arasındakı münasibəti ifadə etməkdir. Bu münasibətlər zaman ardıcılığı ilə bağlıdır. Bu münasibətdə olan hərəkətlər sinxron ola bilər və sinxron olmaya bilər.

Dünyanın müxtəlif dillərində iki hərəkətin zaman münasibəti iki üsulla ifadə olunur. Üsulun ikisindən biri bağlayıcıdır. Müasir türk dillərinin quruluşu (xüsusilə də ulu türk dilinin quruluşu) hindavropa və semit dillərində olduğu kimi bağlayıcı törəməsinə əverişli şərait yaratmışdır. Türk dillərinin bu xüsusiyyəti potensial halında mümkün olan budaq cümlələrin müqabilində fe'li sifət və fe'li bağlama formalarının təzahürünü zəruri etmişdir.

İkinci üsul fe'li ismin hal mə'nasından istifadə etməkdir. Yerlik hallar müxtəlif zamanlı iki hərəkəti göstərə bilər. Məsələn, rusca "Koqda brat prişol s rabotı, mı napravilis v les" "Qardaşım işdən gəldi, sonra biz meşəyə getdik"- ifadə forması başqa dillərə belə transformasiya oluna bilər. "Vmeste s prixodom brata mı napravilis v les" (Qardaşımın gəlməsilə biz meşəyə getdik), yaxud "Ot prixoda brata mı napravilis v les"

(Qardaşım gəldikdən sonra, biz meşəyə getdik). Türk dillərində ikinci üsuldən geniş istifadə edilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, türk dillərinin mövcud qrammatikalarında fe'li bağlamının təsviri lazımi dəqiqliklə verilmir. Bəzi türk fe'li bağlamaları, doğrudan da funksional və semiantik baxımdan rus dilindəki fe'li bağlamalara uyğun gəlir. *-ğanda*, *-ğaç* şəkilçili fe'li bağlamalar bu qəbildəndir. Lakin bir çox hallarda bu fe'li bağlamalar hərəkətin müxtəlif məkani xüsusiyyətlərini ifadə edir. Buna görə də daha münasib termin olmadığından türk dillərində bir çox fe'li bağlamaları şərti olaraq fe'li bağlama adlandırmaq lazım gəlir.

"Fe'li sifət+ yerlik hal şəkilçisi" sxemi üzrə yaranmış fe'li bağlamalar

-ğanda//qende şəkilçili fe'li bağlama

Bu fe'li bağlama ən çox baş cümlənin hərəkəti ilə eyni vaxtda baş verən hərəkəti bildirir: alt. *D'ılu salqın tüşkənde qar kayıla beret* 'Güclü külək əsəndə qar əriyir' [Direnkova, 1940, s. 276]. Bu, eyni zamanda hərəkətin qurtarmasını da ifadə edə bilər: tat. *Ğabdulla aqay kilçənde, Maxmut pisar malaynın şəşin kəlp a°zanlana idi* 'Abdulla dayı gələndə, mirzə Mahmut uşağın başını çətinliklə qırılmışdı' [Zakiev, 1963, s.289].

-ğanda fe'li bağlama affiksi *-ğan* fe'li sifətinin yerlik hal formasıdır.

-anda şəkilçili fe'li bağlama

Oğuz qrupu dillərində *-anda//əndə* şəkilçili fe'li bağlama geniş yayılmışdır: azərb. *Ağac sınında budaq nəyə gərək?*

-anda fe'li bağlama affiksi *-an* şəkilçili fe'li sifətin yerlik hal formasıdır

Fe'li sifət+ qədim terminativ affiksi *-ça//çə* sxemi üzrə yaranmış fe'li bağlamalar

-ğança//qençə, -ğınça//qinçə şəkilçili fe'li bağlama

-ğança affiksli fe'li bağlama sonra gələn fe'ldə ifadə olunmuş hərəkətin son həddini göstərir: alt. *Tań atı ança d'a:ş boldı* 'Dan yeri sökülüncə, yağış yağdı' [Direnkova, 1940, s.138], qazax. *Xasan jinəe bitkenşe otırdı* 'İclas qurtarana qədər, Həsən oturdu' [Sovr. kazax. yaz. 1951. s. 326], xak. *Ansax çı :liğ to:zilğança pala pir de: tapsaba:n* 'İclas qurtarana qədər qoca bir söz də demədi' [Direnkova, 1940, s. 138], q.-qalp. *Ol qelmeçenşe men sizdi çibermeymen* 'O gəlməyə qədər, mən iz buraxmayacağam', özb. *Ōpam kelçünçe men dərs tayorladım* 'Böyük bacım gələ qədər mən dərsi hazırladım', q.-balk. *Men kelçinçi saqla* 'Mən qayıdana qədər gözlə'; polov. *polov. Berdim alarğa bir türk atı ki saxlağaylar men kelçinçə Akkermandan* 'Onlara bir türk atı verdim ki, mən Akkermandan gələ qədər saxlasınlar'; şor. *tañ çarılançe uzubıstım* 'sübh oluncaya qədər yatdım' [Direnkova, 1941, s. 162].

-ınça şəkilçili fe'li bağlama həmin fe'li bağlamının fonetik variantıdır: azərb. *Mən qabağımdakı çayı qarışdırıb içincə o bir neçə korə bu sualı mənə verdi* [Qr. azərb.yaz. 1971, s. 144]

Türkiyə türkcəsində fe'li bağlama inkar olursa, bu mə'nə saxlanı: *Gecje olmayınca yulduz görüşmez* 'Gecə olmayınca, ulduz görünməz'. Başqa hallarda *-ınca* şəkilçili fe'li bağlama ardınca başqa hərəkətin gəlməsi mə'nasını ifadə edir. *Beni görünce hemen gülümsedi*.

-lıc şəkilçili qədim komitativlə (müştərəklik) bağlı fe'li bağlama

-alı/-əli şəkilçili fe'li bağlama

Bu fe'li bağlama əsas fe'llə ifadə olunmuş hərəkətin başladığı anı göstərir: azərb. *cəbhəyə gələli birinci dəfə olaraq ulduzun ürəyindən bir sevinc dalğası keçdi*; türk. *Ben Almaniyaya geledi bir sene olmaq üzereydi*.

-alı şəkilçili fe'li bağlama *-a* elementli fe'li addan törəyən birgəlik (komitativ) halın formasıdır.

-kalı/-kəli şəkilçili fe'li bağlama

Bu fe'li bağlamanın mənası *-alı* şəkilçili fe'li bağlamanın kimidir: alt. *Men aındı atkalı, uday berdi 'Mənim maralı öldürdüyüm vaxtdan, çox keçib'* [Direnkova, 1940, s. 140]; noq. *Men sosı awılğa kelqeli eki yıl boldı 'Mən bu aula gələli iki il oldu'*; *Men kelqeli bir ay boldı 'Mən gələni bir ay oldu'*; tuv. *Arattar kolxozka kirqele çaa amıdıraçə şilçə:n 'Kolxoza keçəli aratlar yeni həyata qədəm qoydular'* [İsxakov- Palmbox, 1961, s. 343].

-kalı şəkilçili fe'li bağlama *-ka* şəkilçili fe'li adın komitativ formasıdır.

-kanlı şəkilçili fe'li bağlama

Öz mənasına görə bu fe'li bağlama *-alı* və *-kalı* şəkilçili fe'li bağlamadan fərqlənir: q.balk. *Bu kitap çıxkanlı, men anı körməqənme 'Kitab çıxandan bəri mən onu görməmişəm'; Sen kelqenli macal buldum 'Sən gələndən bəri, mənə yaxşı oldu'* [Qr. k.-balk.yaz., 1876, s.223]; qum. *Sağa gəşək bolğanlı qalmadı qanım qaşık 'Mən sənə aşıq olandan bir qaşiq qanım qalmadı'* [Dmitriev, 1940, s.145].

Mənşəyi mə'lum olmayan fe'li bağlamalar

-dıqça//dikçə şəkilçili fe'li bağlama

-dıqça//dikçə affiksli fe'li bağlama əsas fe'lin hərəkətilə eyni vaxtda baş verən hərəkəti göstərir: azərb. *O dəmir testinin yanında oturub xəmir yoğurduqca nehrə də çalxalanır* (R.Rza); türk. *Şehre yaklaştıkça ümitsizli:m artıyordu* [Kononov, 1956, s.482].

-dıqça affiksinin birinci elementini təyin etmək asandır, bu vaxtilə oğuz dillərində geniş yayılmış fe'li sifətdən törənmiş ad affiksdir. Lakin bu fe'li bağlamanın mənası affiksin ikinci tərəfinin *-ça* şəkilçili terminativ affiksi ilə əlaqəsinə dəlalət etmir. Burada ağlabatandır ki, *-ça* elementi tat. *Rusişa 'rusca'*, türk. *almança* nümunəsindəki kimi müqayisə zərfinin affiksdir.

-ğaç şəkilçili fe'li bağlama

Bu fe'li bağlama, qıpçaq dillərində, habelə bir sıra Sibir türklərinin dilində yayılmışdır. Adətən bu fe'li bağlama əsas fe'lin ifadə etdiyi hərəkətdən əvvəlki hərəkəti bildirir: tat. *Қыяш ба °yğaş biz işтән қа °yтәқ 'Günəş batandan sonra biz işdən evə döndük'* [Zakiev, 1963, s. 280]; özb. *Tün ketqəç tōñ õqorğaç quşlar sayray bōşladı 'Gecə keçəndən, işıqlaşandan sonra quşlar oxumağa başladılar'* [Kononov, 1948, s.212].

Belə fikir var ki, *-ğaç* affiksi *-ğa(n)* affiksindən yaranıb və *çaқ* 'vaxt' sözü ona birləşdirilmişdir [Kononov, 1948, s. 212].

Bu cür əmələ gəlmə şübhə doğurur. Hər şeydən əvvəl *-ğaç* formantı yönlük- istiqamət halının özünəməxsus təzahürüdür. Müq. tat. *Ürqə minin citüqə alda awıl kürindi 'Yüksəkliyə qalxınca aşağıda kənd göründü'*.

-araq şəkilçili fe'li bağlama

Türk dillərində, istər qıpçaq, istərsə də oğuz dillərində -*araq*//-*ərek* şəkilçili fe'li bağlama mövcuddur: tat. *kitərek* 'gedərək', azərb. *oxuyaraq*, türk. *duyarak* 'duyaraq', qaç. kaçararak 'qaçaraq'. Fe'li bağlamanın -*araq*//-*ərek* affiksi müəyyən dərəcədə sifətin çoxaltma və ya azaltma keyfiyyətini göstərən -*raq* şəkilçisini xatırladır. Özbək dilində -*raq* affiksi -*(b)b* şəkilçili fe'li bağlama ilə birləşərək fe'ldə ifadə olunan hərəkətin tə'sirliliyini və ya sür'ətini zəiflədir: *kurubb* 'qorxub' - *kurkbbrök*, 'bir az qorxaraq' (*külibrök qətirdi* 'gülümsəyərək dedi'). türk. *okuyarak* tipli fe'li bağlamanın ilkin mə'nasının 'arabir oxumaq' olduğunu düşünmək inandırıcı deyilmə? Sonralar azalma mə'nası gətirilə bilər.

-an (-en, -on, -ön) şəkilçili fe'li bağlama

Bu fe'li bağlamaya yaqut dilində rast gəlinir: *kören* 'görərək', *aha:n* 'açaraq' və s. Başqa türk dillərində yoxdur.

-sa şəkilçili fe'li bağlama

Bu fe'li bağlamaya çuvaş dilində rast gəlinir: çuv. *kalaza* 'deyəmək', *ilze* 'alaraq' və s.

Görünür o başqa türk dillərində də rast gəlinən -*sa* forması ilə genetik bağlıdır. Müq. qırğ. *Qarasa, Proxaşke tütün kelatıptır* 'O üzünü çevirərkən Proxaşke aşağı enirdi' (hərfən: *üzünü çevirdikdə*). Bu fe'li bağlamayı çox vaxt şərt forması ilə qarışıq salırlar.

Türk dillərində başqa fe'li bağlamalar var. Lakin onlar zonalar üzrə məhduddur. Bundan başqa onların əmələ gəlməsi aydın deyil. Çox böyük inamla -*ıp*//-*ip* və -*a*//-*ə* şəkilçili fe'li bağlamayı ulu dil qatına aid etmək olar. Başqa fe'li bağlamalar fe'ldən düzələn ismin hal formalarına bağlanırlar.

Məsdərlər və supinlər (fe'li adlar)

Məsdərlərin tam geniş inkişafı oğuz qrupu türk dillərində- Türkiyə türkcəsi, Azərbaycan, türkmən, qaçauz, həmçinin özbək və uйğur dillərində müşahidə olunur.

Bu dillərdə -*maq*//-*mək* şəkilçili məsdərlər yayılmışdır: türk. *başlamak, vermek, kelmek*; azərb. *almaq, tapmaq, içmək*; türkm. *yazmaq* 'yazmaq', *doğmaq* 'doğmaq'; özb. *yōzmōk*, 'yazmaq', uyq. *sıxmaq* 'sıxmaq', *bə(r)mək* 'vermək', *girmek* və s. Məsdərin -*maq* mə'nası -*maq* şəkilçili fe'li ad bazasında inkişaf etmişdir. Məsələn, qazax dilindəki tipdə -*ilümək* 'ilişdirmək' fe'lindən *ilmək* 'ilmək', 'asıqlan' ismi, *tokılday* 'takkıldatmaq' fe'lindən *toqpaq* 'toxmaq' ismi. İlk əvvəl *ilmək* 'o şey ki, ondan nə isə asmaq olar' mə'nasını bildirmişdir. *Almaq* 'almaq' tipli sözlərdə -*maq* şəkilçisi ilə məsdər yaratmaq üçün bu modal mə'nadan istifadə olunmuşdur. Mə'nanın inkişafı belə gedə bilərdi: 'O şey ki, almaq olar' > 'almaq üçün'. Daha sonralar 'ümumiyyətlə almaq' mə'nası yaranmışdır.

Eləcə də mümkündür ki, -*maq* məsdər şəkilçisi yönlük-istiqlamət halının affiksi ilə birləşsin, belə: başlamağa, almağa.

Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, qıpçaq dillərində fe'ldən törəmiş isimlər yönlük-istiqlamət hal forması ilə məsdər mə'nasında geniş istifadə edilir. Müq. qazax. *aluğa* 'almaq', qırğ. *qaynatu:ğa* 'qaynamaq' və s. Adətən bu o hallarda baş verir ki, məsdər başqa fe'lin tamamlayıcısı kimi çıxış etsin.

Tatar və başqırd dillərində -*ırğa*//-*ırqə*, şəkilçili məsdər mövcuddur, müq. tat. *ya° zırğa* 'yazmaq', *a° ırğa* 'almaq' və s. Ola bilər ki, bu, mənşəyinə görə -*ır*//-*ir* şəkilçili fe'li sifətdən törəmiş adın yönlük-istiqlamət halından əmələ gəlmişdir- bu vəziyyətdə o, ilk əvvəl supin (fe'li ad) mə'nası daşımış olardı. Bu cür forma yaqut dilində də mövcuddur: bararğa 'gətmək'.

Çuvaş dilində *-as//es* şəkilçili gələcək zaman məsdəri var. *Pirin min t̄ vas? 'Bizə nə etmək?'*

Bir sıra türk dillərində supin və ya *-ğalı* şəkilçili məqsədli məsdər var: özb. *U suw içqeli çək ketdi 'Su içmək üçün o çıxıb getdi'* [Kononov, 1948, s. 213]; qazax. *Söyleskeli geldim 'Mən danışmağa gəldim'*; uyg. *Körqili ke(l) dim 'Baxmaq üçün gəldim'*.

-Ğalı- formantında *-lı* elementi nisbi sifətin affiksidir ki, *-ğa//-қа* şəkilçili fe'ldən törənmiş adla birləşir.

Belə ki, görünür, *alğalı* ilkin olaraq *'götürmək üçün irəliləmədən nəzərdə tutulan'* mə'nası bildirmiş, sonradan supin (fe'li ad) məzmununu qazanmışdır.

Qırğız dilində *-ğalı* şəkilçili supinə *-ğanı* şəkilçili supin uyğun gəlir: *okuğanı geldim 'oxumaq üçün gəldim'*. Ola bilsin ki, supinin qədim affiks forması *-anlı* olmuş, sonralar *-caktı*-ya çevrilmişdir.

Fe`lin söz yaradıcılığı

Türk dillərində rast gəlinən sözdüzəldici şəkilçiləri mövcud ən'ənəyə görə iki kateqoriyaya bölmək olar: denominativ deyilən fe'l affiksləri və ya. adlar əsasında yaranmış fe'llər və fe'li əsasdan əmələ gələn fe'li affikslər. Lakin bir sıra mülahizələrə əsasən belə bölünmə, bizə görə məqsəduyğun deyildir.

Türk dillərində ad əsasında fe'l əmələ gəlməsinə xidmət edən affikslər olduqca azdır. Fe'li əsasdan fe'l yaradan affikslər miqdar hesabı ilə daha artıqdır. Türk dillərində fe'lin söz yaradıcılığına aid çox araşdırmalar olsa da, sözdüzəldici şəkilçilərin əmələ gəlməsi və inkişafı problemi hələ də açıq qalır.

Bu hissədə əsas diqqəti çoxdəfəli hərəkətin affikslərinə yönəldirik. Çünki türk dillərində bir vaxtlar onların rolu olduqca böyük olmuşdur. Son olaraq bütün bu affiksləri,

görünür, toplu çoxluğun qədim göstəriciləri sırasına daxil etməməliyik.

Biz ayrıca olaraq sətəqlidi fe'llərinin affikslərinə diqqət yetiririk, çünki onlar da çoxdəfəli hərəkətin affiksləri silsiləsinə daxildir.

Bundan başqa türk dillərində modal mə'nasına görə ayrılan 3 tərkibli affikslər qrupu var.

Yuxarıda göstərilmiş üç qrupa daxil olan affikslər fe'lin söz yaradıcılığında mütləq çoxluq təşkil edir.

Təkrar (çoxdəfəli) hərəkət affiksləri

Türk dillərinin ən qədim dövrünü mübaligəsiz olaraq təkrar hərəkəti ifadə edən affikslər dövrü adlandırmaq olar. Bu affiksləri sadə və mürəkkəb olmaqla iki yerə bölmək olar. Mürəkkəblər- müxtəlif sadə affikslərin birləşməsi kimi özünü göstərir. Sadə affikslər dəqiq olaraq 2 yarımqrupa bölünür: 1) bir sait səsdən ibarət affikslər: 2) bir samit səsdən ibarət affikslər. Əyani olaraq onları belə göstərmək olar:

Sadə affikslər

1) *-a* (*-e*, *-ə* variantı), *-ı* (*-i* variantı)

2) *-k*, *-l*, *-m*, *-n*, *-r*, *-s*, *-t*, *-ş*.

Bunların əksəriyyəti vaxtilə türk dillərində geniş yayılmış toplu çoxluğun affiksləri ilə bağlıdır. Samitlə bitən fe'l köklərinin çoxluğu noticəsində göstərilən affikslər bir-biri ilə birləşərək *-ar*, *-il*, *-in*, *-ra*, *-r*, *lar*, *-ıq*, *-қа* və s. tipli mürəkkəb affikslər əmələ gətirirlər.

Qədimdə külli miqdarda təkrar (çoxdəfəli) hərəkət affikslərini mövcudluğu həmin qədim dövrün xüsusi təfəkkür tərzinə malik olması ilə izah olunur, o zamanlar insan hərəkətin ifadə olunmasını daha konkret və əyani göstərməyə çalışırdı. Əsas diqqət hərəkətin ifadə olunması üsuluna verilirdi.

Vaxtilə məhsuldar olan təkrar hərəkətin affiksləri müasir türk dillərində artıq dəyişilmiş mə'nada çıxış edir, yə'ni əslində onlar bu gün ilk mə'na tə'yinatları ilə işlənmir.

Hətta qədim mə'nası ilə saxlanan şəkilçilər bu gün məhsuldar deyil və nadir halda rast gəlinir.

Aşağıda bu affikslərin səciyyəsi verilir:

-a//ə-. Görünür, ilk əvvəllər bu affiks təkrarı, daha tez-tez isə uzunmüddətli hərəkəti ifadə etmişdir. Bu səbəbdən ondan indiki zamanın göstəricisi rolunda istifadə olunmuşdur: özb.*al-a-mın* 'mən alıram', tat. *ya°z-a-m* 'mən yazıram', qazax. *bar-a-mın* 'mən gedirəm' və s. O, geniş şəkildə adlardan fe'l yaranmasında istifadə olunur: türk. *kan* 'qan' sözündən *kana-* 'qanaxma', *yaş* 'yaş' sözündən *yaşa-* 'yaşamaq', qum. san 'say' sözündən *sana-* 'saymaq', uyğ. *boş* 'boş' sözündən *boşa-* 'azad etmək', tuv. *at* 'ad' sözündən *ada* 'adlandırmaq', q.-qalp. *ot* 'ot' sözündən *ota-* 'alaq etmək', alt. *tün* 'gecə' sözündən *tüne* 'gecələmək' və s.

-i//i- (əslində **-a//ə-** affiksinin ablaut variantı). Özb. *bōy-* 'varlı' sözündən *bōyb* 'varlanmaq', *kim* 'az' sözündən *kimi-* 'azaltmaq', azərb. *bərk* sözündən *bərki*, turş sözündən *turşu-*, tr-qar. *kur* 'quru' sözündən *quru* 'qurumaq', *avır* 'ağır' sözündən *avru-* 'ağırmaq' və s.

-k//k-. **-k//k** nadir şəkilçi olmaqla adətən təklikdə rast gəlinmir, demək olar ki, o həmişə təkrar hərəkətin affiksləri ilə birləşir.

-ka//kə. Təkrar hərəkətin iki affiksinin birləşməsi kimi özünü göstərir. Bir sıra dillərdə ilkin hərəkətin təkrarı və uzun müddətlik mə'nasını saxlayır: əski uyğ. *yarlıkka-* 'əmr etmək', tat. *şa°yka-*, qazax. *şayka* 'silkələmək', tr.qar. *kozğa-* 'tərpətmək', azərb. *çalxa-*, türkm. *qalğa* 'yellənmək' və s.

-ğala//kala. Bu **-ğal//ka** və **-la//lə** təkrar affikslərini özündə birləşdirir: tat. *kilçələ-* 'daxil olmaq', *ya°zğala*

'*arabir yazmaq*', kr.qar. *i uwğala-* 'qovub dağıtmaq', türkm. *dürtqülə* 'itələmək'.

-kan//kən. Bu **-ka** və **-n-** təkrar hərəkət affikslərinin birləşməsidir. Çox nadir hallarda istifadə olunurlar. Qazax. *sesken* 'ehtiyat etmək', *ibzğan* 'yazığı gəlmək' və s.

-kar//ğar. İki **-ka** və **-r-** təkrar hərəkət affikslərinin birləşməsidir. Təkrarlanmasının ilkin mə'nası sonradan kauzativ (icbar) mə'na kimi düşünülmüşdür: müq. noq. *suwğar*, alt. *su:ğar*, uyğ. *suğar*, xak. *suvğar-* 'sulamaq', tr.qar. *aşkar-* 'yedizdirmək', qazax. *şajğır-* 'qızartmaq', tat. *kətqar-* 'xilas etmək' və s.

-qaz//ğaz. İki təkrar **-ka-** və **-z(-iz)** affiksinin birləşməsidir. İlkin təkrar mə'nası sonralar kauzativ kimi qavranmışdır.

-qır//ğır. İlkin təkrar mə'nası burada da sonralar kauzativ kimi dərs edilmişdir. Hər şeydən əvvəl bu mürəkkəb şəkilçi təqlidi fe'llərin yaranması üçün istifadə olunur. Azərb. *hıçqır-*, *muşğur-*, qar. *kıçxar-* 'qışqırmaq', noq. tat. *şəzğır-* 'fit çalmaq', türkm. *puşğır-*, tat. *pəşkır-* 'finxırmaq', qəd.uyğ. *yanğır-*, tat. *yanğır-* 'paylanmaq' və s.

-ik//ik-. İki **-i-** və **-k-** elementli təkrar hərəkət affiksi birləşərək hərəkətin təkrarlığını və davamlığını göstərir: özb. *birik-* 'birləşmək', *keçik-* 'keçirmək', qazax. *тəнк-* 'istirahət etmək'. **-ik//ik-** affikslərinin bu mə'nada işlənmə tezliyi böyük deyil, bu gün bir keyfiyyətin tədrici yığılmasını və təşkilini ifadə edir: çuv. *сар-* 'sarı' sözündən *сарх-* 'sarılmaq'; qazax. *tot* 'paxır' sözündən *totк-* 'paxır olmaq'; k r.qar. *saw-* 'sağlam' sözündən *sawux-* 'sağalmaq', azərb. *key* sözündən *keyi(k)-* 'keyimək', qırğ. *ım* 'nəm' sözündən *ımқи-* 'nəmlənmək' və s.

-l-. Hərəkətin təkrarını bildirən başqa affikslərlə birlikdə işlənilir.

-la-/-lə-. *-l-* və *-a-* elementli affikslərin birləşməsidir. Bir sıra müasir türk dillərində bu affiksin qədim təkrar mə'nasını saxlayan izlərinə rast gəlinir: özb. *bük-* 'bükmək' sözündən *büklə* 'üst-üstə yığmaq', *sewa-* 'çubuqla döymək' sözündən *sawala-* 'şallaqlamaq'. *-la-* affiksinin hərəkətin zəifləməsinə göstərməsi hallarını müşahidə etmək olur: *kaş-* 'qaşımaq' sözündən *kaşla* 'arabir qaşımaq', həmçinin tədricən yeni keyfiyyətin yaranmasını göstərir: tat. *sirək* 'nadir' sözündən *sirəklə* 'azaltmaq'; özb. *muz* 'buz'-dan *muzla* - 'buzlamaq'.

Ola bilsin ki, *-la* affiksi ilk əvvəllər toplu çoxluğun affiksi olmuşdur. Sonralar ondan fe'l sferasında hərəkətin təkrarını bildiren göstərici kimi istifadə olunmuşdur. Bir müddətdən sonra hərəkətin təkrarı mə'nası hər hansı keyfiyyətin təşəkkülü, toplanması mə'nasına keçmişdir: müq. özb. *muzla* 'buza çevrilmək'. Bu fe'llərin 'ad+*-la* affiksi' quruluşu ümumiyyətlə adlardan əmələ gəlməsində istifadə olunmuşdur.

Müasir türk dillərində adlardan fe'l əmələ gəlməsində bu affikslər çox məhsuldardır: tat.*su* 'su'-dan *sula* 'sula'; türk. *baş*-dan *başla*; türkm. *tuz* 'duz'-dan *tuzla* 'duzla'; özb. *iş* 'iş'-dən *işlə* 'işlə'; azərb. *balta*-dan *baltala*; *xak pıçax* 'bıçaq'-dan *pıçaxta* <*pıçaxla*- 'bıçaqla'; tuv. *suğ* 'su'-dan *suğla*- 'su üçün gəlmək'; şor. *taş* 'daş'-dan *taştə* <*taşla*- ('*daşla*')

-ala-/-ələ. *-Ala* affiksi *-a-* və *la* elementli təkrar hərəkətin iki affiksinin birləşməsidir. İlkin mə'nası təkrar hərəkəti ifadə etməkdir: azərb. *qovala*, türkm. *s'epele* 'səpələ', türk. *çisələ*- 'çisək'. Müasir türk dillərində bu affiks məhsuldar deyil.

-al-/-el. Əvvəllər təkrar məzmunlu *-al* affiksi, görünür, hələ qədimdən xüsusi mə'na almışdır. O, keyfiyyətin tədricən yığılmasını göstərən hərəkəti ifadə etməyə başlamışdır: qaq. *kısal-* 'qısalmaq', türkm. *azal-* 'azalmaq', *qaral-* 'qaralmaq',

azərb. *daran-*, *sağal-*, türk. *azal-*, *daral-*, çuv. *xural-* 'qaralmaq' və s.

-lap-/-ləp. *-Lap* affiksi tarixən təkrar hərəkətin *-la* və *-n* elementli iki affiksindən əmələ gəlmişdir. Sonralar *-n* elementli affiks qayıdış növ mə'nasını almışdır. *-lan* affiksinin iki mə'nası daha geniş yayılmışdır: 1) hər hansı bir vəziyyətə keçmə və onda müəyyənləşmə; 2) hər hansı əlamətin, keyfiyyətin və xassənin əmələ gəlməsi və inkişafı: tat. *öylen-* 'evlənmək', noq. *baslan-* 'başlanmaq', azərb. *fəydalan-*, uyğ. *şübhilən* 'şübhələnmə', türkm. *yarağlan-* 'yaraqlan'.

-lan affiksi fəal şəkildə *-la* affiksinin sferasına keçərək addan fe'l yaranmasında geniş işlənir.

-laş-/-ləş. Bu affiks *-la* ilə *-ş* elementli qarşılıqlı müstərek növün *-ş* göstəricisinin birləşməsidir: kr.qar. *kudalaş-* 'elçi göndərmək', tat. *birləş-* 'birləşmək', azərb. *əlləş-* 'çalışmaq'. O qarşılıqlı növün *-ş* göstəricisini saxlasa da, *-laş* ilə düzələn fe'l-in semantikasi daha genişdir. Bu affiksli fe'llər əlamətin yaranmasını ifadə edirlər: azərb. *kobudlaş-*, *uzunlaş-*, *yaxşılaş-* və s.

-lat-/-lət. İcbar növün göstəricisi ilə *-la* affiksinin birləşməsidir. Təbiidir ki, bu affikslə bütün fe'llər kazuativ (icbar) mə'nası bildirir: kr. qar. *aruwlat-* 'təmizlətmək', *qarañilat-* 'tunu etmək', türk. *de(g)irñilet* 'dairəvi etmək', qazax. *oñaylat-* 'rahat etmək', tat. *zeğyflət* - 'zəif etmək' və s.

-il-/-il. İlkin mə'nası təkrar və davamlı hərəkəti ifadə etməkdir. Bu ifadənin izləri olduqca azdır: azərb. *dartıl-*, qazax. *suwıl-* 'durulaşdırmaq', 'sıyıq etmək', türk. *keçil-* 'keçilmək' və s.

Sonralar ondan məchul növün göstəricisi kimi istifadə olunmuşdur.

-m. Tezleşdiricilik mə'nası bildiren qədim *-m* affiksi başqa affikslərlə birlikdə müşahidə olunur.

-ma//me. *-Ma* affiksi bir neçə fe'ldə qalmışdır: qazax. *qarma-* 'tutmaq', tat. *tırma-* 'qaşmaq'.

-mala//mele. *-Ma* və *-la* təkrar affikslərinin birləşməsidir: xak., *çul-* 'doğramaq' -dan *çulmala-* 'hissə-hissə doğramaq', türkm. *yol-* 'dartmaq' -dan *yolmala-* 'dartışdırmaq', qazax. *səq-* 'sıxmaq' -dan *səqmala-* 'sıxışdırmaq'.

-msa//-(1)msa. Çoxdəfəli hərəkəti bildirən *-m* və *-sa* şəkilçilərindən təşkil olunub. *-m* zəifləmiş hərəkəti ifadə edir: türk. azərb. *gülümse-*, tuv. *qattırımşa* 'arabir gülmək'.

-msira//msirə. Az ölçülü hərəkəti ifadə edən affiksdır, müq: xak. *külümsire*, tat. *kələmsire*, şor. *külümzire-* 'gülümsəmək', 'azacıq gülmək', *ışğamzıra-* 'ağlamsınmaq', alt. *külümzire* 'yüngülvari gülümsəmək' və s.

-n. İlkən mə'nası təkrar hərəkəti ifadə etməkdir: tat. *söylə-* 'söylə' -dən *söylən-* 'söylənmək', 'deyinmək'. Adətən *-n* elementi təkrar hərəkətin affiks ilə birləşir.

-na//nə. *-n* və *-a* təkrar mə'nalı affikslərin birləşməsidir. Nadir hallarda istifadə olunur: azərb. *qısna-* 'qısınmaq', kr.qar. *çəynə-* 'çəynəmək', *kisna-* *hırıldamaq*, özb. *yığna-* 'yığmaq'.

-ın//in. Türk dillərində *-ın//ni* affiksi bir neçə fe'ldə saxlanıb, hərəkətin çoxdəfəliyini bildirir: azərb. *gəz-dən gəzin-*.

Sonralar *-ın//in* affiksi qayıdış növün göstəricisi kimi istifadə olunmuşdur.

-r. *-r* affiksi ilkin olaraq təkrar hərəkəti ifadə etmişdir. Adətən başqa affikslərlə birlikdə işlənir.

-ra//rə. *-r* və *-a* təkrar mə'nası bildirən affikslərin birləşməsidir: tat. *уеууrə* 'çiləmək', *səqra* 'sızıldamaq'.

-ar//ər, -ır//ir. Bu affiks ilkin olaraq təkrar hərəkəti ifadə etmişdir. Sonralar hər hansı keyfiyyətin tədricən əmələ gəlməsinə ifadə etmişdir: azərb. *yaş*-dan *yaşar-*, noq. *kək*

'göy' -dən *kəqər* 'göyermək'; qazax. *jaña* 'yeni' -dən *jañar-* 'yeniləşmək', uyğ. *qara* 'qara' -dan *qarar-* 'qaralmaq', qazax. *qısqa* 'qısa' -dan *qısqaqar-* 'qısalmaq'; türk. *bay* 'dövlətli' -dən *bayır-* 'dövlətlənmək'.

-s. Türk dillərində ayrıca affiks kimi *-s*-ya rast gəlinmir. Lakin hərəkətin zəifləməsinə ifadə edən *-msa*, *-msə*, *-msira*, *-msirə* mürəkkəb affikslərin tərkibinə daxil olur. Ona görə də onun mə'nasını ancaq güman etmək olar.

-t. Ulu türk dilində təkrar hərəkətin *-t* affiksinin olmasını ancaq dolayı göstəricilər əsasında demək olar. *-T* affiksi *-ştir* təkrar hərəkətin mürəkkəb affiksinin tərkibinə daxil olur: tat. *qa°raştır* 'baxmaq', *uylaştır-* 'fikirləşmək' və s. Çuvaş dilində səs təqlidi fe'llərinin *-ırdat* affiksində işlənir: *kajırdat-* 'xışıldamaq', *tğırdat* 'taqqıldatmaq' və s. Digər türk dillərində *-ılda*, *-ırda* mürəkkəb səs təqlidi affikslərinin tərkibinə daxil olur: tat. *ba°kılda-* 'quruldamaq', noq. *dabırdə-* 'tak-tuk etmək'.

-ş. Türk dillərində təkrar hərəkət mə'nasını bildirən *-ş* affiksi olduqca azdır: qazax. *mal-* 'batırmaq' -dan *malıs-* 'dəfələri batırmaq'; tat. *alda-* 'aldatmaq' -dan *a°ldaş-* 'aldatmaqla məşğul olmaq'. Bundan başqa *-ş* affiksi təkrar hərəkət mə'nası bildirən *-ştir* affiksinin tərkibinə daxil olur.

SƏSTƏQLİDİ FE'L ŞƏKİLÇİSİ

Türk dillərinin maraqlı xüsusiyyətləri sırasında o da var ki, səs təqlidi fe'llərinin xüsusi affiksləri var. Ən çox geniş yayılmışı *-ılda//ırda* affiksdir: azərb. *vızılda*, *-qurulda*, türk. *qürüldə-* 'murulda', qaq. *qıjırda-* 'xışıldamaq', qar. *qürüldə-* 'guruldamaq', xırılda- 'xırıldamaq', noq. *dəbırdə-* 'tak-tuk etmək', *uwolda-* 'vıyıldamaq', *ırlılda-* 'bağırmaq', tat. *ba°kılda-* 'quruldamaq', *bəğırdə-* 'guruldamaq', *la°bırdə-* 'laqqırtı vurmaq', q.qalp. *baırdə-* 'guruldamaq', *daırdə-*

'qışqırmaq', qazax. *bağda-* 'mələmək', *bıışda-* 'tappildamaq', qırğ. *badılda-* 'laqqırtı vurmaq', *bışılda-* 'fisıldamaq', uyğ. *vaxılda-* 'quruldamaq', *qürüldü-* 'guruldamaq', alt. *bakılda-* 'guruldamaq', *boıılda-* 'paqqıldamaq', *tınılda-* 'tappıldatmaq'.

Türk dilləri üçün səciyyəvi olan *-ılda/-ırda* səs təqlidi fe'l affikslərinə çuvaş dilində rast gəlmək olur, lakin bu affiksləri özündə saxlayan fe'llər əlavə *-t* affiksi ilə mürəkkəbləşir, məs. *kacırdat-* 'xırçıldamaq', *mığırdat-* 'donquldamaq', *nağıldat-* 'qur-qur etmək' *tağırdat-* 'tıqqıldatmaq' və s.

Bəzi hallarda səs təqlidi fe'llərdə *-la* affiksindən istifadə olunur. Qum. *qawğada-* 'səs salmaq', *qaqıla-* 'qaqqıldamaq', *öz. waqırla-* 'quruldamaq', *zuwılla-* 'vızıldamaq', xak. *xırla-* 'xoruldamaq', *napla-* 'şappıltı ilə düşmək', tuv. *diriñle-* 'guruldamaq', tat. *şurla-* 'şırıldamaq', çuv. *çaşla-* 'fişıldamaq', q.qalp. *jabırla-* 'səs salmaq', alt. *dabırla-* 'səs salmaq', yaqut. *barıla-* 'uğuldamaq'.

Səs təqlidi fe'llərində *-ra* affiksində də rast gəlmək olur. Xak. *tıdıra-* 'donquldamaq', *pıçıra-* 'şappıldamaq', tat. *ya°nıra-* 'səslənmək', alt. *bırkıra-* 'quruldamaq'.

Dünyanın bütün dillərində təqlidi fe'llərin özünəməxsus xüsusiyyəti var. Təbii səslər, xüsusən heyvanların çıxardığı səslər səs məxrəcələrinə gəlmir. Onlarda fonem yoxdur, ayrılmaz səs kompleksləri mövcuddur. Adətən onlar polisemantik (çoxmənalı) olurlar və bu sərbəst aktların nəticəsidir. Səstəqlidi sözlərin təbiəti və istifadəsi tamam başqa xarakter daşıyır, səsin tərkibindən asılı olaraq ya səslənməni müşayiət edən proses, ya da səslənmənin öz adı bildirilir, məs. 'taqqıltı', 'cingilti' və s. Səstəqlidi sözü yaratmaq üçün insan məxrəcsiz səs axınına hökmən üzvləndirib seçilən fonem kompleksinə çevirməlidir.

Tam aydındır ki, xüsusi səstəqlidi affikslər ola bilməz. Bir qayda olaraq səstəqlidi affikslər başqa kateqoriyalı fe'llər

formalaşdırır. Daha doğrusu, fe'lin səstəqlidi affiksləri çoxdəfəli hərəkət affikslərindən ibarətdir.

-s elementli affikslər

Türk dillərində tərkibinə *-s* elementi daxil olan və modallıq mənası verən affikslər mövcuddur.

-sa//se. Bu affiksli fe'llər istək mənasını ifadə edirlər: tat. *susa* 'su istəmək', 'içmək istəmək', tr.qar. *suwsa-*, tuv. *suxsa-*, qazax. *susa-*, alt. *su:za-*, türkm. *suwsa-*; orx.yen. *bersə-* 'nə isə vermək istəmək', qaq. *etse-* 'ət istəmək', tuv. *bijikse* 'yazmaq istəmək' və s. Başqa mənalara da ola bilər: alt. *bur:sa-* 'yazığı gəlmək', azərb. mənim sə 'özünün etmək' və s.

-sı//si. *-sa//sə* affiksinin səs dəyişməsinə uğramış təzahürüdür. *-sa* affiksi ilə müqayisədə istək, arzu mənası *-si* affiksində nadir hallarda olur. Bu affiksli fe'llər daha çox 'nəyi isə hiss etmək, hansı duyğularla yaşamaq' mənalərini ifadə edir, məs. azərb. *qəribsi-* 'istəklisinə yetişmək arzusu', 'qəriblikdə özünü tonha hesab etmək'.

Bu affiksli fe'llər danışanın nəyəyə can atdığı deyil, hansı təsirdənsə onun keçirdiyi hissi ifadə edir [Severton, '962, s. 302]. Müq. türk. *yüksü-* 'zəhmətə salınmaq', xak. *a:rsı-* 'yorğun hiss etmək', tat. *jirse-* 'doğma torpaq üçün darıxmaq' və s. Bu affiks məcazi mənalara da verə bilər, məs. qazax. *sakrawsu-* 'özünü karlığa qoymaq', qırğ. *genensi-* 'özünü hər şeyi olan kimi (varlı kimi) göstərmək' və s.

-sın//sin. Bu affiksli fe'llər şəxsin marağına uyğun olmayan hərəkəti göstərir. Çox vaxt onun mənası *-sı* affiksinin mənasına yaxın olur: Xak. *xanzın-* 'təəssüf etmək', *çoxsın-* 'darıxmaq', tat. *yüksən-* 'qüssələnmək', *kirəksin-* 'gərəyi olmaq', tuv. *a:rzın-* 'ağırlığı hiss etmək', alt. *d'uksın-* 'qəribləmək', azərb. *doluxsun-*

-sıra//sire. Bu affiksin mə'nası olduqca müxtəlifdir. Bu mə'naları ifadə edə bilər: 1) arzu: uyğ. *qansıra* 'qana hərislənmək', özb. *suwsıra* 'içmək istəmək', 'susuzdan yanmaq'; 2) nədənsə məhrum olmaq: orx.yen *elsire* 'dövlətsiz qalmaq', *qağansıra* 'xaqansız qalmaq'; 3) nəyisə yamsılamaq: türkm. *beletsire* 'özünü bilici göstərmək', *xansıra* 'özünü xan yerinə qoymaq'; 4) hisslə bağlı hərəkət: tuv. *sağırsıra* 'qəmlənmək', çür. *isire* 'üzülmək', xak. *sağırsıra* 'qayğısına qalmaq', özb. *gülösıra* 'şübhələnmək' və s.

QOŞMALAR

Türk məkani hallar sistemi məkan və zaman münasibətlərini incəliklə ifadə etmək gücündə deyil. Görünür, buna görə də hələ ulu türkcənin ilk dövrlərində bu ehtiyacı ödəmək üçün əlavə dil vasitələrinin yaranması lazım olub.

Bu cür vasitələr qoşmalar sistemi ola bilərdi. Adətən türkoloqlar türk dillərində olan bütün qoşmaları iki kateqoriyaya ayırırlar- bilavasitə qoşma və köməkçi sözlər deyilən söz qrupu ki, bunlar başqa nitq hissələrindən təcrid olunur, qoşma funksiyasını yerinə yetirirlər- buna görə də onlara nisbi qoşmalar deyirlər. Bu iki qrup arasında hər hansı funksional fərq yoxdur. Yeganə fərq kriterisi odur ki, bunlarla səsleşən, lakin başqa funksiyaları ifadə edən sözlər mövcuddur. "Qoşma- köməkçi söz qrupuna o sözlər daxildir ki, onlar bir tərəfdən maddi mə'naya malikdir, yəni əsas nitq hissələrinə daxildir, o biri tərəfdən qoşmalar kimi sözlər arasında müxtəlif məkani, zaman və başqa mə'na münasibətləri ifadə edirlər" [Sovr. tat.yaz. 1969. s.324].

Asan olmaq üçün qoşmaların yuxarıdakı bölgü üzrə nəzərdən keçirək.

Müxtəlif türk dillərində olduqca çoxlu qoşmalar var, lakin onların hamısı başlanğıcını ulu türk dilindən götürür. Görünür, bəzi qoşmalar ayrıca götürülmüş və ya qrup halında olan türk dillərində yarandığından onlar müəyyən ərazilərlə məhdudlaşır. Aşağıda qədim qoşmaların siyahısı göstərilir, ola bilsin ki, onlar hələ ulu türkcədə olmuşlar.

**arqılığ* 'eninə'. Türk dillərinin çoxunda bu sifət müəyyənleşən bu qoşma "vasitə", "üzərindən", *-dan//dən* münasibətləri ifadə edir: tat. *a° rkb*, qazax. *arqalb* qırğ. *arqılı*., q.-qalp. *arqalb*, türkm. *arqalı*, özb. *barqalb*, başq. *a° rkb* (*arqalb* -dialektde), çuv. *urlb < arkılı*.

**başqa* 'başqa'. 'Baş' sözündən əmələ gəlmiş yönlük hal forması kimi özünü göstərir. Çox türk dillərində vardır: tat., başq. *ba° şqa*, alt., tuv., özb. *başqa*, q.-qalp., noq., qazax. *başqa*, azərb. *başqa*, q-balk. *başxa*, türk. *başqa* və s.

**bərli* 'bəri'. Bir sıra türk dillərində bu qoşmanın ilkin forması sadələşməyə mə'ruz qalmışdır: azərb., türkm. *bəri*, türk., qaq., qırğ. *beri*, özb., uyğ. *beri* və s.

Tatar və qaraqalpaq dillərinin göstəriciləri sübut edir ki, bir vaxtlar bu qoşma *bərli* formasında olmuşdur: q.qalp. *berli*. tat. *birlə*.

**bi:rlən*, *birlə* 'ilə': tat. *bilen*, türkm. *bilen*, *bile*, uyğ. *bilən*, özb. *blən*, azərb. *ilə* (-la//lə), türk. *ile* (la//le), çuv. *pirle*, qırğ. q.-qalp. *menen*, noq. *-man//men* və s. Qırğız dilində olan *menen* qoşmasının sonunda olan *-nen* sonluğu başda olan *-m*-nin tə'siri altında *-lə*-dən yaranmışdır. *bi:rlən* və *bi:rlə* qoşmalarındakı *-lən* və *-lə* formantları qədim birgəlik halın affiksləridir.

Doğru 'nəyəsə istiqamət', 'doğru': azərb., türk. *do(ğ)ru*, qaq. *do.ru*. Adətən bu qoşmanı *toğru* 'düz' sifətilə əlaqələndirirlər. Müq. türkm. *doğrı* 'düz', qazax. tat. *tun* 'düz' və s. 'Nəyəsə tərəf istiqamət' mə'nası ilkin 'doğru'

mə'nasından yarana bilərdi. Lakin bu hipotez göstərilən kökdən əmələ gələn törəmələri izah etmək üçün yarıtmaz görünür. Məs. tat. *turnda* 'barəsində', 'haqqında', başq. *turahmda*, qazax. *turalb*, q.-qalp. *tuwralb*, özb. *tuğrb*. Ola bilsin ki, *doğru* 'təğ' - 'dəymək', 'təmas etmək', 'aid olmaq' fe'li ilə əlaqədardır. Bu halda tat. *turnda* 'haqqında' ola bilsin ki, 'aid olmaq' mə'nasını ifadə etsin.

**qarışı* 'qarşı': q.-qalp. *qarşı*, uyğ. *qarşb*, türk. *karşı*, tat. başq. *qarşb*, qazax, noq., q.-qalp. *karsb*, türkm., azərb. *qarşı*, çuv. *xuris* və s. *Qarşı* qoşmasını *qarış* 'birgə axtarmaq' düzəlmiş fe'li bağlama ilə əlaqələndirirlər. Olub: *qarışı*. Sonra ikinci hecadakı *a* düşüb.

**kəbik* 'kibi': k-balk. *kibik*, başq. *kiwik*, tat. *kebiq*, özb. *kebi*, qağ. *kibi*, azərb, türkm, *kimi*. Bu qoşmanın əsası *ke:p* 'forma', 'model' sözüdür. İlk olaraq *kebiq* 'buna bənzər' mə'nası bildirmişdir. Türkmən dilindəki *kimin* (*kibin*) qoşmasında *-n* qədim yönlük hal formasıdır. İlk *-ə*-nin *i* kimi əks olunması bir sıra dillərdə normadan kənara çıxma (anomaliya) kimi mövcuddur. Ola bilsin ki, burada ikinci hecanın təsiri olmuşdur.

**kez'in* 'sonra': qazax., uyğ., q.-qalp., özb. *keyin*, qırğ. *kiyen* və s. *Gəzin* qoşması 'nəyinsə arxa hissəsi', 'son' mə'nası verən **kəz* isminin *n* yönlük hal şəkilçili formasıdır, müq. uyğ. *kid* 'son', *caq kət*, çuv. *kay* 'arxa', xak. *kizin* 'arxadakı', şor. *kezin* və s.

**köre* 'görə', 'baxaraq': azərb. *görə*, uyğ. *körə*, q.-balk., xak., q.-qalp. *köre*, tat., başq. *kürə*, noq. *köre*, özb. *küre*, türk., türkm. *göre*, qağ. *göre*, çuv. *kura* və s. *körə* qoşması *kör-* 'görmək' fe'lindən yaranmış fe'li bağlamadır.

Sa:yın 'sanki', tat. *sa°yьn*, noq. *sayьn*, q.-balk., özb. *sayьn* və s.

Sa:yın qoşması *sa:y* 'saymaq' fe'lindən *-in* şəkilçisi ilə yaranmış fe'li bağlamadır.

**taba, taban* 'tərəf, sarı, doğru', qazax. özb., q.-qalp. *taman*, tat. *ta°ba*, noq. *tabağan* və s. Əmələ gəlməsi mə'lum deyil. *Taban* qoşmasının sonundakı *-n* qədim yönlük halının *-n* affiksidir.

**təğ'ri* 'dək': noq. *deri*, çuv. *teri*, uyğ. *təqi*, q.-balk. *deri*, yaqut. *diəri*, azərb. *dək*, türk. *dek*. M.Rəsənen bu qoşmanın kökünü *təğ* 'toxunmaq', 'dəymək' fe'linin kökü ilə müqayisə edir [Rəsənen, 1969, c. 468].

Bu kökdən müxtəlif türk dillərində müşahidə olunan *deyin* 'dək' qoşması əmələ gəlir: q.-qalp., qazax., noq, qırğ., *deyin*. Bu, sonuna qədim yönlük hal şəkilçisi *-n* artırılan *təğ'ri* qoşmasıdır. İnkişaf belə gedə bilərdi: *təz'rin*>*təyin*>*deyin*.

**üçün* 'üçün': azərb., k-balk. uyğ. qırğ. *üçün*, türk. *için*, noq. *uşin*, tat. *ëujin*, başq. *ëhin*, qazax. *ëşin* və s.

Köməkçi sözlər

ald 'ön' "hər hansı bir şeyin ön hissəsi": qazax. noq., q.-qalp., tuv. *ald*, başq., tat., *a°ld*, xak., alt. q.balk. şor. *al*, özb. *öld* və s. Əksər türk dillərində mövcuddur. Qoşma kimi məkani hal formalarında istifadə olunur: tat. *vokzal a°ldında* 'vağzalın önündə', q.-balk. *çayxananı allında* 'çayxananın önündə' və s.

**ara* 'ara', 'arasında': noq., q.-balk., qazax. q.-qalp., türk. kum., uyğ. tuv. *ara*, özb. *ōra* və s. türk. *da(ğ)lar arasında*, q.-balk. *terckleni arasında* 'ağaclar arasında'.

**arqa* 'arxa': qum., türkm., q.-qalp., qazax., şor. *arqa*, özb. *ōrqa*, uyğ. *a(r)qa*, türk. *arka*, azərb. *arxa* və s. özb. telefon *ōrqalb* 'telefonla'.

**art* 'ard' 'nəyinsə arxa hissəsi': qazax., q.-qalp., noq., tuv. q.-balk., qum, türkm., türk. *art.*, azərb. *ard*, tat. *a°rt* və s. tat. *ya°zu* *ëstel a°rtında* 'yazı mizi arxasında'.

**ast* 'aşağı': qazax., türkm. q-qalp., noq., qum., *ast*, tat. *a°st* və s. tat. *j'ir a°stında* 'yer altında'.

**boz* 'boy', 'uzunu': azərb. türk., uyg., türkm., q-qalp., qazax., noq. *boy*, tat. *buy* və s. Daha çox -*ça//çə* yönlük hal şəkilçisi ilə işlənir: tat. *buyənşa* 'böyükca', uyg. *boyiçə*, qırğ. *boyunca*, türkm. *boyunca*, q.-qalp. *boynşa* və s.

**iç* 'iç': özb., q-qalp., türkm., şor., qum., türk., azərb. *iç*, tuv., noq., qazax., tat. *iş*, xak. *es* və s. tat. *j'ir işində* 'torpağın içində', türk. *odanın içinde* 'otağın içinde' və s.

Türk və Azərbaycan dillərində -*ra//rə* qədim yönlük hal formasından istifadə olunur: azərb. *içrə*, türk. *içeri*.

**ya.n* 'yan', 'tərəf': tat. *ya°n*, özb. *yön*, türk., qum., azərb. *yan*, qazax. *jak.*, qırğ., q-balk. *can*, tuv., şor. *çan* və s. türk. *kapının yanında*, tat. *ëy ya°nında* 'evin yanında' və s.

**orta* 'orta': türkm., türk., noq., şor., yaqut, xak., özb., qazax., *orta*, tat. başq. *urta*, tuv. *ortu* və s: türk. *yol ortasında*, tat. *tən urtasında* 'gecə yarısı' və s.

**orın* 'yer': noq. q.-qalp. qazax. *орн*, şor. *orun*, xak. *orın*, tat. başq. *urñ*; tat. *a°nñ urñna* 'onun yerinə'.

**soñ* 'son': Bir çox türk dillərində bu sözün əsasında "sonra" mə'nası verən qoşma yaranmışdır: q.-qalp., noq., özb., *soñ*, tat. *сәñ*, başq. *hun* və s. Bir çox türk dillərində *son* sözü -*ra* qədim yönlük hal forması ilə özünü göstərir: türk. *sonra*, azərb. *sonra*, noq., q-balk. *sora* və s.

**üst* 'yuxarı': türk. türkm. şor. qum. noq. *üst*, tat., qazax. q-qalp. *ëst*, türk. *başının üstünde*.

Türk dillərində mövcud olmuş qoşma və köməkçi sözlərin ilkin sistemini təyin etmək böyük çətinliklərlə bağlıdır. Hal-hazırda bəzi türk dillərində məhdud dərəcədə işlənən qoşma və köməkçi sözlər, ola bilsin ki, vaxtilə ulu türk dilində mövcud olmuşdur. Bunlar bir sıra müasir türk dillərində tam itmişdir.

Ancaq müəyyən türk dili qruplarında yayılmış qoşmalar və köməkçi sözlər olduqca çoxdur. Məs. qazax dilində olan

jönində 'haqqında' qalması qırğızca (*cönündö*) və qaraqalpakca (*cöninde*) paralellərinə malikdir. *Çaqlı* 'qədər' qoşması qaraçay-balkar, tatar və başqırd dillərində, *taba*, *taban*, *taman* 'nəyinsə tərəfinə' qoşması tatar, qaraqalpaq, noqay (tabaqan) və özbək dillərində işlənir.

Maraqlıdır ki, xüsusi qoşmalara nisbətən qoşma funksiyasını ifa edən köməkçi adlar daha çox saxlanmışdır.

ZƏRF

Bütün dillərdə zərf qeyri- müəyyənliyi, eyni zamanda mütəhərəkliyi və çoxdəyişkənliyi ilə seçilən bir nitq hissəsidir. Zərf kateqoriyasına hal sistemindən çıxan formalar, qoşa sözlər, sifət formaları, toplu saylar, fe'li bağlamalar, leksik və morfoloji baxımdan təcrid olunmuş sözlər daxildir.

Bu son dərəcə qarmaqarışıq kütlənin qədim vəziyyətini aşkarlamaq və onun tarixi dəyişmə yolunu təyin etmək qeyri-mümkündür.

HİSSƏCİKLƏR¹

Müxtəlif türk dillərində çoxlu hissəciklərdən istifadə olunur, lakin bunların hamısını ümumtürk dil materialı adlandırmaq olmaz. Çox vaxt onların yayılması müəyyən dil qrupları ilə məhdudlaşır və onların az bir hissəsini ulutürk dili qatına çıxarmaq olar.

ba//bə, bı//bi. Sual hissəciyidir. Bir çox türk dillərində başda olan *b* səsi *m*-yə keçmiş və hissəcik *ma//me*, nadir hallarda isə *mi//mi* şəklində işlənir: tat. *Akşa ba°rme?* 'Pul varmı?'; özb. *Sõqe mäsän?* 'Sən sağlamsanmı?'; qazax. *Ëyde misin?* 'Sən evdösənmi?'; türk. *Geldimi?* şor. *Tayğada añ köp pe?* 'Tayqada vəhşi çoxdurmu?'; q-qalp. *Kızba, ulma?*

¹ Azərbaycan dilçiliyindəki ədatlar nəzərdə tutulur- T.H.

'Qızdırmı, oğlandırmı?'; xak. *Mini xada aparbinçazar ba? 'Məni özünüzlə götürmürsünüzmü?'* və s.

Bu hissəciyin əmələ gəlməsi mə'lum deyil. Güman etməyə əsas var ki, o, ilk əvvəl gücləndirici hissəcik olmuşdur, müq. qazax. *Ekewin be!-dedi (ƏP) 'O dedi- budur ikinizə!'*.

ta//te. Gücləndirici hissəcikdir. Bütün türk dillərində yayılmışdır: şor. *Men-da kördüm 'Mən də gördüm'*; alt. *uy da, qoy do d'oq 'İnək də, qoyun da yoxdur'*, xak. *Sin de üqrenerzin 'Sən də öyrənərsən'*, q-balk. *Bir zat da aytalmadım 'Bir şey də deyə bilmədim'*; tat. *Ba°şqalar bilen Jihanşa ba°bay da kilqən idi (İS) 'Başqaları ilə birlikdə Cihanşa baba da gəldi'*; noq. *Bir zat ta yoq 'Bir şey də yoxdur'*, türkm. *Tizrek oqa da! 'Tez oxu da!'*, azərb. *Sənin qaydandır da!*; özb. *Uziñ bilesəñ da 'Özün bilirsən də'*; qazax. *Onьь ras ta edi 'düzü də bu idi'*; çuv. *Vutra da s'unmaric', şıvra da butmaris 'Odda da yanmadıq, suda da batmadıq'*, qırğ. *Cer da, su: da bizdeylerdiki 'Yer də, su da bizdəki kimidir'*; türk. *Ne de güzel şey!*

oq//ök. Gücləndirici hissəcikdir. Əksər türk dillərində yayılmışdır: alt. *bu oq kün 'elə bu gün'*, xak. *Pastux xaydağ, xoylar andağox 'Çoban necə, qoyunlar da elə'*, noq. *solkun oq 'Həmin o gün'*; qazax. *Pili, maqьl-aq 'Daha bəsdir'*; özb. *birinçi yıldıoq 'elə birinci ildə'*; çuv. *çьnağax 'doğrudan da'*; tat. *şulay uq 'həmçinin', 'eləcə'* və s. Görünür, **k//k** elementli başqa qüvvətləndirici hissəciklər də genetik cəhətdən **oq//ök** hissəcikləri ilə bağlıdır, məs. *ki* (azərb. *O ki yaxşı adamdır*), *kü* (özb. *U kelde kü 'O gəldi ki'*), məhdudluq bildirən **ğna//qine** və ya **ğana//qənə**, bir sıra türk dillərində və çuvaş şivələrində yayılmış **ke** və s. hissəciklər.

la//lə. Gücləndirici hissəcikdir: alt. *berqe le 'lütfən verər'*, *durqey le 'qoy getsin'*, şor. *Pir le kiji keldi 'Ancaq bir adam gəldi'*, türkm. *Men işleyin le? 'Bəlkə mən işləyim?'*,

xak. *Çalqıs xertiğa la aylaxtaçatxan 'Yalnız bir qartal dövrə vurdu'*, tat. *Ey le, ka°ytmьym 'Eh, yox, qayıtmayacağam'* və s.

na//nə. Gücləndirici hissəcikdir: xak. *ekölek ne 'ancaq ikisi'*. Bu hissəcik, görünür, iki qüvvətləndirici hissəciyin tərkibində saxlanır. Müq. türkm. *qel-sene 'gəlsənə'*, tat. *nək Ka°zan a°rtında 'Lap Qazan altında'*.

a//ə. Bir çox türk dillərində gücləndirici, bə'zən də sual hissəciyi kimi istifadə olunur., türk. *gelsene!*, azərb. *eşidin a!*, türkm. *Senden e tamam köpdü! 'Səndən çox şey gözləyirdim ha!'*, q.balk. *Üyqe kirsən a! 'Evə girsənə!'*, qaq. *Di:lim küçük e! 'Mən ki, kiçik deyiləm!'* özb. *keldь ya! 'gəldi ki!'* və s.

əñ. Kəmiyyət dərəcəsinə gücləndirən hissəcikdir. Müxtəlif türk dillərində geniş yayılmışdır: tat. başq. *iñ ya°xşь*, azərb. *ən yaxşı*, türk. *en güzel*, qırğ. *eñ cьaman 'ən yaman'*, alt. *eñ yaqşı*, qazax. *eñ caksı 'ən yaxşı'* və s.

ça//çə. Əmr formasının 2-ci şəxs təkini gücləndirən hissəcikdir: tat. *kil-ıçə 'gəlsənə'*, özb. *ogьñ-çь 'oxusana'*, 'oxuginən', q-balk. *caz-çı 'yazsana'*, başq. *kil-si 'gəlsənə'*, noq. *kərset-şi 'göstərginən'*, qazax *ber-şi 'verginən'* və s.

Bir sıra hissəciklər əvəzlik əsası ilə bağlıdır: məs. *le* gücləndirici hissəciyi *l* elementi ilə *ol* 'o', tat. *şul* 'o' əvəzliyindəki, *ne* hissəciyi əvəzliyin vasitəli hallardakı *n* ünsürü ilə (müq. türk. *o-n-un, şu-n-a*) bağlıdır.

Bağlayıcılar

Türk dillərində bağlayıcılar tabeli mürəkkəb cümlələrin inkişafı ilə meydana çıxır. Ulu türk dilində, görünür, bağlayıcılar olmamışdır. Türk dili materialları arasında yaranmış əsl türk bağlayıcıları və ərəb, fars, rus dillərindən alınmış bağlayıcılar mövcuddur.

Əsl türk bağlayıcıları müxtəlif yollarla meydana gəlmişdir. Onların əmələgəlmə üsullarından aşağıdakıları göstərmək olar:

1) gücləndirici emfatik hissəciklərin bağlayıcılara çevrilməsi: *da, ki*; 2) bir sıra fe'lin fe'li bağlama formasının bağlayıcıya çevrilməsi: *dep, dip*. tuv. *bolğaş 'və'*; 3) şərt şəkli formalarının bağlayıcıya çevrilməsi: tat. *isə, qırğ. dese*; 4) *qayda 'harada', qaçan 'haçan', qaysı 'hansı'* və s. tipli sual əvəzliliklərinin bağlayıcı rolunda istifadə olunması və s.

III Fəsil

SİNTAKSİS

Sintaktik vahidlərin tarixi aspektdə öyrənilmə metodları haqqında

Sintaktik vahidlərin tarixi aspektdə öyrənilməsini ya bir dilin, məs. rus, fransız, Azərbaycan, özbək və s., ya da qohum dil qruplarının materialları əsasında həyata keçirmək olar.

Birinci məsələni həyata keçirmək olduqca asandır. Əvvəl sələf dilin sintaksisi öyrənilir. Müasir rus dilinə münasibətdə bu dil qədim rus, fransız dilinə münasibətdə əski fransız və hətta latın dili və s. ola bilər. Öyrənilmək "nə var idi, nə alındı" prinsipi üzrə aparılır: hər hansı sintaktik konstruksiya seçilir və bunun sələf dildəki müvafiq konstruksiyaya münasibətdə müasir dildə uğradığı dəyişikliklər müqayisə əsasında təyin olunur. Bu metod bir sıra dillərin sintaktik tarixinin öyrənilməsinin əsasını təşkil edir. Ayrı-ayrı dillərin sintaktik quruluşunun tarixinin öyrənilməsində bu metodun tam yaşamaq haqqı vardır. Lakin bunun üçün mütləq bir şərt var: öyrənilən dil hökmən sələf dilin ardıcıl tarixi təkamülünün nəticəsi olmalıdır.

Türkdilli respublikalarda ayrı-ayrı türk dillərinin tarixi sintaksisinə aid tədqiqçilərdə bu əsas şərtə həmişə riayət olunmur. Belə bir ideal təsəvvür yaradılır ki, qədim türk yazılı abidələrinin bütün sintaktik xüsusiyyətləri on qədim, on arxaik faktlardır. Ona görə də qədim türk, qırğız, özbək və qazax dillərinin sintaktik tarixinin bir çox tədqiqatçıları Mahmud Kaşğarlı lüğətindən, Orxon-Yenisey abidələrindən və s. nümunələr gətirməyi özlərinin mütləq vəzifələri hesab edirlər. Məsələyə belə yanaşmanın mütləq faydasına ümid bağlamaq olmaz- müasir dillə həmin abidənin sələf-xələflik münasibəti sübut olunmamış qalır. Lakin bu o demək deyil ki, qədim türk

yazılı abidələrindəki arxaizmlər ümumiyyətlə nəzərə alınmamalıdır. Ancaq onların elmi dəyəri başqa üsullarla təyin edilir.

Sintaktik vahidin tarixinin öyrənilməsi bütöv qohum dillər qrupu dairəsində gedərkən iş daha mürəkkəb vəziyyət alır. Tədqiqatın bu sahəsində, ümumiyyətlə, kifayət qədər müəyyən və dəqiq metodlar yoxdur. Ən çətin problem isə sintaktik arxetip deyilən hadisənin canlandırılmasıdır. Genetik qohum dillərdə material-qohum sözlər qrupu olduqda səs qanunlarını bilərək söz və morfem səviyyəsində arxetipin yaradılması mümkün haldır. Belə ki, məs. tacikcə *nav' yeni* ', lat. *novus*, rus. *новый*, yunan *neos* sözləri vahid **nevos* arxetipi yarada bilərlər. Rus dilində fe'lin 3-cü şəxs cəm sonluğu *berut* 'onlar götürürlər', lat. *laudant* 'onlar tərif edirlər', qədim-alman *nimant* 'onlar götürürlər', qədim-hind *bharanti* 'onlar aparırlar' formaları da **-nti* arxetip şəxs sonluğunun bərpa olunmasına imkan verir.

Bir qayda olaraq, sintaktik vahidlər (söz birləşməsi və cümlə) çoxtərkiiblikdir. Söz birləşməsinin "sifət+isim" nəzəri modeli sözün cürbəcür təzahürləri mümkün edə bilər. Konkret dilin sintaksisi tarixini söz birləşməsi və cümlə modellərinin tarixi ardıcılıq sisteminin tipi üzrə qurmaq olar. Lakin bu cür sintaksis son dərəcə qeyri-konkret və mənasız ola bilər. Birincisi, konkret dilin təhlili olmadığından, hətta göstərilən modelin hansı dilə aid olduğunu təyin etmək çətin olardı. Söz birləşməsinin "sifət+isim" formulu müxtəlif dillərdə istifadə olunur. Əgər desək ki, rus dilindəki *çto'ki* 'bağlayıcı tamamlıq cümləsinin analoqu baş cümlədəki fe'lin obyekt rolunda çıxış edən tə'sirlik haldır, onda bu formula eyni dərəcədə nəinki türk, eyni zamanda monqol, tunqus-mancur və hətta bir neçə şərqi fin-üqor dillərinə də tətbiq oluna bilər. Bu bir daha subüt edir ki, söz birləşməsi və cümlələrin abstrakt modellərinin sintaktik arxetipi ola bilməz. Belə olan halda konkret olaraq sintaktik arxetipi necə yaratmaq olar?

Sintaktik arxetip yaratmaq sahəsində ilk addımı B.Delbrück atmışdır. Hind-avropa dillərində nisbi budaq cümlələrin tarixinə nəzər salaraq, o belə nəticəyə gəlmişdir ki, ulu hind-avropa dilində *i* o əsaslı əvəzlik nisbi əvəzlik rolunda istifadə olunub və o dövrün yeganə nisbi əvəzliyi olub [Delbruck, 1893, səh. 405]. Delbrück əyani olaraq göstərir ki, sintaktik arxetip sintaktik vahidin ümumi modelinin tipi ola bilər. Bundan başqa o, təyin edir ki, ümumi modelin özü onun formal dayaqını xarakterizə edə bilər. Məs., *io* əsaslı əvəzlik fakt olaraq sintaktik vahidin müəyyən edilmiş nisbi budaq cümləsinin formal dayaqıdır. Beləliklə, sintaktik arxetip ancaq modelə, o da sadə model yox, müəyyən morfoloji dayaqı olan modelə ola bilər. Deməli, tarixi sintaksis sıx surətdə tarixi morfolojiya ilə uzlaşır. Bu morfoloji dayaqın tarixi dəyişməsi sintaktik vahidin tarixi dəyişməsinin yeganə göstəricisidir. Başqa yolla gedərək onun tarixi inkişafı haqqında heç bir təsəvvür əldə etmək olmaz.

Tarixi morfolojiyasız qohum dillər qrupunun tarixi sintaksis ola bilməz. Sintaktik vahidin bərpasının mahiyyəti götürülmüş sintaktik vahidin ən qədim tipinin təyin edilməsinə və onun morfoloji dayaqının aşkarlanmasına gətirir.

Sintaktik rekonstruksiyon aşağıdakı üsullarla həyata keçirilir.

(1). Hər şeydən əvvəl, tədqiqat üçün seçilmiş sintaktik vahidin tipi təyin olunur. Bu söz birləşməsi, sadə cümlə və ya hər hansı mürəkkəb cümlə tipi ola bilər. O adətən onun tərkib üzvlərinin xarakteri əsasında təyin edilir: məs.: "sifət+isim", "fe'li sifət+isim"; "əvəzlik+isim" "tə'sirlik halda ad+fe'li forma"; "yönlük halda ad+fe'li forma"; sadə əlaqəli adlıq cümlə; müəyyən üzvlə formalaşmış asılı transformasiya; hər hansı bağlayıcı daxil edilmiş budaq cümlə və s. Tipin təyin edilməsi ilkin hazırlıq mərhələsidir və özlüyündə tarixi dəyişikliyi aşkar etmir.

(2). Morfoloji dayağın xarakterini nəzərə almaqla konkret struktur modelinin ümumi məzmununun təyin olunması, məsələn, türk dillərində bunlarla müqayisə edin:

-*lı/-li* affiksli nisbi sifət+isim: türk. *güclü adam*, tat. *kəçli kişi ' güclü adam '*;

-*ğan* affiksli fe'li sifət+isim: tat. *kilqen kişi*, noq. *kelqen adam° ' gəlmiş adam '*, qazax. *qayıtқан şal' qayıtmış qoca '*;

yönlük halda -*a* şəkilçili ad+fe'li forma: azərb. *anasına göndərdi*, türk. *arkadaşıma verdi*;

-*ca* affiksli zərf+ fe'li forma: azərb. *rusca danışır*, türk. *türkce söylüyor*;

-xəbəri -*dı* şəkilçili keçmiş zamanla ifadə olunan fe'li cümlə: q.-qalpak. *Men bugün bazarda orok satın aldım "Mən bu gün bazarda orağ aldım"*, türk. *Yanqın çıktı*.

Bağlayıcı tipli mürəkkəb cümlə kimi belə sintaktik vahidləri öyrənərkən əlaqələndirici vasitələrin morfoloji xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır, məs. *ki*, *çünki* bağlayıcılarının əmələ gəlməsi budaq cümlələr törədir.

(3). Qohum dillərdə sintaktik modelin yayılma dərəcəsinin aşkarlanması. Yayılma ya total səciyyə daşıyır, bütün qohum dilləri əhatə edir və ya ayrı-ayrı dil qruplarında özünü göstərir. Elə də ola bilər ki, sintaktik quruluşun konkret modelinə bir və ya iki dildə rast gəlinir. Əgər "-*lı/-li*" affiksli nisbəi sifət+isim" modeli bir çox türk dillərində yayılmışdırsa, bunu "-*ğan* şəkilçili fe'li sifət+isim" modeli haqqında demək olmaz, bu, müəyyən məhdudiyətə malikdir.

Sintaktik konstruksiyanın bu və ya başqa dərəcədə yayılması onun müxtəlif tarixi inkişaf mərhələsində eyni olmaya da bilər. Bununla belə total yayılma həmişə arxatipin təyin olunması üçün ən güclü kriteriya deyil. Belə ki, məs., -*dan* şəkilçili çıxışlıq halında adla fe'ldən ibarət söz birləşməsinə bütün müasir türk dillərində rast gəlinir, lakin çox qədimdə -*dan* şəkilçili çıxışlıq hal hələ qeydə alınmadığından bunu ulu türk icmasına aid etmək olmaz. Bütün müasir türk

dillərində *ər-' olmaq '* köməkçi fe'linin indiki zaman forması yoxdur, lakin bu hələ o demək deyildir ki, bu forma ulu türk dilində ümumiyyətlə olmamışdır. Köməkçi fe'lin *emest' yoxdur, deyil '* inkar formasının mövcudluğu göstərir ki, *ər-' olmaq '* köməkçi fe'linin indiki zamanı ulu türkcədə olmuşdur. Bununla yanaşı, bəzi hallarda zonalar üzrə məhdudiyət bizi maraqlandıran hadisələrin ulu türk dilində olmamasını təsdiq edə bilər.

-*açak* şəkilçili xəbəri olan fe'li cümlələr zonalar üzrə məhduddur. Ola bilsin ki, bu forma ulu türk dilində olmamışdır.

Beləliklə, qədim və ya nisbətən cavan sintaktik vahidin hər hansı quruluş modelinin yaranması onda morfoloji dayağının tarixi inkişafı ilə təyin edilir. Məs., Türkiyə türkcəsində olan *güclü at* söz birləşməsinə götürək. Bu atributiv birləşmədə baş üzv "*at*", asılı üzv *güclü* sifətidir. Bu halda morfoloji dayaq sifətin -*lı* affiksdir. -*lı* affiksi tarixən ulu türk dövründəki -*lı.ğ* affiksindən yaranıb. İndi isə Türkiyə türkcəsindən *Adam gelecek* sadə cümləsinə baxaq. Bu, -*açaq//-əçək* şəkilçili verbum finitum-lu fe'li cümlə modelidir. Cümlənin morfoloji dayağı olan -*açaq* affiksini tarixi analizi göstərir ki, fe'li forma gələcək zaman fe'li sifətinin -*açaq//-əçək* şəkilçisindən inkişaf etmişdir. Ona görə *gelecek ' o gələcək '* deməkdir və başlanğıcda ancaq atributiv birləşmədə istifadə olunmuşdur. Buradan belə nəticə çıxarmaq olar ki, ulu türk dilində -*açaq//-əçək* şəkilçisindən ibarət verbum finitum-lu sadə cümlə olmamışdır. Daha sonra müəyyən etmək olar ki, hər hansı bir şeyə meylliliyi ifadə edən -*çaq//-çək* sifət affiksindən -*açaq//-əçək* fe'li sifət affiksi yaranmışdır. Məs., azərb. *utancaq qız*. Beləliklə, belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, burada əvvəlcə isimdən və -*çaq//-çək* sifət şəkilçisindən ibarət atributiv söz birləşməsi olmuşdur.

Təcrübədə sintaktik rekonstruksiyada elə hallar ola bilər ki, rekonstruksiyası lazım olan morfoloji dayaq olmasın.

Belə ki, məsələn, türk dillərində "miqdar sayı+isim" tipli təyin söz birləşməsini morfoloji dayağı yoxdur, müq.tat. *bış a°t 'beş at'*, türk. *altı gün* və s. Lakin heç bir şübhəmiz yoxdur ki, bu söz birləşməsi ulu dildə olmuşdur-sayın geniş yayılması və onların ümumtürk arxetipinin aşkarlanmasının mümkünlüyü buna dəlalət edə bilər.

Məsələn, *aq at' aq at'* və s. tipli tə'yini söz birləşməsini əmələ gətirən affiksiz *aq' aq'* sifəti türk dillərində var. Bu söz birləşmələrinin morfoloji dayağı yoxdur, lakin onların ulu türk icması dövründə mövcudluğunu tam qəbul etmək olar.

Sintaktik arxetipin rekonstruksiyası bir çox faktorların, o cümlədən dil tiplərinin xüsusiyyətlərindən istifadə olunmasını tələb edir. Belə ki, türk dillərində budaq cümlələrin əvəzləyicisi kimi fe'li sifət və fe'li bağlamanın olması bu dillərin aqlütinativ quruluşu ilə izah olunur.

Aqlütinativ dillər üçün səciyyəvi olan gücləndirici hissəciklərin inkişaf etmiş sistemi türk dillərində daha sonrakı dövrlərdə bağlayıcı budaq cümlələrin meydana gəlməsi üçün ilkin şərtlərdən olmuşdur.

Keçmişdə türk dillərində hərəkətin çoxdəfəliyini bildirən çoxlu affikslərin olması külli miqdarda toplu çoxluq affikslərinin mövcud olması ilə bağlıdır.

Sintaktik vahidlərin tarixinin yuxarıda göstərilən metodla tədqiqinin bəzi ciddi çatışmazlıqları var. Bu metodun tətbiqi öyrənilən hadisələrin törəməsinin nisbi xronologiyasını müəyyənləşdirməyə imkan verir, başqa sözlə desək, hadisənin hansının əvvəl, hansının sonra meydana gəldiyini təyin etməyə kömək edir. Lakin onun dəqiq vaxt aidliyətini (əsr, minillik və b.) demək olmur. Ona görə də konkret türk dilinin sintaktik vahidinin tarixini öyrəndikdə yazılı abidələrin göstəriciləri ilə rekonstruksiya metodunu gücləndirmək xeyirli olardı.

Türk dillərində söz birləşmələri və onların inkişaf tarixi

Qrammatikanın bir hissəsi olan sintaksisin predmeti sözün söz birləşməsində və cümlədə birləşmə üsulunun, söz birləşməsi və cümlə tiplərinin öyrənilməsidir.

Bizim nəzərimiz söz birləşməsinin dəqiq və düzgün ifadəsi "Rus dilinin akademik qrammatikası"nda verilmişdir: "Müstəqil nitq hissələrinə aid olub, hər hansı vahid anlayışı və ya təsəvvürü bildirən, lakin tərkib hissələrinə ayrılan iki və ya daha çox sözün birləşməsindən ibarət sintaktik vahidə söz birləşməsi deyirlər" [Qr.russk. yaz. t.II, 1960, s.6].

Söz birləşmələri bir tikinti materialı kimi cümlənin ayrılmaz hissəsidir, lakin söz birləşmələri predikativlikdən məhrumdur və dilin kommunikativ (əlaqə) vasitələr sistemində daxil deyil, bununla da onlar cümlədən keyfiyyətə fərqlənir. Söz birləşməsi tipi subyekt və predikatdan ibarət bütöv dövrə təşkil etmək imkanından məhrumdur.

Hər hansı söz birləşməsi "təbe üzv+baş üzv", daha doğrusu, "tə'yin+tə'yin olunan" prinsipləri əsasında qurulur. Predikativ və qeyri-predikativ söz birləşməsi (tə'yin-tə'yin edilən) arasında mə'lum izosemantizm (eyni mə'nalılıq) müşahidə olunur, müq., qazax. *kelqen kisi 'gəlmiş adam'* və *kisi kelqen 'adam gəlmişdir'*. Bu halda izosemantizm həm birinci, həm də ikinci misalda əlamətlərin açıqlanmasından ibarətdir. Lakin predikativ söz birləşməsində bu əlamət əlavə xüsusiyyətlərlə (şəxs, kəmiyyət, vaxt və s.) dolğunlaşır.

Söz birləşməsinin quruluşu onunla səciyyələnir ki, o, özek sayılan bir təkmə'nalı sözün ətrafında təşəkkül tapır. Söz birləşməsinin konstruktiv xüsusiyyətləri hər şeydən əvvəl əsas, özek üzvün qrammatik və leksik mə'nası ilə, onun asılı üzvlərlə sintaktik münasibətinin xarakteri ilə müəyyənləşir. Bu, ismi və fe'li söz birləşmələri üçün ümumi bir prinsipdir.

Qeyd edildiyi kimi, qrammatik nisbətdə bu cür sintaktik vahidlər arasında predikativlik yoxdur və bunların arasındakı qrammatik münasibətlər türk dillərində mövcud olan yanaşma uzlaşma, idarə kimi sintaktik əlaqə tipləri ilə ifadə olunur.

Tə'yini söz birləşmələri

I. Baş üzv- isim, tabeli üzv- say.

Tabeli üzvün ifadə üsullarına baxaq.

1. Miqdar sayları: azərb. *beş qız*, alt. *eki tün' iki gecə* ', başq. *ës ëy ' üç ev* ', tat. *ıbrık a° wıl' qırx kənd* ', türk. *elli gemi' elli gəmi* ' və s. Leksik fərqlərin olmasından asılı olmayaraq bütün türk dillərində say sistemi eynidir, buna görə də bu tip birləşməni ulu dil epoxasına aid etməyə tam əsas vardır.

"Miqdar sayı+isim" tə'yini söz birləşməsi tiplərində tərəflər arasına aydınlaşdırıcı sözlər, məsələn, numerativlər daxil etmək olar, məs. azərb. *bir parça çörək*. Bütün türk dillərində bu tip əmələ gəlmələrin modeli eyni olur. Bu, əsas verir ki, bu modeli də ulu türkcədən gələn sayaq. Müasir türk dillərində konkret numerativlər böyük müxtəliflikləri ilə fərqlənir.

a) numerativ+*-lıq* affiksi; qırğ. *tört jıldıq soğuş ' dördillik müharibə* ', tat. *yş yeşlək kəz' üçyaşlı qız* ', özb. *yetti yıllık məkkəb ' yeddiillik məktəb* ' və s.

b) numerativ+*-lıq* affiksi; qazax. *tört-bes üyli awıl' dörd-beş evli aul* '.

-lıq, -lik sözdüzəldici affiksinin iştirakı ilə düzələn yuxarıda baxılmış "say+numerativ+isim" formasında söz birləşmə modeli, şübhəsiz ki, ümumtürk xarakteri daşıyır və ulu türk başlanğıcına aid edilə bilər.

2. Sıra sayları: azərb. *ikinci yer*, başq. *birinci yıl' birinci il* ', tuv. *birqi teve' birinci dəfə* ', çuv. *ikkimiş uyix' ikinci ay* ', yakut. *tördüs at' dördüncü at* '.

Türk dillərində sıra saylarının ifadə üsullarının bu arxemodeli uyğun gəlmədiyindən, "sıra sayı+isim" modelini ulu dil üçün ümumi şəkildə mümkün saymaq olar.

3. Qeyri-müəyyən miqdar sayları: tat. *bir niçə adım ' bir neçə addım* ', özb. *bir neçə kün' bir neçə gün* ' və s.

Qeyri-müəyyən miqdarın ifadə üsulları öz müxtəlifliyi ilə fərqlənirsə də, bu modelə türk dillərində müntəzəm təsadüf olunur və ola bilsin ki, ulu dil mərhələsinə qədər gedir.

II. Baş üzv- isim, tabeli üzv- əvəzlik.

Tabeli üzvün ifadə üsullarına baxaq.

1. Yiyəlik əvəzliyi: tat. *a° nən a° tası' onun atası* ', q.-qalp. *minin atım ' mənim atım* ', noq. *onñ söz i' onun sözü* ', türkm. *menin işim' mənim işim* ', alt. *onñ biçiqi' onun məktubu* ' və s.

Bu tip söz birləşməsinin geniş yayılması, onun ulu dil dövrünə, daha doğrusu, ulu dilin mövcudluğunun son mərhələsinə aid olmasını göstərir. Görünür, yiyəlik halın yaranmasına qədər azərb. *bizim at* ' və ya yakut dilində *min at' mənim atım* ' tipli modellər mövcud olmuşdur.

2. İşarə əvəzliyi: qazax. *osı ıbz' bu qaz* ', özb. *oşa küki' bu gün* ', çuv. *ku til' bu yer* ', türk. *bu yol*, azərb. *bu gecə* və s.

Bu tip söz birləşmələrini ulu dil dövrünə aid etmək olar. Əgər bu tipli söz birləşmələrinin isim tərəfi dəyişkən olursa, asılı üzv tərəfi yekrən qalır, yəni işarə əvəzliyi saxlanılır. Türk dillərində işarə əvəzliyi sistemi predmetin danışıqdan 3 dərəcədə uzaqlığına əsaslanır: *bu ' yaxın* ', *bu ' daha uzaq*, *lakin görünən* ' və *o ' daha çox uzaq olan, artıq görünməyən* '.

3. Tə'yini əvəzlik: xak. *pray' bütün* ', çuv. *xam*, türk. *bütün*, tuv. *tödü* və s. Bu tip modellərin kifayət dərəcədə yayılmış olması onun ulu dil başlanğıcına getməsi hipotezini irəli sürməyə haqq verir.

¹ Müəllif, görünür, *bizim* formasında *m* səsinə uyub diqqətsizlik edir, *-im* şəkilçisini mənsubiyyət sayır, halbuki yiyəlik hal şəkilçisidir-T.II.

III. Baş üzv- isim, tabeli üzv- sifət.

Tabeli üzvün ifadə üsullarına baxaq.

1. Sadə keyfiyyət sifətləri (formal göstəricisiz): azərb. *mavi göy*, tat. *a°k a°t' ağ at* ', qazax. *kök örman' yaşıl meşə* ', şor. *a:r şanaq' ağır xizək* ', alt. *d'aş ulus' gənclik* ' (*hərfən: "gənc xalq"*), çuv. *xura laja ' qara at* ' və s. Bu modelə bütün türk dillərində rast gəlinir.

Tə'yini söz birləşməsinin "keyfiyyət sifəti+isim" modelində tərəflərin arasına *bir* sözünü daxil etmək olar, bu halda nəzərə çarpdırma mənası bildirilir. Məs., özb. *uzun bir maktub ' uzun bir məktub* '. Bu cür sözbirləşməsi tipinin ümumtürk dövründə eynən belə və ya əsas tərəflərinin düzlülüşünün fərqli olması barədə əlimizdə heç bir sübut yoxdur. Ancaq bu faktdır ki, ulu türk dilində sözün "tə'yin+tə'yinolunan" düzlülüş qanunu mövcud olmuşdur.

2. Nisbi sifətlər (morfoloji göstəriciləri ilə)

a) *-lı:ğ//-li:ğ'* şəkilçili nisbi sifətli tə'yin söz birləşməsi. *-lığ'* şəkilçili tə'yini söz birləşməsi tipi tuva, xakas, şor və tofalar dillərində saxlanıbdir: tuv. *ta:ralığ şöl' taxıl zəmisı* ', xak. *nanmırlıq kün' yağışlı gün* ', şor. *qanattıq quş ' qanadlı quş* ' və s. Sifətin bu affiksi həmçinin qədim türk yazılı abidələrində öz əksini tapmışdır. Bu, ola bilsin ki, ulu türk dili səviyyəsinə qədər getsin. Onun əsasında birgə halın *-lı:ğ//-li:ğ'* affiksi durur.

b) *-li* şəkilçisi olan nisbi sifətli tə'yini söz birləşmələri (onun fonetik variantları *-dı, -tı, -nı...*) müxtəlif xarakterli əlamətləri ifadə edir: mövcudluq, malik olma, ehtimal və s. Bu model olduqca geniş yayılmışdır: azərb. *təravətli yarpaqlar*, q.-qalp. *baxıtlı səmyabız ' bizim xoşbəxt ailəmiz* ', türkm. *oğlanlı öy' oğlanlı ev* ', çuv. *çaplı şiv ' möhtəşəm çay* ', tat. *qımlı tufrak' qumlu torpaq* ', alt. *su:lu:qar ' yaş(sulu) qar* ', özb. *küçlü öt' güclü at* ', türk. *sağallı ihtiyar' saqqalı qoca* ', q.-balk. *bilimli adam' bilikli adam* ' və s.

-lığ//-li:ğ'-dən *-lı//-li* nisbi sifət affiksinin əmələ gəlməsi üçün aralıq mərhələdə *-lık* və *-lik* şəkilçisi işlənmişdir: qazax.

ayıldık sovet' aul soveti ', türkm. *otluq meydan ' otlu çöl* ', tat. *künlik a°zık ' gündəlik azuqə* ' və s. Daha sonralar *-k//-k* sonluğu atılmışdır. Tipik *-lı, -li* affiksi o türk dillərində səciyyəvidir ki, onlarda *k* sonluğunun atılması müşahidə olunur, müq. türk. *"sarı" sarık<sarığ*-dan.

Ulu türk dilində *-lığ* və *-lık* affiksinin yaranması bu tip söz birləşməsinin qədimliyini sübut edir.

c) *-sız* şəkilçisi olan nisbi sifətli tə'yini söz birləşməsi əsas sözdə inda ifadə olunan mənanı yoxluğunu bildirir: qırğ. *sansız mülk ' saysız-hesabsız dövlət* ', çuv. *vəyzər laja ' gücsüz at* ', özb. *savadsız adam' savadsız adam* ', tat. *susız dala' susuz çöl* ' və s. Model ümumtürk xarakterlidir. *-sız//-siz* affiksli sifət ulu dil vəziyyətinə qədər gedə bilər.

d) müəyyən yerə və vaxta aidliyi ifadə edən *-ki* şəkilçili nisbi sifətin iştirakı ilə düzələn tə'yini söz birləşməsində adətən affiks yerlik halın formasına əlavə olunur: başq. *bındağ urındar' buradakı yerlər* ', tat. *dinqizdəqi utrawlar ' dənizdəki adalar* ', azərb. *bağdakı ev*, türk. *dolaptaki kitaplar* və s.

Model ümumtürk xarakteri daşıyır.

Bilavasitə sözün kökünə birləşən *-ki* affiksli nisbi sifətlər mövcuddur, müq. tat. *ya°zğb' yazdakı* ', *qışqıb' qışdakı* '. *-kı//-ki* affiksi hər hansı ayırıcı, diqqətə çatdırıcı hissəcikdə əmələ gəlir. Bununla onun artikl mənası aydınlaşdırılır, müq.tat *avıldağı kolxoz ' həmin kənddə yerləşən kolxoz* '. Affiksin geniş yayılması bu tipli sifətin artıq ulu türk dilində mövcudluğunu təsdiqləyir.

Baxdığımız modellərin asılı tərəfi *-çan, -çaq, -kaç* affiksli sifətlə və ya sifətin azaltma dərəcəsi ilə ifadə oluna bilər. Bütün bu affiksləri ulu türk dili qatına aid etmək olar.

IV. Baş üzv- isim, tabeli üzv- fe'li sifət.

Tabeli üzvün ifadə olunma üsullarına baxaq.

1. *-kan//-ğan* şəkilçili fe'li sifət. Bu modelə altay, tatar, qazax, qaraqalpak, qaraim, qaraçay-bolqar, noqay, özbək,

qırğız, uyğur, krım tatarları, tuva, xakas, şor və tofalar dillərində rast gəlinir: tat. *tuğan il' doğma ölkə* ', tuv. *totqan kiji' doymuş adam* ', özb. *ütqen yıl' keçmiş il* ', q.-bol. *bişqen et' bişmiş et* ', q.-qalp. *tuwğan bala' doğulmuş uşaq* ', şor. *uşqan ağaş' yıxılmış ağac* ', noq. *atılğan oq' atılmış ox* ', xak. *atxan ançı' atəş açmış ovçu* ', qazax. *kelqen kisi' gəlmiş adam* ' və s.

Oğuz dillərində Türkiyə türkcəsindəki *kurqan' qala* ' tipli nümunə *-ğan//-қан* fe'li sifətinin qalığıdır, bu o deməkdir ki, həmin forma vaxtilə bütün türkcələrdə olmuş, ancaq sonralar oğuz dillərində onu *-miş* şəkilçisi sıxışdırmışdır.

Əvvəllər həm qıpçaq, həm də oğuz dillərində *-ğan* şəkilçisi ilə fe'li sifət və sifət mə'nası yaranmışsa, demək, belə təsəvvür etmək olar ki, ulu dil dövründə asılı üzvü *-қан//-ған* şəkilçili tə'yini söz birləşməsi mövcud olmuşdur.

2. *-an//-yan* şəkilçili fe'li sifət. Bu modelə cənub-qərb qrupu türk dillərində rast gəlmək olur: azərb. *uçan quş*, türkm. *qelyən adam' gələn adam* ', ancaq *qelen adam' gəlmiş adam* '.

-an fe'li sifət affiksi vaxtilə qıpçaq dillərində olmuş, indi isə tamam yox olmuşdur.

3. *-dık* şəkilçili fe'li sifət: türkm. *ekilmedik yer' yaşayış olmayan yer* ', azərb. *aldığım kitab*, türk. *kazılmadık a(ğ) ac*, qağ. *oldu:ış' bitmiş iş* '. *-dık* fe'li sifətli tə'yini söz birləşməsi keçmiş türk yazılı abidələrində qeydə alınmışdır.

Ulu türk ümumiliyi dövründə *-dık//-тік* affiksinin mövcudluğu bu gün onların müxtəlif qruplu türk dillərində olması ilə təsdiqlənir: tat. *қа'ldык' qalıq* ', ya' *сты' yastıq* ', türk. *bildik' tanış* ' və s.

Görünür, *-dık* affiksli adlar fe'li sifət mə'nası aldığından "fe'li sifət+isim" söz birləşməsinin əmələ gəlməsi mümkün olmuşdur. Sonralar zonalar üzrə təbəqələşmə baş vermişdir. Qıpçak billərində *-dık* şəkilçili ad xüsusi inkişaf etməmişdir. Oğuz dillərində müəyyən zaman müddətində bunlar çox məhsuldar olmuş, sonralar isə tamamilə azalmışdır.

-miş şəkilçili fe'li sifət: azərb. *sınmış ağac*, türk. *gitmiş adam*, qağ. *ba:ldılmış töprak' bərkidilmiş torpaq* ', yakut. *oxtubus mas' yıxılmış ağac* '. *-miş* şəkilçili fe'li sifət vaxtilə fe'ldən yaranan sifət olmuş, hərəkətin nəticəsini bildirmişdir. Sonralar bu, oğuz dillərində fe'li sifətin keçmiş zamanına çevrilmişdir. Lakin qıpçaq dillərində bu, fe'li sifət olmuşdurmu sualı açıq qalır. Ona görə ki, qıpçaq dillərində onların fe'li sifət kimi istifadə olunmasını göstərən kifayət qədər dəlil-qalıqlar yoxdur.

5. *-r (-ır, -ar)*, *-mas* şəkilçili fe'li sifət. Bu cür modellərə türk dillərinin müxtəlif arcallarında rast gəlinir: özb. *o'qar suw' axar su* ', yakut. *bilər kihi' bilən adam* ', tat. *əytər süz' deyiləcək söz* ', tuv. *kelir çıl' gələcək il* ' (hərəkət: *o il ki, o gələcək*).

-r şəkilçili fe'li sifətin iştirakı ilə yaranmış müəyyən söz birləşmələrinin meydana gəlməsini ulu türk birliyi dövrünə aid etmək olar, belə ki, *-r* şəkilçili fe'li sifət ya bilavasitə, ya da qalıq halında bütün türk dillərində özünü göstərir. Hal-hazırda onu indiki zamanın başqa fe'li sifətləri əvəzlədiyindən türk dillərindən heç birində aktiv fe'li sifət deyil.

6. *-açaq//-ecek* şəkilçili fe'li sifət: türk. *gelecek adam*, azərb. *bölünəcək məhsul*, qağ. *gelecek yıl' gələcək il* '. *-açaq* şəkilçili fe'li sifətin inkişaf tarixi olduqca mürəkkəbdir (Bax: "Fe'li sifət"). Ulu türk dilində tabeli üzvü fe'li sifət olan söz birləşməsi *-açaq* şəkilçili modeli olmamışdır.

7. *-(u)çıl//-(ü)çi* şəkilçili fe'li sifət: azərb. *boğucu bir isti*, qazax. *jataqxanada tıruş studentter' yataqxanada yaşayan tələbələr* ', türk. *tutucu bir adam*. Bu tip tə'yini söz birləşməsi türk dillərinin geniş bir sahəsində yayılmışdır və özünü sonralar əmələ gəlmiş model kimi göstərir.

Əvvəllər bu tip söz birləşməsi ilkin mərhələdə nisbətən az olmuş və ola bilsin ki, bir vaxtlar *-çı* şəkilçili adın xassə və ya hər hansı bir şeyə meyillilik mə'nasını ifadə edirmiş.

8. *-oturğan* morfemli fe'li sifət. Onun fonetik dəyişmiş variantı, ola bilsin ki, *-(a)bn//-(e)tin* olmuşdur. Bu tip söz birləşmələrinin, yayılma məhdudluğu onun nisbətən gec əmələ gəlməsini göstərir. Qazax. *keletin kisi' o adam ki, hökmən gələcək* ', noq. *oqbytağan kəz' oxuyan qız* ', özb. *söziden qaytmaydğan adam 'sözündəndönməyən adam* ', uyg. *körیدیqen kino ' görməli film* '.

9. *-ası* şəkilçili fe'li sifət. Bu tip tə'yini söz birləşmələri məhdud yayılma dairəsinə malikdir: azərb. *tikiləsi cv*, başq. *kiləhi yıl ' gələcək il* '.

Müxtəlif türk dil qruplarında fəaliyyət göstərən *-ası* affiksini türklərin ulu dil mərhələsinə aid etmək olar. Lakin sonralar bir sıra türk dillərində aradan çıxmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, türk dillərinin çoxəsrli tarixində tə'yini birləşmələr çox az dəyişmişdir. Onların bütün tipləri və həmçinin tə'yini söz birləşmələrinin bütün morfoloji dayaqları saxlanmışdır.

Türk dillərində izafet

İzafeti tə'yini söz birləşmələrinin təzahürlərindən biri hesab etmək olar. İki isim arasındakı izafet münasibətlərini çoxlu sintaktik kateqoriyaların anlaşılması üçün açar kimi götürmək olar. Türkoloji tədqiqatlarda izafetin öyrənilməsinə az diqqət verilməmişdir. Lakin e'tiraf etmək lazımdır ki, türk izafetinin təbiəti lazımi qədər açılmamışdır. Sintaktik münasibətlərin bu tipinin xüsusiyyətləri nəinki onun başqa atributiv münasibətlər çərçivəsindən çıxan özəl təbiətində müşahidə olunur, həm də onun ayrı-ayrı türk dillərindəki qeyri-standart təzahüründə görünür. Türk dillərində izafetin yaranması onların tipoloji quruluşu ilə əlaqədardır. Bütün tə'yini qruplarında olduğu kimi, izafet türk dillərində aqlütinativ quruluşun söz sırası qaydası əsasında qurulur: "tə'yin+tə'yin olunan".

İzafeti adi söz birləşmə tiplərindən dəqiq ayırmaq üçün onun məzmun tərəfi müəyyən olunmalıdır.

İzafet tə'yini qrupdur ki, burada isimlə ifadə olunan əsas üzv başqa predmetə ya mənsubiyyətə görə, ya da müxtəlif münasibətlər baxımından müəyyənləşir.

Türkologiyada adətən izafetin üç tipini göstərirlər: I, II və III növ izafətlər.

I növ izafet

Bu tip izafetin morfoloji göstəriciləri yoxdur, əslində clo söz birləşməsidir ki, baş üzv isimdən, tabeli üzv sifətdən ibarət olur. Məsələn, belə: tat. *zəñqer kük' mavi səma* ', türk. *Kara dəniz' Qara dəniz* '. Bu cür aydınlaşdırılması birinci tip izafetin adyektivləşmə bildirməsiylə əlqədardır, müq. azərb. *dəmir qatı*, tat. *a°ğaş qasıq' ağac qasıq* ', qazax. *ay jalyk' ay işığı* ' və s.

I növ izafet o dövrdə meydana gəlmişdir ki, o zaman ulu türk dilində buna bənzər konstruksiyalar olmamışdır. Mənsubiyyət münasibəti *göl sahil' gölün sahili* ', *ata ev' ata evi* ' və s. tipli iki ismin sadə yanaşması şəklində ifadə olunmuşdur. I növ izafetin meydana gəlməsi iki ismin birləşməsinin nəticəsidir. Bu birləşmə iki şəraitdə həyata keçirilə bilər: 1) izafet konstruksiyasının birinci üzvü öz mənasına görə sifətə çevrilir; 2) tə'yin semantik cəhətdən ixtisaslaşır: tə'yin olunan predmetin hazırlandığı maddə və ya materialı göstərir, məs. türk. *demir yol*, qazax. *tiyn işik' dolə kürkü* ', qırğ. *bolot qalem ' polad qoləm* ' və s.

II növ izafet

I növ izafet II növ izafətdən morfoloji planda onunla fərqlənir ki, bu izafet konstruksiyasının ikinci üzvü 3-cü şəxs

təkin mənsubiyyət affiksi ilə işlənir: tat. *awıl xuj'alığı' kənd təsərrüfatı* ', türk. *deniz alı-sı* və s.

Konstruksiyanın birinci üzvü təyin olunanın qeyri-müəyyən cinsi mə'nada hansı kateqoriyaya aid olduğunu ifadə edir: məs. tat. *şəhər bakıcasə 'şəhər bağı* ' o deməkdir ki, ümumiyyətlə, bütün şəhərlər üçün tipik olan belə bağ var.

Mənsubiyyətin və ya hər hansı kateqoriyaya aidliyin ifadəsi II növ izafetin qeyri-adi semantik tutumunu müəyyən etmiş, onu "nisbi sifət+isim" söz birləşmələrinə və yiyəlik hallı söz birləşmələrinə yaxınlaşdırmışdır. II növ izafet hələ ulu türk dilində mövcud olmuşdur.

Ayrı-ayrı türk dillərində II növ izafetin istifadə olunmasının özəllikləri var. Yakut dilində o əsas e'tibarilə aidiyyət münasibətini ifadə edir; qumuq dilində I və II növ izafətlər arasında mə'na həddi qoymaq çətin olur. Qumuq dilində I növ izafet daha tipikdir, çuvaş dilində isə II növ izafet geniş yayılmışdır.

Konstruksiyanın birinci üzvü qüvvətli adyektivləşməyə mə'ruz qaldıqda türk dillərində I növ izafetin II növ izafətə keçmə prosesi müşahidə olunur; müq. qazax. *ay janıq' ay işığı* ', tat. *kürşi awıl' qonşu kənd* ' və s.

III növ izafet

III növ izafet başqa tip izafətlərdən formal əlamətlərinə görə onunla fərqlənir ki, burada konstruksiyanın birinci üzvü yiyəlik halın affiksi ilə işlənir, müq. türk. *babamın evi*.

Yiyəlik halın inkişafı ilə əlaqədar əmələ gələn III növ izafet I və II ilə müqayisədə aidiyyət münasibətinin daha dəqiq göstərilməsinə xidmət edir.

Qaqauz və çuvaş dillərində, həmçinin qədim türk dilləri abidələrində yiyəlik konstruksiyaları olsa da, II və III növ izafətlər arasındakı fərq Türkiyə türkcəsindəki qədər mə'na kəsb etmir. Yiyəlik halın izafet forması onlarda nisbətən az

istifadə olunur. Qaqauz dilində o, əksərən II növ izafetin bildirdiyi mə'nanı daşıyır. Çuvaş dilində ən çox II növ izafet işlənir.

Görünür, omonimlikdən qaçmaq üçün sonralar III növ izafet törəyir- ilkin mərhələdə II növ izafet iki mə'na bildirirdi: 1) müəyyən, 2) qeyri-müəyyən mənsubiyyət ifadə edirdi, müq. azərb. *padşah qızı*.— 1) "Hər hansı padşahın qızı"; 2) "müəyyən padşahın qızı". Sonralar mə'nain parçalanması baş verdi: 1) *padşah qızı* "qeyri-müəyyən padşahın qızı"; 2) *padşahın qızı* "müəyyən padşahın qızı".

Fe'li söz birləşmələri

Fe'li söz birləşmələrinin özəlliyi bundadır ki, onlar hərəkətin obyektini və şəraitini bildirməklə, həm də potensiyasına görə cümlə ola bilər, belə ki, fe'l hərəkətin qrammatik subyektini özündə oks etdirir, müq. azərb. *bel gətirin*, yəni formal cəhətdən hər bir fe'li söz birləşməsi mübtədası atılmış cümlədir. Lakin fe'li söz birləşmələrində cümlədən fərqli olaraq hərəkət predikativlikdən məhrumdur və birləşmədəki subyekt hərəkətin subyekt deyildir. Quruluş baxımından fe'li söz birləşmələri ismi birləşmələrdən fərqlənir və bu prinsip üzrə yaranır: baş üzv və asılı, müəyyən sintaksi münasibətdə olan tabeli üzv.

Baş üzv- fe'l, asılı üzv- ad.

Asılı üzvün ifadə olunma üsullarına baxaq.

1. Ad qeyri-müəyyən tə'sirlik halda: azərb. *burada kişi kostyumları və plaş tikirlər*; tat. *j'ir sördim' torpaq şumladım* ', çuvaş. *radio tərəs'ine xıbarzem kontsertsem işlətpir' Radio ilə konsertlərə, yeni xəbərlərə qulaq asırıq* '.

Qeyri-müəyyən tə'sirlik hallı fe'li söz birləşmələrinin modeli ulu türk dilinin dövrünə gedə bilər.

2. Ad müəyyən tə'sirlik halda.

Tə'sirlik halın *-i/-i, -u/-ü* göstəriciləri var. Bu modelə türk dillərinin cənub arealında rast gəlinir.

Tə'sirlik halda *-ı* sonluğu olan fe'li söz birləşmələri ulu türk dili mərhələsindən başlanı bilər. Bu göstəricinin ən qədim qalığı bütün türk dillərində geniş yayılmış şəxs əvzliyinin *-ı tə'sirlik hal* affiksidir, müq.qazax. *meni maskara kəldən sən məni biabır etdin* ', türkm. *men s'eni s'öyyərdim 'mən səni sevirdim* '.

Türk dillərində əmələ gəlməsi hər yerdə eyni olmayan *-ın* tə'sirlik hal variantına rast gəlinir.

İki saitın yanaşı işlənməsini aradan qaldırmaq üçün bir sıra hallarda, necə deyərlər, *n* samiti arada hasar çəkir: azərb. *bu balanı görürəm* ', alt. *köp arağını üçpe 'Arağı çox içmə* ', qazax. *Annanı oyattı 'Annanı oyatdı* '.

Bir çox qıpçaq qrupu türk dillərində mənsubiyyət affiksindən sonra tə'sirlik hal *-n* göstəricisini qəbul edir: başq. *Jəpil sañıların ma°yay 'Cəlil xizəyini sürtür* ', qırğ. *qız başın kötürdü 'qız başını qaldırdı* '.

Bu tipli aralıq *-n* qədim türk yazılı abidələrində də özünü göstərir.

Qıpçaq dillərində rast gəldiyimiz *-nı* tə'sirlik hal variantını aralıq xarakterli *-n* və *-nı* göstəricisindən fərqləndirmək lazımdır, müq.tat. *Min bu kəzən kürdim 'Mən bu qızı gördüm* '. Hesab etmək olar ki, bu variant əvəzliyin əsasının yenidən qurulması nəticəsində əmələ gəlib. 1-ci və 2-ci şəxs əvəzliliklərinin təkli tə'sirlik hal formasında *məni, səni* əsasının dağılması nəticəsində *-n* elementli affiksə köçürülmüş və tə'sirlik halın yeni *-nı* şəkilçisi isimlərə birləşməyə başlamışdır.

Zonalar üzrə məhdud yayılması göstərir ki, *-nı* yönlük hallı fe'li söz birləşmələri modeli ulu türk dilindən gələ bilməz.

3. Ad yerlik halda: türk. *İstanbulda işliyorum*, tat. *Ka°zanda təram 'Kazanda yaşayıram* ', qırğ. *biz şa:ıda turabız' biz şəhərdə yaşayırıq* ' və s.

Model bütün türk dillərində yayılmışdır.

Ulu türk dilində *-da* şəkilçili hal 2 mə'na verir: 1) yerlik; 2)predmetdən və ya predmetin içindən hərəkət. Sonralar xüsusi çıxışlıq hal yarandıqda *-da* affiksi ancaq yerlik məzmununda ixtisaslaşır.

4. Ad çıxışlıq halda: tat. *awəldan kildim 'kənddən gəldim* '; qırğ. *al uyden çıktı' o evdən çıxdı* ', azərb. *qardaşımdan məktub aldım* və s. Görünür, *-dan* şəkilçili çıxışlıq hal ulu türk dilinin sonrakı dövrlərində əmələ gəlib.

5. Ad yönlük halda. Burada 2 hadisəyə baxmaq məqsədəuyğundur. (1) *-a, -ya* şəkilçili yönlük hal. Bu model hər şeydən əvvəl hərəkətin istiqamətini, həmçinin vasitəli, dolaylı obyektə yönəlməni ifadə edir, müq.azərb. *biz burada gəmiyə oturuq. -a* şəkilçili yönlük hal oğuz dillərində yayılmışdır.

(2) *-ka* şəkilçili yönlük hal. Bu model qıpçaq dillərinə, habelə Sibir türk dillərinə məxsusdur. müq. tat. *urmanğa baram' meşoyə gedirəm* '. Görünür, bu iki forma ulu türk dilində mövcud olmuşdur. *-a* samitli yönlük hal tarixən daha qədimdir, *-ka* şəkilçili yönlük hal nisbətən sonralar yaranmışdır.

Əgər ulu türk dilinin yayılmasının ilk vəziyyətindən çıxış etsək, onda demək olar ki, fe'li söz birləşmələri atributiv söz birləşmələri kimi çox dəyişikliyə mə'ruz qalmayıb, çünki ulu dilin qədim dövrdəki hal sistemi müasir türk dillərində əsasən saxlanılmışdır. Türk dillərində yalnız qədim lokal hallarla işlənmiş fe'li birləşmələr itmişdir. Bu birləşmələrdən yalnız məhdud izlər qalmışdır.

Sadə cümlələr tarixi aspektdə

Hər hansı tipoloji quruluşlu dildə-istər aqlütinativ, istər flektiv, istər analitik quruluşda olsun, sadə cümlə iki əsas

struktur üzvün- mübtədə və xəbər və ya subyekt və obyektin sintezidir.

Türk dillərində sadə cümlənin quruluşunun müqayisəli-tarixi analizinin məqsədi nəinki onun qədim tiplərini və onların türk dil ümumiliyinə münasibətini aydınlaşdırır, eyni zamanda onun tarixi hərəkət meylini, retrospektiv (keçmişə doğru) planda onun inkişafını izləyir. Ona görə, təbiidir ki, müqayisəli-tarixi analizin əsas obyektini sadə cümlənin o həlqələridir ki, onun inkişafı da məlum mütəhərrikliliyi aşkar edir. Sadə cümlənin quruluş elementlərinin analizi baxımından mübtədanın ifadə üsulları müqayisəli-tarixi qrammatika üçün o qədər də maraqlı deyil. Çünki əslində bunlar təsviri qrammatikanı maraqlandırmalıdır. Mübtədə sahəsi tarixən nisbi sabit olmuşdur.

Bütün tarixi dövrlərdə, bütün türk dillərində mübtədə təxminən bütün adlarla, əvəzliliklərlə və həmçinin subetantivləşmiş başqa nitq hissələri ilə ifadə olunmuşdur.

Lakin xəbər qütbü tamam başqa səciyyə daşıyır. Burada bağlayıcı əlaqələrin və fe'li zamanların inkişafı ilə əlaqədar çox ciddi tarixi dəyişikliklər müşahidə olunur.

Xəbər qrammatik ifadəsi cümlənin ismi və ya fe'li tiplərini müəyyən edir.

İsmi cümlə

İsmi cümlə əsas e'tibarilə köməkçi fe'lin tarixi inkişafı ilə sıx bağlı olduğundan bütün türk dillərində sadə cümlənin tarixi inkişafının tədqiqi ciddi çətinliklərlə qarşılaşır. Ona görə ki, bu məsələ, əvvəldə deyildiyi kimi, müxtəlif türk dillərində çox dolaşdırılmışdır. Hind-avropa dilləri faktlarının tarixi bütün aydınlığı ilə göstərir ki, *bitb* 'olmaq' köməkçi fe'linin indiki zaman formaları hətta yeni formasiyalarda da yaxşı saxlanılmışdır, müq. h.-A. *a*esti** 'o var', fars. *äst*, alman *ist* və s. Əgər türk dillərində köməkçi fe'lin indiki zaman

sisteminə baxsaq, müxtəlif formalı bağlayıcı vasitələrlə üzləşməli oluruq.

Bir sıra müasir türk dillərində istənilən qrammatik kateqoriyadan olan ismi xəbər şəxsə görə müəyyənləşməmiş ola bilər: alt. *Men altay kiji* 'Mən altaylıyam'; *Sler altay ulus* 'Siz altaylısınız'.

Başkir dilində xəbər affiksi tamamilə olmaya da bilər. Şəxs və kəmiyyət şəxs əvəzliyi ilə ifadə olunan subyektə əks olunur. müq. *Min yazb wsb* 'Mən yazıçıyam'; *Hin uqb wsb* 'Sən öyrəncisən'.

Bir çox türk dillərində affiksiz xəbər bütün üç şəxsi əhatə edir, müq. qar. *Men tüvül kız* 'Mən qız deyiləm', türkm. *Bu men* 'Bu mənəm' və s.

Bütün türk dillərində 3-cü şəxsin təkində istənilən qrammatik kateqoriyadan olan xəbərdə şəxs şəkilçisi iştirak etməyə bilər: qırğ. *Kenen düynödö jaz* 'Geniş dünyada yay'; tuv. *A.S.Puşkin -uluq orus çoğa:ıçı* 'A.S.Puşkin böyük rus şairidir', çuv. *Kıpcr vbrm* 'Körpü uzundur', yakut. *Kini saxa* 'O yaqutdur'; *Oğo kıra* 'Uşaq kiçikdir'.

İsmi xəbər 3-cü şəxsin təkində şəxs göstəricisinin olmaması hal şəkilçisinin işlənməsi və ya köməkçi sözün müşayiəti ilə mümkündür; tat. *Bizniñ palk okopta* 'Bizim polk səngərdədir', tuv. *Bo nom başqınıñ* 'Bu kitab müəllimindir', türkm. *Təzə yılıñ bosağasında* 'Yeni il ərəfəsidir'. İsmi xəbər şəxs şəkilçisi ilə işlənməməsi qədim türk abidələrində də müşahidə olunur: orx-yen. *Bən bilqç Tönyuquq* 'Mən müdrik Tonyukukam'.

Lakin bir çox türk dillərində ismi xəbər 1-ci kateqoriyanın göstəricisi və ya xəbərlik affiksləri ilə işlənir. Xəbərlik şəkilçisinin "olmaq" köməkçi fe'linin indiki zaman formasının rolunda işlənməsi bir sıra türk dillərində geniş yayılmış üsullardandır: azərb. *Sən mənim qardaşımсан*; qırğ.

Biz pionerbiz 'Biz pionerik' tuv. Men student men' Mən tələbəyəm '.

Bütün türk dillərinin yazılı abidələrində şəxs əvəzlilikləri xəbərlilik affiksi kimi qeydə alınmışdır. Çuvaş dilində xəbərlilik və mənsubiyyət affiksləri fərqləndirilmir. Yakut dilində 1-ci və 2-ci şəxsin cəmində xəbərlilik affiksi mənsubiyyət affiksi ilə üst-üstə düşür, yalnız kontekstdə fərqlənir: *Bihiqi oğolorbut kelliler 'Bizim uşaqlar gəldilər' (mənsubiyyət affiksi) və Bihiqi qın oğolorbut 'Biz kiçik uşaqlarıq' (xəbər. affiksi).*

3-cü şəxsin təkinə münasibətdə də xəbərlilik affiksi kimi şəxs əvəzliyindən istifadə olunma meyli var. Bu prosesin izləri ayrı-ayrı müasir türk dillərində və həmçinin qədim türk yazılı abidələrində saxlanılmışdır, məs. başqırd və tatar dillərində adlarda xəbərlilik affiksinin rolunda *ul' o' şəxs əvəzliyi müşahidə olunur, başq. Xesen ya°зѡсѡ ул 'Həsən yazıçıdır', tat. Xəsan ya°зуш ул 'Həsən yazıçıdır'. Tuva dilində də 3-cü şəxs təkin əvəzliyini xəbərlilik affiksi kimi görmək olur: Ol o:renikçi ol' O şagirdidir'. Adlarda -ım//im, -um//üm, -am//em variantları ilə çıxış edən 1-ci şəxs təkin xəbərlilik affikslərinin modelini xüsusi bir qrup kimi ayırmaq lazımdır. Bu tip xəbərlilik affiksi mənsubiyyət affiksi ilə üst-üstə düşür.*

Əksər türk dillərində 3-cü şəxsin təkində istifadə olunan *-dır, -dı* ismi xəbər affiksi etimoloji olaraq *tur-'durmaq'* fe'lindən əmələ gəlmişdir. *-dır* affiksində erkən türk yazılı abidələrindən ən çox *Codex Cumanicus*-da rast gəlinir. Türk dillərinin yazılı abidələrində *-dur//tur* affiksinin daha tam aorista forması olan *turur* saxlanmışdır: qəd.-özb. *Taşvi:ş be:nixayat durur' Təşviş nohayətsizdir'.* Bütün başqa dillərdə *-dır* affiksinin bağlamaya (köməkçi fe'lə) çevrilməsi meyli müşahidə olunur, yəni burada bütün uyğunluq analogiya ilə baş verir: türm. *men s'tudentdirin, s'en s'tudentdirs'in, ol s'tudentdir, biz s'tudentdiris', siz s'tudentdirs'iniz, olar*

s'tudentdirler. Sarı uyğur dilində *-tro//dro<*turu<turur* fonetik variantları vardır.

Bağlama kimi *-dır* göstəricisi nəinki 3-cü şəxsin təkində, həmçinin türk dillərinin yazılı abidələrində müşahidə olunur: qəd.-özb. *İtin durman 'Mən sənə itinəm', XIV əsr Xarəzm abidəsi: Men Cabrail turur men 'Mən Cəbrayıləm' və s.*

Beləliklə, həm müasir türk dillərində, həm də abidələrdə indiki zaman çərçivəsində xəbərlilik kateqoriyası müxtəlif ifadə üsullarına malikdir.

Ulu türk dilində bir vaxtlar *er-(ol-)* fe'l bağlamasının indiki zamanda tam təsriflənmə paradigması olmuşdur. Lakin daha sonralar o həmin vəzifəni yerinə yetirən digər əlaqə vasitələri ilə sıxışdırılmışdır. Xəbər kateqoriyası keçmiş zaman dairəsində birşəkilliliyi ilə daha çox fərqlənir.

Bütün türk dillərində xəbərliliyin keçmiş, xüsusilə mütləq (şühudi) keçmiş zaman çərçivəsində vahid ifadə üsulu kimi *er-(ol-)* köməkçi fe'li çıxış edir. Yarımçıq *edi* fe'linin xəbərliliyin şəkilçi formasına keçməsi meyli müşahidə olunur: qaq. *Bu evde xepsi çürüktü 'Bu evdə bütün şeylər çürükmüş', çuv. Ku sadzem vırnince imik nazarcı 'Bu bağların yerində keçmişdə bazar olub'.*

Fe'li cümlə

Ulu türkcənin ümumiliyi zamanında ismi cümlə ilə yanaşı, artı fe'li cümlə modeli də mövcud olmuşdur. Fe'li cümlənin retrospektiv (keçmişə doğru) planda müqayisəli-tarixi analizi müəyyənləşdirir ki, bütün mümkün tarixi dəyişikliklər hər şeydən əvvəl onun aparıcı üzvü ilə *-fe'li xəbərlə* bağlı ola bilər. Söhbət ondan gedir ki, fe'lin zaman formalarının müasir türk dillərindəki rəngarəngliyini eynən ulu türk dili ümumiliyinə köçürmək olmaz.

1. Fe'li cümlə xəbərinin indiki-gələcəyin *-a* şəkilçisi ilə ifadə olunan formasının açıq və qapalı saitlərin *-a//e*, *-ı//i*, *-u//ü* variantları ilə çıxış edən modeli: tat. *ba°ra-m' mən gəlirəm'*, qazax. *ala-mən' mən alıram'*, noq. *bara-man' mən gəlirəm'*, özb. *yōza-man' mən yazıram'*, q.-balk. *alama' mən alıram'* və s.

-a şəkilçili zaman formasını ulu türk dili ümumiliyinə aid etmək olar. Nəzərə alsaq ki, oğuz dillərində *-a* şəkilçili optativ (arzu) forması (türk. *yazasan*, *yaza*, *yazalar*, azərb. *alam*, *alaq*) indiki-gələcək zamanın *-a* şəkilçisi ilə genetik əlaqəlidir, belə nəticə çıxarmaq olar ki, onda bu zaman nə vaxtsa bütün türk dillərində mövcud olmuşdur.

-a şəkilçili indiki-gələcək zamandan əmələ gəlmiş bütün formalar nisbətən gecikmiş törəmələrdir.

Belə ki, məsələn, *bara idim' həmin anda mən getdim'* tipli forma müəyyən zonalarla məhdudlaşır, ona ancaq qumuq, noqay, qaraçay-balkar, tatar və başqırd dillərində rast gəlinir. İndiki-gələcək zamandan əmələ gəlmiş keçmiş bütün törəmələrin tərkibində *-t* elementi var, məs. qazax. *aladıb' o alır'*, qırğ. *alat*, çuv. *s'iradıp' mən yazıram'*, alt. *baradırım' mən gəzirəm'* və s. *-a* şəkilçili indiki-gələcək zamanın köməkçi fe'llə bu tipli birləşməsi çox sonralar yaranmışdır: noq. *bara yatırman' bu anda mən gedirəm'*, özb. *yōza turəbman' bu anda mən yazıram'* və s.

2. Xəbəri indiki-gələcək zamanın *-ar//ır* şəkilçisi ilə ifadə olunan fe'lin cümlə modeli: azərb. *alaram*, xak. *alarbın' mən alıram'*, salar. *alır* və s. Bu model olduqca geniş yayılmışdır. Güman etməyə hər cür əsas var ki, bu model ulu türk dilində olmuşdur. Bu, türk dillərinin erkən yazılı abidələrində qeydə alınmışdır.

3. *-dı* şəkilçili keçmiş forması ilə ifadə olunmuş xəbərle işlənən fe'li cümlə modeli: türk. *aldım*, qazax. *aldım*, tat. *a°ldım*, qırğ. *aldım*, özb. *öldüm*, azərb. *aldım*, türkm. *aldım* və s.

Ulu türk dilində bu zamanın mövcudluğuna heç bir şübhə ola bilməz. Bu bütün türk dillərində qorunmuşdur. Çulım tatarlarının orta-çulım dialekti istisna təşkil edir. Burada həmin forma *-ğan* şəkilçili perfektə sıxışdırılmışdır. Qeyri-müəyyən imperfektdə işlənmə tezliyi daha yüksəkdir: özb. *yōzar edim' adətən mən yazardım'*, tr.-qar. *alır edim' adətən mən alardım'*, q.-balk. *kelir edim' adətən mən kəlirdim'*, türk. *yazardım* və s.

Düzdür, bir çox türk dillərində, məsələn, tatar, qazax, başqırd dillərində qeyri-müəyyən imperfekt itmişdirsə də, tatar dilinin bir sıra dialektlərində qalmışdır. Belə hesab etmək olar ki, ulu türk dilində qeyri-müəyyən imperfekt mövcud olmuşdur.

Belə hesab edilir ki, müəyyən keçmiş zamanlar aşkarca sonradan törəmədir. Türk dillərində mövcud olan xəbəri perfektlə ifadə olunmuş fe'li cümlələr məhdud zonalarda işlənir. *-ğan* şəkilçili perfekt modeli əsasən, altay, başqırd, qazax, qaraqalpaq, qaraçay-balkar, qırğız, qumuq, noqay, tatar, tuva, özbək, uyğur, xakas, şor dillərində geniş yayılmışdır. Qədim türk run yazılı abidələrində *-ğan* şəkilçili perfekt işlənən sadə fe'li cümlə modelinə rast gəlinmir. O, erkən ərəb və uyğur əlifbalı yazılarda və qıpçaq dili abidələrində özünü göstərir.

-ğan fe'l forması qıpçaq dil ümumiliyi epoxasında *-ğan* fe'li sifəti bazasında yaranmışdır. Görünür, ilkin mərhələdə o, perfekt mə'nası daşımışdır, keçmişdə icra olunmuş hərəkətin nəticəsini ifadə etmişdir. Daha sonralar perfekt mə'nası bazasında hərəkətin qeyri-müəyyənlik bildirən xalis modallıq mə'nası yarana bilərdi.

Xəbəri *-miş* şəkilçili perfektlə ifadə olunmuş sadə fe'li cümlə modeli də ancaq müəyyən ərəzilərdə (əsasən oğuz dillərində) yayılmışdır. Oğuz qrupu dillərində *-miş* fe'l forması bu dillərdə *-miş* şəkilçili keçmiş zaman fe'li sifəti yaranandan sonra onun bazasında meydana gəlmişdir. Bu fe'li sifətdən

əvvəl *-dik* və *-an* şəkilçili fe'li sifətlər fəaliyyət göstərmişdir. *-ip* şəkilçili perfekt forması ilə işlənən xəbərlə sadə cümlə modeli daha geniş yayılmışdır. Ona həm qırpaq, həm də oğuz dillərində eyni dərəcədə rast gəlinir. Ola bilsin ki, perfektin bu tipi ulu dildə olmuşdur, lakin onu sübut etmək çətindir.

Türk dillərində plyuskvamtperfekt (uzaq keçmiş) həmişə perfektlə bağlı olur. Ona görə də bu və ya digər perfekt tipi ilə əlaqədar məhdudlaşma eyni zamanda o əsaslar üzərində əmələ gəlmiş plyuskvamperfektlərə də aiddir.

Türk dillərində ən qədim gələcək zaman forması *-ar, -ir* tipli gələcək zaman formasıdır: tat. *a° ʌrmbn' mən alacağam* ¹, *-açai* şəkilçili gələcək zaman forması daha gec meydana gəlmişdir və bütün türk dillərində yayılmamışdır. Gələcək zamanın başqa formaları çox da geniş dairədə işlənmir.

Türk dillərində fe'lin şəkil kateqoriyası "Morfologiya" hissəsində hərtərəfli öyrənilmişdir. Burada ancaq onu qeyd etmək olar ki, *-sa* göstəricili ontativ (arzu) ulu türk dilində olmuşdur. Sonralar ondan çox az istifadə olunmuşdur, çünki formanın mənası dəyişmiş və şərt dairəsinin tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Ola bilsin ki, artıq ulu türk dilində *-ğay* və *-ay, -sın* və *-a* göstəricili optativ mövcud olmuşdur.

Sadə fe'li xəbərin ifadə üsullarının qısa təhlili belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, ulu türk dili epoxasının xəbəri formal baxımdan müasir türk dillərində olan qədr rəngarəng olmamışdır.

Əgər cümlənin türk tipli quruluşunu cümlənin başqa quruluşu ilə müqayisə etsək, onda çox asanlıqla görünür ki, türk dillərində sadə cümlə aparıcı yer tutur.

Mübaligə etmədən demək olar ki, türk dillərində sadə cümlə budaq cümlənin bütün potensial imkanlarını özünə daxil edərək budaq cümlənin elə əvəzedicilərini yaradır ki, alınan quruluş baş cümlənin quruluş qaydalarını rədd etmir.

Düzdür, bir çox müasir türk dillərində, xüsusən də Türkiyə, Azərbaycan və qaqauz türkcələrində bu meyl

müəyyən dərəcədə zəifləmişdir, lakin bu meylin əvvəllər türk dillərinin inkişafında rolu böyük olmuş və təcrübi olaraq müasir türk dillərinin mütləq əksəriyyətində fəaliyyət göstərir.

Rus tipli bəzi budaq cümlələrə əksər türk dillərində rast gəlmək olmur. Bu, hər şeydən əvvəl, "*Çelovek, kotoriy mnoqo çital, mnoqo znaet*" '*Çox oxuyan adam çox bilir*' (hərfən: *İnsan, hansı ki, çox oxuyub, çox bilir- T.H.*) ; "*Komnata, v kotoruyu ya voşel, bila oçen tesna*" '*Daxil olduğum otaq çox dar idi*' (hərfən: *Otaq hansına ki, qurdum, çox dar idi- T.H.*) tipli tə'yin budaq cümləsinə aiddir. Rus dilinin bu tipli tamamlıq budaq cümlələri türk dilləri üçün tipik deyil: "*Znayu, çto u tebya net deneq*" '*Mən bilirəm ki, sən pulun yoxdur*', yaxud bu tipli rus zərflik budaq cümlələri: "*Koqda nastala oşenb, v şkolax naçalis zanyatiya*" '*Payız gələndə məktəblərdə dərs başlandı*' (hərfən: *Nə vaxt ki, payız gəldi, məktəblərdə dərs başlandı- T.H.*)

Türk dilinin xüsusiyyəti nə ilə izah olunur? Çox şeylər burada türk dilləri üçün tipik olan "tə'yin+tə'yin olunan" söz sırası ilə izah olunur. Məntiq baxımından rus tə'yin budaq cümləsi tə'yindir. "*Çelovek, kotoriy mnoqo çital, mnoqo znaet*" '*Çox oxuyan adam çox bilir*' tipli cümlədə "*kotoriy mnoqo çital*" budaq cümləsi məntiqi olaraq tə'yindir və ona görə də türk dillərində fe'li sifətlə əvəz olunur. müq. tat. *Küp uşğan kişi küp bilö* '*Çox oxuyan adam çox bilir*' (rusca hərfən: *Mnoqo çitavşiy çelovek mnoqo znayet- T.H.*)

Bütün türk dillərində tə'yin cümlənin əvvəlində olur, demək, fe'li formalar cümlənin axırında gəlir. Bu şərait əksər türk dillərində tamamlıq budaq cümləsi yaradılmasının mümkün olmamasını yaxşı aydınlaşdırır -bu dillərdə ruscadakı "*çto*" bağlayıcısının qarşılığı olan "*ki*" yoxdur. "*Ya znayu, çto on rabotal na Urale*" '*Mən bilirəm ki, o Uralda işləmişdir*'.

¹ "Çto"-nun qarşılığı "ki" bağlayıcı budaq cümlələri olan bir sıra türk dillərində bu cümlə tipləri mümkündür.

Burada sərbəst, lakin məntiqi baxımdan bir-birinə bağlı iki cümlə qurmaq olardı. *"Ya znayu". "On rabotal na Urale" 'Mən bilirəm'. 'O, Uralda işləmişdir' və ya türk dili üçün məqbul sayılmayan konstruksiya yaratmaq olardı: "Ya on na Urale rabotal znayu" (hər fən: "Mən o, Uralda işləmişdir bilirəm"). Buna görə türk dillərində ad məzmunlu fe'li sifətdən düzələn genişlənmiş tamamlıq yaradılması yolu ilə potensial halda (yaradılmaq imkanı) olan budaq cümlə udulur. müq.tat. Min a° ñbñ Uralda işləqenin biləm 'Mən onun Uralda işlədiyini bilirəm'; müq.həmçinin türk. *Kaçalarınıñ yanına qitçeklerini eşidip, çaqalar qatı şatlandılar 'Uşaqlar valideynlərinin yanına gedəcəklərini eşidib çox sevindilər', şor. Ol e:de pol parğannarın pis radioba pilip aldıbıs 'Onun elə olmasını bir radiodan bildik '[Dırenkova, 1941, səh.291]. Rus tipli "Koqda solntse zaşlo, prişel domoy" 'Gün batanda, mən evə gəldim' bağlayıcı budaq cümlənin əmələ gəlməsinin səbələri var. Nəzərə almaq lazımdır ki, müasir türk dillərindəki fe'li bağlama tərkibli bir sıra cümlələr vaxtilə fe'li bağlama tərkibli olmamışdır, məs. tat. *Biz yul buyıtşa ba° rğanda, zur şəhər küründi 'Biz yol boyu gedərkən, böyük şəhər göründü'. Vaxtilə bu cümlə hər fən belə məna bildirmişdir: Biz yol ilə gedən zaman böyük şəhər göründü.***

Beləliklə, bir cümlədə bir-birinə bağlı iki hadisənin ifadə olunma problemi türk dillərinin tarixi sintaksisi üçün əsas hadisədir.

Türk dillərində budaq cümlə problemi

Türk dillərində budaq cümlənin mövcudluğu məsələsi bu günə qədər mübahisəlidir. Müqayisəli-tarixi tədqiqatlarda ən böyük çətinlik fe'li sifət, fe'li bağlama, ad- fe'l konstruksiyaları, onlarda mübtədanın qrammatik cəhətdən aşkar ifadəs ilə bağlıdır. Türkoloji ədəbiyyatda ikinci əmrdir ki, bu müəmmalı sintaktik kateqoriyanın mübahisələri davam edir.

Türk dilçiliyinin ayrı-ayrı sahələri inkişaf etsə də, sualın aktualığı itməmişdir: bu mübahisəli konstruksiyalar nə deməkdir-budaq cümlə və ya cümlənin genişlənmiş üzvləridir? Bu suala müxtəlif cavablar müxtəlif baxışlar yaratmışdır. Bir qrup türkoloqlar bütün fe'li sifətlərə, fe'li bağlamalara və ad konstruksiyalarına budaq cümlə kimi baxır. Türk budaq cümləsinin təbiətinə sırf məntiqi nəzərlə yaxınlaşan bu baxış çox uzun ən'ənələrə malikdir. Türkoloji ədəbiyyatda bu söhbəti ilk dəfə M.A.Kazımbəy irəli sürmüş, sonralar isə V.Qordlevskinin, A.K.Borovkovun, Ç.Validinin və əksər xarici türkoloqların əsərlərində öz əksini tapmışdır. Bununla tam əks mövqedə duran başqa qrup türkoloqlar bu fikirdədirlər ki, fe'li sifət, fe'li bağlama və ad- fe'l konstruksiyaları sadə cümlənin daxili tərkib hissələri sayılmalıdır, çünki budaq cümlənin, hər bir cümlə kimi, xəbəri şəxs bildirən fe'llə (verbum finitum) ifadə olunmalıdır.

İndiki zamanda o baxış üstünlük təşkil edir ki, mübtədası olan konstruksiyalar (tərkiblər) budaq cümlə sayılır.

İlk dəfə olaraq, türkoloji ədəbiyyatda fe'li sifət, fe'li bağlama və ad- fe'l konstruksiyaların xüsusi sintaktik kateqoriya kimi ayıran J.Deni olmuşdur. Onun sələfləri belə törəmələri diqqətdən kənar qoymuş və ya ən yaxşı halda onları ikinci dərəcəli əlamətlərlə adlandırmışlar.

Belə tabe konstruksiyaları J.Deni kvazicümlə (yalançı cümlə) termini ilə adlandırmışdır; bunlar şəxssiz fe'llərlə— fe'li sifət, məsdər və sairə formalaşır. O qeyd edir ki, məsələn, fransız dilinin sintaksisi analitikdirsə, belə şəxssiz formaların işlənməsi nəticəsində türk dillərinin sintaksisi sintetikdir [Deny, 1921, s.860]. Bu ifadənin nəticəsi olaraq sonralar "analitik" və "sintetik" mürəkkəb cümlə terminlərindən türkoloji ədəbiyyatda geniş istifadə olunmağa başlanmışdır.

Fe'li sifət və fe'li bağlama konstruksiyalarının budaq cümlə sayılması məsələsi sovet türkoloqları arasında geniş əks-səda verdi. N.K.Dmitriyev təsdiq edir ki, türk dillərində

potensial baş və potensial budaq cümlənin zahiri əlaqəsi fe'li sifətlə ifadə olunur- fe'li sifət potensial budaq cümlənin xəbəri olur [Dmitriyev, 1948, s.247, 252].

Baş cümlənin subyektindən fərqli olaraq potensial budaq cümlənin müstəqil subyekt olmasından A.P.Potseluyevski də danışır [Poç eluyevski, 1843, s.66].

V.M.Nasilov şəxssiz konstruksiyam öz mübtədası ilə birlikdə mürəkkəb cümlədə tabeli kompleksin predikativ komponenti adlandırır [Nasilov, 1966, s.66].

J.Deni, N.K.Dmitriyev və A.P.Potseluyevskinin ardınca S.A.Sokolov fe'li sifət, fe'li bağlama və fe'l-ad konstruksiyalarını öz mübtədası ilə ara mövqe tutan xüsusi sintaktik kateqoriya kimi ayırmağı mümkün sayır. Bir tərəfdən onları fe'lin şəxs forması ilə ifadə olunan budaq cümlənin "klassik" forması ilə eyniləşdirmək olmaz. Digər tərəfdən, onlar subyekt olmayan və cümlənin adi üzvü kimi çıxış edən adi fe'li sifət, fe'li bağlama və başqa tərkiblərdən prinsipial şəkildə fərqlənirlər [Sokolov, 1966, s.177-178]. J.Deninin ardınca M.F.Zəkiyev fe'li sifət və fe'li bağlama konstruksiyalarını sintetik budaq cümlə adlandırır [Zəkiyev, 1963, s.215].

E.A.Qrunina budaq cümlənin müəyyənləşməsində faktorlardan birini xəbərlə mübtəda arasında korrelativ əlaqənin (qarşılıqlı asılılığın) olmasında görür [Qrunina, 1961, s.137-139].

Türk dillərində budaq cümlənin təyin olunmasında bu cür fikir ayrılıqlarını nə ilə izah etmək olar? Bunların müəyyən səbəbləri var. Bunu hər şeydən əvvəl, budaq cümlənin nəzəri əsaslarının zəif işlənməsi ilə izah etmək olar. Digər əsas qüsür bu problemə tarixi yanaşmanın olmamasıdır. Türk dillərində budaq cümlə məsələsini həll etmək üçün fe'li sifət və fe'li bağlama konstruksiyalarını budaq cümlə adlandırmaqdan əvvəl aydınlaşdırmaq gərəkdir ki, budaq cümlələrin olmaması nə ilə bağlıdır.

Türk dillərinin bütün inkişaf dövrlərində türk sintaksisi üçün səciyyəvi olmuşdur ki, heç bir vasitə olmadan sadə cümlələr bir-birinə yanaşsın. Yaxınlaşma sintaktik münasibətlərin ifadə üsulunun ən qədimidir. Mürəkkəb cümlənin tarixi inkişafının ilk dövrlərində, görünür, sadə cümlə mütləq üstünlük təşkil etmişdir. Mə'lum türk yazılı abidələrinin ilk nümunələrində, eləcə də ayrı-ayrı türk dillərinin daha sonrakı dövrlərə aid abidələrində sadə cümlələr, necə deyərlər, sapa düzölmüş kimidir- bu cümlələrin arasında yalnız tabesizlik yox, həm də tabelilik münasibətləri mövcuddur.

Zəncirvari cümlələrin müəyyən sırasında bir-birini əvəz edən zaman ardıcılığı qədim türk yazılı abidələrinin dili üçün səciyyəvidir, məs. orx.-yen. *İnim Kül Tiqin kərçək boltı; özüm saııntım, körür közim körməz təq, bilir biliqim bilməz təq boltı, özüm saııntım ' Mənim kiçik qardaşım Kül Taqin vəfat etdi, mən isə kədərəndim; görən gözlərim görməz oldu, bilən ağlım bilməz oldu, özüm isə yasa batdım '* [Malov, 1951, s.43].

Uzun zəncirvari sadə cümlələr monqol və qırğız abidələrində də asanlıqla müşahidə olunur, müq. VII-VIII əsrlər Ongin abidəsi: *Qamuq balıqqa təqdim, qunladım, altım, süsi kəlti ' Mən çox şəhərlərə hücum etdim, tutdum, onun ordusu gəldi '* (MPMK,9); folklor janrında da yaxşı saxlanır, müq. qazax. *Ay jüredi, jəl jüredi, talay jerdı aralaydı* (KE,5) *' Ay keçir, il keçir, o, bir çox xalqları və ölkələri dolandır '* və s.

Yanaşma çərçivəsində sadalama intonasiyası hər şeydən əvvəl tabesizlik münasibətində ifadə olunur. Eyni zamanda baş verən və ya bir-birinin ardınca gələn hərəkətlər adətən bu şəkildə verilir. Sadə cümlələrin yanaşması yolu ilə aydınlaşdırıcı əlaqə verilə bilər: özb. *Ordan üç kün ötibdi pōdsōxniñ könja oğlıb tüş köribdi, tüşidə bir parça bulut üzilib köyniqə tüşibdi* (UXE,4) *' Beləliklə, üç gün gəlib keçdi, şahın kiçik oğlu yuxu gördü: yuxuda bir parça bulud qopub onun sinosinə düşübdür '*.

Yanaşma çərçivəsində iki sadə cümlə ziddiyyət münasibətini verə bilər: azərb. *Gözlədim, gəlmədi, axtardım, tapılmadı* (ÇE,31); "Kutadğu biliq": *Örün bərdin, eşnu mən oldurmadım 'Sən mənə yer verdin, mən oturdum'* (MP, 265).

Ziddiyyət mə'nası, iki hərəkətin qarşı-qarşıya qoyulma mə'nası çox vaxt leksik-qrammatik paralelizmə görə yaranır. Bu tip bağlayıcı mürəkkəb cümlələr folklor janrı üçün xarakterikdir: azərb. *Alim olmaq asandır, adam olmaq çətin* (AS, 29).

Yanaşan iki tabesiz cümlənin əlaqəsinə cümlənin birinci və ikinci hissəsində təkrar olunan isim tə'sir edə bilər, müq. XII-XIII əsr Ortasiya təfsiri: *Eşək minüb ol eşək qaşındı' Eşşəyə mindi, o eşşək qaşındı* (BL, 206).

Yanaşan sadə cümlələr nəinki tabesiz, həmçinin sonrakı tabeli münasibəti göstərə bilər.

(1) Obyekt münasibətləri. Bəzən bu quruluş tipi ellipsis (ixtisarın) nəticəsi olur, müq.tat. *Üzin biləsən a°t kibik işlədim min* (QO, 72) '*Özün bilirsən, mən at kimi işlədim*'. XIV əsr Xarəzm abidəsi: *Körərmən bir yerli kökli arasında bir uluğ taxt urulmuş 'Görürəm (ki) yerlə göy arasında böyük bir qəsr qurulub*'.

(2) Tə'yinlik münasibətləri: azərb. *Arvad var ev tikər, arvad var ev yıxar* (AS, 32).

(3) Hərəkətin zaman nisbəti: tat. *Къыяş urman a°rəna yəşərindi, min a°wьlğa kildim* (S, 107) '*Günəş meşə arxasında gizləndi, mən evə gəldim*'.

(4) Səbəb-nəticə münasibətləri: qazax. *Къnanbay бьl jerine daylaşқан jok, tēsindi* (EA, 167) '*Kunanbay bu məsələnin mübahisəsinə qoşulmadı, o, başa düşdü*'.

(5) Şərt-güzəşt münasibətləri: noq. *Aytarman-mennem keter 'Deyərəm məndən gedər*' [Baskakov, 1940, s.179].

Danışq nitqini əks etdirən bütün türk dillərində folklor janrında və həmçinin abidlərdə leksik-semantik paralelizm

vasitələri ilə müxtəlif tabeli mə'nalar verən çoxlu hadisələr saxlanılmışdır (hadisələrin zaman nisbəti, onların şərtlənmiş xarakteri və s.) müq. azərb. *Adamın üzünə baxarlar, halını xəbər alarlar* (AS, 2).

Tabesiz və tabeli münasibətləri ciddi fərqlənməyən cümlələrin bağlayıcısız əlaqəsi müxtəlif dillərdə çox arxaik hesab olunur.

Sadə cümlələrin birləşərək bir mürəkkəb cümlə əmələ gətirməsi ilk mərhələdə sadə yanaşma yolu ilə olmuşdur. Türk dillərində tabesiz mürəkkəb cümlələr yalnız bir yolla inkişaf etmişdir- qrammatik müstəqilliyini saxlamaqla sadə cümlələrin birləşməsi qaydası ilə. Təbii ki, bu struktur tip ulu türk ümumiliyi dövrünə aiddir.

Bununla da linkvistik ədəbiyyatda ümumi qəbul edilmiş vəziyyət təsdiq edilir ki, tabeli cümlənin (hipotaksis) inkişafı tabesizin (parataksis) əsasında olmuşdur- fikrimizcə, rus dili materialına istinadən bu məsələni Y.A.Sprinçak inandırıcı şəkildə sübut etmişdir: "Mürəkkəb cümlənin tarixi sintaksisi belə bir hipotezə əsaslanır ki, dilin inkişafının ən qədim dövrlərində ilkin hadisə kimi yalnız asılı olmayan sadə cümlələr mövcud olmuşdur, sonralar mürəkkəb fikrin ifadəsi üçün cümlə birləşmələri inkişaf etmişdir və ilkin mərhələdə eyni hüquqlu predikativ cümlə-vahidlər birləşmişdir. Bunun ardınca tabesizlik əsasında tabeli cümlə inkişaf etmişdir. [Sprinçak, 1964, s.7].

Beləliklə, tam inamla demək olar ki, istər hind-avropa, istərsə də türk dillərinin inkişafının ilk əvvəllərində ancaq sadə cümlə hakim olmuşdur. Lakin sadə cümlənin mürəkkəbləşməsi prosesi hind-avropa və türk dillərində müxtəlif yollarla getmişdir. Hind-avropa dillərində bir sadə cümləni başqasına- bağlayan vasitə- bağlayıcı meydana çıxmışdır, məs.rusca: *"Znayu, çto moy brat vçera poluçil denqi"* '*Mən bilirəm ki, qardaşım dünən pul alıb*'. Türk dillərində sadə cümlənin mürəkkəbləşməsi- iki cümlədən

birinin əmələ gəlməsi baş vermişdir. Məntiqi olaraq tabeli cümlə bu zaman transformasiyaya məruz qalır və ya başqa şəkllə düşür. Bu transformasiyanın nəticəsi, necə deyrlər, tabeli transformasiya artıq xüsusi cümlə kimi çıxış etmir.

Hər hansı transformasiyaya mümkün olan potensial budaq cümlənin kənarlanması baş verir. Türk dillərində potensial mümkün olan budaq cümlənin kənarlaşmasının müəyyən üsulları vardır.

1. Fe'li sifət tərkibinin semantik ekvivalentini (qarşılığını) yaratmaq üçün mümkün potensial təyin budaq cümləsinin şəxsi fe'l formasının fe'li sifətə çevrilməsi, müq. başq. *Min öylenqen yıl küñilli ini* (XB, 150) 'Mən evləndiyim il çox şən idi', azərb. *Mən yazan kağızın belə də cavabı olar* (MS, 52), (Cümlənin ruscası belədir: "Na pismo, kotoroe pişu, takoy otvet budet" 'Mən yazan' fe'li sifət tərkibi rusca cümləyə çevrilir: "kotoroe ya pişu". Ruscadakı cümlə türkcədə hərfən belədir: "hansını ki, mən yazıram". Göründüyü kimi, bu, eybəcər sintaksisdir-T.H.).

2. Mümkün potensial tamamlıq budaq cümləsinin şəxsi fe'l formasının tamamlıq rolunda çıxış edən fe'li sifətdən yaranmış ada çevrilməsi, müq. tat. *Suğışnıñ bitkənin ul xəzır qine añladı* (KU) 'O, müharibənin bitməsini indicə anladı'. Gözlənən budaq cümlənin şəxsi fe'l forması *bitkən* fe'li sifədə çevrilir- *suğışnıñ bitkəni* 'müharibənin bitməsi'.

Türk. *Ne yapacağımı da heç düşünmedim* (ASİ, 63)(Gözlənən budaq cümlənin 'nə yapacağım' xəbəri ad-fe'li sifətə çevrilir: *yapacak*).

3. Mümkün potensial budaq cümlənin fe'li bağlama konstruksiyasına çevrilməsi, müq.tat *Suğış bitkeç yal itərbiz* (ET,111)'Müharibə qurtaranda istirahət edərik', *Qarlar irip ağaşlar bōrilendi* (RB,1) 'Qarlar əriyib ağaclar tumurcuqladı', uyğ. *Ular öyliriqə ketişip üç iştin ziyan tarttı* 'Onlar evə getdikləri üçün üç dəfə ziyan çəkirdilər' [Nadtip, 1960, s.121].

4. Hərəkətin zaman nisbətini ifadə etmək üçün fe'li sifətdən düzələn adın hal formalarından və onların qoşmalarla birləşmələrindən istifadə olunması, müq.özb. *Qışlağımğa bōrganımğa rosa bir yarım yıl buldı* 'Qışlağıma getmədiyim vaxtdan bəri yarım il keçdi'; tat. *Uqıtuş söyləqəndə iğtibar bilen tñlarğa kirek* 'Müəllim danışanda diqqətlə qulaq asmaq lazımdır', *Jediqe uqu yırtı bulğanlıktan, ana boşlanğış bilim alğan üsmirlər kile idi* (KU)'Mədrəsə orta dərəcəli məktəb olmadığından ora ibtidai təhsilli gənclər daxil olurdular', qazax. *Kereyxan ornınan tırğan soñ baskalar da tırdı* (DK, 255) 'Kərayxan duran kimi, o biriləri də durdular'.

5. Fe'ldən düzələn adların tatarcadakı *waqıt*, *çaq*, *zaman*, *urın* və s. tipli yer və zaman mə'nalı isimlərlə birləşmələrindən istifadə olunması, müq. tat. *Sin kilqen waqıtta ul öyde bulmağan (danış.)* 'Sən gələn vaxt o evdə yox idi'.

Potensial mümkün olan budaq cümlənin transformasiyası üsullarından danışanda, hökmən iki müxtəlif tipik hadisəni fərqləndirmək lazımdır. Baş və potensial mümkün olan budaq cümlə bir mübtədaya aid ola bilər. Bu şəraitdə potensial budaq cümlənin kənar edilməsi vasitəsi fe'li sifət və fe'li bağlama olur, müq.tat. *Uqıqaş kitapnı siña birirmın* 'Kitabı nə vaxt ki oxudum, sənə verərəm'.

Ola bilər ki, potensial budaq cümlə tamən kənar edilməsin, bu halda o, mübtədasını saxlayır, yalnız fe'l forması deyilən tərkib yaranır, məs. tat. *Suğış bitkəş yal itərbiz* (EQ, 111)'Müharibə qurtaranda, biz istirahət edərik' (burada iki mübtədə var: "müharibə" və "biz", *bitkən* fe'li bağlaması *suğış* "müharibə" mübtədasına aiddir); qazax. *Kabinet esiqi aşılp, Viktorın tılgası körindi* (DK, 69)'Kabinet qapısı açılarda Viktor göründü" (bu halda həmçinin *aşılp* fe'li bağlaması öz mübtədasına aiddir, baş cümlənin mübtədasına aid deyil).

Belə olduqda mütləq fe'li bağlama tərkibini digər fe'li bağlama tərkiblərindən necə fərqləndirmək olar? Birincisi,

mütləq fe'li bağlama tərkibi baş cümlənin xəbəri ilə formal əlaqəli olmur, o ancaq baş cümləyə yaxınlaşır; ikincisi, mütləq fe'li bağlama tərkibinin, bir qayda olaraq, öz xüsusi mübtədasi olur.

Türk dillərində potensial mümkün budaq cümlələrin transformasiya prosesini şərtləndirən quruluş xüsusiyyətləri

Transformasiya prosesi türk dillərinin quruluşunda fəaliyyətdə olan meyllərə əsaslanır. Onlardan ən başlacası aqqlüminativ quruluşun bu qanunudur- "tə'yin+tə'yinolunan"; bu o deməkdir ki, yanaşan iki cümlədən vahid bir cümləni yaratmağa cəhd olunmur. Bu prosesin nəticəsində əlavə transformlanmış konstruksiyalar sıx şəkildə sadə cümlə qəlibinə qoşulur, lakin transformasiya olunmuş tə'yin konstruksiyaları yanaşma prinsipinə əsaslanaraq əvvəlki ilkin vəziyyətini saxlayır. Beləliklə, transformasiya prosesinin 3 tipini aşkar etmək olur.

Transformasiyanın birinci tipi transformasiya olunmuş atributiv konstruksiyadır. Birini digərinə tabe etmək məqsədilə iki cümlənin birləşməsi zamanı birləşən cümlənin xəbəri adyektivləşir (sifətləşir). Atributiv transformalar adyektiv rolunda çıxış edən törəmələri asanlıqla doğurur. *-ğan* və *-dık* şəkildə tə'yini transformaların geniş inkişafını bununla izah etmək olur. Fe'li sifət formalarının tə'yin kimi çıxış etdiyi bu konstruksiyalarda transformaların bu tipinin inkişafına tə'yini söz birləşmələri həlledici impuls kimi tə'sir edir. Bu prosesin sürətlənməsində genişlənmiş tə'yini qruplar katalizator olur. Genişlənmiş sadə cümlələrin yayılması onların genişlənmiş tə'yini qruplara yaxınlaşma nöqtəsidir, müq.məs.tat. *qamьъ ba° şkan kul ' qamış bitən göl '* tipli modellər.

İkinci tip transformasiya -transformlanmış obyekt konstruksiyasıdır. Onların meydana gəlməsi 3-cü növ izafetin

inkişafı ilə əlaqədardır. Burada tamamlıq budaq cümlələrini izafet konstruksiyalarına uyğunlaşdırma cəhdləri müşahidə olunur.

Üçüncü tip transformlanmış konstruksiyalar zərfləşmiş konstruksiyalardır, bunlar mütləq fe'li bağlama tərkibləri ilə eyniləşib və daha çox müstəqilliyini saxlayır.

İki fe'li cümlə birləşdikdə, asılı cümlənin fe'li qrammatik baxımdan transformasiyaya uğrayır, fe'ldən düzəlmiş bir formaya və ya fe'li bağlamaya çevrilir. Bu proses türk cümlə quruluşunun fəaliyyətində olan başqa qanuna əsaslanır- bu qanuna görə türk cümləsi iki müstəqil verbum finitum-dan qaçır. Sonuncu fakt artıq həmcins xəbərlili sadə cümlələrdə müşahidə olunur. Fe'l formalı tə'yin olunan üzvdən əvvəlki bütün üzvlər onun sifətdən ibarət tə'yinedicilərinin formalarını qəbul etməyə çalışır, onun tə'yinedicisinə- fe'li bağlamaya çevrilir.

Ulu türk dilində hərəkətin nəticəsini bildiren fe'ldən yaradılmış sifətlərin mövcudluğu transformlanmış konstruksiyanın inkişafına səmərəli tə'sir göstərmişdir. Bu cür fe'ldən düzəlmiş sifətlər çox asan şəkildə substansivləşməyə məruz qalır ki, bu da transformasiya zamanı müxtəlif fe'li sifətdən düzələn isimlərin istifadə olunmasına geniş imkanlar açmışdır.

İndi isə bu mübahisəli suala müəyyən cavab verək: doğrudanmı fe'li sifət və fe'li bağlama konstruksiyalarından ibarət transformalar mahiyyət etibarilə budaq cümlələrdir?

Qətiyyətlə demək olar ki, bu, budaq cümlə deyil, transformalardır. Lakin "transforma" termini çoxmənalıdır və buna görə də onları budaq cümlələrin fe'li sifət və fe'li bağlama əvəzediciləri adlandırmaq daha münasibdir. Bir sıra türkololoqlar burada, nəyin bahasına olursa-olsun, ancaq türk dillərinə məxsus xüsusiyyətlər aşkar etməyə çalışırlar. Bu bazada belə bir nəzəriyyə yarandı ki, türk dillərində budaq cümlələrin sintetik adlanan xüsusi növü mövcuddur. Əslində burada heç bir xüsusi cəhət yoxdur. Belə ki, fe'li sifət və fe'li bağlama konstruksiyaları dünyanın müxtəlif dillərində işlənir. Mütləq

tərkib məsələsinə gəlincə, o, yunan dilində qədim slavyancada olmuş və bə'zi müasir dillərdə, yenə qalır.

TÜRK DİLLƏRİNDƏ TABELİ TRANSFORMALAR

-ğan şəkilçili fe'li sifət konstruksiyası

1. Potensial budaq cümlə genişlənmiş tə'yinə çevrilmişdir, müq.özb. *Alişer yeşeqen üyda tantanalıx rux xüküm sürədi* (ON, 29) 'Əlişir yaşayan evdə təntənəli əhval-ruhiyyə hökm sürürdü';

2. Potensial budaq cümlə genişlənmiş tamamlığa çevrilir, fe'li sifətdən əmələ gəlmiş *-ğan* şəkilçili ad tə'sirlik halda işlənir, müq.tat. *İl kürqenni kürərbiz' Vətənin gördüyünü (çəkdiyini) biz də görürük (çəkirik)'*; alt. *Budakta körük oturğanın kördüm 'Körüyün (xırda gəmirici heyvan-T.H.) budaqdan necə asıldığını gördüm'*. Bu konstruksiyalarda fe'li sifətdən əmələ gəlmiş ad yiyəlik halda ifadə oluna bilər, müq.qazax. *Ылыбайдын қалаға бә жолы не жымьспен барғаным Abay дәлдәк білмәйди* (EA,6) 'Bu dəfə Cılabayın şəhərə nə iş üçün getdiyini Abay dəqiq bilmədi'; xak. *Ol miniñ pabamniñ Abaқanзар қилқенин пиди 'O mənim atamın Abakana getdiyini bildi'* (XRS, 476). *-ğan* şəkilçili fe'li sifətdən əmələ gəlmiş ad yönlük halda ola bilər, qım. *Seni qelqeninqe süyündüm 'Sənin gəlişinə sevindim'* [Dmitriyev, 1940, s.152], tat. *Xəzir ul iki ya°zunñ da bir qul bilen ya°zılğanna da şöbhelenmi' O artıq hər iki yazının eyni bir əllə yazılacağına şübhələnmiş'*.

Fe'li sifətdən əmələ gələn ad yerlik halda işləyə bilər. Bu cür konstruksiyaya adətən o hərəkəti bildirir ki, onunla eyni vaxtda və ya ona paralel başqa hərəkətlər də baş verir və ya ondan əvvəl olmuş hərəkətləri ifadə edir, müq.tat. *Zəytünə öyine қа°ytқанда, қа°rtlar қишке а°şар utьralar idi 'Zəytünə evə qayıdanda artıq qocalar şam yeməyinə oturmuşdular'*; tuv.

Dün düjüp kelegende, xo:rayğa çedip keldivis 'Biz şəhərə gələndə gecə idi' (TRS, NA).

Fe'li sifətdən əmələ gələn ad çıxışlıq halla ifadə oluna bilər. Konstruksiyaya mürəkkəb cümlənin əsas hissəsindəki hərəkətdəki əvvəlki hərəkəti ifadə edir, eləcə də hərəkətin vaxtının çıxış nöqtəsini və hərəkətin səbəbini bildirir, müq.xak. *Ol parğannan, tura çabı: çabıs* (BP, 17) 'O getdikdən sonra ev bağlandı'; qazax. *Biz öyden şəkkannan ol əñqimisin töktatқан жоқ 'Biz evdən getdikdən sonra da o öz hekayəsini qurtarmamışdı'*; qum. *Şu yerdeqi havanı ərivlüqü təmizliyindən adam tanış alıp toyabilmey* [Dtanmavov, 1967, s.222] 'Bu yerlərdə havanın təmizliyindən adam heç doya bilmir'.

Türk dillərində *-ğan* şəkilçili fe'li sifətdən əmələ gələn adın qoşma ilə birləşməsi geniş yayılmışdır.

-ğan şəkilçili fe'li sifətdən əmələ gələn ad qədim yönlük halın *-ça* forması ilə mürəkkəbləşə bilər, bu halda o başqa hərəkətin son həddini göstərən hərəkəti bildirir, müq.tat. *Баньым әлә мин şul суқмок биткәшә 'bu ciğir qurtarınca mən gedəcəyəm'*. *-ğan* şəkilçili fe'li sifətdən əmələ gələn ad *-lı* şəkilçili qədim birgəlik hal formasında adətən hər hansı bir hərəkətin həyata keçmə anını ifadə edir. *-ğan* şəkilçili fe'ldən əmələ gəlmiş addan yaranan *-qaç* şəkilçili fe'li bağlama başqa hərəkətdən əvvəlki hərəkəti ifadə edir, müq.tat. *Әнис үлқош botinloy yәtim қа°lған Sьltan күз күрмәқон ya°qlarға kitip bәxit izlep yördi* (KS,109) 'Anası öləndən sonra tam yetim qalmış Sultan xoşbəxtlik axtarmaq üçün namə'lum ölkələrə yola düşdü', özb. *Keyinqi vaxtlarda otasь blon orasь bozьlb қōlғаç, fakьrlьққа түşди* (ÖN, 6) 'Son vaxtlarda atası ilə arası doydıyından, o kasıblamışdı' (kazıblığa düşdü).

-An şəkilçili fe'li sifət konstruksiyası

Bu tip konstruksiyalara oğuz dillərində rast gəlinir. *-an(-yan)* şəkilçili fe'li sifət genişlənmiş tə'yinlər əmələ gətirə bilər,

müq.azərb. *Sən istəyən şey dükanda yoxdur;* türkm. *Çarıyarın aydan sözlərinə qoşuluyarım ' Çarıyarın dediyi sözlərə, qoşuluram '.*

-dık şəkilçili fe'li sifət konstruksiyası

Oğuz qrupu dillərində geniş yayılmış *-dık* şəkilçili fe'li sifət transformaları geniş yayılmışdır, sintaktik xüsusiyyətlərinə görə bu, qıpçaq dillərindəki *-ğan* şəkilçili fe'li sifətə uyğun gəlir. *-dık* şəkilçili fe'li sifətdən genişlənmiş tə'yin yarana bilər: türkm. *Oğuz ili köçin çəkib yürüməzdik yol barmu, öyin tutub olturmadık yürən barmu?' Oğuz elinin köçünü çəkib yürümədiyini yol varmı, ev tikib oturmadığı yurt varmı?'* (KR,164).

-dık şəkilçisinin mənsubiyyət affiksi ilə işlənən fe'li sifət transformaları daha çox işlənir- bu halda mənsubiyyət affiksləri hərəkətin subyektini bildirir və eyni zamanda cümlənin əsas hissəsi ilə əlaqə yaradır, müq.türk. *O rüyada da yegane gödüyü şey Vikonun yüzüdü* (NV, 193). *-dık* şəkilçili fe'li sifətdən yaranan ad genişlənmiş tə'yinə çevrilə bilər, müq.türk. *Yaklaşdı(ğ)ımı duyunca başını kaldırdı* (Kononov, 1956, s.442). *-dık* forması ilə ifadə olunmuş hərəkətin subyektini də transformasiyaya məruz qala bilər, müq.türk. *Akdenizin pırıl-pırıl ışıladı(ğ)ını görüyorlardı* (NV, 255).

Fe'li sifətdən törəyən *-dık* şəkilçili ad yerlik halda adətən hərəkətin zaman münasibətini bildirir, müq.türk. *Tren geldikte biz onu gördük.* Çıxışlıq halda o, hərəkətin zaman, həmçinin səbəb, nəticə, müqayisə və obyektə münasibətlərini ifadə edə bilər.

Fe'li sifətdən *-dık* şəkilçisi ilə törəyən ad da qoşmalarla işləyə bilər (vasitəli hal formalarında). Bu konstruksiyalar hər şeydən əvvəl zaman münasibətləri ifadə edir, müq.türk. *Mühakəmə bittikten sonra kızların yanına gittim* (ASİ, 136).

Yakut dilində öz quruluşuna görə *-dık* şəkilçili fe'li sifətin sintaktik konstruksiyasına tamamilə uyğun gələn *-tax* şəkilçili sifətdən yaranan ad transforması geniş yayılmışdır.

Fe'li sifətdən *-dık//dik* şəkilçisi ilə düzələn ad öz mənsəyini fe'ldən yaranmış nəticə mə'nalı sifətdən alır- bu, sonralar substantivləşməyə qabil olan *-dık//dik* şəkilçili fe'li sifətə çevrilə bilər. O hələ ulu türk ümumiliyi dövründə mövcud olmuşdur. Daha sonralar o qıpçaq dillərində qeyri-məhsuldar olmuş və arxa plana keçmişdir. Əksinə, oğuz dillərində bu fe'li sifətdən əmələ gələn ad müəyyən dövrdə çox məhsuldar olmuşdur. O, geniş surətdə fe'li sifət rolunda da işlənmişdir.

Sadə cümlə dairəsində *-dık* obyekt konstruksiyası da formalaşdırır- bu halda müvafiq hal şəkilçiləri qəbul edir: türk. *Onu nasıl sevdiğimi anlattım* (ASİ,63); qoşmalar və köməkçi sözlərlə əlaqədə zərflik konstruksiyaları əmələ gətirir. Əlbəttə, bunun *-ğan* şəkilçili fe'li sifət transformaları ilə müqayisədə fəaliyyət dairəsi xeyli məhduddur.

Beləliklə, artıq *-dık//dik* şəkilçili fe'li sifətin çərçivəsində transformalar üçün material mövcud olmuşdur.

Daha sonrakı dövrlərdə *-miş* şəkilçili fe'li sifət bir sıra məqamlarda, *-dık* şəkilçili fe'li sifəti sıxışdırmışdır.

-miş şəkilçili fe'li sifət konstruksiyası

-miş şəkilçili fe'li sifətlə formalaşan asılı transformalara rast gəlinir; keçmiş zaman planında bu, *-dık -ğan* şəkilçili fe'li sifətin funksiyasına uyğun gəlir.

-miş şəkilçili fe'li sifət genişlənmiş tə'yin əmələ gətirir: azərb. *Bayram ilan vurmuş adamlar kimi yerindən sıçradı* (MS, 89).

Lakin "ki" bağlayıcısının dilə daxil edilməsi ilə bağlayıcı budaq cümlənin inkişafı nəticəsində *-miş* şəkilçili fe'li sifətdən əmələ gələn adın genişlənmiş tamamlıq kimi

işlənməsi məhdudlaşmışdır. Yakut dilində bu cür konstruksiyalara rast gəlmək adi haldır.

Vasitəli hallarda *-miş* şəkilçili fe'li sifət əmələ gələn adlar obyekt, zaman, səbəb-nəticə və s. kimi müxtəlif münasibətlər verə bilər.

-Nь şəkilçili fe'li sifət konstruksiyaları

Bu konstruksiyaya ancaq çuvaş dilində rast gəlinir. Çuvaş dilində asılı transformaların əmələ gəlməsində *-mь* şəkilçili fe'li sifətin rolu qıpçaq dillərindəki *-ğan* şəkilçili fe'li sifətə uyğundur, müq. *Atte Ёs'ta purannine anne pilni ikken* (LI, 43) '*Ana, sən demə, atanın harada yaşadığını bilirmiş*'.

-açaq şəkilçili gələcək zaman fe'li sifətinin konstruksiyaları

-Acaq şəkilçili fe'li sifət genişlənmiş tə'yini yarada bilər, müq.tat. *Biznin kaharmannar baraşak şeher yırak, tügil idi indi* (RB, 70) '*Bizim qəhrəmanların gedəcəyi şəhər indi uzaqda deyildir*'; türk. *Salon dolmuştu, iyne atacak yer yoktu* (ASI, 133).

-açaq şəkilçili fe'li sifətdən əmələ gələn adın iştirakilə genişlənmiş tamamlıq əmələ gələ bilər, müq.tat. *Unьş қа°zanaşaғъñнь а°ldan үк sizəm* (KS, 162) '*Sənin müvəffəqiyyət qazanacağını əvvəldən bilirəm*'; türkm. *Onçon ol öz etçeqini özi biler* (SS, 10) '*Sonra o öz edəcəyini özü bilər*'.

-açaq şəkilçili fe'li sifətdən əmələ gələn ad vasitəli hallarda da ola bilər və bağlayıcılarla, köməkçi sözlərlə birləşə bilər.

Yuxarıda adları çəkiliş və türk dillərində tez-tez istifadə olunan konstruksiyalarla yanaşı, az aktiv və nadir hallarda istifadə olunan konstruksiyalara da rast gəlmək olur, sonunculara *-ma* şəkilçisi ilə fe'ldən əmələ gələn ad konstruksiyasını aid etmək olar, bu, genişlənmiş tamamlıq

yarada bilər, müq.azərb. *Onlar Solmazın yox olmasını tələb edirlər* (ÇE, 13).

Fe'ldən *-ma* ilə düzələn ad çıxışlıq halında işlənərkən hərəkətin zaman münasibətini ifadə edən transformada əmələ gətirir, müq.türk. *Gün batmadan gömülmesi icab eder* (TN, 25).

Fe'ldən *-mak* şəkilçisi ilə düzələn ad genişlənmiş tamamlığın yaranmasında iştirak edə bilər. Vasitəli hallarda o, səbəb-məqsəd münasibətləri ifadə edir.

-a//ı, -r indiki zaman şəkilçili fe'li sifət də genişlənmiş tə'yin və tamamlıq yarada bilər, ancaq bu, müasir türk dillərində çox az işlənir.

Bağlayıcı mürəkkəb cümlələr və onların inkişaf tarixi

Əvvəlki fəsillərdə dəfələrlə qeyd olunmuşdur ki, türk dillərinin qrammatik quruluşunun spesifikliyi ilə əlaqədar bağlayıcıların iştirakı ilə budaq cümlə əmələ gələ bilməz. Transformada deyilən və ya budaq cümlələrin fe'li sifət və fe'li bağlama əvəzediciləri sayılan konstruksiyaların yaranması bununla izah olunur. Bununla belə zaman keçdikcə flektiv dillərdəki kimi türk dillərində də analogi budaq cümlələr əmələ gəlmişdir. Bunun səbəbi nədir? Qeyd edildiyi kimi, əgər tabeli transformaların inkişafı türk dillərinin quruluşunun xüsusiyyətinə cavab verirdisə, onda nə üçün türk dillərində bağlayıcı və bağlayıcı cümlələr meydana gəlmişdir? Burada iki səbəb ola bilər. Əgər gücləndirici hissəciklər mə'lum dərəcədə bağlayıcının funksiyasını daşıyarsa, demək, türk dillərinin quruluşunda bağlayıcı mürəkkəb cümlələrin inkişafı üçün şəraitin əsası qoyulmuş olur. Hissəciklər sistemi xronoloji olaraq ulu türkcənin ilkin mərhələsinə qədər gedir ki, bu da yanaşma üsulunu müdafiə edir. Müasir türk dillərinin, abidələrinin və onların dialektlərinin materialları əyani olaraq göstərir ki, onların sintaktik quruluşunda hissəciklərin rolu nə

qədər fəaldır. Hissəcik hər hansı sözə birləşərək gücləndirici-ayırddedici mə'na ifadə edir və beləliklə, emfaza şəraitində istifadə olunur. Bu cür əsil türk hissəciklərinin canlı danışıqda istifadə olunma dairəsi çox genişdir: məs. *ak* hissəciyi qazax dilində çox geniş yayılmışdır: *Men erterek aq bildim au* (AK, 10) 'Mən artıq əvvəldən bilirdim'; özbək dilində *gö||qü||ku* hissəciyi: *Erdam beriş burçamız ku, xoırcam bolın, aya!* (ÇÇE, a) 'Kömək etmək axı bizim borcumuzudur, narahat olmayın'. Gücləndirici-ayırddedicilik funksiyası əsasında həmcins adlar və fe'llərlə işlənərkən hissəciklərdə birləşdirici bağlayıcı mə'nası inkişaf edir: qırğ. *Munday gö, tiqindey gö dep, o çoru:ğa tüş* (KRS, 177) 'Onu da, bunu da güman etməklə çəşib qalmaqlar'. Emfaza hərəkətin qarşı-qarşıya qoyulması və ya onların zaman münasibətlərinin zəminində bağlayıcı mə'nasının inkişafına imkan yaradır: qırğ. *Men gö baram, sen emine kılasın? Mən ki gedəcəyəm, sən nə edəcəksən?'*. Beləliklə, hissəciyin gücləndirici-ayırddedici funksiyası əsasında nəinki birləşdirici mə'nalı bağlayıcılar inkişaf edir, eyni zamanda iki hərəkətin qarşı-qarşıya qoyulma mə'nası inkişaf edir, yə'ni nəinki tabesizlik, həm də tabelilik münasibətləri meydana çıxır. Türk dillərində bir sıra tabesiz və tabeli bağlayıcılar mənşəyini gücləndirici hissəciklərdən götürür. Gücləndirici hissəciklərdən bağlayıcıların əmələ gəlmə prosesini şərti olaraq üç mərhələyə bölmək olar:

1) sözdən sonra gələn hissəcik fe'l və ada birləşərək bağlayıcı mə'nası bildirmədən gücləndirici hissəcik mə'nasını saxlayır;

2) gücləndirici mə'nasını saxlamaqla yanaşı bağlayıcı mə'nası inkişaf edir;

3) müxtəlif çalarlar üzrə təkmilləşərək bağlayıcı mə'nası aparıcı olur. Bu üç şərti mərhələni *da*, *də* gücləndirici hissəciyinin dəyişməsi ilə nümayiş etdirmək olar.

1. *Da* hissəciyi addan sonra gələrək ona gücləndiricilik mə'nası verir: qaq. *Ben de seni bra:mam zorunda* (BS, 127)

'*Mən də səni müsibətdə buraxmaram*'; tat. *Nişləqənimni üzüm də bilmim* (F, 93) 'Nə etdiyimi özüm də bilmirəm'.

2. *Da* hissəciyinin gücləndirici-ayırddedici mə'nasında bağlayıcı mə'nası inkişaf edir. Həmcins üzvlərin işlənməsi zamanı emfaza şəraitində "və" bağlayıcısının mə'nası inkişaf edir: tat. *yaqındağb promptovar kibit də, a°şxane de ya°bək id* (FYa, 93). 'Yaxınlıqdakı yeməxana da, sənaye mağazası da bağli idi'. -*da* hissəciyi eyni mə'na ilə həmcins fe'llərdə də özünü göstərir. Hər iki fe'l forması "*da*" hissəcik-bağlayıcısı ilə həmcins xəbər olur və verbum finitum formasını saxlaya bilirlər. Görünür, *da* hissəcik-bağlayıcısı hərəkətləri ayıraraq, nəzərə çarpdıraraq, eyni zamanda onların müstəqilliyini göstərir və onları transformasiyadan qoruyur. Buradan da bir daha belə nəticəyə gəlmək olur ki, məntiqi cəhətdən asılı üzvlər, tabeli cümlələr transformasiyaya mə'ruz qalır.

-*Da* hissəciyinin bağlayıcıya keçməsi tədricən olur. Bir müddət *da* öz hissəcik mövqeyini pozmur, sözlün sonuna yanaşmasını saxlayır. Bununla belə yeni keyfiyyətlər qazanmaqla cümlənin sonuna yanaşmaqda davam edir. Ziddiyyət bildirən "ancaq", "lakin" bağlayıcılarının mə'nası: qazax. *Qoyan bir jerdin inqərinə barıp kiredi, bala da kirip ketedi* (KE, 184) 'Dovşan yuvasında gizlənir, oğlan da ardınca ora soxulur'.

3. *Da* hissəciyinin bağlayıcı mə'nası əsas olur, bu halda çoxlu mə'na incəlikləri, o cümlədən tabelilik mə'nası ardıcıl inkişaf edir, müq. türk. *Bir şey yap da, bir az başım dinlensin* (NF, 9). Analoji vəziyyət *ki* bağlayıcısının inkişafında müşahidə olunur. Bə'zi türk dillərinin, yalnız oğuz yox, həm də qırpaq dillərinin materiallarında bu gücləndirici-ayırddedici hissəciyin geniş yayıldığı görünür: azərb. *Sən ki dünya görmüş adamsan. "ki" hissəciyinin gücləndirici-ayırddedici funksiyası bazasında qarşılaşdırma mə'nası inkişaf edir və sonralar o, mə'na dairəsini daha da genişləndirir.*

İnkişaf etmiş gücləndirici-ayırddedici hissəcik sistemi ilə yanaşı, türk dillərində bağlayıcı əlaqəsi yaradan başqa mənbələr də olmuşdur.

Kökləri çox qədimlərə gedən məhsuldar bağlayıcı vasitələri içərisində əvəzlilik və zərflər də olmuşdur. Bunlardan nisbi sözlər kimi istifadə edilmişdir. Bu üsul türk dilləri quruluşunun əksinə getmir. Əgər əvvəllər iki sadə cümlə yanaşarkən onlardan biri əvəzliliklə zərfdən ibarət sözlə başlayırdısa, bu iki sadə cümlə birləşərək bir mürəkkəbə çevrilərkən həmin tipli sözlər bağlayıcı funksiyasını alır, məs. müq. tat. *қа°yda' harada* ', *қа°ysь' hansı* ', azərb. *hansı*, özb. *қанча' necə* ' və s.

Bağlayıcı mürəkkəb cümlələrin inkişafına təsir edən səbəblərdən biri də transformasiya üsulunun məhdud imkanlara malik olmasıdır. Bir sıra münasibətləri ifadə etmək üçün transformasiya üsulu az yararlıdır, məs. bir-birini qəti rədd edən əksliklərin, şərt və nəticə münasibətlərinin ifadəsi üçün transformasiya konstruksiyaları yaramır. Zaman münasibətlərinin əksliklərini, onların təzadını göstərmək üçün imkan daxilində bağlayıcı cümlələrdən istifadə olunur. Təsədüfi deyil ki, əkslik, qarşılaşdırma mə'nasını yaxşı ifadə edən hissəciklər çoxlu bağlayıcı konstruksiyaların əsasında dayanmışdır. Bağlayıcı mürəkkəb cümlə tiplərinin yaranmasında başqa dillərin təsiredici impulsunu da nəzərə almamaq olmaz. Bir vaxtlar türk dilləri, xüsusilə də onun cənub-qərb qolları, ərəb və fars dillərinin böyük təsirinə mə'ruz qalmışdır. Azərbaycan ədəbiyyatının Nəsimi, Füzuli, Xətai kimi klassikləri həm Azərbaycan, həm də fars dillərində yazmışlar. Türk dillərinin sintaktik quruluşunda ərəb-fars təbəqəsinə qarşılıqlı mədəni-tarixi inkişafın nəticəsi kimi baxmaq olar. Hazırda ərəb-fars elementlərinin azalması müşahidə olunur.

HİBRİDLƏŞMƏ TÜRK DİLLƏRİNDƏ TABELİ MÜNASİBƏTLƏRİN ÖZÜNƏMƏXSUS İNKİŞAF YOLU KİMİ

Türk dilləri sintaktik quruluşunun inkişafında belə faktlar müşahidə olunur ki, tabelilik münasibətlərinin gəlişməsində hər iki yol kəşisir və müxtəlif qarışıq quruluş tipləri verir. Belə ki, məs. şərt bağlayıcısı şərt formasının *-sa* göstəricisi ilə bir birləşmədə işləyir, qapalı sintaktik vahid yaradır, müq. qırğ. *Eğerde adamdar cenüdü oylosoñ, baktılı: bolosuñ* (JJ, 16)' *Əgər insanlar haqqında fikirləşəcəksənsə, xoşbəxt olacaqsan* '.

Bağlayıcı sözlər *-ğan* transformantı+mənsubiyyət affiksi+yerlik hal birləşməsi ilə zaman, şərt və s. zərflik konstruksiyaları formalaşdırır: başq. *Əqər klub itilqen iske məsettə iske a° lmağanda a° wьl bötönləy üzqərməqən kiwik* (QP, 19)' *Əgər köhnə məsciddə açılmış klub nəzər alınmasa, kənd sanki heç dəyişilməyib* '.

Bağlayıcı sözlər çuvaş dilində *-мь//ni* transformantı ilə birləşmədə obyekt nadir hallarda isə zərflik konstruksiyaları formalaşdırır: *Pirvayği k-viz uyix xuşince Viktor ilikrex min virennini aza yulci* (TE, 97)' *Birinci iki-beş ay ərzində Viktorun yadına düşdü ki, o, əvvəllər nə öyrənmişdir* '.

Bağlayıcı sözlər *-diqça* transformantı ilə zərflik konstruksiyaları (ölçü, dərəcə və s.) əmələ gətirir, müq. türk. *Kaçan deliler hakkında yeni haberler alındıqça dinleyicilerimize bildirilecektir* (NB, 3).

Tabeli münasibətlər ifadə edən hibrid konstruksiyalara *-sa* şokilçili formanın hissəciklərlə işlənən göstəriciləri aiddir. Bu halda hibridləşmə dil quruluşunun sintaktik təkmilləşməsinə yönəlmiş xüsusi üsul kimi çıxış edir. Belə konstruksiyalar bütün türk dilləri üçün güzəşt və başqa tabeli münasibətlərin vahid ifadə modelidir, müq. tat. *Таһ са° қтыь unsa da. Ğaliulla ta° ньнь a° z çəçkən idi* (QQ, 16)' *Darı yaxşı*

alınsa da, Xəlulla onu az əkmışdi ', özb. *Bu qəplər mənə makul kelməyə xam, unı tənlaşğa məcbur bolardı*m (ÇAA, 118). ' *Bu söhbətlər ürəyimcə olmasa da, mən onu dinləməyə məcbur idim* '.

Hibrid tipli tabeli konstruksiyalar həm də bağlayıcı tipli hissəciklərdən ibarət transformant birləşmələri tə'siri buraxır. Bu konstruksiyanın analizi zamanı hissəciklərin sintaktik funksiyasını dəqiq təyin etmək çətindir, məs.uyğ. *Qerilik hörmətni bilmiqendiki, nemə ber- mesliqimiz kerek* (QT, 14) ' *Biz nə qədər çalışsaq da, qocalıq bu hörməti görmür* ' ; azərb. *Səslər kəsildə isə hamı fikrə getmişdi* (NS, 94).

Hibridləşmə bağlayıcı vasitələrin sadə mexaniki birləşməsi deyil. Əlbəttə, türk dillərində mürəkkəb tabeli cümlələrin mexaniki əmələ gəlməsində təsadüflər ola bilər. İki müxtəlif üsulun birləşməsi əmfaza əsasında ola da bilər: bir vasitə digərini gücləndirir, müq.tat. *Düşman aboronası özilqəş tə Katukov tankistları a° lğa ırğıldılar* (KS, 193) ' *Düşmənin müdafiəsi yarıldıqda Katukovun tankçıları irəliyə can atırdılar* '. Verilən nümunədə hərəkətin sona yetməsi nəzərə çatdırılır. Lakin burada əsas səbəb ondan ibarətdir ki, müvafiq halda bağlayıcı üsul bir transformasiya üsulunun çatışmazlığını aradan qaldırmağa çalışmanın nəticəsidir. Əsas hallarda hibridləşmə sintaktik əlaqələrin təkmilləşməsi üsulu kimi özünü göstərir. Bəzən müxtəlif üsulların birləşməsində yeni mə'nalar meydana çıxır, tərkib hissələrinin yeni imkanları açılır. Tabeli konstruksiyaların hibrid üsulu ilə ifadə olunmasında aparıcı mə'na rolu bağlayıcı sözlərə aid ola bilər.

Hibrid tabeli konstruksiyaların yaranma imkanlarının əsası artıq sadə cümlə dairəsində qoyulmuş olur- bu zaman hissəcikləri bağlayıcılara yaxınlaşdıran funksiyalar inkişaf edir və bunlar inkişaf edən bağlayıcılı əlaqənin toxumları kimi gözə çarpır.

Yuxarıda göstərilən bütün arqumentlər bu yekun-nəticəyə gətirir ki, türk dillərində hibridləşmə sintaktik

əlaqələrin təkmilləşməsinin özünəməxsus üsuludur. Bu isə mürəkkəb cümlənin sintaktik quruluşunun əmələ gəlməsində və inkişafında ona üçüncü yol kimi baxılmasına əsas verir.

Şərt dövrü

Şərt dövrünün cümlələrinin tərkib hissələri iki sadə cümlənin yanaşması yolu ilə yaranmış mürəkkəb cümlənin maraqlı qalıqlarını yaşadır. Beləliklə, şərt dövrü sadə cümlələrin qovuşması ilə türk mürəkkəb cümləsinin inkişafına zidd getmir.

Lakin şərt dövrünün xüsusi cəhəti ondan ibarətdir ki, şərt şəklinin *-sa* göstəricisi iki cümlənin bağayıcısız birləşməsində məntiqi olaraq əlaqələndirici tabelilik vasitəsiə çevrilmişdir. Müəyyən qanunauyğunluq əsasında cümlənin hər iki hissəsində *-sa* formasının şərt mə'nası yaranır və zaman formalarının işlənməsi ilə təsdiqlənir. Düzdür, bu qanunauyğunluğa, məsələn, latın dilindəki kimi ciddi riayət olunmur, lakin bununla yanaşı, şərt dövründə türk dillərində zamanların ardıcılığından danışmaq olar. Yəqin ki, klassik dillərin (yunan və latın) sintaksisinin tə'siri altında¹ türk dili qrammatikalarının bir çox müəllifləri şərt dövrünün üç tipini göstərirlər: təxmini hal, real hal və irreal hal. Lakin sadə olmaq üçün bütün şərt budaq cümlələrini real və irreal hallara ayırmaqla kifayətlənmək olar. Doğrudan da, məntiqi baxımdan hər bir güman, fərziyyə, imkan indi olmayan və keçmişdə olmamış hərəkəti ifadə edir və beləliklə, öz mahiyyətinə görə irreal sayılır.

¹ Əlbəttə, dillər yox, dilçilik, qrammatika nəzərdə tutulmuşdur: yunan, latın dillərinin tə'siri yox, yunan, latın dillərinə aid qrammatikaların tə'siri deyilməli idi-T.H.

Real hal

Real şəraitdə zaman formalarının paylanması belə ola bilər:

budaq cümlədə-indiki zamanın şərt forması; baş cümlədə-indiki, indiki-gələcək zaman forması; azərb. *hərə bir sap versə, çılpağa köynək olar* (atalar sözü); tat. *Səriy bilsən, ta° bılır 'Əgər xahiş edərsən, tapılar'*, xak. *Taında pulittığ kün polza, pis somarğa parbaspıs 'Əgər sabah hava bulutlu olsa, biz çimməyə getməyəcəyik'*; türk. *Eger sen gitmezsen, ben yalnız başıma giderim* [Kononov, 1956, s. 530]; qırğ. *Direktor kelse, zavodgo ekskursiyağa barıbiz 'Əgər direktor gəlsə, biz zavoda ekskursiyaya gedəcəyik'*; azərb. *Bir az da qeyrət etsək, buruq qülləsi hazır olacaq* [Qr. azerb. yaz. 1971, s. 400].

Baş cümlənin xəbəri fe'lin əmr və arzu formasında da ifadə oluna bilər, müq.türk. *E(g)er kalmak hoşuna gitmiyorsa, git.*

İrreal hal

Türk dillərində irreal şəraitdə ən çox yayılmış zaman formaları bunlardır: budaq cümlədə-indiki zamanın şərt forması; baş cümlədə-lazım deyilən forma: tat. *İşitkən bulsa, miña eytir idi indi ul' Əgər eşitsəydi, o mənə deyərdi'*; özb. *U tirik bolsa, iançalar iuvonar edi* (ON, 83) 'Əgər o sağ olsaydı, nə qədər adam sevinərdi'; alt. *Balam Şunu bar bolzo, ol bu d'anı gödürer edi' Əgər Şunu oğlum sağ olsaydı, o bu oxu qaldırardı'* [Direnkova, 1940, s. 289]; türkm. *Eger bağın içi qovı beçerilen bols'adı, muna iki es's'e xas'ıl bererdi ' Əgər bağ yaxşı becərilseydi, bundan iki dəfə çox məhsul verərdi'* [qr.türkm. z., 1970, s. 530]; azərb. *İmkan olsa idi, onu Bakıya göndərərdim.*

Türk dillərinin tarixinə aid tədqiqlərdə lazım formasının mənşəyinə o qədər də fikir verilmir. Əslində isə o çox maraqlı

bir qrammatik törəmədir. Öz xarici görünüşünə görə lazım forması qeyri-müəyyən bitməmiş keçmiş zaman forması ilə tamamilə üst-üstə düşür, müq.özb. *yözar edim 'mən adətən yazırdım'* və *yözar edim 'kaş yazar idim'*. Lakin buradan belə nəticə çıxarmaq olmaz ki, lazım forması qeyri-müəyyən imperfekt formasından inkişaf etmişdir. Lazım forması qədim indiki-keçmiş zamanın futural (gələcək) mənasımdan inkişaf etmişdir. Tatar forması *a° lır idim 'kaş ala idim'* ilkin olaraq keçmişdə həyata keçməmiş niyyəti ifadə etmişdir, yə'ni *'mən bir şeyi keçmişdə almaq niyyətində idim, lakin müəyyən səbəblərə görə bu, baş tutmadı'*.

Müxtəlif türk dillərinin şərt dövründə bu formadan istifadə olunması heç bir təəccüb doğurmur.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, şərt dövründə lazım formasının irreal halda işlənməsi mütləq deyil. Türkiyə və türkmən türkcələrində həmin mə'nada keçmişli gələcək deyilən zaman istifadə olunur: türk. *Yetişmemiş olsaydım, soyulacaktı; Pervin koluma girmeseydi, düşecektim* [Kononov, 1956, s.530]; türkm. *Eger men yetişmedik bolçamdı, onda ol molla Qalçını çeyneçekdi 'Əgər mən yetişməseydim, onda o (it) molla Qalçını gəmirəcəkdi'* [Qr.türkm.yaz. 1970, s. 286].

Xakas dilində lazım formasına fe'lin lazım şəklinin xüsusi formaları uyğun gəlir. Bu formalar *-ar//-ır* şəkilçili gələcək zaman fe'li sifətlərinə *-cix//-cix* affiksini artırmaqla düzəlir: *odıracıxtın 'otursaydım', pazarcıxtım' yazsaydım'* və s. [Qr. xak. z. 1975, s. 195]

Bu iki tip cümlənin şərt dövründə yaranmasını belə təsəvvür etmək olar. Hər cür şərt gələcəyin planında nəzərdə tutulmuş hərəkəti güman edir. İlk baxışda belə çıxır ki, onun ifadəsi üçün ən yaxşısı gələcək zaman formasıdır. Lakin hərəkət burada real yox, təxminidir. Buna görə onun ifadəsi üçün *-sa* şəkilçili arzu (optativ) forması daha məntiqli və daha təbiidir. Türk dillərində şərtin reallıq və qeyri-reallıq

indikatoru baş cümlənin fe'l forması olur. Əgər şərt realdırsa, onda baş cümlədə fe'lin xəbər şəklinin zaman formalarından biri onun göstəricisi kimi çıxış edir. İrreal vəziyyətdə isə güman olunan hərəkət yenə *-sa* şəkilçili qədim optativ (arzu) formasında işlənir. Baş cümlədə irreal hərəkətin göstəricisi olaraq lazım forması və ya keçmiş zamanlı gələcək forması çıxış edə bilər.

Run daş yazılarında, sonralar uyğur abidələrində, nadir hallarda isə ərəb yazılarında *-sar* formasına rast gəlinir. *-sar* şəkilçili optativ formasının köməyi ilə düzələn şərt dövründə də zaman formalarının işlənmə nisbəti müşahidə olunur.

-san şəkilçili optativ formasının bazasında çuvaş dilində şərt dövrü yaranır:

a) real hal: *Farъz' ene sudatsan, tьşman sisme puldarat'* (Aİ, 34) '*Əgər çıraqlar yanarsa, düşməni görə bilər*'.

b) irreal hal: *Ebi vьqьtra instiduda virenme qini bulzan, xali indi virenz'e duxnь bulьttьm* '*Əgər mən vaxtında instituta daxil olsaydım, onu çoxdan bitirərdim*' [Mat.qr. 1957, s. 207].

* * *

Türk dillərinin sintaktik quruluşunun müqayisəli-tarixi analizi onun aşağıdakı inkişaf meyillərini qeyd etməyə imkan verir.

Tə'yini söz birləşmələrindən məhsuldar şəkildə bu tiplər inkişaf edir: "say+isim", "əvəzlik+isim"- bu modellərin konkret ifadələrində formal göstəriciləri olmur. "Formal göstəricili asılı üzv+isim" modeli ayrı-ayrı dillərdə qeyri-bərabər inkişaf edir. "İsim+lı+isim" söz birləşmə tipi yüksək işlənmə tezliyinə malikdir. Vaxt getdikcə tə'yini söz birləşmələrinin bir sıra konkret modelləri işlənmə dairəsini daraldır, yaxud qeyri-məhsuldar olur. Bu cür modellərə *-lığ* şəkilçili sifətdən *-ıq*, *-dığ*, *-ar*, *-ır* şəkilçili qədim fe'ldən düzələn sifətdən ibarət

tə'yini söz birləşmələrini aid etmək olar. Bir sıra dillərdə "yiyəlik əvəzliyi+isim" tipli tə'yini söz birləşmələrində mənsubiyyət şəkilçisinin yiyəlik hal forması ilə əvəzlənmə meylə müşahidə olunur.

Ulu türk ümumiliyinin ilk dövrlərində mövcud olan II növ izafət inkişaf prosesində öz semantik işlənmə dairəsini böyütmüşdür. *-arxaik* mənsubiyyət mənasından cins kateqoriyası mənasına doğru inkişaf getmişdir. Ad hissəsi idarə olunan fe'li söz birləşmələrinin modelləri hal tərtibatı baxımından çox sabitdir. Təbiidir ki, bəzi qədim məkani hallarla işlənen birləşmələr itmişdir, çünki bu hallar işlənməkdən dayanmış və dil sistemindən çıxmışdır.

Beləliklə, istər ismi, istər fe'li söz birləşmələrinin inkişafı üçün məzmun cəhətinin qorunması səciyyəvidir— "sifət+isim", "isim+fe'l" və s.

İndiki zaman formalı köməkçi fe'llə ifadə olunan ismi sadə cümlənin modeli, yəqin ki, ulu türk epoxasında mövcud olmuşdur. Zaman keçdikcə indiki zaman köməkçi fe'li onun inkişaf etməkdə olan qrammatik köməkçi fe'l analoqları ilə sıxışdırılıb sıradan çıxarılmışdır.

Fe'li cümlənin keçmişinə doğru müqayisəli-tarixi təhlil müəyyənləşdirir ki, bütün mümkün tarixi dəyişikliklər, hər şeydən əvvəl, əsas-aparıcı üzvlə *-fe'li* xəbərlə bağlı olmuşdur. Türk ümumiliyinin xronoloji daha ilkin dövrləri ümumi formaların kömiyyətə nisbətən məhdudluğu ilə səciyyələnir (*-a//ə* şəkilçili indiki-gələcək zaman, *-ar//ır* şəkilçili indiki-gələcək, *-dı* şəkilçili keçmiş zaman və qeyri-müəyyən imperfakt-bitməmiş keçmiş zaman). Türk dilləri tarixinin sonrakı inkişaf dövrü fe'li cümlələrin artması ilə xarakterizə olunur.

Türk dillərində mürəkkəb cümlənin tarixi inkişafını üç mərhələyə bölmək olar: 1) sadə cümlənin mütləq üstünlüyü; 2) qeyri-mükəmməl transformasiya nümunələri kimi tabeli transformasiyaların izlərinin meydana çıxması; tarixən müəyyənləşməmiş

keçid konstruksiyalarının rəngarəngliyi; 3) tabeli transformaların təşkili-düzəlməsi –bu, iki cümlənin yanaşma yolu ilə birləşməsi ilə üzə çıxır və onun başlanğıc impulsu tarixi inkişafın ilk dövrlərinə gedir. Xronoloji baxımdan mürəkkəb cümlənin inkişaf prosesi ilə başlanan transformasiya prosesi yazılı nitqin inkişafı ilə bağlıdır.

Tabeli transformaların inkişafı ilə paralel şəkildə bağlayıcı tabeli mürəkkəb cümlə tipi meydana gəlir. Bu, təsadüfi baş verəmişdir- artıq türk dilləri tarixinin lap dərinliklərində bağlayıcı mürəkkəb cümlənin inkişafı üçün şərait yaradılmışdı.

Türk dillərinin sintaktik quruluşunun inkişafında tabelilik münasibətlərinin hər iki yolunun- transformasiyanın və bağlayıcı üsulunun birləşməsi halları müşahidə olunur. Bununla da cümlə quruluşunun rəngarəng qarışıq tipləri törəyir. Türk dillərində hibridləşmə mürəkkəb cümlənin sintaktik quruluşunun üçüncü inkişaf yoludur. Əgər bağlayıcı üsul transformasiya üsulunun hər hansı bir çatışmazlığını aradan götürməyə cəhd edərsə, ümumilikdə hibridləşmə bir üsul kimi sintaktik əlaqələrin təkmilləşməsinə xidmət edir.

Ədəbiyyat

- Аппаев, 1960- Аппаев А.М. Диалекты балкарского языка в их отношении к балкарскому литературному языку. Нальчик, 1960.
- Ашмарин, 1898- Ашмарин Н.И. Материалы для исследования чувашского языка. Казань. 1898.
- Баскаков, 1940- Баскаков Н.А. Ногайский язык и его диалекты. Грамматика, тексты, словарь. М.-Л., 1940.
- Баскаков, 1952- Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. М., 1952.
- Баскаков, 1975- Баскаков Н.А. Историко- типологическая характеристика структуры тюркских языков. Словаосочетания и предложение. М., 1975.
- Бирюкович, 1981- Бирюкович Р.М. Морфология чулымско-тюркского языка. Саратов, 1981.
- Богородицкий, 1953- Богородицкий В.А. Введение в татарское языкознание в связи с другими тюркскими языками. Казань, 1953.
- Гаджиева, 1973- Гаджиева Н.З. Основные пути развития синтаксической структуры тюркских языков. М., 1973.
- Гаджиева, 1975- Гаджиева Н.З. Проблемы тюркской ареальной лингвистики. М., 1975.
- Гаджиева, 1979- Гаджиева Н.З. Тюркоязычные ареалы Кавказа. М., 1979.
- Гр.азерб.яз., 1971- Грамматика азербайджанского языка. Баку, 1971.
- Гр.к.-балк.яз., 1976- Грамматика карачаево- балкарского языка. Нальчик, 1976.
- Гр.русс.яз., 1960- Грамматика русского языка. т. II. Синтаксис. ч.1. М., 1960.
- Гр. туркм. яз., 1970- Грамматика туркменского языка. Ч.1. Ашхабад, 1970.
- Гр. хак. яз., -Грамматика хакасского языка. М., 1975.
- Грунина, 1961- Грунина З.А. Некоторые вопросы сложноподчиненного предложения в современном узбекском литературном языке- Исследования по сравнительной

грамматике тюркских языков. Ч. III. Синтаксис. М., 1961.

Джанмавов, 1967- Джанмавов Ю.Д. Деепричастия к кумыкском литературном языке. М., 1967.

Дмитриев, 1939- Дмитриев Н.К. Строй турецкого языка. Л., 1939.

Дмитриев, 1940- Дмитриев Н.К. Грамматика кумыкского языка. М., - Л., 1940.

Дмитриев, 1948- Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. М., -Л., 1948.

Дмитриев, 1955- Дмитриев Н.К. Соответствие р//з. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Ч. I. Фонетика. М., 1955.

Дмитриев, 1956- Дмитриев Н.К. Категория принадлежности. -Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Ч. II. Морфология. М., 1956.

Др. сл., 1969- Древнетюркский словарь. Л., 1969.

Дыренкова, 1940- Дыренкова Н.П. Грамматика ойротского языка. М., - Л., 1940.

Дыренкова, 1941- Дыренкова Н.П. Грамматика шорского языка. М. - Л., 1941.

Дыренкова, 1963- Дыренкова Н.П. Тофаларский язык. - Тюркологические исследования. М.-Л., 1963.

Закиев, 1963- Закиев М.З. Синтаксический строй татарского языка. Казань, 1963.

Исхаков, 1955- Исхаков Ф.Г. Характеристика отдельных гласных современных тюрских языков. - Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Ч. I. Фонетика. М., 1955.

Исхаков- Пальмбах, 1961- Исхаков Ф.Г., Пальмбах А.А. Грамматика тувинского языка. Фонетика и морфология. М., 1961.

Кайдаров, 1969- Кайдаров А.Т. Развитие современного уйгурского литературного языка. А.-А., 1969.

Кононов, 1941- Кононов А.Н. Грамматика турецкого языка. М.-Л., 1941.

Кононов, 1948- Кононов А.Н. Грамматика узбекского языка. Ташкент, 1948.

Кононов, 1954- Кононов А.Н. Тюркские этимологии. - "Ученые записки ЛГУ", 179. Серия

востоковедческих наук. История и филология стран Востока. 1954. №4.

Кононов, 1956- Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.-Л., 1956.

Левитская, 1976- Левитская Л.С. Историческая морфология чувашского языка. М., 1976.

Мат. гр., 1957- Материалы по грамматике современного чувашского языка. Ч. I. Чебоксары, 1957.

Наджип, 1960- Наджип Э.Н. Современный уйгурский язык. М., 1960.

Насилов, 1966- Насилов В.М. Глагольные имена в их развитии в тюркских языках. -Вопросы тюркской филологии. М., 1966.

Пашаев, 1969- Пашаев Г.М. Фонетика керкукского диалекта. Баку, 1969.

Поцелуевский, 1943- Поцелуевский А.П. Основы синтаксиса туркменского литературного языка. Ашхабад, 1943.

Поцелуевский, 1975- Поцелуевский А.П. Избранные труды. Ашхабад, 1975.

Рамстедт, 1957- Рамстедт Г.И. Введение в алтайское языкознание. М., 1957.

Рассадин, 1971- Рассадин В.И. Фонетика и лексика тофаларского языка. Улан-Удэ , 1971.

Рассадин, 1976- Рассадин В.И. Некоторые особенности морфологии тофаларского языка.- Turcologica. К семидесятилетию академика А.Н.Кононова. Л., 1976.

Решетов, 1959- Решетов В.В. Узбекский язык. Ч. I. Фонетика. Ташкент, 1959.

Рясянен, 1955- Рясянен М. Материалы по исторической фонетике тюркских языков, М., 1955.

Садыков, 1974- Садыков Б.П. Об одном древнем аффиксе родительного падежа в айрумском говоре азербайджанского языка.- СТ. 1974, №4.

Совр. казах. яз., 1962- Современный казахский язык. А.- А., 1962.

Совр. тат. яз., 1969- Современный татарский литературный язык. М., 1969.

Соколов, 1966- Соколов С.А. Типология сложных синтаксически конструкций в тюркских

- языках. -Вопросы тюркской филологии. М., 1966.
- Спринчак, 1964- Спринчак А.Я. Очерк русского исторического синтаксиса. Ч. II. Киев, 1964.
- Тенишев, 1976- Тенишев Э.Р. Строй саларского языка. М., 1976.
- Тенишев, 1976- Тенишев Э.Р. Строй сарыг-югурского языка. М., 1976.
- Тумашева, 1977- Тумашева Д.Г. Диалекты сибирских татар. Казань, 1977.
- Убрятова, 1976- Убрятова Е.И. Исследования по синтаксису якутского языка. Новосибирск, 1976.
- Федотов, 1971- Федотов Р.М. История чувашского языка. Ч. I. Звуки. Чебоксары, 1971.
- Харитонов, 1947- Харитонов Л.Н. Современный якутский язык. Якутск, 1947.
- Харитонов, 1963- Харитонов Л.Н. Залоговые формы глагола в якутском языке. М.-Л., 1963.
- Щербак, 1970- Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970.
- Щербак, 1977- Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (имя). Л., 1977.
- Ширәлијев, 1962- Ширәлијев М. Азәрбајҹан диалектолоҹијасынын әсаслары. Бақы, 1962.
- Bang, 1917- Bang W. Vom Koktürkischen zum Osmanischen. Berlin. 1917.
- Bang, 1918- Bang W. Beiträge zur türkischen Wortforschung. Turan, Budapest, 1918.
- Bang, 1918- Bang W. Monographien zur türkischen Sprachgeschichte ("Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften". Philosophisch- historische Klasse. Jahrgang. 1918, 12.) Heidelberg, 1918.
- Bang, 1934- Bang W. Turkologische Briefe aus dem Berliner Ungarischen Institut. UJb, 1934, XIV, 3.
- Bazin, 1959- Bazin L. Structures et tendances communes des langues turques (Sprachban). -PhTF. T.I. Wiesbaden, 1959.
- Delbrück. 1893- Delbrück B. Vergleichende Syntax der Indogermanischen Sprachen.- Brugmann K., Delbrück B. Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen. Bd.I-V. Strassbourg, 1889-1893.
- Deny, 1921- Deny J. Grammaire de la langue turque (dialecte osmanli). P., 1921.
- Doerfer, 1971-Doerfer G. Khalaj Materials. Bloomington, 1971.
- Eckmann -1966- Eckmann J. Chagatay Manual. Bloomington, 1966.
- Ilminsky, 1860- Ilminsky N. Ueber die Sprache der Turkmenen. Aus einem Briefe des Herrn Ilminsky an A.Schiefner.- "Bulletin de l' Academie imperiale des sciences de St. Peterbourg". T. I. SPb., 1860.
- Kotwicz, 1936- Kotwicz W. Les pronoms dans les langues altaïques. Krakow, 1936.
- Kowalcki, 1934- Kowalski T. Osmanisch-türkische Dialecte des Islam. Leiden- Lpz., 1943.
- Maniet, 1903- Maniet A. L'evolution phonétique et les sons du latin ancien dans le cadre des langues indo-européenes. P., 1964.
- Meninski, 1680- Meninski F. Linguarum orientium Turcicae, Arabicae, Persicae institutiones, seu Grammatica Turcica. Vindobonae, 1680.
- Pedersen, 1903- Pedersen H. Türkische Lautgesetze.- Zeitschrift der deutschen Morgenländischen Gesellschaft. Lpz.-Wiesbaden, 1903.
- PhTF, 1959- Philologiae Turcicae Fundamenta. T. I. Wiesbaden, 1959.
- Räsänen, 1957- Räsänen M. Materialien zur Morphologie der türkischen Sprachen, Helsinki, 1957.
- Räsänen, 1969- Räsänen M. Versuch eines ethymologischen Wörterbuches der Türkischen Sprachen. Helsinki, 1959.
- Tekin, 1968- Tekin T. A Grammar of Orkhon Turkic. Bloomington, 1968.

MÜNDƏRİCAT

B.İsgəndər oğlu və N.Zeynal qızı haqqında iki söz.....	3
Şərti ixtisarlar.....	9
Transkripsiya haqqında.....	12

I fəsil. FONETİKA

Ulu türkcənin vokal sistemi.....	13
Diftonqlar.....	34
Türk vokalizminin tarixi ilə bağlı bə'zi ümumi hadisələr haqqında.....	35
Ulu türkcənin konsonant sistemi.....	38
Partlayan samitlər.....	39
Novlu partlayan samitlər.....	56
Affrikatlar.....	83
Sonor samitlər.....	86
Protentik samitlər haqqında.....	95
Türk konsonantizminin tarixi ilə bağlı bə'zi ümumi hadisələr haqqında.....	96
Vurğu haqqında.....	97

II fəsil. MORFOLOGİYA

İSİM.....	99
Türk dillərinin hal sisteminin inkişaf tarixi.....	99
Türk hal sisteminin qədim vəziyyətinin dəyişməsi və onun səbəbləri.....	110
Kəmiyyət kateqoriyası.....	114
Mənsubiyyət formaları.....	119
İsmın söz yaradıcılığı.....	129
SİFƏT.....	144
Sifətin müqayisə dərəcələri.....	146
Sifətin söz yaradıcılığı.....	149
SAY.....	163
Miqdar sayları.....	163
Sıra sayları.....	167

Toplu saylar.....	171
Bölüşdürmə sayları.....	171
Kəsr sayları.....	172
ƏVƏZLİKLƏR.....	173
İşarə əvəzliləri.....	173
Şəxs əvəzliləri.....	178
Sual əvəzliləri.....	181
Yiyəlik əvəzliləri.....	185
Qayıdış əvəzliləri.....	187
Ümumiləşdirici əvəzlilər.....	187
Toplu əvəzlilər.....	188
Qcyri-müəyyən əvəzlilər.....	189
İnkar əvəzliləri.....	190
FE'L.....	191
Şəxs göstəriciləri.....	193
Türk dillərində zaman kateqoriyasının inkişafı.....	200
İndiki zaman.....	202
Keçmiş zaman.....	224
Gələcək zaman.....	247
Ər-(olmaq) köməkçi fe'l -bağlama haqqında.....	256
Ulu türkcədə fe'l zamanlarının miqdarı haqqında.....	257
Növ kateqoriyası.....	258
Məchul növ.....	258
Qayıdış növü.....	260
Qarşılıq-müştərək növ.....	261
İcbar növü.....	262
Şəkil kateqoriyası.....	265
Arzu şəkli və ya optativ.....	265
Əmr şəkli.....	270
Şərt şəkli.....	270
Vacib şəkli.....	273
Modallığın ifadə üsulları.....	274
Tərz kateqoriyaları.....	275
İnkar formaları.....	278
Fe'li sifət.....	282
İndiki və gələcək zaman fe'li sifətləri.....	289
Keçmiş zaman fe'li sifəti.....	290

Fe`li bağlama.....	292
Məsdər və supinlər.....	299
Fe`lin söz yaradıcılığı.....	300
Təkrar (çoxdəfəlik) hərəkət affiksləri.....	301
Səstəqlidi fe`l şəkilçisi.....	307
-s elementli affikslər.....	309
QOŞMALAR.....	310
Əsl qoşmalar.....	311
Köməkçi sözlər.....	313
ZƏRF.....	315
Hissəciklər.....	315
Bağlayıcılar.....	317

III. fəsil. SİNTAKSİS

Sintaktik vahidlərin tarixi aspektdə öyrənilmə metodları haqqında.....	319
Türk dillərində söz birləşmələri və onların inkişaf tarixi.....	325
Tə`yini söz birləşmələri.....	326
Türk dillərində izafet.....	332
I növ izafet.....	333
II növ izafet.....	333
III növ izafet.....	334
Fe`li söz birləşmələri.....	335
Sadə cümlələr tarixi aspektdə.....	337
İsmi cümlə.....	338
Fe`li cümlə.....	341
Türk dillərində budaq cümlə problemi.....	346
Türk dillərində potensial mümkün budaq cümlələrin transformasiya prosesini şərtləndirən quruluş xüsusiyyətləri.....	354
Türk dillərində tabeli transformalar.....	356
Bağlayıcı mürekkəb cümlələr və onların inkişaf tarixi.....	361
Hibridləşmə türk dillərində tabeli münasibətlərin özünəməxsus inkişaf yolu kimi.....	365
Şərt dövrü.....	367
Ədəbiyyat.....	373

**Boris Aleksandroviç Serebrennikov,
Ninel Zeynal qızı Hacıyeva.**
Türk dillərinin müqayisəli tarixi qrammatikası.
Bakı , "Səda", 2002.

Nəşriyyatın direktoru: *N.Məmmədli*
Korrektoru: *Tamara Hacıyeva*
Kompüterdə yığdı: *Rəqsanə Verdiyeva*

Yığılmağa verilmiş 22.08.2002-ci il. Çapa imzalanmış 28.10.2002-ci il. Kağız formatı 60X84 1/16. Kağız №1. Həcmi 12. Tirajı 500. Qiyməti müqavilə ilə.